ספר האשט

יזכור-בוך

ספר האשט

יזכור־בוך

רעדאגירט
פון
ראובן פינק
מיטרעדאקטאר
אברהם ירון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ארויסגעגעבן פון
האששער סאטריעטי, ניויארק, אמעריקע
און
ארגון יוצאי האשט, תל־אביב, ישראל

געדרוקט אין דרוקעריי ו. שלומי
תל־אביב, תשי"ז — 1957

THE BOOK OF HOSHT

(IN MEMORIAM)

Edited
by
REUBEN FINK

Assistant Editor
ABRAHAM YARON

Published by
Society of Hosht, New-York, U. S. A.
and
Hosht Society, Tel-Aviv, Israel

Printed in SHLOMI'S PRESS
Tel-Aviv — 1957

אינהאלט

זייט

פאַרוואָרט — ראובן פינק V

א פאָר ווערטער — מ. אַשעראָוויטש IIV

וועגן מ. אַשעראָוויטשן XI

עטלעכע שורות — חיים ליבערמן XII

וועגן חיים ליבערמאנען XIII

מיין שיכות מיטן „ספר האַשט" — ד"ר ש. מאַרגאַשעס . XIV

וועגן ד"ר מאַרגאַשעס XV

צום סיום הספר — אברהם ירון XVI

ערשטער טייל

זאָל די וועלט וויסן פון פרץ גאָלדשטיין 1

צווייטער טייל

אל לעבן איז אונטערגעגאנגן פון אברהם ירון . . . 125

דריטער טייל

האַשט און האַשטער פון ראובן פינק 201

פערטער טייל

יזכור 275

CONTENTS

	Page
Part I	
Let the World Know — by Peretz Goldshtein	1
Part II	
A Life Has Vanished — by Abraham Yaron	125
Part III	
Hosht and Its People — by Reuben Fink	201
Part IV	
„YIZKOR" (In Memoriam)	275

פאַרוואָרט

„ספר האָשט" איז דער יזכור־בוך פון מיין זייער קליין געבורט־שטעטל, האָשט, וואָלינער גובערניע, אוקראינע. דער ספר באשטייט פון פיר חלקים.

דער מחבר פון חלק ראשון איז פרץ גאָלדשטיין, אייגער פון אונזערע קדושים וועמען די רוצחים האָבן אומגעבראכט. פרץ האָט זיך אויסבאהאלטן ביי א פוילישער משפחה, די קאפארס, אין דאָרף קוראַש, ניט וויט פון האָשט. דאָרט האָט ער אָנגעשריבן, אויף שול־העפטן, דעם גרעסטן טייל פון די זכרונות, וואָס ער האָט פארענדיקט שפעטער וועג ער איז צוריק געקומען אין שטעטל. פרץ האָט געגלויבט, לויט דער פינצטערער און שרעקלאכער לאגע וואָס ער האָט פאר זיך געזען, אז „סאיז קיין שום האָפנונג ניטאָ אז סזאָל בלייבן ערגעץ א ייד, א לעבעדיקער עדות, וואָס זאָל קאָנען דאָס אלץ דער וועלט איבערגעבן" (זייט 75). ער האָט מורא געהאט אז די וועלט וועט נאָך זיין טויט (וואָס ער האָט דערוואָרט יעדער מינוט) גאָרניט וויסן פון די רציחות, הריגות און מעשים־תעתועים וואָס די דייטשן און די אוקראינער, ימח שמם וזכרם, האָבן אָפגעטאָן. האָט פרץ געהאלטן פאר זיין הייליקסטן און לעצטן חוב צו זיין פאָלק דאָס אלץ צו פארשרייבן און „זאָל די וועלט וויסן" פון דעם גרויל און סאדיזם פון די בייזע חיות; זאָל כאָטש בלייבן א געשריבענער עדות פאר אלע זייערע פינצטערע מערדערייען. פרץ האלט זיך אין איין אויסטענהן מיטן אויבערשטן פאר דעם אומרעכט וואָס ער דערלאָזט אז זיינע אומשולדיקע קינדער זאָלן אזוי שרעקלאך ליידן פון די גרעסטע רוצחים אין דער וועלט־געשיכטע.

די געשריבענע העפטן האָט פרץ איבערגעגעבן דער פרוי קאפאר וואָס האָט זיי באהאלטן, באגראָבן אין דער ערד, גאנצע צוויי יאָר. דערפון נעמט זיך וואָס סגעפינען זיך זייטלעך אינגאנצן אָדער אביסל אזוי פארנעצט און פארפייכט, אז מהאָט זיי ניט געקאָנט איבערלייענען. הגם דער מאנוסקריפט האָט זיך ענויטיקט אין אסך איבערשרייבאכץ (וויל פרץ איז דאָך קיין פראָפעסיאָנעלאר שרייבער ניט געווען) לייענען זיך אָבער זיינע בלעטער אזוי ראיעל און אמתדיק און שפּיגלען אָפּ אלע פאסירונגן אזוי פשוט און נאטירלאך אז מלעבט אינגאנצן דורך די דערפארונגן וואָס קומען פאָר. וואָלטן די זכרונות אָפּגעדרוקט געווארן מיט א צען יאָר פריהער, וועג די געשריבענע בלעטלאך זיינען ארויסגענומען געווארן פונם קבר זייערן, וואָלטן זיי פארדינט דעם העכסטן פּלאץ אין אונזער מארטיראלאָגישער ליטעראטור. מיט „זאָל די וועלט וויסן" וואָלט זיך אפשר די וועלט געראשט ווי

מיט אן פרענקס „טאג־בוך" אדער ווי מיט דושאן הוירסיס „וואנט". דער מאטיוו פון טויט שוועבט איבערן בוך וואס איז אויך פול מיט פארביטערונג, כעס, נקמה און טענות צו גאט. דאס איז אן אמתר מאנומענט פארן קליין שטעטל, האשט, און פאר אלע אנדערע יידישע מקומות וואס היטלער, ימח שמו וזכרו, האט חרוב געמאכט. (אין די בלעטער זיינען פארשריבן ניט נאר די האשטער שחיטות נאר אויך די פאגראמען און די רציחות אין ראווגע, אסטרע, קאסטאפאל, טוטשין און אנדערע יידישע שטעט און שטעטלאך).

פרץ האט אין זיין צואה אנגעזאגט אז פונעם געלט וואס דער בוך וועט ארייב־ברענגן „זאל מען אויפשטעלן א מצבה פאר די האשטער הרוגים וואס געפינען זיך [אין ברודער־קבר] פינף קילאמעטער פון שטעטל". ער האט געגלויבט, באמונה שלמה, אז די זכרונות זיינע וועלן זיך פארקויפן „אפילו אין א מיליאן" און וועלן זיך פארשפרייטן אויף דער וועלט אין אסך שפראכן. ער איז געווען זיכער אז די וועלט וועט צוכאפן דעם „זשאקיז" זיינעם אויף די רוצחים און מערדער פונעם יידישן פאלק. דער לייענער, גלויב איך, וועט איינשטימן מיט פרצן אז די בלעטער זיינע האבן עס פארדינט.

דער מחבר פון חלק שני איז אונזער האשטער א. יארן (אברהם קריטשמאר) וואס וואוינט די לעצטער 25 יאר אין ישראל. בעת פרץ גיט איבער ווי אזוי האשט און האשטער יידן זיינען פיזיש פארטיליקט געוואָרן פון אונזערע שונאים, גיט זיך יארן, אים לאריכת ימים ושנים, איבערהויפט אף מיטן גייסטיקן און קולטור־רעלן יידישן „לעבן" וואס „איז אונטערגעגאנגן". יארן גיט עס איבער מיט שוועריסטן געפיל פון טרויער און זארג, מיט זיין גאנצער נשמה. האשט און דאס האשטער לעבן זיינען ביי יארן זייער ליב, שטארק איינגעבאקן אין הארצן. ניטא נאך אזא איינער ביי וועמען דאס האשטער לעבן איז אזוי טייער און באליבט; סאיז ביי אים איינגעקריצט אין זיין גאנצן ווען. כאטש אזוי לאנג אוועק פון האשט, האט יארן ניט פארגעסן קיין איין פינטעלע פונעם שטעטל און פון די מינדסטע האשטער מנהגים און דרכים.

איך האב דעם חלק שלישי אפגעגעבן איבערהויפט דער עפאכע פון האשט וואס איז אין די ערשטע צוויי טיילן ניט באשריבן געווארן. דעם גרעסטן טייל אבער פון דעם חלק האב איך געשענקט דער בארימטסטער משפחה וואס האשט האט ארויסגעגעבן — די פאמיליע מאזער.

חלק רביעי גיט א פאלקאמענע ליסטע פון אלע האשטער וואס זיינען געפאלן קרבנות פון די רוצחים, און לייגט צו מער דעטאלן פאר א צאל פון יענע קרבנות.

איך וויל דאָ דאנקען אלע מיינע לאנדסלייט אין אמעריקע און אין ישראל וואס האבן מיר אסך געהאלפן אין דער הייליקער ארבעט. איבערהויפט וויל איך דאָ דאנקען מיין פרייַנט און לאנדסמאן, א. יארן, פון תל־אביב, אן וועמעס הילף איך בין בספק צי איך וואלט גאר געקאָנט אָנגיין מיט רעדאגירן דעם „ספר האשט".

ניו־יארק, יאנואר 1957 ר א ו ב ן פ י נ ק

א פאָר וועָרטער

פון מ. אַשעראָוויטש

מיין פריינט ראובן פינק האָט מיר געגעבן די געלעגנהייט זיך צו באקענען מיט א גרויסן טייל פון די מאטעריאלן וואָס זיינען אריין אין דעם יזכור־בוך וואָס מיר האָבן דאָ פאר זיך, און איך בין אים ווירקליך זייער דאנקבאר דערפאר. איך האָב אלץ געלייענט מיט דעם גאנצן ערנסט וואָס פאָדערט זיך ביים צוגאנג צו מאטעריאלן פון אזא אינהאלט. און איצט ווייל איך פרואוון איבערגעבן די שטימונג וואָס דאָס לייענען האָט ביי מיר ארויסגערופן. איך ווייל אויך עפעס זאָגן וועגן דעם וואָס איך האָב געטראכט דערביי.

נאָך קיין אייגעם פון די אומגליקן וואָס האָבן אונז געטראָפן אין די אלע יאָרן זינט מיר זיינען נאָכן חורבן פונעם בית־המקדש צוזייט און צושפרייט געוואָרן צווישן די פעלקער, האָט מען ביי אונז אזוי פיל ניט געשריבן ווי נאָך דעם גרויסן אומגליק וואָס האָט אונז געטראָפן אין די יאָרן פון היטלערס וויסטע ממשלה. יזכור־ביכער צו פאראייביקן די נעמען פון חרוב־געוואָרענע יידישע שטעט און שטעטלאך זיינען ארויס אין די הונדערטער און עס וועלן אוודאי ארויס נאָך און נאָך, ווייל גרויס איז געווען דער חורבן און שרעקלאָך איז געווען דער בראָך. א גאנצע ליטעראטור — א ספעציעלע חורבן־ליטעראטור — איז ביי אונז שוין געשאפן געוואָרן וועגן דעם וואָס סאיז געשעהן דאָ און וואָס סאיז פאָרגעקומען דאָרט אין יענע יאָרן פון חירום און פורעניות. אָבער מען מוז דאָך צוגעבן אז אין מאָמענטן וועלן מען איז אָפּהערציק מיט זיך אליין און מען הויבט זיך אָן אָפּגעבן א חשבון־הנפש, פאלט אמאָל אין דער געדאנק אז אפשר כאפט מען אין דעם שוין אביסל צופיל אריבער די מאָס... אפשר האָט מען אין דער צעווייטיקטקייט, אין דעם טיפן צער, שוין פארגעסן וואו אוועקצושטעלן א פינטעלע...

דער גאנצער אומגליק פונעם חורבן וואָס האָט אונז יידן געמאכט פאר א וואנדער־פאָלק וואָלט דאָך זיכער גאָר אנדערש אויסגעזען וועלן דער נביא וואָלט אים אין איך איכה באקלאָגט ניט ווי א נאציאָנאלע טראגעדיע, נאָר וועלן ער וואָלט

אנטשאט דעם גאר געשילדערט וואס סהאבן דעמאלט אריבערגעטראגן די יידן פון טבריה און יודפת, די יידן פון אשדוד און אשקלון, די יידן פון באר־שבע און עין־גדי. איכה איז געבליבן א גרויס ווערק ניט נאר דערפאר וואס דער נביא האט דארט אזוי שטארק און מיט אזא ווייטיק אין הארצן אויסגעדריקט דעם טיפן צער פון די יידן אין יענער צייט, נאר דער עיקר דערפאר וואס די נאציאנאלע טראגעדיע פונעם יידישן פאלק איז דארט ארויסגעבראכט געווארן אין איר גאנצער גרויס.

אבער ווערק פון אזא פארנעם זיינען זעלטענע דערשיינונגן אינעם לעבן פון פעלקער. איין ווערק אזא נאך א געשעעניש, וואס האט שטארק צוטרייסלט דאס לעבן פון א פאלק, שטעלט אמאל שוין במילא אפ דאס ארויסקומען פון אנדערע ווערק אויף דעם זעלבן מאטיוו.

עס האנדלט זיך אבער ניט דווקא ווענן ליטעראטור, נאר דער עיקר ווענן זאמלען פאקטן און זיי פארשרייבן לדורות. אין דעם פאל דארף שוין דער צוגאנג זיין אן אנדערער, כאטש איך גלויב אז אויך דא דארף מען זיך היטן פון אריבער־כאפן די מאס און עס שאט געווינס ניט ווען מען ווייסט דערביי וואו אוועקצושטעלן דאס פינטעלע.

ליידער איז דאס ניט אלעמאל אזוי, ווייל מען ווייסט ניט אז פארשרייבן אלצדינג, ממש טאקע אלצדינג, איז אמאל גארניט אזא מעלה, ווייל דאן ווערט דאס שוין סטאטיסטיק. און סטאטיסטיק מאכט נישט קיין אייגדרוק. סטאטיסטיק מאכט מיד...

טראכט איך ווענן די יזכור־ביכער וואס איך האב שוין געלייענט ביז איצט; איך מיש אין געדאנק זייערע מעלות און אויך זייערע חסרונות; איך דערמאן זיך אין וועלכן פון זיי עס איז יא ארויסגעבראכט געווארן קלאר די גרויס פון אונזער נאציאנאלער טראגעדיע און אין וועלכן פון זיי די גאנצע טראגעדיע אינזערע איז זיך צופאלן אויף שטיקלאך. און ווען איך צי א פארגלייך צווישן זיי און דעם האשטער יזכור־בוך, אין וועלכן מהאט, ווי מגיט מיר איבער, אריינגעלעגט א וועלט מיט ארבעט, טראכט איך אז אין דער ריי פון די בעסטע יזכור־ביכער וואס זיינען ביי אונז שוין ארויס ביז איצט, ווערט ער זיכער פארנעמען איינעם פון די נאר אנגעזעהענע פלעצער. ער איז זייער גוט צונויפגעשטעלט. מען קאן זען אז דער רעדאקטאר האט פאר זיך געהאט א קלארן פלאן; און צו דעם פלאן איז נאך צוגעקומען די ליבשאפט וואס ער טראגט אין הארצן צו דעם קליינעם

אוקראיניש־יידישן שטעטעלע האשט, וואו ער איז געבוירן געוואָרן און וואו ער האָט זיינע קינדער־יאָרן פארבראכט.

עס איז אינעם האשטער יזכור־בוך פאראן א גרעסערע ארבעט, וואָס הייסט „זאָל די וועלט וויסן", געשריבן פון פרץ גאָלדשטיין, א האשטער יידּ, וועלכער האָט אין די צייטן פונעם אומגליק אין שטעטל דורכגעמאכט אזוי פיל, אז וועָן מען לייענט איצט די באשרייבונג וואָס איז פון אים געבליבן, וואונדערט מען זיך וויאזוי א מענטש קאָן גאָר אריבערטראָגן אזוי פיל. ער אליין האָט זיך ניט איינמאָל געוואונדערט ווי אזוי דאָס איז מיגלעך, און ער שרייבט וועגן דעם אזוי: „אָבער, וווּיזט אויס, אז דער מענטש איז ניט פון אייזן, נאָר פון שטאָל געבויט. ער טראָגט אריבער אלע שרעקלאכסטע ליידן און צרות און ברעכט אלץ ניט איין".

פּרץ גאָלדשטיין איז אליין געווען איינער פון די קדושים אין שטעטל. ער איז אומגעקומען אינאיינעם מיט נאָך אנדערע יידן וועמען דער טויט איז שוין געווען מער ניחאָ ווי דאָס לעבן. אָבער אין די טעג און אין די נעכט וועָן ער איז מיטן לעבן נישט געווען זיכער, האָט ער פארשריבן אלץ וואָס ער און די אנדערע יידן מיט אים האָבן איבערגעלעבט אין באהעלטענישן, וואו עס איז געווען א סכנה ארויסצורעדן א וואָרט אין דער הויך. פארשרייבנדיק האָט ער אליין ניט געוואוסט צי דאָס וואָס ער שרייבט וועט אמאָל צו אימיצן אָנקומען, ווייל עס זיינען געווען צייטן וועָן ער האָט געמיינט אז מער ווי דאָס ביסל יידן, וואָס איז נאָך געבליבן אין האָשט, זיינען שוין קיין יידן אויף דער וועלט נישטאָ, ווייל מהאָט זיי דאָך אוודאי שוין אלע אויסגעהרגעט. און אויב עס זיינען נאָך ערגעץ געבליבן עטלעכע יידן, וועט מען זיי געוויס שוין אויך אויסהרגענען. אָבער ערגעץ האָט א פינק פון האָפנונג דאָך געטליעט. האָט ער געשריבן און באהאלטן, געשריבן און באהאלטן, און ער האָט זייער געוואָלט אז מען זאָל עס געפינען און מען זאָל עס ערגעץ אָפדרוקן און — „זאָל די וועלט וויסן"!

דאָס האָט מען זיך דערוואוסט ערשט נאָכדעם ווי מהאָט דעם מאנוסקריפט געלייענט. דאָס איז א דאָקומענט וואָס דארף אריין צווישן די געציילטע כראָניקעס אין אונזער געשיכטע. עס דערמאָנט ערטערוויז דעם ספרל „יון־מצולה", וואָס ר' נתן נטע האנאָוועד האָט אָנגעשריבן נאָך די כמעלניצקי־שחיטות אין די יאָרן ת"ח ות"ט. און עס זיינען דאָרט פאראן שטעלן וואו, דורך שילדערונגן פון דער שחיטה, אָדער, בעסער געזאָגט, פון די דריי שחיטות וואָס זיינען פאָרגעקומען אין דעם קליינעם אוקראיניש־יידישן שטעטל האָשט, ברענגט ער ארויס די

נאציאָנאלע טראגעדיע, אין איר פולער גרויס. עס קומט ביי אים ארויס נאטירלאך, ווייל אלץ גייט פון הארצן. אלץ איז דער ריינער אמת און דער פארלאנג דערביי נאָר אייגער: — „זאָל די וועלט וויסן!"

און צום סוף א קורצער אויסצוג פון דעם וואָס דער מחבר פון דעם חורבן־כראָניק אין האַשט גיט איבער וועגן דעם ווי ער און די אנדערע עטלאכע יידן פון א באהעלטעניש אויפן בוידעם האָבן געפילט וועז זיי האָבן דערהערט וועגן דער צווייטער שחיטה, וואָס איז פאָרגעקומען אין האַשט דעם 25־טן סעפטעמבער, 1942:

„וועז מיר זיינען אראָפגעקומען אין שטוב אריין", שרייבט ער, „און די קאפארס [די פויערשע פאמיליע וואָס האָט זיי אויסבאהאלטן ביי זיך] האָבן אונז איבערגעגעבן די פינצטערע נייס, האָבן מיר ניט געוואוסט — וואָס זאָל איך זאָגן — ווי זיך אהינצוטאָן פאר חרפה".

די שאנד איז שוין געווען נאָך גרעסער ווי דער ווייטאָג.

וועגן מ. אשעראָוויטשן

מ. אַשעראָוויטש האָט א שיכות מיט אונזער קליין אוקראיניש שטעטל, האָשט, דערפאר וואָס ער איז, אפשר, דער באקאנטסטער יידיש־אוקראינישער שרייבער אין אמעריקע און זיין שפראך און סטיל אָטעמט פשוט מיט „אונזער" יידיש. ער איז א בארימטער שרייבער, היסטאָריקער און קריטיקער. ער איז, מכמה יאָרן, א וויכטיקער שטענדיקער מיטארבעטער אין „פאָרווערטס". אַשעראָוויטש איז אויך א קלאסישער איבערזעצער פון העברעאיש, רוסיש און ענגליש. צווישן די דרייסיק אָדער מער ביכער וואָס ער האָט אָנגעשריבן אָדער איבערזעצט זיינען: „שטעט און שטעטלאך אין אוקראינע" (2 בענדער), „געשיכטעס פון מיין לעבן" (2 בענדער), דער סוף פון שונאי־ישראל" (2 בענדער)", מאריא אנטואנעט" (2 בענדער), „צוויי דורות יידיש טעאטער אין אמעריקע", און מאנאגראפיעס וועגן ליטעראטור, שרייבער און טעאטער. צווישן זיינע איבערזעצונגן געפינען זיך: דר. חיים ווייצמאנס „לעבנסגעשיכטע" (2 בענדער), יצחק בן־צבים „יחזן איבער דער גאנצער וועלט", וועראַ פיגנערס „מעמוארן" (3 בענדער), מ. אלגינס „די נשמה פון דער רוסישער רעוואָלוציע" (2 בענדער) און זייער אסך דערציילונגן פון די העברעאישע, רוסישע און ענגלישע קלאסיקער — דאָס אלץ אחוץ זיינע אייגענע הונדערטער דערציילונגן, היסטאָרישע אָפהאנדלונגן און קריטיקן.

מ. אַשעראָוויטש איז דער פֿרעזידענט פון דער „גענעלשאפט פון פאראייביקן דעם אָנדענק פון אוקראינער יידן".

עטלעכע שורות

פון חיים ליבערמאן

איך האלט עס פאר א גרויסן כבוד צו שטיין פארשריבן מיט עטלעכע שורות אין דעם הייליקן בוך פון חורבן האָשט.

איך בין אין האָשט קיינמאָל ניט געווען. מיין שטעטעלע האָט געהייסן דאָמבראָוויץ, אויך, ווי האָשט, אין וואָלינער גובערניע. איך קען האָשט נאָר דורך אייניגע פון אירע קינדער אין אמעריקע, אין ערשטער ריי — ר׳ אברהם מאזער ז״ל און, יבדל לחיים, מר. ראובן פינק. און איך זאָג פון גאנצן הארצן, אז ווען איך בין ניט קיין דאָמבראָוויצער וואָלט איך געוואָלט זיין א האָשטער.

דער בוך, אזויווי אלע אנדערע טרויער־ביכער פון דעם מין, איז א ספר־היחוס. אין אים איז פארשריבן אונזער חורבן פון צוואנציגסטן יאָרהונדערט, וואָס איז געווען א נייע מאניפעסטאציע אין דער געשיכטע פון אונזער אלטן יחוס, דעם יחוס פון קידוש־השם. אין וואָס באשטייט דער יחוס? די טומאה פילט אז זי קאָן ניט לעבן מיט אונז אין איין וועלט, און זי וויל אונז פארניכטן. אזוי פון פרעה און עמלק אָן, ביז היטלערן. אָבער די טרעגער פון דער טומאה ווערן אלעמאָל אליין פארניכטעט.

דאָס בוך איז אויך א ספר־המצוות. א ספר פון דער גרעסטער פון די מצוות וואָס בין אדם לחברו, די מצוה פון חסד של אמת. סאיז דער לעצטער חסד וואָס מיר קאָנען טאָן צו אונזערע קדושים — — — זיי ברענגען צו קבר־ישראל וויניק־סטנס אין אותיות אויף פאפיר.

און הידור מצוה איז אויך א מצוה, דאָס הייסט טאָן די מצוה שיין. פרייַנט ראובן פינק, דער רעדאקטאָר פון „ספר האָשט״, האָט מיר באקענט מיט זיין אינהאלט און פאָרם, און סאיז געווען א טרייסט צו זען, אז דאָס בוך איז אויסגע־שטעלט און אויסגעשטאטעט געוואָרן אין א פאָרם, וואָס איז זעלטן צו געפינען צווישן די ספרים פון דעם מין. זיין גרויסער געשמאק און זיין לאנג־יעריקע ליטעראַרישע דערפארונג האָט אים דאָ גוט געדינט. ותבוא עליו ברכה, אויף אים און אויף אלע וואָס האָבן זיך געמיט דאָס הייליקע ווערק מעגלאָך צו מאכן. און זאָלן שוין יידן אויסגעהיט ווערן פון צער. אמן.

וועגן חיים ליבערמאן

חיים ליבערמאן וועלט ביי אונז האָשטער פארעכנט ווי אן אייגענער. דאָס איז דערפאר וואָס ער האָט אָפגעדרוקט אינם „פאָרווערטס" ניין מאמרים וועגן אונזער שטעטל, די מאזער פאמיליע און אנדערע האָשטער. זיי האָבן זיך דאָרט געדרוקט אין די חדשים מאי און יוני, 1952. א צענטן מאמר האָט ליבערמאן געדרוקט אין אפריל 1953, א הספד אויף אברהם מאזערן. בעתן צוגרייטן זיין מאטעריאל האָט זיך ליבערמאן געטראָפן מיט א צאָל האָשטער און האָט זיך גרינטלאך באקאנט מיט אלץ וואָס איז האָשטיש. עד היום רעדן נאָך אונזערע האָשטער פון יענע ארטיקלען ליבערמאנס. סוואָלט געווינס עפּעס געפעלט אין „ספר האָשט" אָן „עטלעכע ווערטער" פון אונזער גוטן און געשעצטן פריינט.

חיים ליבערמאן איז א בארימטער יידישער שריפטשטעלער און קריטיקער. שוין אסך יאָרן ווי ער פירט אָן זיין באקאנטן קאָלום אינם „פאָרווערטס" דריי מאָל א וואָך. אסך יידן דאָ אין אמעריקע און ישראל האלטן ליבערמאנען פארן ליטעראַרישן וואָרט־זאָגער פון טראדיציאָנאלער יידישקייט. ער האָט אן אייגענליכן סטיל. זיין שרייבן שפּרודלט מיט הומאָר, ערודיציע און חכמת־ישראל.

ער איז דער מחבר פון אכצן ביכער, צווישן זיי: „וועו די וועלט האָט געברענט" (2 בענדער), „די שטימע פון טאָל", דאָס קריסטנטום און שלום אש" (איבערזעצט אויף עברית און ענגליש), פינף ביכער ליטעראַרישע קריטיק — „דיכטער און וועלטן", ליטעראַרישע סילועטן", „ביכער און שרייבער", „יודזשין אָניעל" און „ערנסט טאלער". ער האָט אָנגעשריבן א בוך וועגן יידישער דערציאונג און צוויי ביכער וועגן דר. חיים זשיטלאוווסקין. ער האָט פארעפענטליכט הונדערטער ארטיקלן וועגן יידישער ליטעראטור, געשיכטע און דערציאונג.

חיים ליבערמאן האָט גראדואירט פון דעם קאָלאָמביע אוניווערזיטעט.

מיין שיכות מיטן „ספר האָשט"

פון ד ר. ש. מ א ר ג א ש ע ס

אין יאנואר, 1946, בין איך צוזאמען מיט לואי סיגאלן, געווארען־סעקרעטאר פון יידישן נאציאָנאלן ארבעטער פארבאנד, געשיקט געוואָרן אין פוילן ווי דעלע־גאטן פון יידישן וועלט קאָנגרעס, צו זען מיט די אייגענע אויגן וואָס סאיז געבליבן פון דעם אמאליקן פוילישן יידנטום און צו באריכטן שפעטער צו די געהעריקע אינסטאנצן אין אמעריקע. זייענדיק אין לאָדש, איז צו מיר געקומען א יידישע פרוי און האָט מיר דערציילט וועגן א טאָגבוך פון א יידן וואָס האָט זיך אויסבא־האלטן ביי א קריסטלאכער פאמיליע אויפן בוידעם, און האָט מיר געזאָגט אז דער מאנוסקריפט איז צום פארקויפן. ווי דער רעדאקטאָר פון ניויאָרקער „טאָג", בין איך גלייך פאראינטערעסירט געוואָרן אין דעם טאָגבוך, גלויבענדיק אז איך וועל אים קאָנען פארעפענטליכן אין דער צייטונג. באלד איז צו מיר געקומען אן עלטערע קריסטין, מיטן נאָמען קאפאר, און האָט מיר דערציילט אז דער מאנוסקריפט איז איר אייגנטום, אזוי ווי דער שרייבער, וועמען זי האָט באהאלטן ביי זיך אין הויז, לעבט נישט מער.

וועג איך האָב איבערגעלייענט דעם מאנוסקריפט האָב איך גלייך דערזען אין אים איינעם פון די אינטערעסאנטסטע דאָקומענטן פון דער יידישער מארטירער־לאָגיע פון אונזער צייט. איך האָב אים אָפגעקויפט פון דער פרוי קאפאר. אָבער קומענדיק צוריק קיין ניויאָרק האָב איך נישט געוואוסט וואָס צו טאָן מיט אים. דער „טאָג" האָט שוין געהאט געדרוקט ענלאכע דאָקומענטן און דער לייענער איז שוין געווען אביסל מיד פון דער חורבן־ליטעראטור. א יידישער פארלאג אין ארגענטינע, מיט וועלכן איך האָב פארהאנדלט, האָט אויך ניט ארויסגעוויזן קיין גרויסן אינטערעס. דער מאנוסקריפט איז אזוי געלעגן ביי מיר ביז עס איז צו מיר געקומען ראובן פינק, אן אלטער פרייַנט מיינער וועמען איך קען שוין אסך יאָרן אלס פיינעם שריפטשטעלער און א עוסק בצרכי־ציבור באמונה, און האָט דאָס ווערק ביי מיר צוגענומען. איך בין אים באמת דאנקבאר פאר איבערגעבן דעם מערקווירדיקן דאָקומענט צו דער עפנטליכקייט און צו די צוקונפטיקע דורות, למען ידעו וואָס א יידישע האָט געהאט איבערצוטראָגן אין די גרויליקע טעג פון דער היטלער־עפאָכע.

אָט דער מאנוסקריפט, מיט די ענדערונגן וואָס מר. פינק האָט געהאלטן פאר נויטיק צו מאכן, איז דער ערשטער טייל פונם בוך „ספר האָשט".

וועגן דר. שמואל מארגאשעס

דר. שמואל מארגאשעס איז א בארימטער זשורנאליסט, רעדנער און כלל־טוער. מער וי א פערטליאָרהונדערט איז ער געווען דער רעדאקטאָר פון „טאָג". שוין יאָרן וי ער שרייבט זיין טעגלאכן, ענגלישן קאָלום אויף דער ערשטער זייט פון „טאָג". דער קאָלום איז זייער פאָפולאר איבערהויפט ביי דער יידיש־אמעריקאנישער יוגנט. דר. מארגאשעס איז געבוירן אין פוילן. ער האָט געקראָגן זיין פילאָזאָפי־דאָקטאָראט פונעם קאָלאָמביע אוניווערזיטעט. פונם יידישן טעאָלאָגישן סעמינאר האָט ער זיין טיטל רבי און דאָקטאָר פון העברעאישער ליטעראטור. ער איז דער מחבר פונעם זייער וויכטיקן בוך, אויף ענגליש, „יידישע דערציאונג אין דייטש־לאנד, 1648—1848". ער האָט זיך באטייליקט אין די העברעאישע ענגלישע און יידישע זשורנאלן אין אמעריקע און אין אייראָפּא. ער איז געווען פרעזידענט פון דער פעדעראציע פון די גאליציאנער יידן אין אמעריקע", 1914—1916; הויפט פון טעקסט־בוך אָפּטיילונג, פון דער „ביורא פון יידישער דערציאונג", 1912—1920; וויס־פרעזידענט פונעם „אמעריקאָנער יידישן קאָנגרעס", 1934—1936; וויס־פרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע אין אמעריקע", 1951—1952. די לעצטע צען יאָר איז ער א מיטגליד פונעם אלגעמיינעם ראט פון דער ציוניסטישער וועלט אָרגאניזאציע". אין פארבינדונג מיט זיין זשורנאליסטישער און קהלשער ארבעט האָט דר. מארגאשעס פיל מאָל באזוכט ישראל. איז געווען אין רוסלאנד און אין אנדערע לענדער אין אייראָפּא און איבער גאנץ לאטין־אמעריקע.

צום סיום הספר

עס האָט אונז געגומען אסך לענגער צוצוגרייטן דעם „ספר האָשט" ווי מיר האָבן געהאט געמיינט. די ארבעט האָט זיך געצויגן קארגע דריי יאָר. אסך מי, געדולד, הארץ, לייב־און־לעבן זיינען אינם בוך אריינגעלייגט געוואָרן. איצט איז געקומען דער סיום הספר. אָבער קיין שהחיינו קאָנען מיר ניט מאכן. ניט די לייענער ניט די שרייבער — — קיינער ניט.

אויף א מצבה קאָן מען אזא ברכה ניט מאכן.

יאָ, מיר קאָנען בלויז קריעה רייסן.

ניט אזוי גרינג האָט זיך די מצבה געקריצט. די ארבעט איז געווען א בשות־פותדיקע. עס האָבן אונז מיטגעהאָלפן אונזערע לאנדסלייט דאָ אין ישראל און אין אמעריקע — דער מער, דער ווייניקער. איך האלט עס פאר א גרויסן כבוד וואָס איך האָב געהאט די זכיה אָנטייל צו נעמען אין דער הייליקער ארבעט. סאיז מיין חוב דאָ אויך צו פארצייכענען אז אלע האָשטער אומעטום, זיינען זייער דאנקבאר אונזער חשובן לאנדסמאן, ראובן פינק, פאר אלץ וואָס ער האָט אינם ספר אריינ־געלייגט. אָן זיין הילף, עצה און איבערגעבנקייט וואָלט אפשר דער בוך ניט געקאָנט דערשיינען. איך האָב געווואָלט דערציילן אביסל באריכות וועגן דער זייער אינטערסאנטער קאריערי פון אונזער בארימטן לאנדסמאן, דער קאָרעס־פאָנדענט, שרייבער, מאטעמאטיקער און לערער, ראובן פינק. אָבער ער איז דערצו בשום אופן ניט מסכים געווען אין וואָס פאר א פאָרם איך האָב עס ניט פאָרגעלייגט. איך האָב דערצו צוגעשטימט ווייל ער איז מיינער, און אלעמענס, א ידיד־נפש און איך האָב אים ניט געוואָלט פארשאפן קיין צאָרן.

איין נחמה האָב איך: מיר דאכט זיך אז מיט מיין ניט זאָגן האָב איך אפשר אסך מער דערזאָגט צו ראובן פינקס שבח.

די וואכעדיקע, פשוטע זכרונות פון אונזער ליב שטעטל, זיינען אלץ וואָס איז פארבליבן פון האָשטער פארגאנגנהייט. מיר דעקן זיי נאָר איבער מיטן טאטנס שבתדיקער קאפאָטע, כדי זיי אביסל מער יומטובדיקער מאכן. וועָן ניט דער טרויעריקער פאקט וואָס דאָס יידישע האָשט איז מער ניטאָ, וועָר וואָלט זיך דאָס אריינגעטראכט אריסצובריינגען א גאנצן „ספר האָשט"? האָט אָבער דער ביטערער גורל געוואָלט אז האָשט זאָל ווערן — געשיכטע, א זכר לחורבן, אָנצושרייבן ווי האָשט איז חרוב געוואָרן, ווי אירע טייערע און ליבע קינדער זיינען אויסגעשאָכטן געוואָרן, פארמוטשעט געוואָרן פון די שרעקלאכע רוצחים. פופצן יאָר זיינען אונזערע טייערע קדושים געלעגן אין זייערע קברים אָן א צייכן, אָן אן אָנדענק. היינט ווערן אלע גריבער איין גרויסער, הייליקער ברודער־קבר.

די בלעטער פונם יזכור־בוך זיינען א טרויעריקער צוזאמענוואוקס פון בלעטלאך און צווייגלאך און אלץ צוזאמען —א בוים אויפן ברודער־קבר; אזויווי „אָמת מאָרץ תצמח" — — —

א מ צ ב ה.

תל־אביב, שבט, תשי"ז. אברהם ירון

ערשטער מייל

זאל די וועלט וויסן

פון

פרץ נאלדשטיין

PART I

LET THE WORLD KNOW

by

PERETZ GOLDSHTEIN

אינהאלט:

זייט

דער לעצטער בריוו 5

1. מלחמה 7
2. צוריק קיין האַשט 13
3. די קהילה פארוואלטונג 17
4. עבודת פרך 23
5. די הכנה צו דער שחיטה 32
6. די שוידערלעכע האַשטער שחיטה 37
7. נאָך דער שחיטה 47
8. מיר באהאלטן זיך ביי קאפארן 53
9. צוריק אין האַשט 59
10. די גרויסע שחיטות אין ראַווגע 63
11. וויידער א פחד אין האַשט 67
12. מקאָן זיך פון די שחיטות ניט אויסקויפן 69
13. איינגשאפט און קריגעריין 73
14. די שחיטה אין קאסטאפאל 77
15. מורא פאר א נייער הריגה. שחיטה אין טוטשין 80
16. צרהדיקע נייס פון האַשט און פון אומעטום 83
17. די צוויטע און די דריטע האַשטער שחיטות 90
18. דאָס לעבן אויפן בוידעם 97
19. טעאפיל קאפאר 104
20. אלערליי שרעק — מיר שטייען גרייט צו אנטלויפן 107

בתיה בן־ברוך—וויסמאן: אחרי מות פרץ 114

בתיה בן־ברוך—וויסמאן: פרוי בריגידא קאפאר 121

במקום צוואה

(פרצס לעצטער ברייוו)

23.7.1942

בעסטער פריינט דזשייקאָב שקאלע:

אין די ערנסטע מינוטן פון פארצווייפלונג און יאוש שרייב איך דיר דעם בריוו. איך האָב דאָ א גרויסע בקשה צו דיר: אז דו זאָלסט דערליידיקן אלץ וואָס דאָ ווערט אָנגעשריבן. איך וועל קיין סך ניט שרייבן. איך מאך עס בקיצור.

איך האָב אָנגעשריבן א בוך וועגן די שוידערלאכע שחיטות אין שטעטל האָשט. מיין בוך, האלט איך, דארף אָפגעדרוקט ווערן אין וואָס מער עקזעמפליארן — — — און זאָל די וועלט וויסן!

דער פרייז פונעם בוך זאָל זיין אַיין פּוילישע זלאָטע, לויטן ווערט פון פּאר דער מלחמה.

פונעם געלט וואָס וועט אריינקומען זאָל מען אויפשטעלן א מצבה פאר די האָשטער הרוגים וועלכע געפינען זיך פינף קילאָמעטער פון שטעטל אין דעם וועלדל „סימענאָוער בערעזינעס". די מצבה דארף אויפגעשטעלט ווערן לויט דער נייסטער טעכניק. המותר געלט זאָל אָפּגעגעבן ווערן דעם הער קאפאר. די משפחה קאפאר באשטייט פון דריי פּארזאָן: דער מאן טעאָפיל, זיין פרוי בריגידא, און זייער טאָכטער גאבריניע.

דאָס מוז זיין זייער א בריטע אקציע. אין אמעריקע וועלן דיר העלפן אָט די מענטשן: אהרון פּעסיעס און זיין משפחה, אין ברוקלין (זיי וועלן דיך שוין אָפּשיקן צו אברהם מאזערן אין ניויאָרק); אויך דייוויד קאָהן אין ברוקלין. אויף וויטערדיקע אדרעסן זאָלסטו זיך וועגדן צו מאָזעס פרידמאן, בוענאָס־אירעס, ארגענטינע. א סך מיטהעלפן וועט דיר דער אינדזשעניר יוסף וויינשעל פון חיפה פּאָרט, פּאלעסטינע. די ארבעט מוז זיין זייער א פּארבריטערטע. עמיצער אין יעדן לאנד דארף זען, אז דער בוך זאָל אָפּגעדרוקט ווערן. דאָס געלט זאָל גיין

פארן זעלבן צוועק. המותר געלט, ווי איך האָב שוין באטאָנט, זאָל אָפּגענעבן ווערן דער משפחה קאפאר.

דאָס אָנפירערשאפט מיט די ארבעטן פון די מצבות געב איך איבער דעם הער קאפאר. דאָס רעכט אויף דער איבערזעצונג פון דעם בוך, און די הכנסות דערפון, געב איך אויך איבער דעם הער קאפאר. פון ווייטערדיקע ארבעטן וואָס וועלן דאן דערפון פאָרקומען מוזן זיי אויך זיין מיט דער באטיילונג פון דעם הער קאפאר.

אָט דער וואונטש מיינער זאָל אויסגעפירט ווערן צי איך וועל לעבן צי ניט.

מיט פולער אכטונג,

אייער אלעמענס פריינט

(אונטערשריפט) פרץ גאָלדשטיין, האָשט

אחוץ דעם הער קאפאר זאָלן קיין שום אנדערע אדרעסן ניט אָנגענומען ווערן אין מיין נאָמען.

— דזשייקאָב שקאלעס אדרעס: רעדאקציע „פאָרווערטס", ניויאָרק.

— יצחק פינקעלשטיינס אדרעס: מגדיאל, פאלעסטינע.

די פאָטאָגראפיע ווערט צוגעלייגט צום דאָקומענט בכדי צו ווייזן אז די משפחה קאפאר האָט אונז אויסבאהאלטן ביי זיך אין שטוב א לאנגע צייט.

1. אונטערשריפט — קאפאר טעאָפיל — געב. 1899.
2. אונטערשריפט — קאפאראָווא בריגידא — געב. 1910.
3. אונטערשריפט — קאפאר גאבריעלא — געב. 1929.

איך באשטעטיק די אויבענאָנגעשריבענע אונטערשריפטן פון דער משפחה קאפאר.

(אונטערשריפט) פרץ גאָלדשטיין, 24.7.1942

1. מ ל ח מ ה !

שטיל און רוהיק איז זיך די באפעלקערונג פון שטעטל האשט אָנגעגאנגען מיט איר ארבעט. יעלער אייגער האָט זיך געהאט זיין מלאכה. זייענדיק נאָך ביי דער סאָוועטישער מאכט (פונם 17־טן סעפטעמבער 1939 ביז חודש יוני 1941) האָבן זיך אָנגעהויבן באוויזן טונקעלע וואָלקנס. מהאָט געפילט אז די לאגע ווערט שווערער און סכנהדיקער. דאָך איז אלץ נאָך געווען צו דערליידן... דורכגע־מוטשעט זיך, דורכגעשטופט זיך דאָס לעבן. אויף דער קורצער צייט וואָס דער מענטש געפינט זיך אויף דער וועלט, וואָלט ער באדארפט אָפלעבן אזויווי גאָט האָט געבאָטן. ליידער איז עס אָבער נישט אזוי...

אין א שיינעם זומער־טאָג — דעם 22טן יוני איז עס געווען — וועז אלץ האָט אזוי פיין געשמעקט, די גערטנער האָבן געבליט, די בוימער אין די סעדער האָבן זיך צולאָזט מיט זייערע שיינע פרוכטבלומען, און סאמע וועז די האשטער האָבן געקאָנט דערפון גענישן, ארויסשפאצירן אין גאס... איז אזוי ווי פון הימל ארויס האָט מען דערהערט ווי די ראדיאָ האָט ארויסגעהילעכט די שרעקלאכע נייס וועגן דעם מלחמה־אויסברוך. מקאָן ניט זאָגן אז קיינער האָט דאָס שוין פון פריהער ניט געפילט און אז סאיז געקומען אין גאנצן אומגעריכט. ניין! געוואוסט האָט יעדער אינער אז א מלחמה־אויסברוך איז אומפארמיידלאך. ווער האָט אָבער געקאָנט זיין אזא נביא און וויסן אז פונקט היינט וועט דאָס אויסברעכן? און ווער האָט דען זיך געקאָנט ריכטן אז די סאָוועטישע מאכט זאָל מוזן אָפטרעטן? עפעס אקלייניקייט! אזא גרויסמאכט, וואָס האָט כסדר געהאלטן אין איין בויען טאנקען און אלע אנדערע כלי־משחית! אמת, מיט אונזערע אייגענע אויגן האָבן מיר נישט געזעז צי זיי בויען טאקע צי ניט. אָבער זיי פלעגן אונז כסדר דערמיט האָדעוועז, אז זיי, די סאָוועטן, מאכן אלע זאכן און אז דעם פיינט וועלן זיי בשום אופן ניט צולאָזן צו אונזערע גרעניצן. אָבער דאָס זיינען אלץ געווען פוסטע רייד. דאָס סאָוועטישע מיליטער האָט אָנגעהויבן גיין אויף צוריק אין איין אָטעם, אָפגעבענדיק דעם שונא איין דאָרף נאָכן צווייטן, איין שטאָט נאָך דער צווייטער. זיי האָבן זיך

זייער ווייניק פּאַרטיידיקט. ווייזט אויס אז זיי האָבן ניט געהאט מיט וואָס זיך צו פּאַרטיידיקן. די אלע מעשיות מיט וועלכע זיי האָבן דעם המון געשטאָפּט זיינען געווען שקר וכזב.

האשט, דאָס שטעטל אונזערס, האָט אָנגעהויבן איבערצולעבן מלחמה־שרעק פון פאָזיציעס, פון באָמבארדירונגען... פון פשוטער מורא פּאַרן אייגענעם לעבן. די ריי אויף אונזער שטעטל איז געקומען זייער שנעל. מהערט שוין דאָס קנאלן פון די שווערע באָמבען־אויפרייסן. פּאַרנאכטצו, ווען סווערט טונקלאך, זעט מען אפילו ווי דער הימל ווערט רויט ווי אין שטיק פייער. פון די צינד־באָמבעס האָבן אומעטום אויסגעבראָכן גוואלדיקע שריפות.

אזוי האָט זיך דאָס אָנגעהויבן. דאָס איז געווען, ווי געזאָגט, דעם 22־טן יוני, 1941 — כ״ז סיון, תש״א.

עס ווערט א שרעקלאכער פּאניק, א מורא, א פחד! אויף אלעמענס פנים איז דער טויט אויסגעגאָסן. ווי שאָטענס גייען ארום אלע אין שטעטל. די מאכט — די סאָוועטישע — איז נאָך דאָ. אויף ביינאכט פאָרן זייערע מענטשן ערגעץ אוועק און אינדערפרי קומען זיי צוריק און בארוהיקן די איינוואוינער, מזאָל קיין מורא ניט האָבן, מזאָל גיין צו דער ארבעט אזוי ווי אלע מאָל. אָבער וועמען ליגט עס אין קאָפּ ארבעט? אז מאיז ניט זיכער מיטן לעבן.

וואָס טוט מען? וואוהין אנטלויפט מען? איינער פרעגט זיך נאָך ביים צווייטן, אָבער קיינער קאָן קיין ענטפער ניט געבן.

סאיז דער צווייטער טאָג פון שרעקלאכער מורא. די ערשאָפלאנען פליהען שוין ארום אויך ביי אונז איבערן שטעטל. קיין באָמבעס ווארפן זיי נאָך דערווייל ניט. וויזט אויס אז משפּיאָנירט נאָר דערווייל אויס. לעת־עתה קומען מיר אָפּ נאָר מיט שרעק.

מענטשן דרייען זיך ארום אין די גאסן ווי שאָטנס. משטייט אין רעדלאך און מרעדט. פון וואָס וויסט מען אליין ניט. פון וואָס האָט מען דען געקאָנט רעדן אין אזא צייט? פון די באָמבעס? פון די שריפות? פון די הרוגים וואָס זיי לאָזן איבער?

מפרעגט מיך, וואָס סווערט דאָ ארויסקומען דערפון.

— „נו, וואָס קאָן דען זיין״? — ענטפער איך קאלטבלוטיק — „אלמנות, יתומים, קאליקעס, הרוגים, בלוט־פארגיסונג און חורבן״...

א שיינע וועלט! וואָס דער מענטש טראכט עס אלץ אויס אויף זיך אליין... כדאי טאקע זיך צו ברעכען דעם מח אויף אזוינע מעשים־תעתועים! אונזערע

קעפּ, גאונים, גרויסע מענטשן, האָבן, ווייזט אויס, ביט וואָס צו טאָן, נאָר בעמען אין מאכן אזא חורבן פון דער וועלט. בעסער וואָלטן זיי שוין גאָרניט געווען געבוירן געוואָרן. און אז זיי זיינען שוין יאָ דאָ אויף דער וועלט, וואָלט מען זיי בעסער באדארפט מקריב זיין, אייִדער אומצוברייִנגען מיליאָנען מענטשן. יאָ, א שייִנע וועלט האָבן מיר זיך דערלעבט.

די בהלה גייט דערווייל אָן. אָט קומען צולויפן מענטשן פון אנדערע שטעט, מיין שוואָגער פתחיה כץ (א פּאָסט־אָנגעשטעלטער אין ראָווגע) מיט זיין משפּחה, זיינען פון דאָרט געקומען צו לויפן. איך האָב זיי אריינגענומען אין שטוב אריין. באלד איז די שטוב געוואָרן פול מיט מענטשן... אפילו א שפּילקע אריינצווואַרפן האָט מען ניט געקאָנט. אלע צימערן זיינען געווען געפּאקט מיט מענטשן, אזוי ווי הערינג אין א פעסל. מפּרעגט זיך נאָך. מוויל וויסן פּרטים. וואָס איז פּאָרגעקומען אין ראָווגע? וואָס הערט זיך? די אָנגעלאָפענע דערציילן אז סזיינען דאָ אסך הרוגים, אז סאיז א תל געוואָרן געגוג האָב־און־גוטס. איינער דעם צווייטן גיט איבער וואָס מהאָט געהערט. יעדער לייגט צו טאקע ניט מער ווי איין וואָרט, און די מעשיות ווערן אלע מאָל וואָס גרעסער, וואָס מוראדיקער.

ווידער זיינען אלע אין גאס. עס פליט אָן אן ערשׂאָפלאן. מצולויפט זיך אין די שטיבער און משטעלט זיך אויס אין די ווינקלאך. גאָט צו דאנקען. נו, אריבערגע־ פלויגן! דאָס איז אלץ גוט ווען סאיז ליכטיק, בייטאָג. אָבער וואָס טוט מען ווען סטרעפט זיך ביינאכט? שלאָפט מען טאקע אינם אָנטאָן. מטוט זיך שוין ניט אויס גאנצע אכט טעג כאָטש א שטיקל דרימל מוז מען כאפן. בפרט קינדער. מיר האָבן זיך שוין געגוג אָנגעמוטשעט, פון די כוחות אויסגעבראכט געוואָרן. בייטאָג איז נאָך צו דערליידן. מזעט כאָטש וואו צו לויפן. אָבער ביינאכט איז נישט גוט. וואָס־זשע פאר אן עצה טוט מען זיך פאָרט? קיינע באהעלטענישן זיינען ביי אונז ניטאָ. בלייבט, אז אויף ביינאכט וועט מען גיין אויפן פרייען פעלד אין די תבואות אריין, און גאָט וועט העלפען. אזוי האָט מען טאקע געטאָן. און אזוי האָט מען זיך אָפּגעמאטערט פון מיטוואָך ביז זונטאָג.

זונטאָג ארום איינס אזייגער בייטאָג האָבן ווידער אָנגעהויבן פליהען ערשׂאָפלאנען איבערן שטעטל. אָבער שוין טאקע ממש ארומגעפליגן; זיך ארשׂאָפגעלאָזט נידריק, זיך אויפגעהויבן, און זיך ווידער ארשׂאָפגעלאָזט. אָט אזוי עטליכע מאָל ביז... זיי האָבן אָנגעהויבן צו באָמבארדירן. מיר דאכט זיך אז קיינער האָט שוין ניט געקאָנט אנטלויפן; סאיז שוין געווען צו שפּעט. פון די ערשׂאָפלאנען האָבן אָנגעהויבן פאלן באָמבעס, שווארצע קנוילן, אזויווי די שווארצע וואראָנעס. באלד איז געוואָרן

א פייפעריי פון די צעווילדעוועטע עראָפלאנען, פון די אויפרייסן, פון די באָמבעס... א שווארצער רויך, א פינצטערניש פון די ברענענדיקע הייזער, פון דעם פליהען פון שטיקער העלצער, טשערעפעס, דראָט, אייזן, שטיינער... אלץ איז געווען אין דעם גרעסטן או־אַ. אלץ האָט זיך געהאלטן אין באוועגן, אין א ווארפענישׂ. יעדע מינוט איז געפאלן א פרישע באָמבע. דאָס טרעשטשען פון די ברענענדיקע הייזער האָט צוגעגעבן א באזונדערן גרויל און א שרעק. דאָך, אין מיטן ים פון פייער און שרעק האָבן מענטשן זיך אָנגעהויבן צו ראטעווען.

ביי מיר זיינען אלע אוועק פון שטוב, נאָר איך בין געבליבן אליין שטייענדיק ביי זיך אין הויז אויף דער שוועל. די טיר איז האלב־אָפן. צום גליק איז לעם מיר קיין באָמבע ניט געפאלן. אָבער ארום־און־ארום מיר זיינען געפאלן צינד־און־אויפרייס באָמבעס. איך בין אזוי געשטאנען די גאנצע צייט און האָב געקוקט אהין און אהער... אינם תוהו ובוהו. מיט אמאָל האָט א קראך געטאָן. איך האָב געפילט אז דאָס איז ערגעץ ניט ווייט פון מיר. באלד טאקע האָט זיך א שאָט געגעבן לעם מיר: שטיקער האָלץ, ליים, זאמד, ציגל. א פינצטערניש איז געוואָרן ארום מיר. איך בין אריבערגעלאָפן אנטקעגנאיבער צו א צווייטער שטוב. דאָרט איז דאָס זעלבע; אזוי־ארום אז איך האָב שוין נישט וואוּ צו לויפן.

איך בלייב שטיין אונטער דער וואנט וואָס איז נאָך פארבליבן. און גראדע אין דעם מאָמענט האָבן די באָמבעס אויפגעהערט.

איך לויף איבער דער גאס. איך דערזע נאָך מענטשען. יעדער איינער איז טויט־באזאָרגט. פרעגט זיך נאָך אויף זיינע אייגענע, אויף זיין משפחה. הרוגים זיינען שוין דאָ אסך. דאָס שטעטל ברענט פון אלע זייטן. אייניקע זיינען אזוי שטארקט פארברענט אז מהאָט אפילו ניט געוואוסט ווער זיי זיינען. מהאָט נאָר געקאָנט טרעפן און זיך פאָרשטעלן, לויט די פארברענטע הייזער, אז דאָרט מוזן ליגן די וואָס האָבן דאָרט געוואוינט. אפטמאָל האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן אנדערש. מהאָט טאקע נישט געקאָנט וויסן.

לויפנדיק אזוי אין גאס, באגעגן איך א איינעם און פרעג אים צי האָט ער אפשר געזען עמיצן פון מיין משפחה?

— „ניין", ענטפערט ער מיר, און איז בלאס ווי די וואנט. „פון מיין פינצטערן אומגליק האָט איר שוין געהערט? מיין ווייב רבקה און מיין עלטערער זון זיינען ביידע דערהרגט געוואָרן".

איך לויף ווייטער. לעם א שטאל זע איך ליגן א קופּע הרוגים. איינער אויפן אנדערן. אָן קעפּ, אָן הענט, און אָן פיס. אויבן, אויף זיי אלע, ליגט א מענטש נאָך

ביט אינגאנצן טויט. לויטן אָנטאָן, איז דאָס א פרוי: געל ווי וואקס, די אויגן געשלאָסן, דאָס מויל צוגעמאכט, דאָס פנים פארקרומט, ווייזט אויס פון ווייטאָק. זי האָט נאָך געירט מיט די אברים, אזויווי זי וואָלט זיך געוואָלט אויפזעצן. זי פרואווט זיך א הייב טאָן. זי קאָן ניט. מאכט א באוועגונג מיט דער האנט, אָבער די האנט פאלט צוריק, צוזאמען מיטן קערפער, אזויווי א שטיין... איך באטראכט דאָס בילד א פאָר מינוט און לויף ווייטער. נישטאָ קיין צייט צו בלייבן שטיין.

איך ווייס נישט וואו מיינע זיינען אהינגעקומען. ממוז זיי גיין ערגעץ אָפזוכן. מזאָגט מיר אז מהאָט זיי געזען אויף די פעלדער.

וואו איך גיי זע איך נאָר הרוגים. אלערליי מיתות האָבן זיי געהאט! פאראנען כלערליי פארוואונדעטע: דער אָן א האנט, די אָן א פוס, די אָן א נאָז. זיי בעטן זיך נעבאך:

— „ראטעוועט! אביסל וואסער!"

אָבער סאיז ניטאָ ווער סזאָל אפילו א קוק טאָן אויף זיי. אזויווי חיות, אָן געפיל זיינען מיטאמאָל אלע מענטשן געוואָרן. יעדער איינער האָט נאָר זיך אליין אין זינען.

אזוי האָב איך זיך ארומגעדרייט א שיינע פאָר שעה צווישן די הרוגים און פארוואונדעטע, ביז איך האָב ענדלאך געפינען מיינע לייט. מיר האָבן זיך דערזען אזויווי פון יענער וועלט. איך האָב זיי געהאלטן פאר טויטע און זיי האָט מען געזאָגט אז איך בין שוין טויט.

מיר לאָזן זיך אלע צוזאמען גיין. מיינע קינדער האָב איך פריהער מיט אפאָר טעג געהאט אָפגעשיקט אין א דאָרף. די דערפער זיינען נישט באָמבארדירט געוואָרן. געגאנגען זיינען מיר: איך, מיין פרוי, און מיין ראָוונער שוואָגער פתחיה כץ מיט זיין משפחה. איך האָב זיי איבערגעגעבן וואָס אינם שטעטל טוט זיך. ווייל אויף וויפל זיי האָבן ניט געזען פון דערווייטענס, איז עס פאָרט ניט געווען דאָס, וואָס איך האָב געזען מיט מיינע אייגענע אויגן.

דעם טאָג האָט מען די טויטע ניט געקאָנט צונויפנעמען. מהאָט געמוזט וואַרטן... ניין, ניט אויף א דערלויבניש פון דער מאכט, נאָר צוליב מורא פאר א נייער באָמבארדירונג. מהאָט מורא געהאט אז אויב מוועט דערזען מענטשן זיך ארומדרייען, וועט מען אָנהויבן וויידער באָמבארדירן. די הרוגים, די פארברענטע, און אפילו די שווער־פארוואונדעטע, האָבן געמוזט ליגן אָט אזוי א שיינע פאָר טעג, ביז דער פראָנט איז אריבער וויטער מיט עטלאכע קילאָמעטער.

די לעבעדיקע זיינען זיך אלע צולאָפן אין די דערפער ארום פארנאכט־צו.

אין די דאָזיקע דערפער, טאקע ניט ווייט פונם שטעטל, בערך פינף אָדער זעקס קילאָמעטער, האָבן גוואוינט יידן. און אין די דערפער, ביי אָט די יידן, איז מען שוין איבערגעזעסן ביז דאָס פייער איז איבערגעגאנגען. יעדער שטעטלדיקער ייד האָט זיך געהאט זיין דאָרפס־ייד. פונקט ווי אמאָל פלעגט יעדער דאָרפס־ייד קומען אויף ימים נוראים אין שטאָט אריין צו זיין שטאָטישן יידן, צו וועלכן ער פלעגט פארפאָרן, אזוי זיינען די איצטיקע שטאָטישע יידן פארפאָרן צו די דאָרפישע. אָבער דאָס איז ניט קיין ריכטיקער פארגלייך. אמאָל, וועז די ימים־טובים האָבן זיך געענדיקט, איז דער דאָרפס־ייד געפאָרן צוריק אהיים צו זיך מיט א פריילאך הארץ. ראשית, האָט ער אויסגעבעטן ביים רבונו־של־עולם דאָס גוטע יאָר; והשנית, פאָרט ער אהיים צו אלדאָס גוטס. היינט איז געווען פארקערט! מגייט א היים, נאָר וואוהין און נאָך וואָס מגייט צוריק אין שטעטל, ווייסט מען ניט. קיינער גיט זיך ניט אָפּ קיין דין וחשבון נאָך וואָס דוקא גיין אהיים. און אלץ הייסט א היים! סאיז דאָך פארברענט, חרוב... אָבער סציט אהין. סווייזט זיך אויס, אז דאָרט איז שוין בעסער. עפעס א מאָדנע ביינקשאפט נאָך די פארברענטע חורבות... דער דרך הטבע איז שוין אזוי. יעדער באשעפענים ציט כסדר צו דעם אָרט, וואו סהאָט זיך זיין נעסט געבויט. די שוואלב מאטערט זיך אָן א גאנצן זומער און בויט איר נעסט, און אז סוועט קאלט פליט זי אוועק אין די ווייטע מקומות. די נעסט וועט איבער דעם ווינטער צובראָכן דורך די קאלטע, ווינטערדיקע וועטערן; אָבער וען די זון שיינט אויף און סוועט ווידער וואָרם, קומט די שוואלב צוריק אויפן זעלבן אָרט און בויט ווידער איר נעסט.

די פאמיליע מיינע, איז באשטאנען פון פיר: מיין פרוי, חנה־רחל, די עלטערע טאָכטער מיינע, בתיה, א יאָר זיבצן, און די קלענערע, טשערנע, דרייצן יאָר. מיר זיינען אוועקגעפאָרן אין דאָרף קוראָזוואָן, פינף קילאָמעטער פון שטעטל. מיט אונז איז מיטגעפאָרן מיין שוואָגער פתחיה'ס משפחה און נאָך דריי פאמיליעס. די דאָרף־משפחה איז באשטאנען פון א מוטער מיט פינף קינדער. די מוטער, א יידענע פון א יאָר 60 אָדער מער, איז געלעגן אין בעט קראנק, און האָט זיך נישט געקאָנט רירן: געלעגן און כסדר געקרעכצט סיי אויף זיך, סיי אויף די קינדער, וואָס בלאָנקען זיך ארום לעם דער שלאפער מאמע, און סיי אויף דעם חורבן פון כלל. די קינדער אירע, צוויי מיידלאך און דריי יינגלאך, האָבן איר אָפּגעהיט ווי דאָס אויג אין קאָפּ. אויסקירוועז זיך אליין, האָט זי נישט געקאָנט. די קינדער האָבן איר געמוזט אויסדרייען אויף דער צווייטער זייט, און דאָס עסן האָבן זיי באדארפט איר אין מויל אריינלייגן. זיי האָבן אָפּגעהיט כבוד־אם, אזויווי

אין פסוק שטייט. קיין פֿאַדלאָגע איז אין צימער ניט געווען, נאָר ברוינע ערד. כסדר נאס. דער צימער א קליינער, ווייניק ליכט אָדער שיין, און די וועגט נאס. דאָס מעבל איז באשטאנען פון א בעט, אין וועלכער די מוטער איז געליגן, א קאסטן, א קאנאפּע, א טיש, און א פּאָר שטילן. פארשטייט זיך, אז מיר וואָס זיינען באשטאנען פון פיפצן פּערזאָן (א חוץ די זעקס זייערע) האָבן פּראָסט־פשוט נישט געהאט אפילו וואו צו שטיין, או מהאָט געמוזט טראכטן פון גיין צוריק אהיים... היינט עסן! סהאָט זיך זייער גיך אויסגעלאָזט דאָס וואָס מיר האָבן געקאָנט מיטנעמען, און סאיז מער ניט געבליבן וואָס צו עסן.

2. צוריק קיין האָשט

„נו", זאָג איך צו מיין משפּחה, „מיר גייען"...

— „לאָמיר גיין!" ענטפערן זיי מיר.

מיר האָבן זיך געלאָזט גיין אין וועג אריין. אונז גייען נאָך יידן, ווייבער און קינדער, ווייל איינער קוקט אויפן אנדערן. אויפן וועג האָבן מיר באגעגנט דייטשישע מיליטער. דאָס סאָוועטישע מיליטער איז שוין נישטאָ. ווייזט אויס, אונזער שטעטל איז שוין באזעצט מיט דעם דייטשישן מיליטער.

גייען מיר... קיינער זאָגט אונז גאָרנישט. מיר פרעגן, צי מיר קאָנען גיין ווייטער, ענטפערט מען אונז אז יאָ...

מיר גייען ביז מיר קומען, ברוך השם, אין שטעטל. פארשטייט זיך אז מיר האָבן געהאט געגנוג עגמת־נפש און בויכווייטיק ביז מיר זיינען דערגאנגען, הגם זיי, די דייטשן, האָבן אונז אויף אלץ זייער העפלעך געענטפערט. אָבער דאָס הארץ האָט אונז געזאָגט, אז סאיז עפעס נישט גלאט...

אריינקומענדיק אין שטעטל, האָבן מיר דערזען א בילד וואָס מיר האָבן זיך פשוט ניט געקאָנט אזעלכס פאָרשטעלן. א שרעקלאכער אומגליק, א חורבן. מיר האָבן זיך גאָר ניט פאָרגעשטעלט אפילו, אז אונזער שטעטל זאָל אזוי גיך פארוויסט און פארפינצטערט ווערן.

א טשאד פון די פארברענטע הייזער, בעטגעוואנט, אלערליי מלבושים, און א שטיקנדיקער ריח פון די טויטע קערפּערס, וואָס האָבן זיך נאָך געוואלגערט אויף די גאסן... ערטערווייז האָט זיך נאָך געסמאָליעט, געברענט מענטשן־פלייש... וואו־ניט־וואו האָט מען געזען א מענטשן אין גאס. סרוב זיינען פארבליבן אין די הייזער באהאלטן אויס פחד און שרעק. אָט דאָס דאָזיקע בילד, אלץ צוזאמען,

איז געווען פשוט אומדערטרעגלאך. שטארקער פון שטאָל האָבן געמוזט זיין די איבערגעבליבענע, די לעבעדיקע, אז מיר האָבן געקאָנט דאָס דאָזיקע צוזען.

מיר גייען אריין אין א שטוב. מזיצט ניט נאָר משטייט. א פערציק מענטשן זיינען מיר דאָרט, אָן א גוזמא.

— „ווען זיינט איר געקומען?" וועגדט זיך צו מיר א פרוי מיט א קינד אויף די הענט. איר פנים איז בלאס, סליגט אויף איר אויסגעאָסן מער טויט ווי לעבן...

— „נאָר וואָס מיר קומען אָן".

— „וואו זיינט איר געווען?" האלט מען זיך פרעגן איינער דעם אנדערן. מהאָט אונגעהויבן צו דערציילן און איבערגעבן די איינדרוקן פון די ערטער וואו מאיז געווען, ווי אזוי מהאָט זיך אויסבאהאלטן, און וויאזוי דער אויבערשטער האָט אונז מציל געווען...

פלוצלינג טוט זיך אן עפן די טיר און סשטעלט זיך אריין א דייטש און הויבט אָן ריידן צו אונז. דאכט זיך אז אלע פארשטייען אים, אָבער קיינער ווייסט ניט וואָס ער ווילּ... ער רעדט וויטער, בלייבט שטיין א ווייל אזויווי אין כעס, דערפאר וואָס קיינער פארשטייט אים ניט. ער גייט צו צו די מענער און נעמט ביי זיי אלע אראָפּ די היטלען פון די קעפּ. באטראכט זיי, און טוט זיי אָן צוריק. זאָגט ווידער עפּעס, און גייט ארויס. קיינער האָט זיך פון אָרט ניט גערירט. ווי צוגעשמידט איז יעדער געווען; אזא פחד איז אויף יעדן געפאלן...

דער טאָג איז געווען א זומערדיקער, א לאנגער, די זון האָט געברענט. סאיז ניט ווי אמאָל ווען מפלעגט ליגן א גאנצן טאָג אין טייך. איצט האָבן זיך אלע צונויפּ־געקוועטשט צוזאמען און זיך געפּאָרעט אין די היצן. קיין זייגער איז ביי קיינעם נישטאָ, סאיז שוין אָבער ניט פרי. וועדליק נאָך דער זון, דארף שוין זיין ארום דריי אזייגער. מיר שטייען נאָך אלץ מיט די טשעמאדאנעס אין די הענט, אזוי ווי מווארט אויף דעם וואקזאל וועז דער באן דארף אָנקומען...

— „ממוז זיך ערגעץ אָנהויבן איינאָרדענען", זאָגט מיין שוואָגער. די וועריטער זיינען אָבער ניט קיין זיכערע: ציטערנדיקע, אזויווי מכאפט א צאפּל בשעת מגייט ארויס פון טייך אָפּגעבאָדן, נאס און די לופט איז א קאלטע.

מיר זיינען ארויס אין גאס צו געפינען ערגעץ א מקום מנוחה וואו זיך איינצוארדענען. די גאס איז פול מיט לאסט־אוטאָמאָבילן, מיליטער, שטיקער אייזן, שטיקער האָלץ, דראָט, צעבראָכענע כלים, שטויב... אלץ וואלגערט זיך אונטער די פיס. סאיז שווער דורכצוגיין. מיר קומען אריין אין א צווייטער

שטוב. זי איז לײדיק, קיינער איז דאָרט נישטאָ. אָבער אין שטוב... קוים וואָס מקאָן אַרײַנגיין. אלץ איז צוהאקט אויף שטיקלאך: צעריסן, צעשאָסן... אמת'ער חורבן...

— „וואָס וועלן מיר שטיין", זאָגן מיר איינער דעם אנדערן. „מדארף זיך נעמען צו דער ארבעט, אביסל אויפראָמען, מזאָל כאָטש זיך קאָנען אוועקלייגן אויף דער פאָדלאָגע". מיר געבן זיך אלע צוזאמען א נעם. אויסגעוואשן די פאָדלאָגע, אויפגעראָמט, און סאיז ריין. אויף אונז קוקענדיק, האָבן זיך אָנגעהויבן אריינקלייבן צו אונז אלע מאָל וואָס מער מענטשן. ביז סהאָבן זיך אָנגעקליבן פיפיציק נפשות אין הויז. אין די עטלאכע הייזער וואָס זיינען פארבליבן גאנץ, האָט קיינער ניט געוואָלט וואוינען כל זמן סאיז דאָרט קיינער ניט געווען. אָבער וועז עמיצער איז נאָר אריין אין א שטוב, אזוי באלד האָבן זיך אָנגעהויבן אהין אריינקלייבן נאָך מענטשן.

סאיז שוין דאָ, הייסט עס, וואו דעם קאָפּ אנידערצולייגן. איצט דארף מען אָנהויבן צו טראכטן וועגן עסן. כל זמן מלעבט, וויל מען עסן. מקאָן דערווייל די נשמה ניט אויסשפייען. אָבער וואו נעמט מען עסן? וואו צו זוכן פרנסה איז נישטאָ, מען מוז אָנהויבן צו פירן א בעטלעריש לעבן. אָבער ביי וועמען בעטלט מען? ביי יידן איז דאָך אָפּגערעדט. יעדער ייד מוז זיך איצט אליין פארנעמען מיט זוכן פרנסה. ביי די אוקראינער?... ווילן זיי נישט געבן; אייניקע ווילן אפשר ניט געבן צוליב מורא. מהאָט זיי שטארק אָנגעשראָקן, וועז עמיצער וועט האָבן עפעס וואָס צו טאָן מיט א יידן איז ער חייב מיתה. דאָס מיינט ניט צו האָבן חלילה געשעפטן, מסחר אָדער אנדערע מגע־משא. נאָר פראָסט־פשוט געבן א טרוקן שטיקל ברויט. אזא מיתה קומט אויך דעם יידן וואָס איז געהאָלפן געווארן. אנדערע, ווידער, ווילן ניט געבן דערפאר וואָס זיי האָבן קוים דערלעבט די צייט אז יידן זאָלן אויסגיין פון הונגער. וואָס־זשע טוט מען? האָט מען זיך געלאָזט גיין פרייווויליק ארבעטן צום דייטשישן מיליטער. די ארבעט איז באַ־ שטאנען פון שיילן קארטאָפל, אויסקערן די גאס, און נאָך אזעלכע מלאכות. דערפאר האָט מען געקראָגן א שטיקל ברויט מיט אביסל געקעכץ און... קלעפּ. אָבער הונגעריק איז מען דערווייל ניט געווען. מיר האָבן אפילו די קלעפּ אָנגענומען באהבה, אלץ צוליבן שטיקל ברויט מיטן קאפל געקעכץ.

ביסלאכווייז האָט מען זיך אָנגעהויבן צוגעוואוינען צו דעם מין לעבן. די צרות האָבן אָנגעהויבן צו געפינען אן אָרט. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אויף אונז רחמנות האָבן, אונז געגעבן אביסל מער עסן. מהאָט שוין אפילו געקאָנט אויך

אהיים טראָגן א ביסל, מחיה צו זיין דער פרוי מיט די קינדער, וואָס זיינען כסדר געזעסן פארשמאכט. מהאָט אויך אויפגעהערט אונז צו שלאָגן. מהאָט זיך אָנגעהויבן צו פארשטיין איינער דעם אנדערן. מקאָן זאָגן אז איז שוין אפילו געווארן „גוט". באָרווּעס, נאקעט, שלאָפעריק, הונגעריק. אָבער, מילאָ, מהאָט זיך דורכגעלעבט!

אָט אזוי זיינען אוועקגעגאנגען עטלאכע וואָכן. סהאָבן אונגעהויבן אָנקומען „פאראָרדענונגען", סאיז געווען געשריבן, אז די יידן האָבן געבראכט די מלחמה, און דערפאר דארף מען זיי פטור ווערן! די אלע „פאראָרדנונגען" זיינען אָנגעקומען צו דער אוקראיניישער ציווילער מאכט, און די האָשטער פויערן האָבן נאָך ערגער אָנגעהויבן צו קוקן אויף אונז ווי פריער.

די יידן האָבן דערווייל ווייטער געארבעט ביים דייטשישן מיליטער. די אוקראינער אָבער, וואָס האָבן געוואָלט גיין אויף ארבעט, האָט דאָס מיליטער ניט געוואָלט נעמען. ווייזט אויס אז דאָס דייטשישע מיליטער האָט ניט זייער שטארק געהאלטן פון אוקראינער. מיר יידן וואָס האָבן יאָ געארבעט ביי די דייטשן, האָבן אָבער קיין געלט פאר דער ארבעט ניט געקראָגן. אָבער וואָס צו עסן האָבן מיר געהאט. און דאָס איז דאָך געווען דער עיקר, אפילו זייער וויניק, אָבער אלץ בעסער ווי גארנישט. חוץ דעם, ווער סהאָט עפעס ארויסגעראטעוועט פון דער שריפה — שיך, מלבושים אָדער אנדערע חפצים — האָט אָט די זאכן געקאָנט פארקויפן און האָבן א פאָר מזומענע מארק אין קעשענע.

סאיז אָנגעקומען דער אסיען: רעגנס, בלאָטעס, נאס. קורצע טעג, קאלטע. קיין האָלץ אין די הייזער איז נישטאָ. זומער האָט מען נאָך געקאָנט, ווי סאיז, אזוי דורכלעבן אָן האָלץ, אָן א שוך — זאָל זיין באָרווּעס! אָבער אָסיען?! סגייט צו ווינטער. ווינטער קאָן מען באָרווּעס ניט גיין. א וואָרם מלבוש מוז מען האָבן. אין שטוב איז קאלט. מזוכט זיך ווידער עצות. מגייט אויף די פארברענטע פלעצער און מגראָבט ארויס שטיקער האָלץ. מטראָגט זיי צונויף... הכלל, יעדערער האָט טאקע אזויארום צונויפגעטראָגן א שיין ביסל האָלץ. אין שטעטל זיינען אויך געשטאנען, מקדמונים, א ריי הילצערנע קלייטן געדעקט מיט טשערעפעס. אָט די קלייטן, פונקט אינמיטן שטעטל, זיינען געווען א מין אינסטיטוציע אין האָשט. ארום די קלייטן, קאָן מען זאָגן, האָט זיך געדרייט דאָס גאנצע שטעטל. איז אָט די קלייטן האָט די אוקראינישע מאכט צוגענומען ביי די יידן, זיי צוגעמאכט, זיי צונומען אויף שטיקלאך און דאָס געהילץ אָפגעגעבן די אוקראינער. האָבן די יידן אצינדערט זיך געכאפט אויף די רעשטלאך, שטיקלאך און ברעקלאך וואָס זיינען פארבליבן. צונויפגעזאמלט אביסל געהולץ פון דעם וואָס איז פריהער

געווען זייערע קלייטן. גענוג איז א ייד פארשווארצט געוואָרן ביז ער האָט געקאָנט קומען צו אן אייגענער קלייט. די אוקראינער האָבן אָבער ניט אָנערקענט קיין יידיש אייגנטום. אלץ האָט געמוזט איבערגיין אין זייערע הענט, און די יידן זיינען געבליבן ערום וחוסר כל — נאקעט און אָן עפעס. די איינציקע האָפנונג אז סוועט נאָר אמאָל בלייבן א קלייט נאָך דער מלחמה, איז אין גאנצען אויסגערינען.

3. די קהילה פארוואלטונג

באמערקונג

אָט דאָס — דאָס דריטע — קאפיטל איז אין גאנצן איבערגעשריבן געוואָרן... פון א׳ ביז ת׳. פון דעם וואָס פרץ גאָלדשטיין האָט אָנגעשריבן, זיינען פארבליבן בלויז די נאקטע פאקטן: די נעמען פון די זיבן קהילה־לייט און זייער שייכות מיט דער דייטשישער מאכט און מיט די אוקראינער. לויט אלע אויספאָרשונגן וואָס מיר האָבן געמאכט, זיינען מיר געקומען צום באשלוס אז די האשטער קהילה־מענטשן זיינען פון גאָלדשטיינען געמאָלן געוואָרן מיט ניט־פארדינטע שווארצע פארבן.

סאיז נאטירליך ניט שווער צו פארטשיין דאָס פארביטערניש מיט וועלכן פרץ האָט פארשריבן זיינע איבערלעבענישן אי אין דעם אי אין די אנדערע קאפיטלאך. אָבער זיין צוגאנג צום גאנצן עפיזאָד פון די קהילה מענטשן איז בשום אופן ניט בארעכטיקט. אין דעם זיינען מיר איבערצייגט דורך די **אלע** פאקטן וואָס מיר האָבן אויסגעפינען. ער האָט די פולע בארעכטיגונג צו קריטיקירן די קהילה־לייט, ווי ווייט ער האָט געוואָלט: דעם צוגאנג צו דער ארבעט, דאָס אויספירן פון די באפעלן פון דער מאכט און בכלל די האנדלונג זייערע. אָבער מאכן די געצוואונגענע פרנסים פאר דעם גאנצן שעירלעזואל פאר אלע אומגליקן און גזירות וואָס זיינען באפאלן די האשטער יידן, דאָס איז אן אומגערעכטער — און אן אומגליקלי׳כער — טעות, פון זיין זייט.

די קהילה־מענטשן זיינען געווען ניט מער ווי געצייג אין די הענט פון די דייטשן. כחומר ביד היוצר. זיי האָבן ניט געהאט קיין ברירה ווי נאָר אויסצופאָלגן און דורכפירן דאָס וואָס די דייטשן האָבן

זיי געהייסן. אזעלכע מענטשן וואָלטן געווען פארהאסט ביים עולם וועו זיי וואָלטן געווען אפילו די גרעסטע צדיקי הדור. ווען זיי וואָלטן ניט דורכגעפירט דאָס וואָס די דייטשן האָבן זיי געהייסן, וואָלטן זיי נאָר אליין דערפון געליטן און אנדערע וואָלטן באשטימט געוואָרן אויף זייער פלאַץ די אנזאָגעכצן דורכצופירן. קיין האשטער וואָלט דערפון קיין טובה ניט געהאט. צום בעסטן איז עס זייער א שווערע, כמעט אן אומדערטרעגליכע און אומדאנקבארע ארבעט. עמיצער האָט **געמוזט** גיין צו דער ארבעט, לויטן באפעל פון דער מאכט. אוו וועמען די קהילה מענטשן האָבן געשיקט האָט ביי זיך באמת געגלויבט אז זיין פלאַץ וואָלט באדארפט אן אנדערער פארנעמען... און שולדיק נאטירלאך זיינען ניט קיין אנדערע ווי די קהילה מענטשן. אפשר האָט ער דערפון ניט געוואוסט. אָבער סאיז פאָרט ניט בארעכטיקט. אויך האָט פרץ אויסגעלאָזט דעם פאקט אז ווען איינער פון די דריי האָט זיך איינמאָל קעגן געשטעלט מכח צושטעלן מענטשן צו דער ארבעט, האָט מען אים געשלאָגן מכות רצח, אז ער איז קוים ביים לעבן געבליבן. דאָס איז געשען מיט ישראל-דוד אוטשעניק.

די קהילה-לייט האָבן געהאט אָפטע באראטונגען סיי מיט דער מאכט, סיי מיט די אוקראינער און אויך מיט אנדערע. דאָס איז געווען נויטיק בכדי צו ווייסן, און טאקע פאראויס, וועגן יעדער נייער איינפירונג און גזירה. אזוי האָט פרץ גאָלדשטיין אליין פארשריבן. אָבער סאיז ניט פארשטענדליך פארוואָס ער האָט ניט געבראכט אייניקע ראיות פון אָט די באראטונגן, כדי אָנצוווייזן עפעס גוטס מצד די קהילה-לייט און ניט זיי צו באשולדיקן, אז די באראטונגן זיינען מכלומרשט געווען נאָר לטובת זייערע אייגענע אינטערעסן. סאיז, צום ביישפיל, ארויסגעגעבן געוואָרן איינמאָל א באפעל פון דער מאכט **צוצושטעלן** פאר זייערע אָפיצירן **אכציק** פיטערלאך. נאָך א באראטונג אין דער קהילה איז יוסף זאוואדניק אוועק צום עלטצטן, זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן, און אויסגעפועלט אז נאָר **דרייסיק** פיטערלאך זאָלן האשטער יידן צושטעלן. דאָס **ערשטע** פיטערל האָט **ער** אראָפגענומען פון **זיך** און אָפגעגעבן. און אָט איז נאָך א מעשה מיט זלמן זאלצמאן. זלמן איז געווען דער טאָלמעטש — איבערזעצער — צווישן דייטשישן קאָמאנדאנט פון שטעטל און דעם וואויט וואָס האָט

געוועדט נאָר אוקראיניש. איינמאָל וואָלן דער אוקראינער האָט געהייסן פרעגן דעם קאָמאנדאנט צו ער דארף אויף מאָרגן מענטשן צו דער ארבעט, האָט זלמן איבערגעזעצט דעם קאָמענדאנטס ענטפער פונקט קאפויר: „דער קאָמאנדאנט זאָגט אז ער דארף ניט קיין מענטשן", כאָטש דער קאָמאנדאנט האָט בפירוש געזאָגט אז ער דארף יאָ מענטשן צו דער ארבעט. דאָס איז געווען אן אמתר חירוף נפש פון זאלצמאנס זייט. ער האָט זיך דערמיט מקריב געווען לטובת הכלל. אָט די און אנדערע פאקטן וויסן מיר, און דורך זיי דארפן מיר משפטן די קהילה-לייט. דער ביטערער סוף איז אָבער דער בעסטער באוויז. דער פאקט איז פאָרט — און דאָס איז פארשריבן אין דער טרויריקער געשיכטע פון האָשט — **אז קיין איין איינציקער פון די אלע זיבן קהילה-מענטשן איז ניט געבליבן לעבן.** אלע זיינען דערהרגט געוואָרן פון די זעלבע רוצחים וואָס האָבן אומגעבראכט די אנדערע אין שטעטל. אָבער מיר מוזן גוט אין זינען האָבן אז דוקא **אנדערע** וואָס זיינען **ניט** געווען קיין פארזאָרגער, **ניט** קיין קהילה-מענטשן, האָבן זיך **יאָ** געראטעוועט.

דאָס מוז אלץ געזען ווערן אין דער אמתער, ריכטיקער ליכט. מיר טאָרן ניט, מיר האָבן ניט קיין שום רעכט, צו משפטן די זיבן קהילה-מענטשן צו שלעכטן, זיי, גלייך מיט אלע אנדערע, זיינען קרבנות און קדושים.

די מאכט האָט איינגעפירט א מנהג, צו באשטימען אין יעדער שטאָט און שטעטל א מין קאָמיטעט מיט וועמען זיי זאָלן אָנפירן וועגן זיי נויטיקן זיך צו פארבינדן מיט קהל אָדער וועגן זיי דארפן עפעס מודיע זיין פאר אלעמען. אָט דער קאָמיטעט, האָבן די יידן איבעראל אָנגערופן, די קהילה. אמאָליקע יאָרן פלעגט קהל אליין אויסקלייבן די קהילה-פרנסים. איצט אָבער זיינען זיי ארויפגעשטעלט געוואָרן דורך דער מאכט. אויך ביי אונז אין שטעטל זיינען באשטימט געוואָרן אזעלכע „קהלישע פארזאָרגערס". זיבן זיינען זיי געווען. דריי פון צווישן זיי אָנגעזעענע, עלטערע, האשטער בעלי-בתים און פיר יונגעלייט, סתם אזוי. אפשר מעג מען אפילו זאָגן אויף זיי... יוצאי-משרתים פאר די דריי עלטערע.

דער ראש-הקהילה איז געווען ישראל-דוד אוטשעניק, א שווארץ-חנעוודיקער ייד, פון מיטלען וואוקס, א דארער, שוין אריבער די זעכציקער, אן אמתער תבואה-

סוחר. ער מיט זיינע זעקס קינדער האָבן געפירט א גרויסן מסחר־פארנעם. פון נאטור, א ייד א תקיף. מחמת זיינע גרויסע מסחרים, האָט ער געהאט גרויסע פארבינדונגן מיט דער אוקראיניישער באפעלקערונג און מיט דער פויליישער מאכט. פארשטייט זיך אז די דייטשישע מאכט אלץ וועגן דעם געוואוסט. און אויך דאָס איז מסתם געווען א סיבה צוליב וואָס מהאָט ישראל־דודן באשטימט פארן ראש־הקהילה. ניט קהל און ניט אים אפילו האָט מען געפרעגט יאָ צי ניין.

דער צווייטער, איז געווען יוסף זאוואדניק אָדער ווי מפלעגט אים רופן אין האָשט, יאָסל קוראָזוואנער. ער האָט געשטאמט פון דאָרף קוראָזוואן. א ייד א פארנעם, א הויכער און א ברייטער. שוין אויך ניט קיין יונגערמאנטשיק... איז געווען אין די ווייטע פופציקער. האָט געהאט אן ערנסט פנים און אינגאנצן גרוי. יאָסל זאוואדניק איז געווען א פארמעגלעכער ייד, א שותף צו צוויי גרויסע פאראוע מילן. אויך ער האָט זיך געהאלטן פאר א שטיקל תקיף אינם שטעטל און האָט פיינט געהאט אז עמיצער זאָל זיך אים אנטקעגן שטעלן. נאָר איין קינד האָט ער געהאט, א טאָכטער, פרומע האָט זי געהייסן. זי האָט געשמט אין האשט מיט איר „יידיש הארץ".

דער דריטער קהילה־מענטש איז געווען, זלמן זאלצמאן. געשטאמט פון טוטשין, און האָט חתונה געהאט, צוריק מיט יאָרן, קיין האשט פאר ניסל סמיקס א טאָכטער. רבקה האָט זי געהייסן. א ייד פון נידריקן וואוקס, א טונקעלער מיט א ברייטער פלייצע. איין קינד האָבן זיי געהאט, א יינגל. זלמן איז ניט געווען קיין גרויסער נגיד. אפשר אפילו א שטיקל קבצן. עטליכע מאָל האָט ער געמוזט אָנזעצן אין זיינע מאנופאקטור געשעפטן. אָבער דאָס איז ניט געווען קיין גרויסע חרפה. פארקערט, אין פוילן איז דאָס יענע צייטן געווען א מאָדע אזא.

אין די הענט פון אָט די דריי האָשטער בעלי־בתים האָט די דייטשישע מאכט איבערגעגעבן דאָס שטעטל, דאָס ספראוון זיך מיט די יידן פון האשט לויט די באפעלן פון דער מאכט. דאָס זיינען געווען די דריי „קעפ", די הויפט־מענטשן, הייסט עס, פון דער קהילה. אָבער זיי האָבן מיט זיך געהאט נאָך פיר יוצאי־משרתים, וואָס האָבן געזאָלט דורכפירן די אָנזאָגן פון די דריי עלטערע. די פיר זיינען: אָשר רויזמאן, א נידריקער אין וואוקס, מיט ברייטע פלייצעס און א פעט פנים. איז תמיד ארומגעגאנגען מיט א שטעקן אין האנט. בערל גאכמאן (דער „שטשאָר"), פון מיטעלן וואוקס, א דארער, מיט א פאָר געזונטע שטיוול. משה בארג, נאָך גאָר א יינגל, א נידריקער, א דארער, מיט א שווארצ־חנעוודיק פנים.

דער פערטער איז געווען יאשא וואלאדארסקי (יוסף זאוואדניקס איידעם, זיין טאטכטער פרומקעס מאן), א יינגערמאן פון מיטעלן וואוקס אָנגעטאָן אין א גרינער בלוזקע און גרינע הויזן; מיט א שיין, ווייס פנים.

אט די זיינען געווען די זיבן קהילה־מענטשן. די פיר קלענערע און יינגערע האָבן געהאט א קנאפע דעה; זיי זיינען געווען נאָך צו יונג, כמעט אלע אין איין עלטער (געבוירענע אין די יאָרן 1912—1913) און קנאפ זיך געמישט אין קהלשע געשעפטן. זיי האָבן געטאָן בלויז דאָס וואָס די דריי עלטערע האָבן זיי געהייסן. הגם סהאָט זיך ניט איינמאָל געטראָפן אז זיי פלעגן פארדרייען די באפעלן וואָס זיי האָבן געקראָגן פון די ראשי־הקהילה און אפשר ניט אלע מאָל צום בעסטן פון די האשטער יידן. אזוי האָט מען זיך אין האשט געשושקעט.

צי זיי האָבן דאָס געטאָן צוליב פערזענליכע אויסרעכנונגן צי דערפאר וואָס זיי האָבן געוואָלט זיין פויפסטליכער פונם פויפסט, איז ניט אלע מאָל קלאָר. אָבער „גערעדט" האָט מען. די אחריות פון דער קהילה איז באשטאנען פון צושטעלן דער מאכט מענטשן אויף ארבעט. אויך האָבן די ראשי־הקהילה תמיד געמוזט זיין אין פארבינדונג מיט דער גאנצער מאכט, סיי מיט דער אוקראינישער סיי מיט דער דייטשישער, כדי צו וויסן שטענדיק פאראויס מה ילד יום, וואָס וועט דער מאָרגעדיקער טאָג ברייגען פאר א נייע צרות, און אזוי ארום אויסמיידן קאטאסטראָפעס און וויסן וויי צי האנדלען. סאיז טאקע אזוי געווען. וען די מאכט האָט געפאָדערט מענטשן אויף ארבעט, האָבן די דריי עלטערע קהילה־לייט ארויסגעשיקט די פיר יינגעלייט, און זיי האָבן צונויפגערופן, צוזאמענגעקליבן ארבעטסכוחות וויפיל מהאָט געפאָדערט, און אָפטמאָל אפילו מער ווי סהאָט זיך געוויטיקט.

די מעשה פון צונויפטרייבן איבריקע מענטשן, און נאָכדעם זיי באפרייען, האָט שטענדיק ארויסגערופן גרויס פארדרוס און ניט איינמאָל פלעגט זיך דערוועקן א חשד אויף די פיר יינגע־לייט. שווער צו זאָגן צי די עלטערע פרנסים האָבן געוואוסט דערפון צי ניין, צי זיי האָבן זיך געמאכט ניט־וויסענדיק. סקאָן זיין אז זיי האָבן זיך ניט געוואָלט אייגרייסן מיט זייערע ארויסהעלפער, ווייל ווער וואָלט דאָס געוואָלט נעמען אויף זיך די עובדא פון שיקן יידן, אייגענע יידן, צו מסוכנער ארבעט? ווילנדיק־ניט־ווילנדיק האָט מען געקוקט אויף די קהילה־מענטשן ווי אויף אזעלכע וואָס זיינען „מיט זיי" סהייסט מיט דער מאכט. כמעט קיינער האָט זיך ניט בארעכנט, אז זיי האָבן קיין אנדער ברירה ניט געהאט.

אָט אזא מין חשד האָבן האשטער אויך געהאט אויף די דאָזיקע דריי גרויסע קהילה־מענטשן, וועו זיי האָבן אויפגעשטעלט א קהילה בעקעריי.

יעדער איינער אין שטעטל האָט געקראָגן צוויי־הונדערט גראָם ברויט א טאָג. מפלעגט אָבער זאָגן אז די קהילה־לייט אליין האָבן פאר זיך געגנומען מער. דער חשד איז געווען א נאטירלעכער, דערפאר וואָס מאיז תמיד ארומגעגאנגן הונגעריק. צוויי־הונדערט גראָם א טאָג איז באמת געווען צו וויניק, וויל קיין אנדער זאך איז ניט געווען וואָס צו עסן, א חוץ דאָס שטיקל ברויט מיט א ציבעלע. קיין פלייש, קיין פוטער, קיין מילך, קיין צוקער וכדומה זיינען ניט געווען בנמצא איז טאקע דאָס גאנץ לעבן באשטאנען פון ברויט, און דאָרויף האָבן די צוויי־הונדערט גראָם ניט געקלעקט. האָט מען אין האשט טאקע געהאט אויף וואָס זיך צו באקלאָגן. ניט קיגן דער דייטשישער מאכט, נאָר טאקע קיגן די קהילה־מענטשן. דאָס איז געווען גאנץ נאטירלעך.

אויסגעלאָזט האָט זיך אז די בעקעריי איז אין גאנצן ליקווידירט געוואָרן, און די מעשיות מיטן ברויט זיינען אראָפּ פונם מארק. אָבער די בלבולים האָבן ניט אויפגעהערט. סהאָבן זיך געשאפן אנדערע: וועגן נעמען חפצים, זאכן און געלט ביי די האשטער יידן „כלומרשט" פאר דער מאכט און פאר די אוקראינער און עפעס דערפון אָפּשטעלן פאר זיך. אזעלכע און אנדערע סלוכעס האָבן זיך פארשפרייט אין שטעטל. דעם אמת פון אָט די קלאנגן האָט קיינער ניט באוויזן. אָבער צוליב די אלע וויסטע צרות וואָס האשט איז אויסגעשטאנען פון די באפעלן פון דער מאכט, און וועלכע די קהילה־לייט האָבן געמוזט אויספירן, האָבן די מעשיות אָנגעהאלטן. בלבולים פון אלערליי מינים האָבן ביי אונז קיינמאָל ניט אויסגעפעלט אין אונזערע אומשטענדן. זיי זיינען געוואקסן צוזאמען מיט אונזערע צרות.

די קהילה פארוואלטונג האָט זיך געפינען ביי זלמן זאלצמאן איז שטוב. סאיז ניט איינמאָל אויסגעקומען צו זען ווי זיי, די פרנסים, זיצן מיט די מאכט־פאָרשטייער און מאכן א גרויסן לחיים.

אָט די אלע זאכן האָבן נאטירליך שטארק מיטגעהאָלפן צו מאכן אונזערע פארזאָרגערס פאר ניט קיין איבריק באליבטע בעלי־בתים.

4. עבודת פרך

וואָס לענגער די מאכט האלט אָן אלץ מער פארפעסטיקט זי זיך. זי באשאפט אלעמאָל נייע אמטן. דאָס פארמערונג פון די אמטן איז ניט קיין גוטע בשורה פאר אונז יידן. ביי אנדערע, בעסערע צייטן און אומשטענדן, וואָלט דאָס גאָרנישט געשאדט — אפשר גאָר געהאָלפן. אדרבא, וואָס מער אמטן, אלץ מער הכנסה. אָבער דאָסמאָל איז פונקט פארקערט. וואָס מער אמטן, אלץ מער ווילדע חיות. און דאָס האָט טאקע אונז אלעמען געשראָקן. אָבער קיינער האָט גאָרנישט געקאָנט העלפן דערצו. סהאָט אזוי געמוזט זיין.

די שטאָטישע פארוואלטונג וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון אוקראינער, האָט מיט דער הילף פון דער קהילה, באשטימט 50 יידן, און מיך אויך בתוכם, צו גיין און בויען א בריק. דאָס שטעטל האָשט ליגט ביים טייך, וואָס הייסט — האָרין. אויף געוויסע שטעלן, ליינגאויס דעם טייך, האָבן זיך געפינען בריקן. צוויי פון זיי האָבן זיך געפינען אין דאָרף האָרבאקאָוו, בערך א צווייי קילאָמעטער אויף דער מערב־זייט פון האשט. איינער פון די בריקן איז געווען א הילצערנער און דער אנדערער אן אייזערנער. דער הילצערנער בריק איז פון דער באָמבאר־דירונג אין גאנצן אומגעבראכט געוואָרן. דער אייזערנער, ווידער, איז נאָר אביסל באשעדיקט געוואָרן. די באוועגונג פון מיליטער איז געווען זייער א גרויסע. האָט מען דעריבער געמוזט דעם אייזערנעם, צושעדיקטן בריק צורעכט מאכן, און אופסניי אויפבויען דעם הילצערנעם בריק.

קומענדיק צום בריק, האָבן מיר דאָרט געטראָפן דייטשישע און פוילישע מיס־טערס, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער ארבעט. מהאָט אונז א נעם געטאָן צו דער ארבעט, ווי מזאָגט, „אזוי ווי א רוח א מלמד"... זיי האָבן אונז געשאפן אז מיר זאָלן ארויסציען פון וואסער די אלע פארברענטע שטיקער האָלץ און סטויפעס. צוליב דעם וואָס דער טייך איז זייער טיף, טיפער ווי א מענטשנס הויך, וואָלט מען באדארפט דאָס געהילץ ארויסציען מיט שיפלאָך, מיט קייטן, אָדער מיט שטריק. אָבער די מייסטער, אמתע רוצחים, האָבן ניט געלאָזט. זיי האָבן געהייסן גיין אין וואסער אזוי ווי משטייט און גייט! און באלד האָבן אָנגעהויבן פליען מענטשן אין וואסער אריין... מיט די שיך און מיט די מלבושים. וועז עמיצער האָט געפרואווט זאָגן אז אזוי קאָן מען עס ניט מאכן, האָט זיך דאן אָנגעהויבן די אמתע רציחה אויף אונז. מיט לאנגע שטיקער העלצער, מיט שוערע אייזנס, זיינען זיי געשטאנען אָיבער אונזערע קעפ און געשלאָגן מכות רצח. דאָס איז נאָך געווען בישט געגוג. מיט שיפן זיינען זיי ארומגעפאָרן איבערן טייך און געשלאָגן יעדן

VORLÄUFIGER AUSWEIS

Name Holdschtejn

Vorname Perec

Wohnort Hostscha

Strasse

Geboren am 1897

in Rzrec

Beruf Bäcker

Religion Jude

Siegel

Eigenhändige Unterschrift

Hostscha den 12.3. 1942

Rayonsverwaltung

Dienststelle

Unterschrift

איינעם. סאיז נאָך געווען א גליק, וואָס יעדער איינער ביי אונז אין שטעטל — מענער, פרויען און קינדער — קאָנען שווימען. דאָס איז אפשר טאקע צוליבן טייך הארין וואו אלע פלעגן זיך גיין באָדן. וועז ניט דער נס, וואָלטן אפשר א העלפט מענטשן אונזערע געווען דערטרונקען געוואָרן.

אָפּגעארבעט האָט מען דעם טאָג, ניט מיט קיין שווייס נאָר מיט בלוט. קיינער האָט ניט געהאט קיין גאנצן אבר. מהאָט אלעמען ארויסגערופן פון וואסער, און מהאָט אונז אויסגעשטעלט צו צוויי אין א ריי. מציטערט פון קעלט און פון שרעק, פון יעדן איינעם רינט דאָס וואסער פון די מלבושים. מאיז הונגעריק. א וואָרט איז שוועך ארויסצובריינגען. מהייסט אונז גיין. מיר גייען אונטער א שטרענגער וואך, ארומגערינגלט פון אלע זייטן מיט מיליטער מיט ביקסן אין די הענט. בשעת דעם גיין, הייסט מען אונז זינגען. זינגט מען ניט — איז ווידער קלעפ. און אזויווי ביי יעדן איינעם איז דאָס פארבלוטיקטע, פארשווארצטע לעבן נאָך טייער, זינגט מען !.., א ברירה האָט מען ?...

מיר גייען אזוי אָפּ א צוויי קילאָמעטער. די שיך פייפן און קוואטשן פון דער וואסער. מיר קומען צום הויז וואו סאיז געווען די פריערדיקע פּוילישע גמינע־פארוואלטונג. מפירט אונז אריין אין הויף. א שיינער, גרויסער מויער מיט א סך שטאלן. א פּאָר צוגעבויטע צימערן ביי די שטאלן, פאר דעם וועכטער פון די פערד וואָס פלעגן דאָרט שטיין אמאָליקע צייטן. (דער בנין פון דער גמינע־פארוואלטונג האָט מיט יאָרן צוריק, און ביזן יאָר 1920, געדינט פאר א פערד־פאָסט־סטאנציע. יעדע 30 קילאָמעטער זיינען געווען אזעלכע סטאנציעס וואו מפלעגט בייטן די פערד. היינט זיינען דער הויף און די שטאלן פוסט, וויסט, ליידיק און צעבראָכן). אין דעם מויער, האָט זיך געפינען דער שטאב פון די דייטשישע מייסטערס. אין דעם צוגעבויטן שטיבל, האָבן זיך געפינען די פאָליאקן. אלע, האָבן באקומען זייער עסן. אָט האָבן זיי שוין אָפּגעגעסן, און מיר שטייען נאָך אלץ אונטער דער וואך. וואָס מיט אונז וועט מען טאָן וווייסן מיר ניט... ענדליך פירט מען אונז אריין אין דער קיך און מהייסט אונז געבן עסן. דאָס עסן איז באשטאנען פון אביסל ריינער וואסער מיט פארשימלט ברויט צוזאמענגעקאָכט. צו פארטרינקען, פארפארעט א מין קרייטעכץ, וואָס האָט געזאָלט זיין קאווע. מיר האָבן אפגעגעסן און אָפּגעטרונקען. פארשטייט זיך, אז אָן א מינוט שרעק איז דאָס אונז ניט אָפּגעגאנגען...

— „אריין הינט אין שטאל אריין !" דערהערט זיך א געשריי פון א פעטן דייטש מיט א ביקס אין דער האנט. מיר לויפן, ניט מיר גייען, אין שטאל אריין. באלד,

ווי ער האָט אונז אריינגעלאָזן אין שטאל און איבערגעציילט, האָט דער דייטש אלעמען פארשלאָסן. שטייענדיק דאָרט אין שטאל, האָבן מיר זיך ערשט אָנגעהויבן ארומצוקוקן וואו מיר זיינען אויף דער וועלט... צי לעבן מיר בכלל אָדער צו חלומען מיר גאָר. מיר האָבן זיך גאָרנישט געקאָנט פאָרשטעלן, אז דאָס איז די ווירקלעכקייט. א גרויסער שטאל, אָן א סופיט, נאָר דעם דאך זעט מען. די וועגט זיינען ערטערווייז צושעדיקט. אביסל שטרוי ליגט אויסגעשפרייט אויף ביידע זייטן פון שטאל, און דאָ דארף מען זיך אנידערלייגן מיט דעם נאסן אָנטאָן! וויאזוי לייגט מען זיך אזוי אנידער? אפילו א פערד, א בהמה, היט מען בעסער אָפּ. פאר א הונט מאכט מען א בעסערן געלעגער. איך פארשטיי ניט, פאר וועלכער חיה מיר זיינען פארעכענט. אפשר איז גאָר אזא חיה נישטאָ אויף דער וועלט, פון וועלכער מזאָל האָבן נוצן, און אזוי ברוטאל באהאנדלען! אונזערע נשמות זיינען שוין ניט ביי אונז. מיט די געדאנקען איז מען געווען ביי די משפחות אינדערהיים. זיי ווייסן געוויס ניט וואָס איבערצוקלערן. זיי מוזן טראכטן, אז ניט אנדערש, נאָר אז מיר זיינען שוין טויטע.

מיר האָבן די נאכט איבערגעלעבט אין די ערגסטע אנגסטן. געשלאָפן, פארשטייט זיך איז קיינער ניט. ווי סאיז נאָר ליכטיג געוואָרן, האָט מען אונז ווידער געהייסן ארויסגיין צו דער ארבעט. דאָס אָנטאָן איז נאָך נאס. מציטערט פון נעץ, פון קעלט, און פון פחד. א פּוילישער ארבעטער, פון די וואָס פירן אונז, גייט צו און זאָגט אונז, אז דאָסמאָל וועט מען אונז שוין אין וואסער אריין ניט שיקן. דאָסמאָל וועט מען נעמען אוקראינער און אונז וועט מען גענן לייכטערע ארבעט. א גוט וואָרט איז אויך גוט בעת צרה. די גאנצע ארבעט איז שוין אָבער געווען כמעט ווי אָפּגעטאָן. אונז מאכט עס כלל ניט אויס. אונז איז שוין גאָרנישט שרעקלאך, אפילו ניט דער טויט אליין... אָנגעהויבן האָט זיך די ארבעט זונטאָג. אויף צו מאָרגענס, מאָנטיק, קומענדיק אינדערפרי צום ארבעט־פלאץ, הייסט מען אונז גראָבן ערד, טראָגן שטיינער, אלץ טרוקענע ארבעט. אין וואסער אריין שיקט מען שוין אונז מער ניט. ניט דערפאר וואָס סזיינען אָנגעקומען אוקראינער, נאָר פשוט צוליב דעם וואָס סאיז שוין אין וואסער ניט געווען וואָס צו טאָן...

די משפחות אין דערהיים האָבן אָנגעהויבן ארומצולויפן, אונז צו זוכן, אויסצוגעפינען וואָס מיט אונז האָט פאסירט, און וואָס פון אונז איז געוואָרן. ביז זיי האָבן זיך דערוואוסט, אז מהאלט אונז אין א „קאָנצענטראציע־לאגער". זיי האָבן אביסל פרייער אָפּגעאָטעמט. א דאנקן גאָט דערפאר. אבי מיר, זייערע מענער און טאטעס, לעבן נאָך!...

מהאָט אונז אָנגעהויבן צו ברענגען עסן. יעדע פרוי פאר איר מאן, און יעדער קינד פאר זיין טאטן. אלע טאָג, פון צוועלף א זייגער ביז האלב־צוויי, איז א שטיקל יארידל ביים בריק. סקומען זיך צונויף וווייבער, קינדער, אייגענע פריינט. חוץ די עסנס ברייגט מען אויך א גוט וואָרט... יעדן איינעם האָבן מיר פאר־אינטערעסירט. מהאָט געוואָלט א קוק טאָן אויף אונז, וויאזוי מיר זען אויס....

מיר האָבן זיך מיט דער צייט צוגעוואוינט צו דעם סאָרט לעבן. אינם שטאל איז אָבער פאָרט ניט קיין אָרט. אפילו וועש איבערבייטן, אז מזאָל ניט פארליזיקט ווערן, האָט מען ניט געקאָנט. קיין אנדער געדאנק, נאָר אז זיי וועלן אונז אומ־ברייגן, איז ביי אונז ניט געווען... מיר האָבן זיך אָנגעהויבן צו סטארען אפשר קען מען פועלן אז מיר זאָלן קאָנען גיין אהיים אלע טאָג. די חברה האָבן דאן ארויסגעשטעלט אלס פארטרעטער מיר און יצחק נתנס (יצחק מירמעלשטיין). — מהאָט אים געפרופן יצחק דער בלינדער, וויל ער האָט געהאט נאָר איין אויג — ער פלעגט זאָגן:

— „מיר איז בעסער פון אייך".

— „מיט וואָס, יצחק?"

— „אז איך וועל שטארבן, וועל איך צומאכן נאָר איין אויג, און איר וועט דארפן צומאכן ביידע אויגן..."

אָט דער יצחק דער בלינדער האָט געקעאָנט צונויפירן א וואנט מיט א וואנט...

מיר ביידע האָבן אָנגעהויבן ארומריידן און פירן אונטערהאנדלונגען, מיט אונזער „שעף". אויף אונזער גליק איז דאָס געווען א מענטש, אן ערנסטער, מיט א גוטן כאראקטער און זייער א סימפאטישער. ער האָט זיך געלאָזט איינריידן; האָט באקומען מיטלייד מיט אונז.

— „וואָס זשע ווילט איר?", האָט אונז געפרעגט דער שעף וועז מיר האָבן זיך פאר אים פאָרגעשטעלט.

— „מיר ווילן בעטן דעם הער שעף, מזאָל אונז לאָזן גיין אהיים אלע טאָג נאָך דער ארבעט און אינדערפרי, זעקס א זייגער, וועלן מיר קומען און זיך שטעלן צו דער ארבעט."

ער האָט אונז צוגעזאָגט אז ער וועט רעדן מיט דעם אינזעשניער, וויל ער אליין האָט ניט די פולע רעכט אונז נאָכצוגעבן. אָבער ער גלויבט און פארזיכערט אונז, אז אלץ וועט זיין אזוי ווי מיר ווינטשן זיך. פארנאכט נאָך דער ארבעט, האָט דער שעף איבערגערעדט מיט דעם אינזשעניער, און דער האָט דערצו איינגעשטימט. מהאָט אונז אלעמען אויסגעשטעלט, און דער שעף — דער אינזשעניער לעם אים —

האָט אונז דערקלערט אז ער לאָזט אונז גיין יעדן טאָג אהיים, אָבער מיטן באדינג אז אינדערפרי, זעקס אזייגער, מוזן מיר אלע זיין צוריק ביי דער ארבעט. ווען עמיצער פון אונז וועט פעלן, דאן ווערן אלע דערשאָסן. מיר האָבן צוגעזאָגט אז אלץ וועט זיין אין דער בעסטער אָרדנונג, אבי מזאָל אונז לאָזן גיין אהיים.

— גוט, גייען זי נאך האוזע"...

שטעלט אייך פאָר, וועז מיר האָבן דערהערט די דאָזיקע ווערטער, מיט וואָס פאר א פרייד מיר זיינען אהיים געגאנגען! מיר זיינען ניט געגאנגען, נאָר געלאָפן. מיר האָבן שוין גאָרנישט געוואָלט טראכטן וואו מיר געפינען זיך... סהאָט זיך אונז אויסגעוויזן, אז מיר זיינען באַרייטע. אויף כסדר באפרייט... אָבער באלד איז די שמחה אריבער. קומענדיק נאָהענט צום שטעטל, האָבן מיר זיך געמוזט צונויפרייַדן, אז מאָרגן זעקס אזייגער אינדערפרי, מוזן מיר זיך אלע צונויפנעמען אויף א באשטימטן פלאץ, און פון דאָרט דארפן מיר אלע צוזאמען, גיין צו דער ארבעט. און זאָל איינער פון אונז אויספעלן, חלילה, ווערן מיר אלע דערשאָסן. אלע שטימען צו. יעדער איינציקער פון אונז לאָזט זיך גיין אהיים.

אריינקומענדיק אין שטוב אריין, האָבן זיך די קינדער מיט די פרויען געוואָרפן אויף אונזערע העלזער און געווינט פאר פרייד. וועז מיר זיינען אויף מאָרגן וויידער געגאנגען צו דער ארבעט, איז וויידער געוואָרן א פרישער געוויין. אָבער ניט קיין געוויין פון פרייד, נאָר א געוויין פון ליידן. און איבערלעבענישן. און טאקע ניט אומזיסט איז דאָס געוויין געווען. מיר האָבן אָפגעארבעט ביז ארום צען אזייגער אינדערפרי. פלוצלינג זיינען אָנגעקומען די מאכט-האלטערס פון דער שטאָטישער פערוואלטונג, און מיט זיי מיליטער-לייט, זייערע פנימער, זייער אויסדרוק, ווי א לעבעדיקער קבר, ווי דער מלאך-המות. געקליידעט אין ראבען אָנטון ווי די שלאנגען. מיט איזערנע העלמעטן אויף די קעפ. אין די גארטלען באָמבעס, און ביקסן אין די הענט. באלד האָבן זיי א געשריי געטאָן, אז אלע יידן זאָלן זיך צונויפגיין צוזאמען. וועז אלע זיינען זיך אין טויט-שרעק צונויפגעגאנגען, האָבן זיי אריסגענומען צען מאן או זיי געהייסן זיך אריינזעצן אין אן אויטאָ-מאשין, און זיי זיינען מיט די צען אוועקגעפאָרן. צווישן אונז איז געוואָרן א שטיקל פאניק. סהאָבן זיך דאן געשאפן אלערליי מיינונגען. אייניקע האָבן געזאָגט, אז מהאָט זיי נעמומען צו בעסערער ארבעט, אין שטעטל אריין. אנדערע האָבן אָנגעוויזן, אז מהאָט זיי אָפגעפירט אין א צווייטער שטאָט אויף ארבעט. יעדנפאלס האָבן מיר אלע געמיינט, אז זיי איז שוין בעסער פון אונז. אז מהאָט זיי, פראָסט און פשוט, אָריסגענומען פון גיהנום ארויס. קיין גרויסער חילוק צווישן אונזער ארבעט אוך

דעם גיהנום איז ניט געווען... וואָס האָט זיך אָבער אויסגעלאָזט? פון אונזער גיהנום האָט מען זיי טאקע ארויסגענומען, אָבער מהאָט זיי אָפּגעשיקט גלייך אין גן־עדן אריין... דאָס, האָבן מיר זיך דערוואוסט מיט א טאָג שפּעטער.

וויאזוי האָט מען שוין דאמאָלסט געקאָנט שטיין ביי דער ארבעט, און וואָס פאר אן ארבעט בכלל האָט דאָס געקאָנט זיין? מיר האָבן זיך יעדע מינוט געריכט אויף אזא מין גורל. אז ניט נאָר צען מאן קאָן מען וויידער אויסהרגענען נאָר מען קאָן אונז אלעמען נעמען און אָפּשיקן גלייך אויף יענער וועלט. וועט זיך דען שטעלן אנטקעגן אָדער פּראָטעסטירן? ביי דער ארבעט, האָט מען אָנגעהויבן אונז ווידער צו שלאָגן. פרעגט מען פארוואָס משלאָגט אונז כאָטש מיר ארבעטן, ענטפערט מען:

— „איך שלאָג זיי ניט דערפאר וואָס זיי ארבעטן יאָ אָדער ניט, כשלאָג זיי דערפאר וואָס זיי זיינען יידן!"

אין א פּאָר טעג ארום האָט אָנגעהויבן אויספעלן געהילץ צו דער ארבעט. דאָס געהילץ האָט מען געדארפט נעמען אין א וואלד, אן ערך אכצען קילאָמעטער פון דעם בריק. די ארבעט, אריבערצוברענגען דאָס געהילץ, האָט מען איבערגעגעבן גראדע אונזער שעף. און ער האָט אונז, אלע וואָס האָבן גענארבעט ביים בריק, גענומען אויף די אויטאָ־מאשינעס, מיר זאָלן פּאָרן לאדעווען דאָס געהילץ. קיין שוועריע ארבעט איז דאָס ניט געווען. מיר זיינען געווען אן עטלאך־און־דרייסיק מאן, און די ארבעט איז ניט געווען געפערלאך. נאָכדעם וועט מהאָט אָנגעלאָדן די צוויי מאשינעס, האָט מען געקאָנט זיך אפרוהען, ביז די מאשינעס וועלן צוריק־קומען. דאָס האָט געדויערט ארום דריי שעה. אין דער צייט וואָס מיר האָבן געווארט, זייענדיק אין וואלד, האָבן מיר אינגאנצן פארגעסן אז מיר געפינען זיך צווישן חיות. דער שעף איז געלעגן אויפן גראָז גלייך מיט אונז, און מיר האָבן זיך דערציילט מעשיות, פּונקט אזויווי מיר וואָלטן געווען ערגעץ אין דער פרעמד אויף ארבעט. פארנאכט איז געקומען א מאשין און האָט אונז אָפּגעפירט אהיים גלייך אין שטעטל אריין. אינדערפרי איז די מאשין וויידער געקומען אין שטעטל און מיר זיינען געפאָרן גלייך אין וואלד אריין, און מיר האָבן שוין אפילו ניט געזעסן דעם בריק. אָט אזוי האָבן מיר אָפּגעארבעט א וואָך דריי. ביז מיר האָבן דעם בריק אויפגעשטעלט האָט יעדערער פון אונז געהאט צו דערציילן — „יציאת מצרים".

דעם בריק אויפגעבויט. די ארבעט האָט זיך אויסגעלאָזט. איצט האָט זיך אָנגעהויבן א מעשה פון זוכן נייע ארבעט. איך האָב אָנגעטראָפן אין א בעקעריי.

דער אייגענטימער איז געווען א טשעך, א צוריר־יהודים. געריידט האָט ער מיט גוטע ריידעלאך, אָבער ער האָט די נשמה אַרויסגענומען פון די ארבעטער. און בפרט פון יידן. ווי קומט עס, אז מזאָל אין א בעקעריי צונעמען א יידן? איז די זאך אזוי געווען: שכירות האָט מען געצאָלט ניט מער ווי צען מארק א חודש, איז וועלכער גוי האָט דאָס געוואָלט גיין ארבעטן פאר אזוי וויניק? אפילו איך האָב ניט געוואָלט! אָבער איך האָב קיין אנדער ברירה ניט געהאט. איז דער דאָזיקער טשעך, הייסט עס, געווען דער אייגענטימער פון דער בעקעריי. אָבער די אוקראיניש שטאָט־פארוואלטונג האָט דאָס געשעפט איבערגענומען. די פאר־וואלטונג האָט צוגעשטעלט די מעל צום באקן, האָט אָפּגענומען דאָס געלט פאר דעם ברויט, האָט אויסגעצאָלט די ארבעטער, און האָט אָנגעפירט מיט דער בעקעריי. דער טשעך איז געווען ניט מער ווי א בעקער און האָט געקראָגן שכירות לויט א בעקער ארבעטער. א חוץ דעם האָט ער געקראָגן באצאָלט פאר דעם לאָקאל.

ארבעט איז געווען איבער די אויערן. מיט מיר האָט מען פארשטאָפּט, וואו ערגעץ א לאָך. מיין ארבעט איז געווען די ערגסטע. בכלל האָט מען די יידן געגעבן די ערגסטע ארבעט. וואו מהאָט עמיצן אנדערש נישט געקאָנט אויסנוצן, האָט מען זיך געשאפט מיט א יידן, און באצאָלט האָט מען דערפאר מיט די ערגסטע זידל־וועדטער, אָבער אָן קלעפּ. נו, איז דאָס אויך א מעלה...

וואָס פאר אן ארבעט האָב איך געהאט אין בעקעריי? קיין בעקער בין איך ניט, האָב איך געהאקט האָלץ און געטראָגן וואסער. האָלץ האָט מען באדארפט האָבן אן ערך צוויי און אמאָל דריי מעטער א טאָג; וואסער, פון צוואנציק ביז פערציק עמער דורכן טאָג. א חוץ דעם, האָב איך געמוזט אויף מיינע פליייצעס בריינגען מעל פון דער מיל. יעדער זאק צו זיבציק קילאָ. כהאָב אויך באדארפט אויסשאָרן דעם אויוון. די ארבעט פון אויסשאָרן דעם אויוון, איז געווען די ערגסטע. אין די אונטערוועש, מחילה, בין איך געשטאנען ביי דער ארבעט, און דער שווייס האָט זיך פון מיר געגאָסן ווי מגיסט עמיצן אָפּ מיט אן עמער וואסער.

אחוץ די אלע מלאכות, האָב איך געהאט נאָך אן ארבעט: צו גיין פארזאָרגן האָלץ פאר דער בעקעריי. דאָס האָט זיך גאָרנישט אָנגעקערט מיט מיר. גיין אין פארוואלטונג האָט געדארפט גיין דער שעף פון דער בעקעריי, ניט איך דער משרת. אָבער געשיקט האָט ער מיך, און איך האָב געמוזט פאָלגן. די ארבעט איז באשטאנען פון אריינגיין צום פאָרזיצער פון דער שטאָטישער פארוואלטונג און פאָדערן א צעטל אויף אזויפיל און אזויפיל מעטער האָלץ. וויפל סאיז מיר ארויס

פון מויל. נו, איז עס דען א שווערע מלאכה? ניין! די צרה איז געווען א גאנץ אנדערע. די שטאָט־פארוואלטונג איז באשטאנען פון לויטער אוקראינער, און דאָס באנעמען זיך פון די אוקראינער צו אונז יידן איז, דאכט זיך, שוין אויך גוט באקענט. יעדער ייד האָט געוואָלט ווי וויט מיגלעך זיי, די אוקראינער, אויסמיידן. האָט ניט געוואָלט שטיין מיט זיי אויף איין סטעזשקע... און דאָ, באדערף איך גיין צו זיי אין דער פארוואלטונג. דאָס איז געווען אן אמתער גאנג אין דרערד אריין. וועז זיי האָבן דערזען א יידן האָבן זיי גאָרנישט געוואוסט וויאזוי געגוג אָפצושפאָטן פון אים, און וואָס מער זיין בלוט צו פארצאפן.

אָפארבעטנדיק אין דער בעקעריי פינף חדשים, בין איך פארשלאפט געוואָרן און געבליבן ליגן צו בעט. אפילו אין גוטע צייטן איז קראנק זיין ניט קיין זיסער מאכל, בפרט נאָך ביי א זעלכע ביטערע צייטן. מיט וואָס צו ראטעוועז זיך איז נישטאָ. די שטוב איז פוסט. קיין געלט איז נישטאָ. ווי קאָן זיין געלט פון צען מארק א חודש? אחוץ מיר, האָט אויך מיין עלצטע טאָכטער, בתיה, פארדינט. זי האָט געארבעט ביי דעם לאנדווירטשאפטס קאָמענדאנט פון דייטשישן מיליטער אלץ אויפרוימערן, און האָט דערפאר באקומען צען מארק א מאָנאט. אָבער מיר זיינען געווען פיר נפשות, און א הכנסה פון צוואנציק מארק איז געווען אזוי גוט ווי גאָרנישט. האָב איך מיר געמוזט פערלאָזן אויף דעם אויבערשטן.

וועז איך בין געזונט געוואָרן, בין איך שוין צוריק אין דער בעקעריי ניט געגאנגען ארבעטן. אויף מיין אָרט איז שוין געווען אן אנדער ייד. בין איך געגאנגען ארבעטן צום דייטשישן מיליטער, אין דער אָפטיילונג וואָס האָט זיך געפופן: „פערפלעגונגס־שטעלע". דאָרט איז געווען פארשידענע ארבעט: זעגן און האקן האָלץ פאר דער קיך, אָנלאָדן און אויסלאָדן לאסט־אָטאָמאָבילן מיט אלערליי סחורות. דאָרט האָבן געארבעט ארום 150 מאן. מהאָט זיך צוגעוואוינט צום אָרעמען און קארגן עסן, צום שלאָפן אויף ברעטער, צו גיין נאקעט און באָרוועס. מהאָט דען געהאט אן אנדער ברירה? אז מהאָט זיך ניט אָפגעגעבן קיין דין וחשבון, זיך ניט אריינגעטראכט אין דער לאגע, איז נאָך געווען צו דערליידן. אָבער קוים האָט מען דאָס אלץ געגומען אויפן געדאנק, האָט זיך דער מח איבערגעקערט: כסדר לעבן אין א שרעק, אז אָט־אָט וועט מען קומען נאָך אונזערע נשמות, אין דערצו נאָך אזעלכע יסורים אָנטאָן, ביז מגיט אָפ די נשמות!...

— פאר וואָס? פאר וועז?...

5. די הכנה צו דער שחיטה

די דייטשן האָבן איינגעפירט א מין סיסטעם פון אָפּנארן מענטשן. פארוואָס אזוי צוליב וואָס וויים איך ניט. מסתמא ליגט עס אין זייער נאטור. איך גלויב אז ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועט דאָס אלץ אויפגעדעקט ווערן.

אין ראָוונע, 30 קילאָמעטר פון האשט, א שטאָט פון א עטלאך־הונדערט טויזנט יידישע איינוואוינער, איז אזא סיסטעם באנוצט געוואָרן. מהאָט ארויסגעגעבן א באפעל, אז יידן מוזן גיין אין א געטאָ. אָבער נישט אלע. דידאָזיקע יידן וואָס האָבן געהאט באשייניגונגען פון דער ווערמאכט, די דארפן אין דער געטאָ ניט גיין. זיי מעגן בלייבן אויף די ערטער. די איבריקע מוזן גיין. יעדער איינער, קאָן מיט זיך מיטנעמען עסן און אָנטאָן אזויפיל וויפיל ער קאָן אויף זיך טראָגן. און סאיז אזוי געווען. יעדער איינער האָט זיך איינגעפאקט דאָס בעסטע וואָס ער נאָר פארמאָגט, גענומען דעם וואנדער־שטעקן אין האנט, און איז מיט ווייב און קינדער געגאנגען אין ווייטן גלות...

דער וועג איז ניט געווען פריי. מהאָט די גייער געהיט. וועו זיי זיינען שוין אלע געווען אויסערן שטאָט, ארום זיבצען טויזנט מאן — ווייבער, קינדער און עלטערע מענטשען — האָט מען זיך ערשט ארומגעקוקט וואו מאיז אויף דער וועלט. מהאָט זיך געכאפט אז דאָס איז גאָרנישט קיין געטאָ און אז ניט אין גלות גייט מען... נאָר אין דער בית־השחיטה אריין. זיי וועלן שוין פון קיין גלות מער ניט ליידן. גלייך צום טויט האָט מען זיי געפירט! דריי טאָג האָט די שוידערליכע שחיטה געדויערט. די רוצחים האָבן די קרבנות שרעקלאָך געפיניקט ביז זיי האָבן זייערע נשמות אויסגעאויכט. די געוואלדן און די געשרייען האָבן געמוזט דערגיין ביזן זיבטן הימל, גלייך צו דעם כסא־הכבוד אליין...

די ידיעה וועגן דער שרעקלאכער שחיטה אויף די ראָוונער יידן, האָט זיך דערשלאָגן צו אונז קיין האשט. גאנץ האשט האָט געקלאָגט און געיאמערט. טייכן טרערן זיינען פארגאָסן געוואָרן אויף די אומגליקליכע אומשולדיקע נשמות. דאָס שטעטל האָט זיך בשום אופן ניט געקאָנט בארוהיקן. טאָג און נאכט האָט מען געהאלטן אין איין רעדן פון דעם ראָוונער מאסן־מאָרד. אָט אזוי איז טרויעריק אוועק דער ווינטער. די שחיטה אין ראָוונע איז פאָרגעקומען פונם זיבטן ביזן ניינטן נאָוועמבר 1941. דאָס ביסל יידן — א פערטל פון אלע — וואָס איז נאָך פארבליבן פון נאָך דעם גרויסן אומגליק, איז באשטאנען פון אן ערך זעקס

טויזנט מענטשן. מהאָט זיי אלע, די איבערגעבליבענע, באלד איבערגעפירט אין א געטאָ. און מהאָט ווייטער געלעבט... אזא טעם האָט דאָס לעבן געהאט!

פונדעסטוועגן, האָט אלץ קיינער ניט געוואָלט שטארבן. און דאָס ניט קוקענדיק וואָס אלע האָבן געזען און געוואוסט וואָס פאר א פנים אזא לעבן האָט, און אז די טויטע אויף יענער וועלט איז שוין א סך בעסער פון אונז די לעבענ־ געבליבענע. זיי ליידן שוין ניט מער. זיי האָבן איינמאָל אָפּגעליטן און — שוין אויף אייביק. זיי דארפן שוין ניט אויסשטיין אלע אונזערע צרות. מיר האָבן גוט געוואוסט אז סוף־כל־סוף וועלן מיר אויך מוזן שטארבן, און אפשר טאקע אזוי־ ווי יענע ראָוונער קרבנות, אָבער דאָך האָבן מיר זיך אָנגעהאלטן ביים לעבן. דער ווילן צו לעבן איז זייער שטארק. מאנטלויפט פון דעם מלאך־המוות; מראנגעלט זיך מיט דעם טויט; סווילט זיך לעבן. די גרוב וועט מען קיינמאָל ניט פארזאָמען. דער לעבעדיקער מענטש טראכט וועגן לעבן, וועגן בויען, שאפן, און אפשר זיך ארויסראטעווען. און אז גאָט וועט העלפן, מיר וועלן דערלעבן איבעראיאָר, וועט אפשר קומען א סוף צו די צרות. וען די וועלט איז נאָך געווען א וועלט, האָט מען געזאָגט, אז די יאָרן לויפן היינט קען מען אזוי ניט זאָגן. היינט זאָגן מיר די שעהן לויפן, ווייל יעדע שעה — אפשר יעדע מינוט — קאָן מיט זיך ברייגען נייע איבעראשונגן...

אָט אזוי זיינען אויעק שעהן, טעג, וואָכן. סאיז שוין גאָט צו דאנקן, חנכה. אָבער ניט דער חנכה פון אמאָל. דער חנכה וואָס איז א פאָלקס־יום־טוב. דער חנכה מיט חנכה־געלט, מיט פראוועז לאטקעס, זיך משמח זיין מיט שפילן אין דריידל און אין קאָרטן. סאיז ניט דער חנכה מיט די שיינע, מעשענע, גלאנצענדיקע חנכה־לעמפלאך. כאָטש אין דרויסן איז דער וועטער ניט קיין גוטער, סגיין רעגענס אָדער ספאלן דריבענע שנייאלאך וואָס שניידן אין פנים אריין, אָבער סאיז פריילאך אויף דער נשמה, אין שטוב איז גוט און הארציק, די גאנצע משפחה זיצט אוף פארבריינגט... יאָ, דאָס איז געווען אמאָל. אָבער היינט איז אינגאנצן אנדערש. א נייער מין חנכה. פארוויסט, פארפינסטערט, פארכמורעט זיינען אלעמענס פנימער. נישטאָ דאָס שמחה־וששונדיק געפיל. מקלערט אפילו ניט פון יענע אלע גוטע זאכן. מהאָט שוין אין זיי פארגעסן. מהאָט נאָר איינס אין זינען: זאָל שוין וואָס גיכער ווערן נאכט; און ווען די נאכט קומט, זאָגט מען אז סזאָל שוין וואָס גיכער ווערן טאָג. און אָט אזוי ציט מען דעם טאָג צו דער נאכט און די נאכט צום טאָג פונקט ווי איוב האָט זיך דאָס געבעטן.

אָט אזוי האָט מען דערצויגן ביז פורים. וואו צו גיין ליינען די מגילה, איז

נישטאָ. די בתי־מדרשים זייגען פארוויסט, זייערע טירן אוּן פענסטער פארהאקט, מהאָט פון זיי געמאכט סקלאדעס. ווי טויטע שטייגן זיי, די הייליקע הייזער. א פחד פאלט אָן אז מגייט לעם זיי פארבי. וואָס פאר א חורבן זיי האָבן געמאכט אינווייניק, אין די געבוידעס פון די בתי מדרשים! די ספרי־תורהס צעריסן, דער ארון־קודש צעהאקט, אפילו די ביינק, די שטענדערס, פארברענט. קיין שום סימן פון הייליקטום, אלץ איז חרוב ונחרב. אוּן גאָט אין הימל זעט דאָס אלץ צו אוּן שווייגט!

די קינדער דערמאָנען זיך אין המן־טאשן.

— „סאיז דאָך היינט פורים, מאמע, דארפסטו באקן המן־טאשן!"

די מאמע ווידער, דערמאָנט זיך אין דער שרעקליכער ראָוונער שחיטה, וואו איר שוועסטער רבקה מיטן שוואָגער פתחיה אוּן זייערע קינדער זיינען אומגעקומען, אוּן סוערט א געוויין... איך קום אריין, פרעג וואָס סגייט דאָ פאָר. די קינדער דערציילן מיר אלץ. איך בארוהיק מיין פרוי, אוּן סוערט ווידער שטיל. איך טרייסט די קינדער אז ווען גאָט וועט העלפן אוּן מיר וועלן דערלעבן די ישועה, וועל איך שוין פאר זיי, די קינדער, מאכן אלץ גוטע זאכן, אזויווי אמאָל. היינט מוזן מיר וואַרטן אוּן ליידן, וויל גאָט וויל אזוי. ער וויל, מיר זאָלן אָפקומען...

די טעג לויפן. זאָלן זיי לויפן! אפשר וועט פאָרט זיין נעהענטער צו דער גאולה, הגם דערווייל זעט מען זי ניט ארויס. אָבער מיר יידן האָפן דאָך אז ישועת ה' כהרף עין, גאָטס הילף קומט אומגעריכט, איז וואַרט מען אוּן מהאָפט...

סהאָט זיך דערנאָהענט צו פסח. מיר זיינען דאָך אמאָל אויסגעלייזט געוואָרן פון א גלות מצרים, פון א פרעה, אפשר אין דעם זכות פון יענער גאולה, וועלן מיר אויף היינטיקן פסח אויך געהאָלפן ווערן? מדארף שוין באלד אָנהויבן קלערן פון מצות. קיין מעל אויף מצות איז דערווייל נישטאָ, אוּן וואו צו באקן אוּן ווער סזאָל באקן איז אויך נישטאָ. פריהערדיקע צייטן איז געווען א מצות־מאשין וואָס האָט געקנעטן דאָס טייג אוּן ארויסגעגעבן מצות, גרייט זיי צו זעצן אין אויוון אריין. ביים אויוון איז געשטאנען א יונג, א שיבער, וואָס האָט אריינגעזעצט אוּן ארויסגענומען די פארטיקע מצות. היינט, איז דאָס אלץ נישטאָ! מילא, זאָל נאָר זיין מעל וועט מען זיך שוין באגיין אָן א מאשין, אָן א שיבער. קיין מעל איז אָבער נישטאָ. דאָס איז פאָרט נישט קיין תירוץ. וויל מצות אוּן תכריכים, זאָגט די וועלט, מוז מען האָבן. ניט מער, סאיז א שטיקל חילוק צווישן מצות אוּן תכריכים: פאר מצות, דארף מען זיך פארדרייען די אייגענע קאָפּ, אוּן פאר תכריכים פארדרייט זיך שוין א פרעמדער די קאָפּ... האָב איך מיר טאקע

פארדרייט מיין קאָפּ. געקראָגן אביסל ווייַטן־מעל און אָפּגעבאקן מצות אין א „טאָליקע". מיין פרוי און די קינדער האָבן געקנעטן, געקאטשעט, געריגלט, און א יייד איז געשטאנען ביים אויוון און געבאקן. אָט אזוי האָט מען דעם טאָג אָפּגעבאקן מצות פאר עטליכע בעלי־בתים. אין א צווייטער שטוב איז אויך געווען דאָס אייגענע. סהאָבן זיך צונויפגענומען עטליכע בעלי־בתים, און דאָס האָט געהייסן א „טאָליקע". די מצות האָבן אָבער ניט געקלעקט איבערן גאנצן פסח. עפּעס איז אין זיי אריין די קללה... אין די גוטע צייטן האָב איך געהאט געקויפט זעקס קילאָ מצות, און סאיז נאָך פארבליבן ביז שבועות. דעם פסח האָב איך אָפּגעבאקן אכט קילאָ מצות, איז ניט געווען אויסצוקומען אפילו איבער פסח. האָט מען אביסל צוגעפאסט, און אביסל געגעסן חמץ. סאיז געווען א מין גענישאכץ, א שעטנז, אלץ צוזאמען: אי חמץ, אי מצה. קיין סדר האָט מען ניט געפּראָווט. די הגדה האָט מען ניט געזאָגט. אזא טעם האָט עס געהאט דער פסח, דער יום־טוב פון זמן חרותנו! וואָס פארגינט זיך דען ניט א יייד אין דעם יום־טוב פסח? אפילו דער גרעסטער אָרימאן, ווערט דעמאָלט א מלך. ווער שמועסט נאָך א יייד א בעל־הבית. עפּעס א קלייניקייט פסח, דער באפּרייאונגס־יום־טוב! משעבוד לגאולה, מאפלה לאור גדול — פון קנעכטשאפט צו אויסלייזונג, פון פינצטערניש צו גרויס ליכט. איז פסח טאקע יעדער יייד א מלך, די פרוי א מלכה און די קינדער פּרינצן און פּרינצעסינס. אויף פסח פעלן ניט די בעסטע מאכלים מיט די גוטע וויינען, אלץ כיד המלך. דאָס איז געווען אמאָל...

סאיז שוין אוועק דער פסח; מציילט ספירה. שוין פּינף וואָכן צו שבועות. אז גאָט וועט העלפן און סוועט זיין שטיל און מוועט אונז לאָזן לעבן וועלן מיר, בלי נדר, מאכן א שיינעם שבועות.

סהאלט שוין א וואָך צו שבועות. מיטאמאָל איז ווידער אומעטיק געוואָרן אין שטעטל. וואָס פאר א נייע נייס איז שוין דאָ? עפּעס גראָבט מען גריבער אין דעם וועלדל וואָס ליגט אויפן וועג צום דאָרף סימאנאָוו, ארום פינף קילאָמעטער אין דרום־זייט פון האָשט. ווייל דאָרט האָבן געוואקסן מייסטנס בערעזינע־בוימער האָט מען דאָס וועלדל געפּרופן „סימאנאוער־בערעזינקעס" אָדער אפילו גאָר די בערעזינקעס. א שרעקליכע פאניקע האָט זיך באלד פארשפּרייט איבער גאנץ האָשט. די שרעק איז געוואָרן ניט צו באשרייבן! פינף טעג און פינף נעכט איז מען כסדר ארומגעגאנגען ניט געגעסן, ניט געשלאָפן, און ניט אויסגעטאָן זיך; אפילו די שיך ניט אראָפּגעוואָרפן פון די פיס. מיר האָבן ניט געוואוסט אויף וואָסערער וועלט מיר זיינען! יעדער טאָג, יעדער שעה, האָבן זיך געשאפּן

אלערליי קלאנגען, פארשידענע געשיכטעס. אונזערע שטאָט־פארזאָרגער, די קהילה־לייט, האָבן אונז געהאלטן אין אין בארואיקן, אז סאיז גאָרנישט, מזאָל קיין מורא ניט האָבן. די גריבער, האָט מען געזאָגט, זיינען צוגעגרייט געוואָרן פאר מיליטערישע צוועקן. מוועט דאָרט אריינשטעלן „זעניט־ארטילערי". אנדערע האָבן געזאָגט, אז מוועט דאָרט באהאלטן אויפרייס־מאטעריאל. אלערליי לעגענדעס האָבן זיך ארומגע־טראָגן. אָבער די יידן פון שטעטל גלויבן ניט. זיי האָבן עפּעס געפילט א מין פחד... דאָס הארץ האָט זיי עפּעס געזאָגט. מווייסט ניט וואָס צו טאָן. מקומט צוריק פון דער באהאלטענישׂ. מגייט אריין אין שטוב, מקוקט זיך אָן איינער דעם אנדערן שווייגנדיק. דאָס הארץ פילט, סזאָגט אָן, אז די משפחה וועט זיך דארפן שיידן. אָבער דער קאָפּ, ווייסט ניט אויף אזוי פיל... מלויפט ארום אהין און אהער, אזויווי פארסמטע מייז. קיינער וויס ניט וואָס סטוט זיך. קיינער איז ניט זיכער — יאָ, צי ניין, צי וואָס... צעלויפט מען זיך וואו די אויגן טראָגן! מיר גלויבן אין אונזערע מחשבות, אז די גריבער זיינען פאר אונז און ניט פאר קיין שום אנדערע זאכן. אָבער סהאָט זיך ניט געפינען קיינער וואָס זאָל קאָנען ארויסקומען מיט די ווערטער, אָפן ארויסצוזאָגן דאָס וואָס סהארץ זאָגט אים. און וואו לויפט מען? סאיז נישטאָ קיין אָרט וואו צו לויפן, וואו זיך צו באהאלטן. קומט אויס אז צי מוויל צי מוויל ניט מוז מען גיין צום טויט! און טאָמער האָט זיך שוין געפינען אזוינער, וואָס וואָלט געוואגט ארויסצוקומען און זאָגן אז די גריבער זיינען פאר אונז יידן, וואָלט אים קיינער ניט געוואָלט גלויבן. מאיז געהאָנגען אין דער לופטן. עפּענטליך האָט מען זיך אלץ געשטיצט אויף די רייד פון די קהילה־מענטשען. און חוץ דעם, ווי קאָן דען א לעבעדיקער מענטש וואָס איז געזונט און שטארק, ריידן פון גיין שטארבן? און ווידער זיינען געקומען די בעלי־בתים פון דער קהילה און האָבן אונז פארזיכערט, אז דער פאָרזיצער פון דער שטאָטישער פערוואלטונג האָט דערקלערט אז מזאָל זיך ניט שרעקן, מזאָל זיך כארוהיקן, אז סוועט די יידן קיין שלעכטס ניט געשען...

מיט א וואָך פריהער, איידער מהאָט אָנגעהויבן גראָבן די גריבער, בין איך גראדע אריינגעגאנגען אין דער קהילה־פארוואלטונג. איך האָב דאָרטן קיינעם ניט געטראָפן. אחוץ זלמן זאלצמאן, אין וועמעס שטוב סאיז איינגעשטאנען די קהילה־פארוואלטונג. ער איז געזעסן ביים טיש, זייער אומעטיק, אונטערגעשפּארט מיט ביידע הענט, און שטארק פארטראכט...

— „וואָס זיצט איר אזוי פארזאָרגט, זלמן?"

— „גאָרנישט!"

— „פונדעסטוועגען ?"

— „גאָרנישט"...

— „ניין", זאָג איך צו אים, „עפעס איז ניט גלאט. כהאָב אייך נאָך קיינמאָל אזוי פארזאָרגט ניט געטראָפן. איר האָט עפעס נייס ? זאָגט !"

— „ניין, סאיז נישטאָ קיין נייס, אלץ איז ווי געווען..."

איך לאָז אים אָבער ניט אפ און זעץ זיך צו צו אים, אז ער זאָל מיר זאָגן וואו מיר האלטן.

— „וואָס זאָל איך אייך זאָגן, פרץ ?", מאכט ער צו מיר, „מיר זיינען דורכגעפאלן"...

— „וואָס הייסט ? ווי אזוי ? מיט וואָס ?"

וועגן דעם האָט ער מיט מיר שוין גאָרנישט געוואָלט רעדן, נאָר ער זאָגט וויידער :

— „מיר זיינען דורכגעפאלן און שוין. מער זאָלט איר מיר ניט פרעגן".

איך גיי ארויס. אָבער די ווערטער זיינע, גייען מיר שוין פון קאָפּ ניט ארויס. מיט וואָס זיינען זיי דורכגעפאלן ? מיט זייערע מסחרים ? דערפאר איז דאָס זלמן זאלצמאן געזעסן אזוי פארטראכט און אומעטיק ?...

ערשט שפעטער, נאָך אלע געשהענישן זיינען מיר קלאָר געוואָרן די דריי ווערטער זיינע :

— „מיר זיינען דורכגעפאלן !"...

6. די שוידערלעכע האָשטער שחיטה !

(דער בלוטיקער מיטוואָך)

איצט קום איך צו אונזער שוידערלעכער געשיכטע — די בלוטדאָרשטיקע, האָרצלאָזיקע, גרויליקע האָשטער הריגה. דאָס בלוט אין די אָדערן ווערט פארקילט. וויפיל מזאָל דאָ ניט דערציילן און באשרייבן וועגן דעם בלוט־באָד וואָס מהאָט אויף אונזער שטעטל געמאכט, ווען עס אלץ זיין ניט מער ווי א בלאסע געשיכטע.

וויפיל מיר האָבן אלע פארעכנט אז מסתמא ווען אלץ אָפגיין שטיל און אז סוועט קיין שלעכטס ניט געשען, איז מען פאָרט ארומגעגאנגן מיט „קעץ אין בויך". מיר האָבן זיך ווי ווייט מיגלעך צוגעגרייט. אין יעדער שטוב האָט מען אָרגאניזירט א וואך — טאָמער קומען אָן רוצחים זאָל מען באלד צואוויסן געבן.

אזוי איז געבליבן. ניט גיין צו דער שחיטה ווי שעפסן, שטיין, בלייבן ווארטן אויפן טויט. לאָמיר ראטעוון וויפיל מיר ווילן נאָר קאָנען.

דינסטאָג פארנאכט איז דער פאניק אין שטאָט געוואָרן פשוט מער ניט צו פארטראָגן. עפעס האָבן מיר אלע געזען דעם טויט פאר די אויגן. מאיז ארומגעגאנגען אין די גאסלאך און זיך געשושקעט איינער מיטן צווייטן. די קהילה־שטוב איז געווען פול געפאקט מיט מענטשען, אָבער פון די קהילה־לייט איז שוין ניט געווען קיינער אין דער היים. אלע האָבן זיך געוואָלט לאָזן אנטלויפן, אָבער ניט אלע האָבן געהאט די מעגלאכקייט. איניקע האָבן ניט געהאט קיין געלט, אנדערע זיינען געווען צו שוואך און האָבן ניט געקאָנט גיין ווייט. נאָר אנדערע האָבן ניט געהאט ווו צו גיין. און א היפש ביסל האָבן געפעלט אלע זאכן: ניט קיין געלט, ניט געזונט, און אויך קיין אָרט ניט ווו צו גיין. האָבן דידאָזויקע זיך אליין געטרייסט: „סוועט גאָרנישט זיין". „סוועט אלץ אריבער בשלום"... אי טאָמער וועט יא עפעס זיין, האָט מען דאָס ארויסגעשטופט פון קאָפּ כאָטש אויף שפּעטער מיט א פּאָר טעג...

שלאָפן איז קיינער ניט געגאנגן. מאיז געזעסן גרייט און געווארט אויפן מלאך־המות, אי בייטאָג אי ביינאכט...

דינסטאָג אויף מיטוואָך דעם ניינצענטן מאי, האָבן זיך אָנגעהויבן די שלשת ימי הגבלה. שבועות איז אויסגעפאלן פרייטאָג און שבת. און די מוראדיקע שחיטה איז פאָרגעקומען מיטוואָך — דער בלוטיקסטער מיטוואָך — פיר טאָג אין חודש סיון, תש"ב, 20־טער מאי אינם יאָר 1942.

האלב־דריי ביינאכט, זיינען אריינגעפאָרן קיין האשט עטלעכע אוטאָ־מאשינעס. די וואך, וואָס איז געווען אָרגאניזירט, האָט צוואויסן געגעבן אין אלע הייזער, אז דער מלאך־המות קומט! אלע האָבן זיך א לאָז געטאָן לויפן. אָבער וואו מלויפט האָט קיינער ניט געוואוסט. מאיז געלאָפן וואו די אויגן האָבן געטראָגן. דאָס איז געווען א שוידערלאך בילד: פרויען, מענער, קינדער, אלטע־לייט — מאיז געלאָפן שאָ־שטיל, דער מלאך־המות זאָל ניט זען, ניט הערן. אָבער די מערדער, די רוצחים, האָבן זייער ארבעט אויסגעפירט בשלמות. באלד האָבן זיי זיך א לאָז געטאָן איבערן שטעטל אויף אלע זייטן, און אָנגעהויבן נאָכצויאָגן די אנטלויפנדיקע.

אין איין שטוב זיינען מיר געווען פינפצן נפשות. אלע זיינען ארויס, נאָר איך בין צופעליק געבליבן. וויאזוי איז דאָס געשען? מיין שוואָגער מאיר קאצעווו מיט זיין פרוי רחל, וואָס האָבן געוואוינט ניט ווייט פון מיר, זיינען גראדע דעם אָוונט געקומען צו מיר מיט זייער פאמיליע. זיי האָבן געוואָלט אין יענע מוראדיקע

שעות, זיין מיט מיר צוזאמען. בשעת דעם אנטלויפן, ביינאכט, האָט ער ניט געקאָנט געפינען זיין אויבער־ראָק, און אָן דעם אויבער־ראָק האָט ער ניט געקאָנט לויפן... איז ביז מיר האָבן דעם ראָק אויסגעזוכט, זיינען שוין אלע פון שטוב געווען אנטלאָפן. מאיר איז אויך ארויס באלד נאָכדעם ווי מיר האָבן געפינען זיין אויבער־ראָק. איך האָב געזומען פארשליסן די טירן. ווען כבין ארויס פון שטוב, איז נאָך געווען אביסל טונקל אין גאס. איך האָב געמיינט, או אלע מיינע לייט שטייען ערגעץ ביים שטוב און ווארטן אויף מיר. אָבער אזוי ווי איך בין נאָר ארויס, האָב איך שוין ביי דער שטוב ניט געטראָפן קיינעם. איך האָב שוין מיין פרוי, מיינע קינדער, און מיין שוואָגער מיט זיין משפחה, ניט געזען. מענטשען זיינען געגאנגן — געלאָפן — אומעטום, אויף אלע וועגן, אין אלערליי ריכטונגן. איך האָב זיך געמוזט לאָזן אליין אין א באזונדערן דרך. אזוי לויפנדיק האָב איך זיך באגעגנט נאָך מיט איינעם, יצחק נפתליס (גאָלאָד). פרעגט ער מיך:

— „ווו רעכנט איר לויפן?"

— „איך ווייס ניט", ענטפער איך.

מיר זיינען דערגאנגען ערגעץ ניט וויט פון שטעטל אויף א פעלד און זיך אנידערגעזעצט אונטער א קופע גנוי. איך האָב זיך געמאכט א פאפיראָס. און דאָ איז צוגעקומען נאָך איינער! מאָטל משהס (מאָטל געלמאן). ער האָט זיך צוגעזעצט לעם אונז און פרעגט די זעלבע שאלה וואָס יצחק האָט פריהער געפרעגט:

— „ווו גייען מיר?"

— „צו דער „פערפלעגונגס־שטעלע", ענטפערן מיר.

— „נו", זאָגט ער, „גיי איך וויטער", (ער האָט דאָרט ניט געארבעט) און לויפט אוועק.

זיצענדיק אזוי אונטער דער קופע גנוי, האָבן מיר דערהערט א שיסעריי. יצחק רופט זיך אָן:

— „וואָס זאָגט איר, פרץ, א סברא, אז דאָס איז דאָס?"

— „וואָס־זשע דען, סאיז נאָך ביי דיר א ספק?"

— „וואָס טוט מען?"

— „כווייס אליין ניט".

— „לאָמיר גיין צוריק אין שטעטל אריין".

— „איך ווייס ניט ווו מיין פרוי מיט די קינדער זיינען. אפשר וועלן מיר קאָנען זיין צוזאמען".

— „וואָס רעדט איר פּרץ? וויבאלד אזוי, גייען מיר דאָך גלייך אין פּייער אריין".

— „מיר זיינען סיי־ווי פּארלאָרענע. הערסט ניט ווי די קוילן פּליען איבער אונזערע קעפּ? לאָמיר גיין אין פּייער אריין גלייך מיט אלעמען. מיר זיינען ניט קיין גרעסערע מיוחסים פון יענע. קום, לאָמיר גיין!"

מיר הייבן זיך אויף און גייען צוריק אין שטעטל אריין. צוקומענדיק צו דער ערשטער — פּויערשער — שטוב בעט מיר יצחק איך זאָל אריינגיין און פּרעגן וויפּיל דער זייגער איז. איך גיי אריין און פּרעג. דער פּויער, דער בעל־בית פון שטוב, ענטפּערט קאלט, און מיט א בייזן בליק: — „זעקס". איך זע אין זיין פּנים אז ער איז גאָרניט צופּרידן, וואָס איך קום אים אין אזא צייט צו פּרעגן אויפן זייגער. וויי איך דען ניט, וואָס סטוט זיך? וואָס דרייַ איך זיך דאָ ארום? פּארוואָס ליג איך ניט ערגעץ באהאלטן? דאָס אלץ, איז געווען ווי אָנגעשריבן אויף דעם גויס פּנים. אָבער זאָגן, זאָגט ער מיר גאָרנישט. איך גיי ארויס און זאָג יצחקן ווי שפּעט סאיז.

— „וואוהין גייען מיר?" פּרעגט ער מיך ווידער.

— „צוריק אין שטעטל".

— „ניין!" כבעט אייך, פּרץ, קומט מיט מיר. מדארף ניט גיין אין שטעטל". אָבער מיר גייען ווייטער, ביז מיר קומען צו דער „פּערפּלעגונגס־שטעלע".

סאיז שוין אכט אזייגער אינדערפּרי. סקומט אָן דער שעף פון דער ארבעט, א מענטש, זעט אויס ניט קיין שלעכטער, מיט א טונקל פּנים. ער זאָגט אונז אָן די ביטערע בשורה, און הייסט אונז זיך לויפן ערגעץ באהאלטן. מיר לויפן.

די „פּארפּלעגונגס־שטעלע" — — — — — —

(דאָ פּעלן אויס מערערע זאצן פּונם כתב יד)

— — — — — — אין די הענט, און מזוכט אומעטום. דאָס זיינען געווען די דאָזיקע מענטשן וואָס זיינען געקומען נאָך די נשמות, נאָך אונזערע נשמות.

וויאזוי זיי האָבן אונז ניט באמערקט, וויי איך ניט. מיר האָבן זיך פון זיי אויסבאהאלטן. זיך אריינגעליגט אין א גרוב, אזעלכע וואָס מהאָט געזען בעת דער באָמבארדירונג — — — — —

— — — — — — אָט אזוי ליגן מיר אין גרוב. סהייבט אָן רעגענען. אויפן הימל א שווארצער וואָלקן. וווייזט אויס אז די הימלען וויינען מיט אויף אונזער חורבן. מיר ליגן אין גרוב און וואַרטן. מיר זיינען אזוי פּאראליזירט פון פּחד אז

מיר קאָנען אפילו ניט טראכטן. סגלוסט זיך א פאפיראָס פאררויכערן... פלוצלונג פאלט עמעצער אריין צו אונז אין גרוב אריין. מיר קוקן זיך אום, סאיז אשר ראבינאָוויטש! א בחור אין א פעלצל, מיט אפאָר גרויסע שטיוול און א גרויס היטל, מיט א טאָרבע אין דער זייט. אין טאָרבע האָט ער צווי ברויט! מיר נעמען צו שטיקלאך ברויט. טרוקענע. וואָס זאָג איך טרוקענע? דאָס ברויט איז געווען נאס, ניט טרוקן. דער רעגן האָט עס דורכגענעצט, און די טאָרבע איז געווען פול מיט זאמד, מיט בלאָטע...

אָט אזוי זיינען מיר איבערגעלעגן דעם טאָג פון דער שחיטה.

סוועט נאכט. נאָך ניט אינגאנצן פינצטער, אָבער סהאָט שוין אָנגעהויבן ווערן טונקל. מיר האָבן אָפגערעדט צווישן זיך, אז ווען סוועט ווערן פינצטער, זאָלן מיר ארויסגיין פון גרוב און גיין צו א באקאנטן פויער זיך צו דערפרעגן וואָס סטוט זיך אינם שטעטל, ווייל ליגן דאָ און גאָרנישט וויסן, דאָס טויג ניט.

סוועט פינצטער. מיר גייען ארויס פון גרוב. קוקן זיך ארום אויף אלע זייטן. מזעט ניט קיינעם און מהערט ניט קיין שאָרך אין ערגעץ. מיר שפאנען אריבער צו א פויער, וואָס האָט געוואוינט ניט וויט. ער שלאָפט נאָך ניט. סאיז שוין שפעט אין דער נאכט ווען מיר קומען צו אים. איך גיי אריין, בעט א ביסל וואסער, א שוועבעלע. איך פרעג זיך נאָך אויפן שטעטל. ער הויבט מיר אָן צו דערציילן, אז גראָד איז אים היינט אויסגעפאלן צו זיין מיט די פערד אין דער שטאָטישער פאראוואלטונג, אויף דער וואך, און ער האָט באדארפט פירן די הרוגים, די וואָס זיינען אין שטעטל געהרגט געוואָרן. ער האָט זיי געפירט צו דער גרויסער קהלישער גרוב. ער דערציילט מיר ווי אזוי מהאָט געכאפט די אלע מענטשן. אין די גאסן, אויף די פעלדער, אויף די וועגן און אין די הייזער. פון די בוידעמער אראָפגענומען, פון די קעלערס ארויסגעשלעפט. די אלע, זיינען צוגעפירט געוואָרן צו דער אוקראינישער שטאָטישער פאראוואלטונג. יעדן האָט מען רעווידירט און צוגענומען אלע בעסערע זאכן וואָס אייגער האָט מיט זיך געהאט. (בעת מאיז אנטלאָפן האָט מען מיטגענומען מיט זיך אזוינע זאכן) די דאָקומענטן צוגענומען, און אלע איבערגעשריבן, און זיך געהייסן אונטערשרייבן. נאָכדעם האָט מען זיי אלע אויסגעזעצט אויף דער ערד אין מיטן מארק און מהאָט געהייסן וואַרטן ביז מוועט בריינגן נאָך. ווען סהאָבן זיך אָנגעקליבן הונדערט נפשות אָדער מער, האָבן די מערדער זיי אויסגעשטעלט און זיי געהייסן גיין!"

איך פרעג, צי די מענטשן האָבן געווינט.

— „ניין, מהאָט ניט געלאָזט ווינען"...

די רוצחים זיינען געשטאנען מיט די ביקסן אין די הענט און וועך סהאָט געווייגט, דעם האָבן זיי מערדערלעך געשלאָגן. מהאָט זיי אזוי געטריבן ווי די שאָף ביז זיי זיינען דערגאנגען א זעקס קילאָמעטר פון שטעטל צו די „סימאנאָווער־בערעזינקעס". דאָרט זיינען שוין געווען פון פריהער צוגעגרייט פרישע אויסגע־גראָבענע גריבער. די מערדער האָבן באפוילן יעדן איינעם זיך אויסטאָן ביז צו די אונטערוועש. וועך מאיז שוין געווען אויסגעטאָן, האָט מען זיי באפוילן אריינצוגיין אין גרוב אריין, צו צען מאן, און זיך לייגן מיט דעם פנים אראָפּ. וועך זיי זיינען שוין אזוי געלעגן, זיינען צוגעקומען דיְ מערדער און האָבן יעדן באזונדער דער־שאָסן. נאָכדעם ווידער צו צען מאן. אָט אזוי האָבן זיי צענערוויז די אלע יידן אריינגעשיקט אין גרוב אריין און זיי דערשאָסן. קליינע קינדער האָבן זיי אכזריותדיק דערהרגט: מיט דעם קנאפל פון די שטיוול האָבן זיי דעם קינד א קלאפ געגעבן איבערן קעפל, און אריינגעוואָרפן אין גרוב אריין.

וויפיל מען זאָל נישט דערציילן, איז עס ניט מעגלאך אפילו ווי וויניק איבערצו־געבן די גרויזאמקייט, די אכזריות וואָס די רוצחים האָבן ארויסגעוויזן. קנאפע פיר הונדערט יידן — מענער, פרויען, קינדער — זיינען דאָרט געשאָכטן געוואָרן.

וועך איך שרייב די שורות, קלעמט מיר צונויף דאָס הארץ, און עפעס א מאָדנע בענקשאפט באפאלט מיך. איך בלייב שטיין און שרייב ניט וויטער. איך מאך א פאָפיראָס, פארויכער און נעם וידער די פעדער אין האנט צום שרייבן.

אָבער וואו זיינען מיין פרוי און קינדער? טרערן געבן זיך א לאָז פון מיינע אויגן. יאָ, זיי איז שוין בעסער פון מיר. איך האָב נאָך אקוראט ניט געוואוסט, צי מיין פרוי און מיינע קינדער זיינען ניצל געוואָרן צי ניט, אָבער מיין הארץ האָט מיר געזאָגט, אז זיי זיינען אויפן עולם־האמת. זיי דארפן זיך שוין מער ניט מאטערן, זיי וועלן שוין מער ניט ליידן. און איך מוז זיך נאָך מוטשען און אריבער־טראָגן וווייטערדיקע יסורים און שרייבן די שוידערלעכע געשיכטע. איך מוז דערציילן די געשיכטע פון די שרעקליכע מיתות פון מיין משפחה, פון מיינע ליבע קרובים, פריינט, באקאנטע, פון די הייליקע הרוגים, די קדושים, פון מיין ליב אן טייער שטעטעלע האשט.

שוין צייט אז די וועלט זאָל ארָאָפוואָרפן דעם שלייער פון פאלשקייט און זיך אָנקליידן א ביסל אמת, אביסל יושר... אנדערש, זאָל זי אינגאנצן אונטערגיין! מיט אלעמען, מיט אלעמען... וואו זיינט איר אלע אָרנטלאכע מענטשן אויף דער וועלט? אָדער אפשר זיינט איר אינגאנצן ניט פאראן? וואָס שוויגט איר? ווי איז דאָס מיגלעך איר זאָלט מסכים זיין און דערלאָזן דערצו, צו נעמען אומבאשיצטע,

אומשולדיקע מענטשן, קליינע קינדער שלא פשעו, וואָס האָבן ניט געזינדיקט, זויג־קינדער, קליינע מלאכימלאך אויף אונזער וועלט, און זיי אלע ווארפן אומרחמנות־דיק, לעבעדיקערהייט, אין גרוב אריין?! פארוואָס, פרעג איך, קומט דאָס זיי? מיט וואָס האָבן זיי, מיט וואָס אָבן מיר, זיך פארזינדיקט?

איך האלט, אז אונזערע יידישע פֿארשטייער אין דער קהילה, האָבן ניט גוט געפירט זייער ארבעט. סאיז צו גלויבן אז זיי האָבן יאָ געוואוסט מער ווי די איבעריקע אין האשט, אז די שחיטה איז ניט פארמיידלעך. אויב אזוי האָבן זיי אונז ניט געדארפט בארוהיקן. זיי האָבן דאָס ניט באדארפט לייקענען, נאָר אָנזאָגן אלעמען אז סוועט זיין א שחיטה, בכדי מען זאָל זיך צעלויפן באצייטנס, זיך באהאלטן אין קעלערס, מחמת די לעצטע מינוט וועט זיין צו שפעט. אפשר וואָלט בעסער געווען צו שטעלן א ווידערשטאנד. זיי, די מענטשען פון דער קהילה, האָבן אונז געדארפט איבערצייגן אז זיי זיינען מיט אונז. זיי האָבן אָבער אזוי ניט געטאָן. אמת, מיר זיינען טאקע געווען צו שוואך זיך צו שטעלן אנטקעגן די רוצחים, און דערצו נאָך מיט ליידיקע הענט, אָבער אז מוויל און מגיט צו מוט, קאָן מען אלץ טאָן: פארבאריקאדירן זיך, און מיט שטיקער אייזן, אפילו מיט שטיקער האָלץ, זיך שיצן. וועלן פאלן נאָר אפילו צען פון די מערדער, וואָלט אויך דאָס כדאי געווען. עפעס א נקמה וואָלט דאָס פאָרט געווען, און מיר וואָלטן געשטאָרבן ווי העלדן, ניט ווי שעפסן. וואָס, וועלן פרעגן אונזערע קומענדיקע דורות, וויאזוי איז דאָס מעגלאך געווען מען זאָל נעמען אזויפיל מענטשען און זיי פירן צו דער שחיטה אזויווי שאף? סאיז אומגלויבליך. פארוואָס האָט מען זיך ניט אנטקעגן געשטעלט?

לויט מיין השערה איז דאָס א גרויסער טעות פון זייער זייט. אָבער ווער בין איך צו זיין דער שופט איבער אונזערע קהילה־מענטשן? אפשר האָבן זיי גאָר אנדערש ניט געקאָנט טאָן אין אזא צייט? אפשר האָט דער שונא זיי אויך אָפּגענארט?

אָפּזיצנדיק אין גרוב נאָך א טאָג, האָט זיך אויסגעדאכט, אז דאָס איז א לעבעדיקער קבר. נאס, קאלט, דאָס אנטאָן קלעפט זיך צום לייב, די שיך פייפן פון דער נעץ, און די מחשבות! און דאָס איבערקלערן פון דערהיים! מען קאָן ניט אויסזיצן. סטרייבט א היים, צוריק אין שטעטל. איך לאָז זיך גיין מיט די פעלדער. סאיז נאָך גאנץ פרי. איך באגעגן א פויער און פרעג זיך נאָך וואס סהערט זיך אין שטעטל. — „שטיל", ענטפערט דער פויער. ער אליין איז אין שטעטל ניט געווען. נאָר זיינער א שכן איז יאָ געווען, און ער האָט אים געזאָגט אז סאיז שטיל. איך באגעגן נאָך פויערן, האלט זיך אין איין נאָכפרעגן וואָס סהערט

זיך אין שטעטל. אלע ענטפערן אז סאיז שטיל. איך קום צו ביזן שטעטל. עס דערזעט מיך א פויערטע. זי גיט מיך א רוף. איך קוק זיך אום און דערזע יאגאדיס ווייב. א באקאנטע פויערטע. זי זאָגט מיר באלד אָן די מוראדיקע בשורה, אז זי האָט געזען פירן מיין פרוי מיט דער קלענערער טאָכטער. זי האָט זיך אפילו מיט זיי געגריסט מיט א בליק. זי האָט אָבער זיי גאָרנישט געקאָנט העלפן. אזוי דערציילט זי מיר. איך בין רוהיק און קאלט ווען איך דערהער די „גוטע" בשורה. איך פארשטיי ניט עד היום, פארוואָס כבין באלד ניט געפאלן א געהלשטער. וואו האָט זיך צו מיר גענומען אזא גבורה? אפשר האָב איך גאָרניט באגריפן דעם קלאפ פון די ווערטער. צי בין איך אפשר ניט געווען ביים געדאנק? איך ווייס ניט. וויל ביי אזא פאל ווען מזאָגט עמיצן אָן — איבערהויפט פלוצלינג — אזא ביטערע בשורה, פאלט מען און משטייט שוין מער ניט אויף. אזוי פארשטיי איך. אזוי האָט טאקע באדארפט זיין. איך קאָן זיך אליין איצט ניט פארשטיין!

איך גיי ווייטער ביז איך קום צו דער ערשטער יידישער שטוב פון שטעטל. אריינגייענדיק טרעף איך דאָרט מיין פרויס שוועסטער, פייגל געהרגעט, אויך אן אומגליקלעכע נשמה נעבעך. איר מאן, פסח געהרגעט, און איר זון יעקב, א יינגל פון פערצן יאָר, זיינען אומגעקומען אין דער אסטרער שחיטה. (אסטרע, איז א שטאָט ניט ווייט פון האָשט, אן ערך דרייסיק קילאָמעטער צו דרום־זייט פון שטעטל). פייגל, איז געבאָרן געוואָרן, געוואוינט און האָט חתונה געהאט אין האשט. נאָר בעת די סאָוועטישע מאכט האָט געהאט פארנומען מערב אוקראינע, האָבן זיי זיך איבערגעקליבן קיין אסטרע. זי איז געבליבן מיט א קינד, א יינגל פון צען יאָר.

אז פייגל האָט מיר דערזען, איז זי ארויפגעפאלן אויף מיין האלז, זיך שרעקלאך צעווויינט און מיר אָנגעהויבן קושן או שרייען:

— „אוי, פרץ!"...

זוי פון א קוואל האָבן זיך ביי מיר א גאָס געטאָן די טרערן. אין האלז האָט מיך געשטיקט, כהאָב קיין וואָרט ניט געקאָנט ארויסבריינגען. מיט שטיקנדיקע ווערטער — — — ארויסגעבראכט — — — חנה־רחל מיט די קינדער... דער געוויין ווערט גרעסער — — — די מענטשען, די ווענט — — — אפילו, האָבן מיטגעווויינט מיט אונז. געקלאָגט — — — פייער וואס האָט אונז געטראָפן.

(דאָ פעלן ווערטער אָדער זאצן אינם כתב יד)

— „אפשר וועסטו עפעס עסן?" פרעגט פייגל.

— „כבין זאט. אז דו ווילסט, קום מיט מיר און מיר וועלן זיך האלטן צוזאמען".

איך ברעך ווייטער אויס מיט א געוויין און זי ווייגט מיט. — — — וועמעס מאן איז געווען יוסף קוראַזוואנער, דער קהילה מאן. זיי זיינען אנטלאָפן און איר מיטן קינד האָבן זיי איבערגעלאָזט אויף גאָטס באראט...

זי איז מיטגעגאַנגען מיט מיר אין שטוב אריין. מיר זיינען אריינגעקומען, האָבן — — — מענטשן ניט געטראָפן אין שטוב, — — — געפינען אלץ צעראבירט. די ערגערע זאכן, די עלטערע, זיינען געווען צעריסן — — — צעמישט אויף דער פּאָדלאָגע. איין געמישאכץ — — — שטרוי, צעריסענע וועש, שאָלעכץ — — — אלץ איז געווען צוזאמען אויסגעמישט, אָנגעווארפן איבער דעם גאנצן צימער. מיר זיינען שטיין געבליבן, באטראכט דאָס בילד, און מיר זיינען ארויסגעגאנגען אין דרויסן. אין גאס זעט מען קיינעם ניט. מיר פרואוון — — וועגענער. צווישן די יידישע הייזער — — דאָס איבערגעבליבענע גוטס.

(דאָ פעלן צווישן די שורות וועריאַנטן אַדער זאַצן וואָס ס׳איז שווער צו איבערלייענען אין דעם כתב־יד)

מיר האָבן זיך אזוי ארומגעדרייט אביסל אין גאס. סזיינען אָנגעקומען נאָך מענטשן. מהויבט זיך אָן נאָכצופרעגן אויף דעם און אויף יענעם. דער שרייט: „אוי, מיין מאמע!" דער שרייט: „אוי, מיין טאטע!", „מיינע קינדער", „מיינע שוועסטער", „מיינע ברידער", „מיין מאן"... סאיז א געשריי, א קרעכצעריי, א ילולה. אין וועלכער שטוב מגייט ניט אריין, ליגט מען אויף דער פּאָדלאָגע און מווייניט. די פּאָדלאָגעס זיינען שוין נאס פון די טייכן טרערן וואָס מפארגיסט.

קיין עסן — — — מיר גייען ארויס ווי צעמישטע, ווי פון זינען ארויפ. מיר גייען פון שטוב צו שטוב. ווידער זיך דערווייסן. ווידער — — — דאָס אינציגע אָרט איז — — — איך הויב אָן ריידן צו זיך: — — — אָן מיר. ווען זיי וואָלטן געווען ווארטן אויף מיר, וואָלטן מיר אלע געווען געראטעוועט געוואָרן — — — פארלאָרן געוואָרן, אבי אלע צוזאמען — — — ארומבלאנקען, ווי א שאָף — — — באפעל. קומט נאָך מיר. און — — — ווייזט זיך מיר אויס אז מיין — — — לעם מיר. און מיר אנטלויפן — — — און מיר בלייבן שטיין ווי — — — „פרץ", פרעגט מיר פייגל. „גאָרנישט" — — — דורך דאנעט. ווער האָט באדארפט גיין? — — — צוריק נעמען א ביסל די שמאטעס און א ביסל — — — צינויף. הוים אויף, זי האָט אָן — — — א זאק אריין, די אלע זאכן. און דערבייַ — — — א קליידעלע.

— „ווי אוֹן ווינד איז צו מיר! — — — אזא טשערנע, ליגט אזוי יונג אין דער ערד! אוֹן ווידער האָט אויסגעבראָכן א געוויין.

(דאָ פעלן וועַרטער אוֹן זאַצן אינם כתב־יד)

— פּאַרוואָס איז איר געקומען אזא טויט? וואָלט זי שוין בעסער געווען שלאָף געווואָרן אוֹן געשטאָרבן. פּייגל זיצט איבער דעם זאק מיט די זאכן, ווייניט אוֹן רעכענט אויס אלע אירע מעלות — דעם קינדס. איך שטיי לעם איר. די טרערן גיסן זיך, נאָר איצט קיין וואָרט קומט ניט ארויס. כּקאָן קיין וואָרט ניט ארויסרעדן. אזויווי דער לשון וואָלט ביי מיר פלוצלינג אָפּגענומען געווואָרן. די צונג פּארטרוקנט! נישט נאָר מיט דעם צונג קען איך ניט רירן, נאָר מיט קיין אבר קאָן איך די מינדסטע באווענגונג ניט מאכן.

סוועט נאכט. די מענטשן פון ארומיקע הייזער קומען צו מיר אין שטוב. מיר מאכן א מנין, מדאוונט מנחה ומעריב, מזאָגט קדיש. אויף־אין־דערפרי ווידער דאָס זעלבע.

איך האלט אז דאָ זאָל דערמאָנט אוֹן אָנגעוויזן ווערן אָט דער מאָדנער, אָבער וויכטיקער פאקט: אין שטעטל איז געשטאנען אן אָפּטיילונג פון דייטשישע מיליטער — ווינער דייטשן — האָבן די סאָלדאטן אונז געבראכט פּאפּיראָסן, האָבן אונז באדויערט, געטרייסט. האָבן געווויינט גלייך מיט אונז. זאָל איך פּארצייכנט ווערן אז זיי האָבן קיין שום אָנטייל אין די געשעהענישן ניט געמעגן. פּארקערט, אויב זיי האָבן נאָר געקאָנט עפּעס העלפן האָבן זיי דאָס גערן געטאָן. אָבער זיי האָבן נאָר — — — האָבן מורא געהאט פּאר — — — מערדער. די דאָזיקע — — — זיך ניט פּארנומען. ווי לויטער — — — אין אָרגאניזירן שחיטות. — — — האָט זיך פּארזינדיקט איז ער — — — מיט זיי יוצא. אזוי דאָס מיליטער אליין — — — אויף מיינע אויגן האָב איך — — — אין גאס. צוויי דייטשישע — — — צווויי אוקראיניש פאָליציאנטן האָבן זיי גאָרניט געזאָגט, נאָר זיי אָנגעהויבן צו שלאָגן אין — — — דערפּאר וואָס איר האָט מיטגעהאָלפן — — — בשעת דער שחיטה. זייער א שיינער — — — מיר האָבן געזען פיל אזעלכע געשעהענישן *).

מיר ווילן זען וואָס ווייטער וועט זיין — — — ענדיקן אוֹן מיט וואָס... סאיז

*) אין האשט איז געווען א וויכטשאפט־אינספעקטאָר, בראש פון וועלכן סזיינען געשטאנען דייטשן פון ווין, אוֹן זיי זיינען געווען פּרייוטליך אוֹן האָבן אָפּט די יידן ארויסגעהאָלפן. דאס איז דער קלאָרסטער אוֹן שטארקסטער באוויז, אז די שרעקלעכע האשטער שחיטה איז אינגאנצן צוגעגרייט אין דורכגעפירט געוואָרן פון דער אוקראיניש־ער באפעלקערונג.

— — — האָט די שטאָט־פארוואלטונג — — — יידן מוזן זיך אריבערקלייבן — — — פון שטעטל. בעמען קאָנען זיי — — — טערמין דערויף ווערט ניט ארויסגעגעבן — — — קלייבן ווער מיט ווען מען. און ווער — — — פייגל מיט דעם קינד. מיין שוועגערן — — —און בערל גוטניק. דאָס איז געווען אזוי — — — ראשית זיינען מיר אלע גליטענע והשנית — — — גוט צונויפגעלעבט. און ווייטער — — — געבונדן פון קרובשאפט. אזוי — — — א שוועסטער און מאָטל משהס (געלמאן) מוטער און פייגלס שוויגער, שיינע גערגעל, זיינען ווידער אייגענע שוועסטער. בערל גוטניקס מוטער און מאָטל משהס זיינען אייגענע שוועסטער און ברידער. בערל איז געווען א לערער אין בית־הספר „תרבות" אין האשט. ער האָט זיך אויפגעהאלטן ביי מאָטל משהס, זיין פעטער. אזוי אז סאיז געווען: פעטער, מומע, שוויגער, שוואָגער. וויאזוי זאָגט מען? געקניפט און געבונדן...

(וועדטער, שורות און זאצן פעלן אויס אינם כתב־יד)

7. נאָך דער שחיטה

מיר האָבן אָפּגענומען א צימער. דער צימער איז געווען אָנגעוואָרפן, צוראַבירט, ער האָט אויסגעקוקט אזויווי מיין חדר וועו איך בין געקומען אהער פונעם פעלד. מיר האָבן אים גוט אויפגעראָמט. אנדערש האָט מען אין אים ניט געקאָנט אריינגיין. מיר האָבן זיך אהין אריינגעצויגן, זיך אינגעארדנט מיט די געלעגערס. דאָס איז געווען דאָס נויטיקסטע, ווייל סאיז געווען איינס פון די שווערסטע זאכן צו געפינען וואו דעם קאָפּ אנידערצולייגן. דער צימער איז געווען ניט קיין קליינער, נאָר זייער א צושיידיקטער. די וועגט אָפּגעקלאפט, די פענסטער פארקלאפט מיט ברעטלאך. א קליינע זון־שטראל האָט אריינגעשיינט דורך דער טאפליע, וואָס איז פארבליבן ביים צווייטן פענצטער. מיר האָבן צונויפגעשטעלט מעבל: צוויי בעטן, א שראנק און נאָך א קלענער שרענקל, א קאנאפע — אפילו א געבעטע קאנאפע — א טיש, א פאָר שטילן און עמער אויף וואסער. הכלל, אלץ וואָס מהאָט געדארפט אין א שטוב, איז געווען. ניט אזויווי אין די גוטע צייטן, חלילה, נאָר פאר דער צייט האָט דאָס געהייסן, אז אלץ איז געווען. פינף זיינען מיר געווען אין אונזער חדר: מאָטל משהס, בערל גוטניק, פייגל גערגעל, פייגלס א יינגל און איך, דער פינפטער. אין אנדערע צימערן זיינען געווען צו פופצן

מענטשן און מהאָט זיך געוואלגערט אויף דער פּאָדלאָגע. אָט דערפאר האָט דאָס געהייסן ביי אונז גוט.

אין א צוויי וואָכן ארום, נאָך דער שחיטה, האָבן מיר וויידער אָנגעהויבן גיין צו דער ארבעט אין דער פארפלעגונגס־שטעלע. נאָך דער ארבעט, פארנאכטצו, זיינען זיך צו אונז צונויפגעקומען אלערליי מענטשן און מהאָט ארומגערעדט די לאגע, ווי סהאלט ביי אונז. יעדערער האָט זיך ארויסגעזאָגט זיין מיינונג און געדאנק. דער פּועל־יוצא פון אָט דעם ארומרעדן איז געווען, אז אלע זיינען אריינגע־פאלן אין יאוש. אפילו די פרומע מענטשן, די וואָס זיינען נאָך פארבליבן אין שטעטל.

אָט, למשל, לאָמיר נעמען יענקל גאָלדמאנען. קען גוט לערנען. א יידּ א פרומער, פארפעלט קיינמאָל ניט קיין דאוונען און היט אָפּ יידישקייט, מקאָן זאָגן כמעט לויט אלע דינים. ער איז אויך א וועלטלאכער יידּ. ער איז אייגער פון צווישן די אריינקומערס צו מיר. מיר רעדן ארום די לאגע.

— „אָט", זאָגט ער, „ווייזט איר וואָס אידל אייך דערציילן? כבין היינט געווען ביים רב. האָט ער מיר דערציילט, אז ער האָט געפינען אן אלט ספרל און ער האָט דאָס גוט דורכגעקוקט. לויטן ספרל קומט אויס, אז די ישועה איז נאָענט. וויאזוי? איז שרייבט זיך דאָרט, אז די חז״ל האָבן געזען מיט א הונדערט־און־פופציק יאָר צוריק, אז אין זייער צייט וועט פאָרקומען די חבלי משיח און סוועט זיין זייער שווער די צרות איבערצוטראָגן. מוועט ממש קוילען מענטשן אין די גאסן, אזויזוי סקומט איצט פאָר ביי אונז. האָבן זיי, סהייסט די חז״ל, אָפּגערוקט די גזירות אויף שפעטער, און פונקט מיר זיינען אריינגעפאלן אין דעם גורל, אין דער צייט וועז די חבלי משיח קומען פאָר. אָבער די הונדערט־פופציק יאָר ענדיקן זיך שוין באלד, אזוי אז אונזער גאולה איז נאָענט".

— „אָבער וואָס קומט דען אונז ארויס דערפון? מען קאָן דען וואַרטן? מיר דוילן דאָך אליין דערלעבן זען די שמחה וואָס וועט דאן פאָרקומען".

— „נו, סוועט דאָך זיין תחית המתים!" טרייסט מיר יענקל גאָלדמאן.

דאָס ארומרעדן אונזער לאגע פירט זיך אזוי לאנג און אזוי ברייט, ביז יענקל מיט דער מעשה פון חז״ל פאלט אליין שוין אויך אריין אין יאוש.

מיר זיינען אלע פארמשפּטע צום טויט. מיר דרייען זיך נאָר צייטווייליק ארום אויף דער ערד. אלע ווייסן עס. קיין שום ישועה איז פאר אונז נישטאָ. פּריער אָדער שפעטער — דאָס איז ניט קיין חלוק — וועלן מיר מוזן גיין אין גרוב אריין. ביי קיינעם איז קיין ספק ניט געווען. אלע האָבן עס געפילט. מיר האָבן זיך

געטראכט אז סאיז א קליינער חלוק צווישן די טויטע און די לעבעדיקע. די קערפערס פון די טויטע, וואָס ליגן שוין דריי וואָכן אין דער ערד, זיינען שוין אפשר פארפוילט. וועז מנעמט זיי ארויס, וואָלט מען זיי שוין געווויס ניט דערקענט. אָבער זיין זיינען שוין זייערס איבערגעקומען. זיי טראכטן שוין פון גאָרנישט. זיי זאָרגן זיך שוין מער ניט. זיי דארפן גאָרנישט און וויסן גאָרנישט. מיר ווידער, זיינען באמת אויך מתים, אָבער אזוינע וואָס דרייען זיך נאָך ארום אויף דער ערד. מיר דארפן אלץ. צום ערשטן דארפן מיר דערלעבן די ישועה און קאָנען בקמה נעמען פאר דעם פארגאָסענעם אומשולדיקן בלוט. מיר מוזן דערלעבן די ישועה כדי כאָטש צו קאָנען אויפצושטעלן א מצבה פאר די הרוגים, א דענקמאל וואָס סקומט זיי, וויל זיי האָבן דאָס הייליק פארדינט בייַ די יידן פון דער גאנצער וועלט!

דערווייל, ווילן מיר עסן, טרינקען, זיך אָנטאָן, שלאָפן. פאָרלויפיק, מוזן מיר אויספירן אלערליי שווערע ארבעט.

מיר טראכטן... פון וואָס טראכטן מיר? פון גיך אינם פינצטערן קבר צו אונזערע טייערע און נאָהענטע וואָס זיצן דאָרט אין גן־עדן און וואַרטן — זיינען מיר זיכער — אויף אונז...

פון דעסטוועגן האָט מען ווידער אָפגעגעסן. ווידער זיך געלייגט שלאָפן. נאָך א נאכט איז אריבער רואיק. אינדערפרי גייט מען ווידער צו דער ארבעט. מעסט ווידער מיטאָג, מגייט ווידער שלאָפן, סאיז אלץ דערווייל רואיק. וואָס איז דען דאָ מורא צו האָבן? אלע וויסן גאנץ גוט וואָס סקאָן פאָרקומען, און מוואָרט. טו צו וואָס זיך שרעקן? אָבער דאָך. משרעקט זיך פאָרט. ניט אזוי פאר זיך אליין, נאָר צוליב די קליינע קינדער שרעקט מען זיך. אז מדערמאָנט זיך אין די שוידער־ליכע יסורים, וואָס מהאָט אָנגעטאָן די קליינע קינדער, פאלט אָן א מורא, א ציטערניש און מהויבט אָן ווידער זוכן עצות וואָס צו טאָן. מהויבט אָן צו מאכן באהעלטענישן אין יעדער שטוב. די באהעלטענישן ווערן געמאכט בסוד־סודות. מגראָבט אונטער די פאָדלאָגעס און מטראָגט ארויס די ערד. מענטשן באמערקן דאָס, אפילו די פאָליציי. אָבער מגייט אָן מיט דער ארבעט. א ברירה האָט מען? מגרייט זיך צו. מהאלט אין איין אונטערגראָבן פאָדלאָגעס. מפאַרוואָרפט וועגט אין די צימערן, אויף די בוידעמער. מוויל זיך ראטעווען!

דאָס ביסל האָב־און־גוטס, וואָס איז נאָך מישטיינסגעזאָגט פארבליבן, גיט מען אוועק די אוקראינער און סרעשט וואַרפט מען אריין אין די באהעלטענישן. אָבער ניט אלע גייען זיך אויסבאהאלטן, פאראן מיינונגן וואָס זאָגן, אז מדארף זיך שוין

מער ניט באהאלטן. סאיז א קליין שטעטל און דאריבער וועט שוין דאָ מער גאָרנישט פאָרקומען. אנדערע, ווידער, זאָגן אז באהאלטן דארף מען זיך ניט ווייל סיי־ווי וועט עס ניט העלפן. קומען נאָך אנדערע און זאָגן: דוקא יאָ זיך באהאלטן. אז מאיז נישטאָ פאר די אויגן איז פארפאלן, האָט מען זיי מחילה אָנגעפייפט...

ביי די אלע מעשיות און רייד איז מען געבליבן. דערווייל האָט מען זיך געמוזט צופאסן צו די אלע פארפאָלגונגען, צרות, ליידן און פיניקונגען וועלכע זיינען געווָארן דער סדר היום. די קהילה־לייט מיט זייערע משפחות זיינען מיט דער צייט ארויסגעקומען פון זייערע באהעלטענישן. יאָסל זאוואדניק איז אויך געקומען מיט זיין משפחה. זיי זיינען געווען די גאנצע צייט אין ראָוונע. קומענדיק צוריק קיין האָשט, האָבן זיי שוין מער קיין פלאץ ניט געהאט וואו צו וואוינען, האָב איך זיי אריינגענומען צו מיר אין צימער.

זייער משפחה האָט אויך געציילט פינף מענטשן. הייסט עס אז מיר זיינען שוין געווָארן א חברותא פון צען פערזאָן. סאיז געווָארן אביסל געדיכטלאָך ביי אונז אין צימער.

יאָסל האָט זיך געמומען פאָרשטעלן אויף זיין שטייגער. האָט ער ארויסגענומען א פלאש בראָנפן און זיך אָנגערופן צו מיר:

— „נו, פרץ, ווער בין איך און ווער ביסטו?"

ער מיינט דערמָנט מיר צו טרייסטן, אז אים האָט דער אומגליק געטראָפן גלייך מיט מיר. ער מאכט דערביי דעם אָנשטעל אזויווי רות מיט נעמין. דאָס הייסט: „דיין גאָט איז מיין גאָט; וואָס אידל עסן וועסטו עסן; וואו אידל גיין וועסטו גיין."

— „לאָמיר נעמן אביסל בראָנפן און באווייזן די הרוגים", זאָגט צו מיר יאָסל ווייטער.

— „איך וויין אצינד אָן בראָנפן", ענטפער איך אים. „צו וואָס טויג מיר דער בראָנפן? ווען דו גיסט מיר אריין סם אין בראָנפן אריין וואָלט איך אים אויסגעטרינקן מיט פארגינגן. דאָס וואָלט מיר באוויזן אז דו ביסט מיר א געטרייער שוואָגער, ביז אין גרוב אריין. צו וואָס טויג מיר מיין לעבן און צו וועלכע צוועקן באדארף איך לעבן?"

יאָסל האָט זיך פארטראכט א מינוט און געזאָגט:

— „גוט. איך פארשטיי דיך און פיל מיט דיר מיט. איך האָב סם".

ער נעמט ארויס פון קאמיזויל־קעשענע א פראָשעק און שיט דאָס מיר אריין אין גלאָז אריין.

— „וועסט טרינקען?"

— „יאָ, מיט פארגניגן, נאָר בתנאי אז סאיז סם."

ער שוועדט זיך. איך גלויב אים. איך נעם די גלאָז בראָנפן אין האנט און כהויב זיך אָן געזעגענען מיט יעדן איינעם און טראכט דערביי: אך ווי גוט סוועט מיר באלד זיין! כוועל באלד זיין אויף דעם עולם־האמת, און זיך דאָרט טרעפן מיט מיין גאנצער משפחה. באלד וועט קומען די ישועה מיינע און כוועל פטור ווערן אויף אייביק פון אלע אומגליקן! אָט אזוי טראכטנדיק, האָב איך מיטאמאָל אריינגעגאָסן אין זיך די גלאָז בראָנפן מיטן סם...

סאיז פארביי א פּאָר מינוט און סהאָט אויף מיר גאָרניט געווירקט. כהאָב אָנגעהויבן צו האָבן טענות צו מיין שוואָגער יאָסל אז ער האָט מיר אָפּגענארט. סהאָט זיך טאקע ארויסגעוויזן אז־סאיז ניט געווען קיין סם. אָבער — פארפאלן!

אזוי איז מען אָפּגעזעסן ביי מיר אין צימער א פּאָר וואָכן. די גאנצע צייט האָט מיר דינקע ניט געפרעגט אפילו איינמאָל, צי זויל איך עסן, טרינקען. ניין,... גאָרנישט; איך קער זיך שוין גאָרנישט מיט איר אָן. אז כוויל עסן, זאָג איך דאָס פייגלען.

גראדע איצט, וען כנויטיק זיך אין א גוט וואָרט, גייט דינקע — מיין שוועגערין — ארום אָנגעבלאָזן. איך מאך עפּעס איינמאָל א שמועס מיט איר, איך געדענק אפילו ניט וועגן וואָס, מאכט זי צו מיר:

— „וואָס דארפסטו זיך זאָרגן, די וועלט וועט זיין א וועלט. וועסט חתונה האָבן, וועסט האָבן אן אנדער ווייב. איך קיין שוועסטער וועל שוין נישט האָבן"!

דאָס האָב איך שוין ניט געקאָנט איבערטראָגן. דערמאָנט זיך נאָר: מהאָט ביי מיר אויסגעכאפט אזוינע צוויי בריליאנטן קינדער, איין מיידל פון אכצן יאָר וואָס כוואָלט שוין געמעגט געוועזן פירן צו דער חופּה. כהאָב זיך געקאָנט מיט איר טיילן מיט מיינע מיינונגען, מיינע מחשבות אין אונזערע אלע פּראָבלעמען. האָט זי באדארפט חתונה אָבן פאר דעם מלאך־המות. דאָס צווייטע פון פערצן יאָר. א קינד, וואָס האָט געקאָנט אומעטום צוטרעטן. מיר זיינען אלע יאָרן געזעסן אין איין דירה צוזאמען מיט מיין שוועגערין. די קינדער זיינען אויסגעוואקסן פאר אירע אויגן אוז זי וויסט זייער גוט וואָס פאר א קינדער דאָס זיינען געווען, אוז זי דערמאָנט זיי מיר אפילו נישט. זי רעדט נאָר אז זי וועט קיין שוועסטער מער ניט האָבן! וועל איך דען נאָכאמאָל קאָנען געבוירן ווערן? וועל איך דען נאָכאמאָל קאָנען האָבן אזוינע קינדער? ניין, קיינמאָל ניט! גייט דינקע און שיט מיר זאלץ אויף מיינע פרישע וואונדן. איך האָב דאָס נישט געקאָנט אינהאלטן אין

זיך, און האָב אריינגערופן איר טאָכטער פרומקע און האָב איר דערציילט וואָס די מאמע אירע האָט מיר געזאָגט. סאיז מיר געווען א חרפה צו דערציילן פאר א פרעמדן מענטשן. אָבער כהאָב זיך געמוזט פון הארצן אָפּריידן. צופיל פּייער אין פּארביטערניש האָט זיך אין מיר אָנגעקליבן אז איך זאָל קאָנען שווייגן און גאָרנישט ארויסבריינגן. מיין ווייטאָק פארלאָזט מיר ניט אפילו אויף א רגע און זי, מיין שוועגערין, פארנעמט זיך וויידער מיט איר הויזגעזינט.

זיי האָבן פארשטאנען ווי אזוי איך האָב געפילט, האָבן זיי אָנגעהויבן נאָכצוזוכן א וואוינונג און האָבן זיך ארויסגעצויגן פון מיר. פייגל, די שוועגערין מיינע, איז צוריק איבערגעגאנגען צו איר שוועסטער. איך האָב ניט געוואָלט מיטגיין, און מיר זיינען געבליבן אין צימער אין דרייען. איך, מאָטל מאָשעס און בערל גוטניק, דער לעצטער אין שולע „תרבות" אין האשט.

— „גו, חברא, וואָס וועט זיין וווייטער? מיר וואָרטן אויפן מלאך־המות אָדער מיר אנטלויפן ערגעץ?"

א ווייַלע איז שטיל געווָארן. קיינער רופט זיך ניט אָן. איך זאָג ווייטער:

— „הערט זיך אין, מיר האָבן נישט וואָס צו פארלירן. מיר קאָנען בלייבן דאָ און מיר קאָנען אנטלויפן. פאר אונז, איז אלץ איינס. פונדעסטוועגן וויל זיך פאָרט לעבן. איז וואָס־זשע איז ווען סמאכט זיך עפעס א פּויער, וואָס זאָל אונז וועלן אויסבאהאלטן ביז איבער דער מלחמה? דאָס וואָלט געווען א גוטער אָפּמאך!"

דער פאָרשלאג מיינער איז געפעלן געווָארן. איך האָב אָנגעהויבן רעדן מיט מיינע באקענטע פויערן מכח אזא אָפּמאך. ענדלאך האָט זיך געפינען אזא איינער. כהאָב מיט אים אָפּגערעט אז ער דארף אונז האלטן, סהייסט אלע דריי, ביז די מלחמה וועט זיך ענדיקן. כוויים ניט וויפיל סקאָן געדויערן. ער באדארף אונז געבן, עסן, טרינקען, וועש וואשן און ענליכע באדערפנישן. מיר וועלן אים אָפּגעבן אלץ וואָס מיר פארמאָגן נאָך ביי זיך, בכדי ער זאָל קאָנען אויסבייטן אויף פּראָדוקטן. דערפאר וואָס ער וועט אונז אויסבאהאלטן, זיינען מיר זיך מתחייב אים צו מאכן פאר א גוטס־באזיצער נאָכדעם ווי די מלחמה וועט זיך ענדיקן.

פאר דער שחיטה האָט אונזער שטעטל האשט געציילט אריבער טויזענט נפשות. נאָך דער שחיטה זיינען געבליבן ניט מער ווי ארום פינף הונדערט, שוין אריינחשבונענדיק קליינע קינדער. דאָס האָבן מיר אינזינען געהאט, וועט מיר האָבן באשלאָסן צו פארלאָזן דאָס שטעטל.

8. מיר באהאלטן זיך ביי קאפארן

דער פויער וואָס דארף אונז אויסבאהאלטן הייסט קאפאר. קיין שלעכטער פון נאטור איז ער ניט געווען. זיין ווייב אויך זייער אן אַרעמנסליכע. איין קינד האָבן זיי אין גאנצן פארמאָגט, א טאָטכטער פון א יאָר צוועלף. זייער א קלוג קינד. מיר האָבן אָפגעשטעלט מיט אים ווען ער זאָל קומען נאָך אונז. ער האָט דערווייל באדארפט צוגרייטן אן אָרט פאר אונז און ווען סוועט זיין פאַרטיק, וועלן מיר קומען צו אים.

קאפאר פלעגט אָפט זיין אין האשט און תמיד צו מיר אריינקומען. איינמאָל איז ער אריינגעקומען פונקט אין א טאָג ווען מיר זיינען גראדע נאָכנישט געווען גרייט צו גיין. ער אליין איז נאָך אויך ניט געווען גרייט אונז אויפנעמען. אָבער פונקט דעם טאָג איז געווען א שטיקל פאניקע אין שטעטל.

דער טאָג איז געווען א שיינער. דער הימל בלוי, לויטער. די לופט ריין, פריש. די זון האָט געבראָטן מיט איר גאנצער קראפט. אינדערפרי, אזוי ווי אלע טאָג, זיינען מיר געגאנגען צו דער ארבעט. נאָר איך און בערל. מאָטל איז צו דער ארבעט ניט געגאנגען. ער איז געבליבן אין שטוב אויפראָמען, אויסוואשן, סזאָל זיין ריין. ער האָט געקאָכט הויזווירטשאפט פונקט ווי א פרוי. ער וואָלט געווען אפילו געקאָכט מיטאָג אויך, מיר האָבן אָבער ניט געהאט אין צימער אויף וואָס צו קאָכן. מיר זיינען געגאנגען ערגעץ אנדערש עסן. מאָטל און בערל צו מאָטלס א ברודער, ליפמאן געלמאן און איך פלעגן גיין עסן צו מיין שוועגערין פייגל. ליפמאן מיט זיין גאנצער משפחה, האָבן זיך אלע גערעטעוועט פון דער שחיטה.

קומענדיק פון דער ארבעט ארום זעקס אזייגער פארנאכט, זאָגט מיר מאָטל אז קאפאר איז דאָ, אין ער האָט זיך נאָכגעפרעגט אויף מיר. ער ווען דאָ באלד זיין.

אזויווי די שטימונג אין שטעטל איז גראדע געווען אן אָנגעשטרענגטע, האָב איך געהאלטן אז מדארף מער ניט ווארטן. היינט דארף מען אוועקגיין. אָבער ווו איז ערגעץ קאפאר? און טאקע אזויווי מיר שטייען אזוי פארזאָרגט און רעדן זיך, קלאפט מען אָן אין טיר.

— „ווער איז?"

— „עפנט אויף, סאיז איך".

אויפגעעפנט, און קאפאר שטעלט זיך אריין. מיר מאכן גיך צו די טיר און מיר זיינען אים גלייך מגלה־סוד אז טאקע היינט גייען מיר מיט אים. ער איז מסכים געווען.

מיר האָבן אָנגעהויבן זיך צוגרייטן. מיר פאקן אײן א פּאָר קלײנע פּעקלאך. א צווײ פּאָרלאך וועש, א האנטוך, עטליכע פּאָר שקאַרפּעטן און נאָך אײניקע קלײניקייטן. מיר געבן דאָס אלץ אוועק קאפּארן. אליין זיינען מיר לײדיקע, כדי ניט אָנצומאכן קיין פּאניק אָדער א חשד אין גאס. מיר מאכן אָפּ או מיר זאָלן ארויסגיין אין א שעה ארום. או מיר וועלן אים אָנזען פּאר א הונדערט מעטר, וועלן מיר זיך דאן צונויפטרעפן און גיין צוזאמען. מיר האָבן באשטימט או דערווײל וועל איך מיט מאָטלען גיין צום פּויער. בערל וועט בלייבן אין האשט. או מיר וועלן זיך אײנאָרדנען, וועט ער אויך קומען צו אונז.

גאָט האָט געהאָלפן און מיר זיינען בשלום ארויס פון שטעטל. אײדער מיר זיינען ארויסגעגאנגען, האָבן מיר זיך געזעגענט מיט אלע אונזערע אײגענע. געגעסן האָבן מיר ניט. מיר זיינען געווען זאט מיט דעם געדאנק פון אוועקגיין. אָדער אפשר זיינען מיר געווען צו נערווען צו קאָנען עסן. ביים געזעגענען זיך, האָבן מיר אלע צוזאמען זיך גוט אויסגעווײנט און אלע האָבן אונז צוגעווינטשעווען או מיר זאָלן גיין געזונט און או מיר זאָלן זוכה זיין צו דערלעבן די ישועה, און זאָלן זיך אלע ווידער אמאָל צוזאמען זען געזונט.

ווען מיר זיינען ארויסגעקומען מחוץ דעם יידישן תחום, האָבן מיר אויסגע־מיידט אלע געווענליכע וועגן אזוי או מיר זיינען אָנגעקומען גלייך אויף די פּעלדער און מיר האָבן שוין אויף אונזער קאפּארן ניט באדארפט וואַרטן. מיר האָבן אים נאָך אויפן וועג איבערגעיאָגט. אריינקומענדיק אויף די פּעלדער, זיינען מיר געגאנגען איבער די גרויסע לאנען וויײַט און קאָרן. סאיז אן עבירה געווען צו טרעטן איבער די זאנגען. זיי האָבן זיך וויי געבעטן ביי אונז:

„גייט ניט אויף אונז, צעטרעט אונז ניט, גייט אייך מיט דעם גלייכן וועג".

אָבער ווער האָט זיך גאָר דארויף אומגעקוקט? ווער האָט זיך דערמיט געריכטן? מיר זיינען זיך געגאנגען אונזער וועג. דער טאָג איז געווען גרויס. די זון שטייט נאָך גאנץ הויך. מיר זיינען אריינגעגאנגען אלץ טיפער צווישן א לאן וויײַך. קוים וואָס מהאָט אונז ארויסגעזען ווען מיר זיינען אָפּילו געשטאנען, אזוי הויך זיינען געווען די זאנגען. קאפּאך רופט זיך אָן צו אונז:

— „מיינע הערן, אָט דאָ וועלן מיר זיך אנידערזעצן און מיר וועלן וואַרטן ביז סוועט ווערן פינצטער, דאן וועלן מיר קאָנען גיין וווייטער".

מיר האָבן זיך אויסגעלייגט אויף דעם וואלד פון תבואה. פּאַרריכערט. מיר וואַרטן ביז סוועט פינצטער ווערן. די זון האָט זיך אָנגעהויבן צו זעצן וואָס בידריקער, ביז זי איז פּאָרגאנגען מיט איר פורפור־רויטער שיינער מאיעסטעטישער

פּארב, אָבער סאיז גאנץ ליכטיק. דערווייל האָבן זיך א נעם געטאָן צו אונז די קאמארעס. אָט די קלייניע פליגעלאך וואָס בייסן ווי מיט שפּילקעס. פון יעדן שטאָך וואָס מכאפט פון א קאמאר, ווערט באלד געשוואָלן די הויט און סבייסט געפערלאך. סאיז אָבער ניטאָ קיין ברירה. ממוז ליידן. די קאמארעס בייסן און מיר קראצן.

מיר האָבן זיך גאָט־צו־דאנקן דערווארט. סאיז טונקל געוואָרן. מיר שטייען אויף און מיר הויבן אָן ווידער צו שפּאנען אין ווענ. יעדער דאָרף, יעדער הויז דארף מען אויסמיידן, כדי קיינער זאָל אונז ניט באמערקן. מיר גייען נאָר מיט די פעלדער. דורך וואלד, בערג און טאָלן. מיר קומען אָן אין א וועלדל. מיר שניידן אונזער ווענ גלייך ביז מיר טרעפן זיך אָן אין א טייך. ארום איז וואלד און אינמיטן וואסער. קאפאר אליין בלייבט שטיין און וויסט ניט וואו צו גיין וויטער. מיר האלטן זיך א מינוט כדי זיך ארומזען אין אלע זייטע וואו מיר זיינען אין דער וועלט.

סאיז שטיל. א טויטע רוהיקע שטילקייט. אפילו די בוימער שאָקלען זיך ניט. זיי שלאָפן. ווייזט אויס, שוין נישט פרי אין דער נאכט.

— „נו, וואוהין גייט מען איצט פאניע קאפאר? דו האָסט, וויסט אויס, פארבלאָנדזשעט און וויסט ניט דורך וואנעט זיך ארויסצודרייען".

— „בלייבט איר דאָ און איך וועל גיין א קוק טאָן וואו דער וועג איז", זאָגט קאפאר און לאָזט זיך אין וועג.

מיר זעצן זיך אראָפּ אויפן גראָז כדי כאפן א שטיקל אָפרו. אך ווי גוט דאָ איז! די בוימער, די גראָזן, זיי איז בעסער ווי אונז לעבעדיקע מענטשן. איך פאל אריין אין מחשבות, ווער ברייגט גרעסערע נוצן, דאָס גראָז וואָס וואקסט אלעמאָל פון ס'ניי, די בוימער, אָדער מיר... אין מיטן אלע מחשבות קומט צו קאפאר און זאָגט:

— „קומט. דאָרט איז דאָ א בריקל, וועלן מיר איבערגיין".

מיר גייען גלייך מיט דעם ברעג פונם טייך ביז מיר קומען אָן צום בריקל. מיר גייען איבער אויף יענער זייט טייך און גייען וויטער מיט די פעלדער. וויידער צוגעקומען צו א וואסער, אן אזיערע. מיר גייען זי איבער מיט די שיך ביז די קני אין וואסער.

אזוי גייען מיר וויטער — ניט אָפּגערוט — ביז מיר קומען צו א וועג.

— „דאָ איז דער וועג ניט קיין זיכערער", זאָגט צו אנז קאפאר, „ראשית וועלן מיר מוזן דורכגיין דורך א דאָרף והשנית איז אין דאָרף דאָ פאָליציי".

אָבער מיר גייען. וואָס סוועט זיין, וועט זיין. קאָפאָר גייט פארויס, איך נאָך אים, מאָטל מאשעס הינטער אונז, אזוי אז מזאָל פון ווייטן ניט באמערקן אז דאָס גייען דריי פערזאָן.

מיר זיינען בשלום איבערגעגאנגען דאָס דאָרף און ווידער זיך אָפגעקירעוועט אויף א זייטיקן וועג. דאָסמאָל ניט קיין טראקטאוועג, סהייסט ניט קיין הויפט וועג. אָבער הייזער זיינען פאראן אויף דער גאנצער ליינג פון דעם וועג. מיר גייען שטיל. ווי אוטאָמאטן גייען מיר נאָך קאָפארן. מיר פילן גאָרנישט. אפילו ניט קיין סימן פון סכנה. מיר ווייסן פון גאָרנישט. מיר האָבן קיין שום מורא ניט. מיר ווייסן נאָר איין זאַך: אלעמאָל צו פרעגן קאָפארן צו סאיז נאָך ווייט, צו מיר וועלן נאָך גיין לאנג, וואו מיר זיינען... קאָפאר ענטפערט כסדר:

— „באלד. שוין נישט ווייט"...

ענדלאָך זיינען מיר אָנגעקומען ביז זיין שטוב. מיר האָבן אביסל פרייער אָפגעאָטעמט. סאיז שוין געווען שפעט אין דער נאכט. ממעג ארומגיין נאָר ביז צען אזייגער, נישט שפעטער. א קוק טון אויפן זייגער קאָן מען ניט, מחמת סאיז זייער פינצטער. מאכן פייער טויג נישט, טאָמער באמערקט אונז חלילה עמעצער.

קאָפאר האָט שטיל אָנגעקלאָפט אין פענצטער:

„בריגידא, עפנאויף. איך. טעאָפיל".

זיין פרוי האָט באלד געעפענט די טיר. מיר זיינען אריינגעגאנגען. זי האָט אונז זייער פרייַנדלאך אויפגענומען. דערלאנגט פרישע מילך צום טרינקן. מיר האָבן אויסגעטרונקן די גלאָז מילך, אָפגעגעסן אביסל און ארומגערעט די לאגע און זיך געלאָזט גיין שלאָפן. אָבער איידער מיר גייען שלאָפן, דארף מען נאָך באטראכטן די דירה. די נייע היים. מיר גייען ארויס אין דרויסן: איין שטוב אין שכנות מיט קאָפארס הויז. פון איין זייט נאָך א שטוב, א פופציק מעטער פון אונז. אויף דער צווייטער זייט איז אויך פאראן א שטוב, אויך אן ערך א פופציק מעטער ווייט פון קאָפארס דירה. קיין אנדערע צובויאונגן זיינען ביי „אונזער" הויז נישט פאראן. ארום שטוב זיינען פעלדער מיט תבואה און א לאנקע. ניט ווייט אקעגען איז א וואלד. ביים שטוב זיינען פאראן א פאָר בוימער מיט קארשן, א גאָרטן, א ברונעם, ניט קיין טיפער, פון סך־הכל א פינף מעטער טיף, אָבער זייער גוטע וואסער. ביים שטוב שטייט פאנאנדערגעלייגט א סטייגל פריש היי, און דאָס שמעקט ווי דער בעסטער פארפום.

מיר גייען זיך לייגן שלאָפן אויפן בוידעם פונם שטוב. קיין אנדער אָרט איז נישטאָ. ניט נאָר שלאָפן גייען מיר אהין, נאָר וואוינען דאָרט. די פרוי קאָפאר

גייט ארויף אויפן בוידעם, מאכט אונז א געלעגער פון פריש היי, שיין פארשפרייט מיט א גוטן צודעק. מיר לייגן זיך שלאָפן. דער זייגער איז שוין האלב־צוויי אין דער נאכט. איינשלאָפן קאָן מען ניט בשום אופן. מיר האָבן זיך די גאנצע נאכט געדרייט אויף אלע זייטן. וועז סהאָט שוין אָנגעהויבן צו ווערן בלוי אין דרויסן, זיינען מיר קוים איינגעשלאָפן.

וועז מיר האָבן זיך אויפגעכאפט, האָבן מיר זיך ערשט ארומגעקוקט וואו מיר זיינען: א בוידעם, היילע ברעטער, קראָקווע. דער דאך געדעקט מיט שטרוי. ניט קיין שטיל, ניט קיין טיש. גאָרנישט האָבן מיר צו דער האנט. ביינאכט האָבן מיר געקאָנט באטראכטן בלויז די אויסנווייניקע פארמעגנס זיינע, אָבער איצט וועלן מיר זען וואָס אונזער בעל־הבית פארמאָגט אין שטאל און אין שטוב. ביידע זיינען זיי געווען אונטער איין דאך. פונם בוידעם גייען מיר אראָפ אין שטאל אריין. פונם שטאל איז געגאנגען א טיר אין שטוב אריין. די שטוב איז באשטאנען פון צוויי חדרים. פון שטוב פירט א טיר אין קיך אריין. אין דער קיך זיינען דאָ צוויי טירן. איינע פירט אין גאס ארויס אין גאָרטן אריין און די צווייטע אין שטאל אריין. פונם שטאל גייט מען מיט א לייטער אויפן בוידעם, דאָרט וואו מיר וואוינען. אין שטאל געפינט זיך א בהמה און צוויי חזירים. דערצו דארף מען צוגעבן דאָס הינטל „מאשקע". א קליינס, נאָר א ביטערס. סלאָזט קיינעם ניט דעם וועג דורכגיין. א צוועלף עופות דרייען זיך ארום אויפן הויף. דאָס אלץ איז, ווייזט אויס, קאפארס האָב־און־גוטס.

מיר האָבן געמוזט מאכן חברשאפט מיט די דאָזיקע אלע באשעפענישן. ראשית, זיינען מיר דאָך זייערע נאָהענטע שכנים; והשנית, איז קיין זיכערער פּלאץ אויף זיך בּאהאלטן ניט געווען. קיינער האָט ניט געטאָרט וויסן אז ביי קאפארן געפינען זיך יידן. ער וואָלט געווען חייב־מיתה. און פארוואָס קומט עס אים? מילא, מיר... אָבער ער? צוליב אונז? און כדי מזאָל ניט הערן אפילו א שארך פון אונז, האָט מען געדארפט קאָמבינירן, אז דעמאָלט וועז אונזער שכן, דער חזיר, קרעכצט, זאָלן מיר קאָנען א הוסט טאָן. אָדער דעמאָלט וועז דער האָן האָט א קריי געטאָן, זאָל מען קאָנען אקוראט א שפּיי טאָן. אָט אזוי האָבן מיר זיך איינגעפאסט מיט אונזערע שטאל־שכנים...

וואָס שייך עסן און טרינקען, האָט אונז די פרוי קאפאר אזוי אָפּגעהיט, אז בעסער קאָן שוין נישט זיין. זי האָט אונז אלע טאָג צוגעבראכט אנדערע מאכלים. מיר האָבן געמאכט א טיש פון א קאסטן — אים איבערגעקערט מיט דער הויכער זייט ארויף און באדעקט מיט א סערוועט. פון א פּאָר קלענערע קעסטלאָך

האָבן מיר געמאכט א פּאָר שטילן, און סאיז געווען גוט... א שיסל, גלעזער, לעפּאלאך — דאָס האָבן מיר זיך אויך געשאפן. אויך מיט וועש וואשן האָבן מיר זיך פּאוואָלינקע איינגעאָרדנט. אזוי האָט עס געמוזט זיין!

וועו מיר זייגען אָפּגעווען א פּאָר טעג, האָבן מיר געשריבן א בריוו צו בערלען אז ער זאָל אונז צושיקן אייניקע זאכן כדי אויסצובייטן אויף פּראָדוקטן צום עסן און אז ער זאָל אונז שרייבן, וואָס סהערט זיך אין שטעטל. בערל האָט אונז צוגעשיקט וואָס מיר האָבן געוואָלט און א בריוול אויך. ער שרייבט אז אין שטעטל איז דערווייל רואיק. אָבער משלאָפט נאָך אלץ מיטן אָנטאָן, כאָטש די נעכט גייען אריבער בשלום.

מיט א וואָך שפּעטער האָבן מיר ווידער געשריבן צו בערלען און אים אויפגעפּאָדערט אז ער זאָל קומען צו אונז. וואָס ער פּארמאָגט זאָל ער איבערלאָזן אויף הפקר און קומען. וואָס דאָ זאָל ניט זיין, אזויפיל שרעק ווי אין שטעטל, איז דאָ נישט פּאראן. אמת, מיר האָבן דאָ אויך געגנוג מורא, ספּאלט דאָ אויך ארויס די נשמה, אָבער נישט אזויפיל.

בערל קומט נישט. ער שיקט א בריוו אין וועלכן ער שרייבט:

„סאיז געווען א גרויסע בהלה אינם שטעטל. מאיז זיך אלע צולאָפן. די נאכט איז אריבער בשלום. אויף אינדערפרי זיינען זיך ווידער אלע מענטשן צוזויפגעקומען. איך וואָלט שוין וועלן זיין בייַ אייך. אז כוועל קומען, וועל איך אייך וויסן אלץ איבערגעבן.

בערל."

שוין צוויי וואָכן אז מיר זיצן דאָ אויפן בוידעם. די צוויי וואָכן זיינען צוויי יאָר. אלעמאָל דערמאָנט זיך דאָס שטעטעלע. איך וואָלט כאָטש וועלען איין קוק טאָן דארויף. וואָס צום טאָן האָבן מיר ניט. מקאָן פשוט אראָפּ פון זינען. מיר שטייען אויף זעקס, האלב זיבן אינדערפרי. ביז אַכט אזייגער איז מען שוין ארומגעוואשן, אָנגעטאָן, אָפּגעגעסן און אָפּגעטרינקען. נאכט וועלט ערשט ניין אזייגער. דער טאָג איז שרעקלאָך גרויס. קוים מיט די ציין שוין דערצויגן אייגס אזייגער. מיר עסן מיטאָג. ביז צוויי געדויערט דאָס עסן. מיר עסן פאמעלאך, אפשר וועט די צייט גיכער איבערלויפן. שוין אָפּגעגעסן מיטאָג אויך. וואָס וויטער? סוועלט נמאס דאָס לעבן. דערצויגן ביז זעקס. מיר עסן וועטשערע. נו, שוין נישט וויט די נאכט און מיר וועלן קאָנען אראָפּגיין אביסל אין שטוב אריין. אין גאס ארויס כאפן אקפל פרישע לופט קאָן מען גיין נאָר שפּעטער וועו אלע שלאָפן שוין. דער גאנצער „שפּאציר" אין דרויסן דויערט אפשר א

האלבע שעה. די האלבע שעה לויפט ווי אויף צו להכעיס זייער גיך איבער, און צוריק אין דער פעסטונג. אן אמתע „שליסלבורגער פעסטונג" אליין פאר זיך געגומען. אבער פארפאלן, קיין אנדער ברירה איז נישטאָ. מוויל זיך ראטעוון דאָס לעבן. דאָס לעבן ראטעוון פאר יעדן פרייז...

מיר האָבן באשלאָסן אָנצוהויבן פאר זיך צו שאפן וואָס צו טאָן — עפעס אן ארבעט. אזויווי מיר האָבן נישט געוואוסט דעם טאָג פון דער וואָך, ניט דעם טאָג פונם חודש, איז א קאלענדאר געוואָרן פאר אונז זייער א נוצלאכע זאך. ביי אונזער קאפארן איז אויך נישט געווען קיין קאלענדאר. האָב איך זיך געגומען מאכן א קאלענדאר כדי די צייט זאָל גרינגער אריבערלויפן. כהאָב אָנגעהויבן שרייבן, אבער סגייט ניט. דאָס אויך אוועקגעלייגט.

דער טאָג איז א קאלטער. כמארנע. דער הימל פארוואָלקנט, שוואַרץ. דער טאָג איז לאנג, אומברחמנותדיק לאנג. די ווייזערס פון זייגער רוקן זיך אזוי פויל. אויפן הארצן ווערט אומעטיק, קאלאמוטנע. איך הויב זיך אָן אָפצוגעבן א חשבון־הנפש. איך לייג זיך אנידער. ליג אָפ א פאָר מינוט, שטעל זיך ווידער אויף. כהאָב קיין אָרט נישט פאר זיך. שוין צוויי וואָכן אז איך זיץ דאָ! צוליב וואָס? צוליב ווען? ווער בין איך? וואָס בין איך? אָפגעלעבט ניינצען יאָר מיט א ווייב, אויפגעאָדעוועט קינדער, געפירט א פאמיליען־לעבן, געבויט, געהאנדלט, און דער סוף... וואו איז דאָס אלץ אהינגעקומען? און... איך באשליס צו גיין צוריק אין שטעטל.

צ ו ר י ק א ה י י ם!..

9. צוריק אין האָשט

כהאָב געמאָלדן דעם הער קאפאר, אז איך האָב באשלאָסן צו גיין צוריק אהיים. דער פויער און זיין ווייב — בריגידא — האָבן אויף מיר אויפגעשטעלט זייערע אויגן. די פנימער זיינען ביי זיי געוואָרן ערנסט.

— „וואָס הייסט איר גייט אהיים? און נאָך וואָס ווילט איר גיין אהין?"

— „איך קאָן דאָ נישט אויסהאלטן, כוועל דאָ משוגע ווערן. א גאנצן טאָג ארומגיין אין דער פינצטער! דאָ לייג זיך יאָ דאָ שטעל זיך ניט, זעץ זיך. איך קאָן עס ניט אריבערטראָגן. סאיז א נאָגעניש אויף דער נשמה. איך האָב באשלאָסן און איך מוז דעם באשלוס אויספירן. מיינס האָב איך שוין אין גאנצן דערלידיקט".

כהאָב געענדיקט מיינע ווערטער. א מינוט איז שטיל געווען. איצט האָב איך זיך געווענדעט צום פויער און געזאָגט:

— „הער קאפאר, בא דיר אין האנט געפינען זיך אלע דאָקומענטן. נאָכן סוף פון דער מלחמה דארפסטו אלץ אויספירן, ווי דאָרטן שרייבט זיך".

— „בעסער זאָלט איר אליין דערלעבן אז איר זאָלט דאָס אלץ אליין דורכפירן. מיר לעם אייך וועלן דאן סיי־ווי געהאָלפן ווערן".

דער פויער האָט יאָ חשק געהאט נישט חשק געהאט, אָבער אזוי איז עס געבליבן. איך געזעגן זיך מיט מאָטל משהס און קאפאר גייט שפאנען די פערד. מיר זעצן זיך אריין אין וואָגן און מיר פאָרן קיין האשט. ביי מיר האָט דאָס געהייסן א היים. וואָס א היים? ווען א היים? כהאָב זיך אליין נישט געקאָנט פאָרשטלן וואָס סהייסט ביי מיר דאָס וואָרט א היים? צי האָב איך דען א היים, צו וועמען צו קומען? אויב שוין יאָ א היים, איז זי אין די „סימאנאָווער בערעזינקעס", דאָרטן אינם וועלדל וואו מיין משפחה איז באגראָבן אינם ברידער־קבר צווישן די בוימער. קיין אנדער היים האָב איך נישט.

מיר פאָרן גלייך מיטן וועג וואָס פירט קיין האשט. די שאָסייענע וועגן מיידן מיר אויס, וואו סאיז נאָר מעגלאך, און מיר האלטן זיך ביי די פעלד־וועגן. אויף די פעלדער געפינען זיך גענוג פויערן מיט זייערע פרויען און קינדער. סאיז סאמע שניט־צייט. די שאָקן תבואה שטייען אויסגעשטעלט אויף די פעלדער, שיין אויסגעבוים. פון ווייטן זעט דאָס בילד אויס ווי געצעלטן פון א מיליטערישן לאגער. דאָס גראָז שמעקט פון אונטער דער אָפּגעשניטענער תבואה, און סאיז אזוי גוט, אזוי אנגענעם אויפן הארצן. עס גלוסט זיך אנטשלאָפן ווערן. אָבער אנטשלאָפן ווערן און ווידער זיך אויפכאפן — דאָס טויג נישט. בעסער אנטשלאָפן צו ווערן אויף אייביק... איך פאררויכער א פאפיראָס. איך וועל זיך קעגן שלאָף. איך קוק נאָר אויף דעם שיינעם בילד פון די פראכטפולע פעלדער. וואו־ניט־וואו שטייט נאָך א נישט־אָפּגעשניטענע תבואה, נישט קיין אראָפּגעקאָסעטער קלעווער. געדענק שטייט צום קלעווער מיט זיינע פיאָלעטן קעפּ און וויגט זיך פון דעם קליינעם ווינטעלע. עס מאכט דעם אינדרוק פון א שיינעם פליושענעם דיוואן. איך קוק נייגעריק, באנעמענדיק. פון ווייטן זע איך עפּעס אזלעכע ווייסע שאָטענס, אזויווי פון מענטשן. וואָס איז דאָס? איך קוק זיך גוט צו. דאָס זיינען די מצבות פונם יידישן בית־עולם. זיי זען אויס ווי אָנגעטאָן אין ווייסע קיטלען און ווי זיי וואָלטן פראָטעסטירט קעגן די שוידערליכע שחיטות וואָס האָבן געטראָפן דאָ, אין אונזער שטעטל און וואָס קומען פאָר איבערן גאנצן לאנד.

סאיז שוין האשט.

הינטערן שטעטל גיי איך אראָפּ פון וואָגן און דורך די גערטנער קום איך אריין אינם שטעטל. איך קום צו צו מיין שוואָגערס וואוינונג. אלע באגעגנען מיר זייער פרייַנטלאך. איך קום אריין אין שטוב. מהויבט מיר אָן אויסצופרעגן, אלץ וועגן דעם ווי אזוי מיר איז עס געלונגן ביים פויער. צי האָב איך געהאט וואָס צו עסן, וואו צו שלאָפן, און נאָך אנדערע זאכן. איך האָב זיי אלץ איבערגעגעבן מיט אלע פּרטים. סהאָט ניט גענומען לאנג און איך האָב מיר אָנגעהויבן פילן פריי. ווי א פּיש אין וואסער. דאָס איז דאָך דער חילוק פון זיין פארשפארט און ניט זען די ליכטיקע שיין ביז זיין אויף דער פריי און זען מענטשן, רעדן מיט זיי און סתם פילן זיך צווישן אייגענע. פארשפארט זיין ווי איך בין געווען, איז נישט גוט. סאיז דורכאויס אוממעגלאך, ווען איך האָב אלע מיינע חושים און זאָל נישט טאָרן רייַדן, ניט טראכטן, קיינעם נישט זען. דאָס איז נאָר מעגלאך ווען מליגט שוין ניין איילן אין דער ערד.

איך הויב זיך אָן נאָכצופרעגן, וואָס הערט זיך עפּעס אין שטעטל. דערווייל איז ביי אונז רואיק. אין אייניקע הייזער איז דאָ א וואך. משלאָפט מיטן אָנטאָן. מהאָט מורא. מלעבט אין פחד. יעדע מינוט איז מען אויסגעשטעלט.

נאָך די אלע ארומרייַדענישן גיי איך אוועק צוריק צו מיין קווארטיר. ראשית, ווייל איך זיך זען מיט בערל גוטניק, והשנית, שלאָפן. בערל ווארט שוין אויף מיר אומגעדולדיק.

— „שלום עליכם, וואָס מאכט איר, וואָס טוט מאָטל? און ווי איז בכלל?"?

איך האָב אים, פארשטייט זיך, אלץ איבערגעגעבן, שוין ליגענדיק אין בעט. איך רעד, רעד, און דערצייל. נאָר ער ווערט אנטשלאָפן. ער כאפט זיך אויף.

— „בערל, דו האָסט געהערט, וואָס איך האָב דיר דערציילט?"

— יאָ, איך האָב געהערט אלצדינג. און סשיינט אז ער האָט טאקע אלץ ריכטיק זיך צוגעהערט, כאָטש ער איז געשלאָפן.

איך האָב די גאנצע נאכט געהאלטן אין איין רויכערן פאפיראָסן. באין אופן נישט געקאָנט איינשלאָפן. איך ווייס אליין נישט פארוואָס. אלערליי געדאנקען זיינען מיר איבערגעגאנגען, כלערליי בילדער האָב איך פאר זיך געזען. איך האָב געזען, ווי מיין פרוי פאָרעט זיך אין שטוב, ווי די עלטערע טאָכטער קומט צו גיין פון דער ארבעט און די מוטער גיט איר עסן. און ווי שלעכט און ביטער מיר איז געווארן אויפן הארצן ווען איך האָב זיך געכאפט אז די דאָזיקע בילדער זיינען נישט מער ווי חלומות...

געדאנקען לויפן: וואָס טוט מען וויטער? פֿאַרן צוריק אין באהעלטענישׂ, אָדער בלייבן דאָ?.. איך האָב, דאכט זיך שוין באשלאָסן צו בלייבן דאָ. נישטאָ וואָס צו באהאלטן זיך. איך בלייב. אָבער וואָס וועט זיין דער סוף? איך שלאָג זיך מיט די מחשבות. ענדלאך שלאָף איך אין. קיין חלומות האָב איך נישט געהאט.

איך האָב זיך אינדערפרי אויפגעכאפט. בערל איז שוין געווען אויפגעשטאנען. מיר האָבן וויידער אלץ ארומגערעדט, ארומגעשמועסט. בערל איז אוועקגעגאנגען צו דער ארבעט. איך בין צו דער ארבעט נישט געגאנגען. סאיז אלץ איינס. פאר די זיבן רובל א טאָג, וואָס מבאקומט פאר דער ארבעט, קאָן מען קויפן א פּעקל שוועבעלאך אוּן דער דאנק איז דערזעלבער... ארבעט יאָ, ארבעט נישט. שוין דעם דריטן טאָג וואָס איך גיי נישט צו דער ארבעט. מיר דאכט זיך אז איך וועל נישט גיין אפילו איך בלייב אין האשט, אוּן אויב נישט, וועל איך דאָך אוודאי נישט גיין. איך גיי דערווייל ארום צווישן מיינע באקענטע. זיי נעמען מיר אומעטום אויף זייער פרייַנטלאך. יעדערער פרעגט:

— „וואָס וועט זיין וויטער?"

— „מאָדנע מענטשן איר זיינט, איר וויסט נאָך אלץ נישט, וואָס סוועט זיין וויטער?"

— „יאָ, מיר וויסן גאנץ גוט".

— „נו, וואָסזשע דען פרעגט איר מיך וואָס סוועט זיין וויטער?"

— „אָבער וואָס זאָגט איר?"

— „איך, איך זאָג, אז מזאָל האָבן א גוטע באהעלטענישׂ אויף איבערצוליגן ביז איבער די מלחמה, קאָן מען זיך ראטעווען; אוּן די באהעלטענישׂ מיין איך נישט ביי זיך אין שטוב נאָר ערגעץ ביי א פויער. אוּן ער זאָל געבן עסן, טרינקען, אלץ. אז דאָס זאָל מעגלאך זיין, וועט מען קאָנען איבערלעבן".

— „אוי, ווי איז צו אונז, וואָס מיר האָבן גאָר דערלעבט צו אזוינע יאָרן", רופט זיך אָן א פרוי, א דיקע, מיט שיטערע בלאָנדע האָר, דער פּנים שוין געקנייטשט אָבער גאָר נישט אלט. אין די בעסערע יאָרן איז דאָס נאָך א פרוי פּול מיט לעבן, אָבער ביי דער לאגע, איז זי אין שטיק יאוש.

10. די גרויסע שחיטות אין ראָוונע

איך האָב זיך דערווייל באקענט מיט אן אנטלאָפענעם פון ראָוונע. א בחור, איינער א לייבל פיין. איך האָב מיט אים אָנגעהויבן רעדן. דערציילט ער מיר, אז ער איז פון ראָוונע און איז אנטלאָפן קיין האשט, ווייל אין ראָוונע איז ווידער פאָרגעקומען א שחיטה. איך הויב זיך אָן נאָכפרעגן אויף מער פרטים און ער דערציילט מיר א שוידערליכע געשיכטע. די רציחות און שחיטות האלטן אָן אין אנדערע שטעטלאך. ראָוונע האָט געהאט דעם פינצטערן אומגליק צו האָבן צווי שחיטות. די ערשטע שחיטה איז פאָרגעקומען דעם 7־טן נאָוועמבער, 1941. די הרוגים זיינען אלע באגאָרבן געוואָרן אין די סאָסנקעס, נישט ווייט פון ראָוונע. אכט חדשים שפעטער איז פאָרגעקומען די צווייטע בלוט־באָד. די יתר הפליטה, די איבערגעבליבענע פון דער ערשטער שחיטה, איז באשטאנען פון אזוינע זעקס טויזנט מענטשן. זיי האָבן זיך שוין געהאט איינגעלעבט צוריק, ביסלעכווייז אָנגעהויבן צו פארגעסן וואָס סאיז פריער פאָרגעקומען, און האָבן שוין געמיינט צו דערלעבן די ישועה. יאָ, אפשר אויך טאקע צו דערלעבן נקמה צו נעמען פאר דעם ריינעם, אומשולדיקן בלוט, פריש בלוט וואָס די רוצחים האָבן אָט ערשט ניט לאנג פארגאָסן.

נו, האָבן זיי דערלעבט א ישועה, אָבער א גאנץ פארקערטע ווי זיי האָבן געהאָפט. א ישועה, א פינצטערע, א ביטערע, א טרויעריקע, א שרעקלאכע — וואָס וועט קיינמאָל ניט פארגעסן ווערן, עד דור דורות.

דעם 13־טן יולי, 1942, האָבן די מערדער ארומגערינגלט די יידישע גאס. ארום 11 אזייגער בייגאכט האָט זיך אָנגעהויבן א שיסעריי. קיינער האָט שוין פון שטוב נישט געקאָנט ארויסלויפן. די אלע, וועלכע האָבן געהאט צוגעגרייט גוטע באהאלטענישן זיינען באלד אהין אראָפּ און זיינען דאָרט געבליבן ליגן. ווער סהאָט נישט געהאט אזא באהאלטעניש האָט געמוזט בלייבן זיצן אין שטוב און וואַרטן אויפן מלאך־המות. די וואָס זיינען גראָד געווען דעם טאָג ביי דער ארבעט און זיינען ניט געקומען אהיים שלאָפן, האָבן פון גאָרנישט נישט געוואוסט. ערשט אינדערפרי האָבן זיי זיך דערוואוסט, ווען מהאָט אָנגעהויבן צו גיין זוכן יידן אין אלע ווינקלאך, אין אלע ערטער, וואו זיי האָבן געארבעט. זייער א קליינע צאָל איז געלונגען זיך צו ראטעווען, אָבער זיי אליין האָבן נישט געוואוסט אויף ווי לאנג. די וואָס זיינען געווען מחוץ דער יידישער גאס, האָבן זיך געלאָזט לויפן אין דער גרעסטער בהלה וואו די אויגן האָבן זיי געטראָגן. זיי זיינען אָבער געכאפט

געווארן פון די מערדער אויף די פעלדער אדער וואו זיי זיינען געלאָפן. די וואס זיינען פארבליבן אין די שטיבער, האָט מען גלייך צוגענומען. וועד סאיז ארויסגעלאָפן אין גאס איז באלד דערשאָסן געווארן. די וואס די רוצחים האָבן ניט דערשאָסן האָט מען צונויפגענומען און געטריבן ווי די שאָף צום שעכטן.

אלע מיתה־משונות האָבן די קרבנות געליטן. סאיז זייער שווער אדער גאָר אוממעגלאך אָפצומאָלן דאָס שרעקלאכע בילד, די שוידערלעכע אינקוויזיציע. סאיז אפילו שווער פאָרצושטעלן זיך די שאנדעס מיט די קלעפ מיט די רציחות

וואָס די רוצחים האָבן אָנגעטאָן די אומשולדיקע קרבנות ביז זיי האָבן זיך דערצויגן צום הייליקן טויט. מהאָט זיי צוגעפירט צום באן, זיי אריינגעוואָרפן אין די וואגאָנעס אין וועלכע מפירט בהמות, חזירים. דאָרט האָט מען זיי געהאלטן צוויי מעת־לעת אָן עסן, אָן אביסל וואסער. א סך פון די אומגליקלאכע זיינען פון זיינען ארָאָפ. וועז מהאָט צונויפגעזאמלט א גרויסע צאָל קרבנות, האָבן די באנעז אָנגעהויבן פאָרן. וואוהין האָט מען נישט געוואוסט.

דאָס זוכעניש און נאָכיאָגעניש נאָך די יידן האָט ניט אויפגעהערט. טאָג נאָך טאָג האָט מען געזוכט. מהאָט אויפגעהאקט וועגט, אויפגעגראָבן קעלערן; דאָרט זיינען געווען געמאכט די ערטער, וואו די יידן האָבן זיך אויסבאהאלטן. די אלע אומגליקלאכע, דערשראָקענע, זיינען ארויסגענומען געוואָרן פון די לעכער, פון די קעלערס, פון די באהאלטענישן, און מהאָט זיי אוועקגעפירט אין שטאָט אריין. אויף ביאלע גאס, און דאָרט זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן. אויף דער גאס איז שוין דאָ א גאנצער עולם־האמת, מער טויטע ווי אויפן בית־עלמין, אויף וועלכן מען לייגט נפטרים שוין לאנגע יאָרן. די וועלכע מהאָט פארנומען מיט דער באן, האָט מען זיך שפעטער דערוואוסט אז זיי זיינען אָפגעפירט געוואָרן אויפן קאָנצאָפאלער וועג, אָבער וואו דאָס אָרט אקוראט וווייסט מען נישט.

די רוצחים זיינען נאָך אלץ ניט צופרידן. זיי ווילן וואָס מער בלוט. מזוכט און מנישטערט צי סגעפינט זיך נאָך אפשר ערגעץ א ייד וואָס איז געבליבן לעבן.

נאָך די אלע זוכענישן און ארומרינגלענישן אויף דער יידישער גאס, איז דאָך געלונגען אייניקע מענטשן, טאקע געצייטלט קאָן מען זאָגן, גערַאטעוועט צו ווערן פון די אוקראינישע רוצחים און דוקא דורך דייטשן. אייניקע האָבן זיך גלאט איינגעשטעלט דאָס לעבן און זיינען פון אונטער די הענט אנטלאָפן. אייניקע, ווידער, האָבן געהאט גוטע באהעלטענישן און זיינען דאָרט געלעגן. זיי זיינען געווען באזאָרגט מיט לעבנס־מיטל אויף א לענגערער צייט. אפילו ברונעמער זיינען געווען אין די באהעלטענישן. וועז די אוקראינישע פויערן האָבן זיך

ארויסגעלאָזט גיין רויבן גוטס אין די הייזער, און ווען זיי האָבן נישט געפינען דאָס וואָס זיי האָבן געוואָלט, האָבן זיי אָנגעהויבן האקן וועגט, אויסצוגעפינען צו סאיז דאָ ערגעץ אין א וואנט פארמויערט. וועז נישט דאָס וואָלט מען די באהאלטענע יידן אפשר קיינמאָל נישט געוועז געפינען, נאָר וועז די פויערן האָבן אויפגעהאקט א וואנט מיטן צוועק פון ראבעווען, האָבן זיי זיך גראדע אָנגעטראָפן אויף מענטשן. פון די דאָזיקע מענטשן זיינען זייער וויניק געראטעוועט געוואָרן. אלע זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אין פעלד אריין וואו זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן.

לייבל פיין, דער וואָס האָט מיר איבערגעגעבן די געשיכטע פון די דאָוונער שחיטות, איז געזעסן אין א באהעלטעניש, וואָס איז געווען געמאכט זייער פרימיטיוו, אין א קאָרידאָר, דורך וועלכן מהאָט געמוזט דורכגיין אין די אנדערע צימערן פון דער הויז. דאָס הויז איז געווען אלט און דער קאָרידאָר איז געווען איינגעהויקערט. דאָרט האָבן זיי אָפּגעצוימט א וועגטל. די גאנצע באהעלטעניש האָט געהאלטן צוויי מעטר די לענג און א האלבן מעטר די ברייט. געפינען האָבן זיך דאָרט צוועלף מענטשן. ווען סאיז אוועקגעגאנגען א וואָך צייט האָבן אייניקע אָנגעהויבן צו זאָגן, אז סאיז נישט קיין פּלאָן צו זיצן דאָ און נישט וויסן, וואָס אין שטאָט טוט זיך. ממוז ארויסגיין זען. און די זעקס וואָס זיינען ארויסגע־ גאנגען האָבן זיך שוין נישט אומגעקערט צוריק. זיינען שוין דאָרט געבליבן זעקס מענטשן. צווישן זיי האָט זיך געפינען אן עלטערער ייד און א קליין קינד. לעבנסמיטל האָט ביסלאכווייז אָנגעהויבן אויסצוגיין — אלעמאָל וואָס וויניקער. זיי האָבן אויסגעטיילט צווישן זיך יעדן איינעם א קליין שטיקל ברויט פון א פאָר געציילטע גראם; וואסער האָבן זיי אויסגעטיילט צווישן זיך זייער וויניק א.א.וו. דריי מאָל אין טאָג איז פאָרגעקומען די דאָזיקע טיילונג פונם עסן און טרינקען. אינדערפרי, בייטאָג א־ן פאָרנאכט. אָט אזוי זיינען זיי געזעסן פינף־און־צוואנציק טעג. לופט איז געווען וויניק, דעם מענטשלעכן געברויך האָט מען געמוזט דער־ לייזיקן אויף דעמזעלבן אָרט. אזויארום אז די לופט, דאָס ביסל וואָס סאיז יאָ געווען איז געוואָרן שטארק שטיקנדיק און שוער. מהאָט זיך געמוטשעט אויסהאלטן, אָבער מער האָט מען נישט געקאָנט. זיי האָבן באשלאָסן ארויסצוגיין און זיך ערגעץ לאָזן אין וועג אריין. וואוהין האָבן זיי אליין נישט געוואוסט. איין אונט האָט מען געפרואווט ארויסצוגיין. מהאָט נישט געקאָנט. סאיז געשטאנען א וואך און האָט עהיט, וויל זיי האָבן געהאט א חשד, אז עס זיינען נאָך דאָ מענטשן אין דער יידישער גאס. מהאָט געפרואווט ארויסגיין פארטאָג — אויך נישט געווען מעגלאך. מהאָט געמוזט זיצן.

אָבער סהאָט גאָרנישט געהאָלפן, מהאָט פאָרט סוף־כל־סוף געמוזט אַרויס. זאָל זיין אפילו מיט גרויס סכנה. און אין פארטאָג איז מען טאקע אַרויסגעגאנגען. קיינער האָט גראדע נישט באמערקט. דער אלטער ייד מיטן קינד און א פרוי, וועלכע זיינען צוזאמען אַרויסגעגאנגען, זיינען באלד געבליבן אין חלשות און האָבן נישט געקאָנט גיין ווייטער. שלעכט! נישט גוט! די איבריקע האָבן באלד אָפּגעמאכט, אז מטאָר זיי נישט איבערלאָזן אויפן פלאץ. מהאָט זיי אריבערגעטראָגן אויפן גראָז אין א גאָרטן. זיי זיינען אָפּגעלעגן עטלעכע מינוט און געקומען אביסל צו־זיך. דאן האָט מען ערשט געזאָרגט פאר זיי צו קריגן אביסל וואסער און א שטיקל ברויט, און עס זיי דערלאנגט. די פארחלשטע האָבן געגומען אין מויל אריין און האָבן זיך אויפגעהויבן צו גיין גלייך מיט אלע. מהאָט ווייט נישט געקאָנט גיין. זיי האָבן געמוזט אריין אין א צווייטער באהעלטעניש און דאָרט איבערליגן א טאָג צייט. זיי האָבן זיך דאָרט צונויפגערעדט, אז ווען זיי וועלן ארויסגיין זאָל מען גיין גלייך, אָט דאָ מיט דעם טייך, ביי דער מיל. צווי זאָלן ארויסגיין פריער, און די איבעריקע — אלץ אין צוזייען — וועלן זיך צוקוקן אין וואָסער ריכטונג זיי גייען, און דערנאָך וועלן זיי אָנהויבן נאָכגיין. און אזוי איז געווען. צווי זיינען געגאנגען צום ערשטן. די איבריקע האָבן זיי נאָכגעקוקט. אָבער דאָס נאָכקוקן איז געווען אומזיסט. ווען די וואָס זיינען צום ערשטן געגאנגען האָבן געזען, אז סאיז שוין גאנץ לאנג און די אנדערע זיינען נישטאָ, איז געבליבן ביי זיי דער הסכם, אז זיי זאָלן גיין א קוק טאָן וואו די אנדערע זיינען. אָבער צו זייער גרויסן אומגליק, ווען זיי זיינען צוגעקומען צום אָרט, האָבן זיי שוין קיינעם נישט געטראָפן. זיי האָבן געהערט א שיסעריי. האָבן זיי זיך ווידער ביידע אוועקגעלאָזט אין גאס. איינעם האָט מען פארהאלטן און דער צווייטער (דאָס איז דער בחור, לייבל פיין) האָט זיך דורכגעריסן, אנטלאָפן, האָט זיך גערעטעוועט, און געקומען ביז האשט.

סאיז לחלוטין אוממעגלאך, אָפּצומאָלן און צו באשרייבן, די אנגסטן וואָס די מענטשן האָבן דורכגעלעבט ביז זיי זיינען דורכן טויט אויסגעלייזט געוואָרן פון זייערע צרות. מהאָט זיך געוואונטשן דעם טויט יעדע מינוט, יעדע רגע, אָבער נישט אזא טויט, דער שרעקלאכער טויט דורך די מערדערישע הענט.

ווי איך האָב שוין פריהער אָנגעוויזן זיינען נישט אלע דייטשן שולדיק. איינער, א שניידער פון ראָווגע איז פארלאָפן ביז צו אונז אין האשט. ער האָט געהאט געארבעט אין טעאטער ביי דייטשישע ארטיסטן. ווען זיי האָבן דערשמעקט די גזירה האָבן זיי דעם שניידער שוין נישט געלאָזט אז ער זאָל גיין צו זיך אהיים.

די ארטיסטן האָבן צו אים געבראכט זיין משפחה און האָבן זיי איבערגעהאלטן און אין עטלאכע טעג ארום זיי אָפּגעשיקט. וועז מהאָט געכאפט די מענטשן, וועלכע מען האָט פּארנומען אין שטאָט און זיי אריינגעווארפן אין די וואגאָנעס, האָבן די דייטשן, וועלכע האָבן זיי געהיט, ארויסגעלאָזט פון די וואגאָנעס א פּאָר קינדער וואָס בלאָנקען זיך איצט ארום אויף דער וועלט, ווי שאָטנס. אָט די „געראטעוועטע" קינדער זיינען נישט אויף דער וועלט און נישט אויף יענער וועלט. מעגלאך, אז די רעטער האָבן גאָר נישט געהאט קיין מצווה, נאָר אפשר אן עבירה, וויל סוף־כל־סוף איז א גרויסער ספק, צי וועלן די אומגליקלעכע קינדער טאקע קאָנען געראטעוועט ווערן און ניט האָבן דעם זעלבן גורל ווי זייערע עלטערן.

סהאָבן פאסירט רציחות וואָס לאָזן זיך פשוט ניט גלויבן, וואָס זיינען די מעשים תעתועים פון ווילדע חיות. אָט למשל, די רוצחים זיינען אריין צו פּראָפ. קאהן, א באוואוסטער כירורג וואָס האָט געשטאמט פון ווארשע. ער איז פונקט געשטאנען ביי אן אָפּעראציע. זיי האָבן אים פון דער אָפּעראציע צוגענומען. אים און זיין פרוי און א קינד. אנדערע דאָקטוירים האָט מען געפינען אין זייערע הייזער פארסמטע. די מענטשן, וועלכע מהאָט מיט פראכט־מאשינעס ארויסגעפירט פון שטאָט, אָדער די וואָס מהאָט געפירט מיט דער באן, האָט מען אָנגעווארפן נישט ווי לעבעדיקע באשעפענישן נאָר ווי שטיינער, איינער אויפן אנדערן מיט די פּנימער אראָפּ אזוי ווי טויטע.

11. ווידער א פחד אין האָשט

נאָך די אלע געשעהענישן אין ראָווגע, אין האָשט און אויך אין אנדערע שטעטלאך האָט זיך ווידער ביי אונז אין שטעטל אָנגעהויבן א פּרישע מורא־א פּאניק, א שרעק, כאָטש דאָס דאָזיקע איז שוין ביי אונז קיין נייס ניט געווען. פונ־דעסטוועגן, בשעת דער פחד קומט אָן, קאָן מען זיך שוין קיין ריר נישט טאָן פון אָרט.

סהאָט אין האָשט געלעבט, נאָך פון דער סאָוועטישער צייט, א משפחה מיט נאָמען גארדע. געשטאמט האָבן זיי פון ווין. זייער אינטעלעגענטע און פיינע מענטשן. די משפחה איז באשטאנען פון פינף פּערזאָן. צוויי זין, א טאָכטער, א מוטער און א פאָטער. ביידע זין האָבן געארבעט. איינער ביים אָרטס־קאָמאנ־דאנט אלס דאָלמעטשער און דער צווייטער ביים לאנדווירטשאפט, אויך אלס דאָלמעטשער. ביידע האָבן זיי געהאט גוטע פאָסטנס און זייער גוט פארדינט. זיי זיינען אלע אָנגעגאנגען ביי אונז אינם שטעטל פאר האלב־יידן. ווי אזעלכע

האָבן זיי זיך זייער גוט באצויגן צו דער יידישער באפעלקערונג מיט זייערע גרויסע טובות מצד דער מאכט. זיי האָבן זיך אויך זייער שיין געשטעלט לגבי אן אָרימען יידן. מיט אלע זאכן האָבן זיי געדינט דעם שטעטל זייער גוטע־רי. דער פּאָטער זייערער האָט זיך פארנומען מיט שרייבן ביטעס אין די דייטשישע אמטן און די האשטער פרויען האָבן אים דערפאר געבראכט אלערליי לעבנסמיטל. סאיז דאָרט געווען א שטוב פון כל טוב, ווי מזאָגט, פון חלב ודבש. די פרוי האָט זיך פארנומען מיט שטוב־ארבעט און די טאָכטער איז לעצטנס געוואָרן אויך א דאָלמעטשערין אין דער פאָליציי. אזוי ארום, האָבן זיי זייער גוט געלעבט. פון דער מאכט האָבן זיי געהאט גוטע דאָקומענטן, אז זיי זיינען קריסטן־קאטאָליקן, אלץ אין דער בעסטער אָרדנונג. מיט דער גאנצער מאכט זיינען זיי געווען ווי צוויי פינגער. מהאָט דאָרט כסדר געפּראווט מאָלצייטן און סזיינען אהין געקומען אלערליי געסט. אָט די „חתונות" האָבן געמוזט זייער פיל קאָסטן. דער פּאָטער האָט מיר איינמאָל געזאָגט, אז ער וואָלט זייער גערן אזא מין היים ניט געוואָלט אָנפירן, אָבער ער קאָן שוין צוריק ניט כאפן. סמוז שוין גיין אזוי ווי עס גייט. איך בין אפטמאָל אריינגעגאנגען צו זיי. מיר האָבן זיך אויפגעהאלטן זייער גוט. אָבער מיר האָבן קיינמאָל ניט אָנגעריט די פראגע פון זייער יידישקייט. נישט מיר, נישט אים, נישט דער גאנצער משפחה איז די זאך נישט אָנגעגאנגען.

ביי דער שחיטה אין האשט האָבן זיי געליטן גלייך מיט אונז אלעמען. זיי זיינען דעמאָלט נישט געווען אינדערהיים, זיך אויסבאהאלטן. אלץ וואָלט אפשר געווען גוט, ווען נישט א צופאל. די אוקראינער האָבן זיך מתקנא געווען, נישט פארגונען דעם הער גארדע אזא פרנסה מיט אזא כבוד. א יד זאָל דאָס אזוי ביים היינטיקן טאָג קאָנען לעבן אין פארנעמען אזא שטעלע! א גאנצער יד, צי א האלבער, זיי — די אוקראינער — האָבן אים אפיציעל געמאכט פאר א יידן אן אָנגעשריבן אויף אים א פאָר מסירות.

אין א שיינעם פרימאָרגן (פרייטיק איז דאָס געווען) זיינען געקומען צופאָרן צוויי מענטשן פון ראָונע. פון יענע מענטשן. זיי זיינען פארפאָרן אין די פאר־פלעגונגס־שטעלע און זיינען אריינגעגאנגען צו דעם אָרטס־קאָמאנדאנט. זיי האָבן אים נישט געטראָפן אין אמט. האָבן זיי געהייסן א זעלנער, ער זאָל שיקל עמיצן רופן גארדען, דער וואָס ארבעט דאָ. דער זעלנער, נישט מיינענדיק קיין שום שלעכטס און נישט וויסנדיק פון גארנישט, האָט באלד געשיקט א יידן, וועלכער האָט דאָרט לעם אים געארבעט, אז ער זאָל גיין רופן אהער גארדען: דער יד איז אועקגעגאנגען צו גארדען אהיים און אים געלאָזט וויסן אז מרופט אים אין

אמט אריין. סאיז נישט באוואוסט, צי גארדע האָט שוין עפּעס געהאט א חשד וואָס דאָ טוט זיך. ער האָט געענטפערט דעם יידן, אז ער וועט קומען אין פופצן מינוט ארום.

דער ייד איז אוועקגעגאנגען צוריק און געמאלדן אז ער האָט גארדן געלאָזט וויסן און אז אין פופצן מינוט ארום קומט ער. אָבער וען די פערטל שעה איז אוועק און גארדע איז נישט געקומען, האָבן די „מענטשן" געגנומען אליין גיין אהין. וען זיי זיינען צוגעקומען צו גארדעס וואוינונג, האָבן זיי שוין דאָרט קיינם פון דער משפחה נישט געטראָפן. זיי זיינען באלד אוועק פון שטעטל, אָבער אין וועלכער ריכטונג האָט מען נישט געוואוסט. האָבן זיי חושד געווען דעם יידן, אז ער האָט גארדען געזאָגט אז מוויל אים און זיין משפחה צוגעמען. זיי האָבן דעם יידן טאקע באלד אָנגעהויבן שלאָגן מכות־רצח. ער האָט נעבעך געשריען, אז ער וויסט נישט פון גאָרנישט, אז ער איז דאָ גאָרנישט שולדיק, אָבער סהאָט גאָרנישט געהאָלפן. נאָך דעם שלאָגן האָט מען אים אריינגעזעצט אין אויטאָ און אים אָפּגעפירט קיין ראָוונע. דאָרט האָבן זיי אים — אָן שום צערעמאָניעס — דערשאָסן.

די משפחה גארדע זוכט מען דערווייל, און סאיז טאקע געלונגען זיי צו כאפּן. אָבער נאָך נישט אלע. איין זון מיט דער מוטער. די איבעריקע פון דער משפחה זיינען דערווייל נישטאָ. די מוטער מיט דעם זון האָט מען געכאפּט אין א דאָרף ביי א פויער. האָט מען זיי אלעמען צוגענומען. אויך דעם פויער מיט זיין גאנצער משפחה און אָפּגעפירט קיין ראָוונע, וואו זיי זיינען אלע צוזאמען דערשאָסן געוואָרן.

די רייניקונג־אקציע פון ראָוונע קומט נאָך אלץ פאָר. אומעטום, וואו סגעפינט זיך ערגעץ אין א שטעטל א ראָוונער ייד, וועלכער איז אנטלאָפן פון דער שחיטה, ווערט ער געכאפּט און אָפּגעפירט קיין ראָוונע. אויף וואָס וויס מען שוין זייער גוט.

אין קארעץ האָט מען צוריק מיט א פאָר טעג געכאפּט א דאָקטאָר אין גאָס און אים באלד אָפּגעשיקט קיין ראָוונע. זיין פרוי מיט צוויי קינדער איז געלונגען צו אנטלויפן און זיי זיינען געקומען קיין האשט.

12. מקאָן זיך פון די שחיטות ניט אויסקויפן

מהאָט אָנגעקלאפּט ביי מיר אין טיר פון צימער. סאיז אריינגעקומען קאפּאר, דער פויער ביי וועמען איך האָב זיך אויסבאהאלטן. איך האָב מיט אים ארומגערעדט וויידער וועגן אונזערע געשעפטן. פון דער טובה וואָס ער וועט פון אונז באדארפן

האָבן נאָך דער מלחמה. אלץ האָב איך מיט אים צוזאמענגעשטעלט אין דער בעסטער אָרדנונג. מיר האָבן עס גאמאכט גיך, בקיצור. הונגעריק איז ער געווען, און וואָס צו עסן האָט ער נישט געהאט און וואָס צו רויכערן אויך נישט. ביי מיר אין חדר איז אויך גאָרנישט געווען. איך האָב געמוזט גיין מיט אים צו מיין שוואָגער. טאקע דאָרט וואו איך האָב געגעסן ביז מיין אוועקגיין צום קווארטיר. ווייל, וואו דען גיין? צו פרעמדע זוכן עסן? דער שוואָגער מיינער, יאָסל קוראָזאוונער, וויי איך האָב שוין פריהער דערציילט, איז אליין א מענטש אין דער קהילה עד היום הזה, און זיין איידעם יאשע וואָלאָדארסקי איז אויך אין דער קהילה. בכלל איז יאָסל אן אָנגעזעענער מענטש ביי די גויים. אזוי ארום, האָב איך דאָרט געהאט א בעסערן ביסן וווי ערגעץ אנדערש. קיין געלט ביי זיך האָב איך נישט געהאט, קיין זאכן אויף צו בייטן אויך נישט, אָבער מיר זיינען דאָך עפעס פאָרט שוואָגערס, זאָל זיין געווענט, אָבער דאָך משפחה.

האָבן איך געזומען מיין פויער און זאָג אים:

— „נו, קום, מיר וועלן גיין עפעס איבערבייסן און מיר וועלן שוין אויך נעמען אביסל בראָנפן". מדארף דאָך אים טאקע עפעס געבן. ער פארלענגערט דעם גלות, און איז דאָך טאקע הונגעריק אויך און איך אליין בין אויך הונגעריק.

— „וואו גייען מיר?" פרעגט ער מיר.

— „צו זאוואדניקן", ענטפער איך.

מיר זיינען אריינגעקומען צו מיין שוואָגער. איך האָב געבראכט א פערטל אָקע בראָנפן. איך זאָג צו יאָסלס טאָכטער: „וועסט זיין אזוי פיל גוט און געבן מיר עפעס עסן און דעם ערל אויך. זי אליין פאָרעט זיך נישט ביי דער קיך, נאָר די מוטער אירע. (מיט וועמען איר זיינט שוין אויך באקענט). זי, מיין שוועגערין, דערלאנגט אין א טעלער אביסל קארטאָפל מיט זויערע אוגערקעס און א שטיקל פלעצל. מיר האָבן געזומען צו ביסלאך בראָנפן, אָפגעגעסן, פארויכערט, און מיר גייען ארויס פון שטוב צוריק צו מיר. ווידער ארומגערעדט אונזער געשעפט און ער זאָגט מיר:

— „עס ווערט שפעט, איך וויל גיין אהיים". ער האָט נאָך באדארפט אין שטעטל דערלייזיקן אייניקע געשעפטן זיינע, און איז אוועקגעגאנגען. דערווייל האָב איך אָנגעשריבן א בריוול צו מאָטל משהס. איך שרייב אים:

„בעסטער פריינט,

אין שטעטל איז שטיל, רואיק, קלער נישט איבער. אלץ איז אין אָרדנונג. איך שיק דיר א ליטר י"ש. נעם אלע טאָג צו ביסלאך

און שלאָף זיך איבער און אלץ וועט איבערגיין. איך וועל שפּעטער מיט עטלאכע טעג קומען צו דיר".

אין א פאָר שעה ארום איז דער פויער צוריקגעקומען. איך האָב אים אָפּגעגעבן דאָס בריוועלע מיט דעם ליטער בראָנפן, א פלעשל בענזין, וואָס ער האָט געמוזט האָבן צו דער מאשינקע צו מאכן פייער, און ער איז זיך זיין וועג אוועקגעגאנגען.

מיטאָג צייט, צוועלף אזייגער, איז בערל (גוטניק) געקומען פון דער ארבעט. איך האָב אים איבערגעגעבן פון אלץ, אויך מכח מיין בריוו צו מאָטלען. ער, בערל, האָט גאָרנישט געשריבן.

איך בין אויך געגאנגען עסן מיטאָג. סאיז נאָך נישט געווען גרייט. איך האָב מיך דערווייל ארומגעדרייט אביסל אין גאס. זיך נאָכגעפרעגט פון ארום און ארום. מהאָט מיר דערציילט און איך האָב דאָס טאקע אליין אויך געזען: אז די קהילה־מענטשן האָבן נישט דעם גלאנץ וואָס פריער. זיי לעבן איבער די אייגענע שרעק וואָס אלע אנדערע יידן. די בעלי־קהילה גייען ארום מיט אראָפּ־געלאָזטע קעפּ. דערשלאָגן, צעקלאפט. נישט די קהילה־לייט וואָס פריער. סאיז נישט צום דערקענען. אזוי ווי פון טאָג ביז נאכט. מקומט קיינער נישט טרינקען קיין בראָנפן. ממאכט נישט קיין געשעפטן. פון צייט צו צייט קומט אמאָל עמעצער פון דער מאכט, פון דער אוקראיניישער. מהייסט זיך עפּעס צוגרייטן. און דאָס גייט אלץ צו בשתיקה — און שוין.

צוריק מיט א פאָר טעג איז געקומען צופאָרן אייגער א דייטש פון ראָוונער ארבעטס־אמט, מיטן נאָמען לאָרענץ, און זיך געהייסן צוגרייטן א פאָר שיך, פאָדעש־וועס, פוטער, האָניג. און כאטש דאָס שטעטל איז אינגאנצן אָרעם און דאָס געפינען איז זייער שווער, דאָך האָט מען אים דאָס אלץ געשאפן, ווייל מציטערט נאָך אלץ פאר די נשמות. צי סוועלן פאָרקומען שחיטות אויף יידן וועלדט זיך א סך אין דעם ארבעטס־אמט. אלע ווייסן, אז ווען סקומט ערגעץ פאָר א שחיטה קומט תמיד צופאָרן צוזאמען מיט די מערדער דער אָנפירער פונם ארבעטס־אמט פון געביט. פון דערפארונג ווייסן מיר אז נישט קוקנדיק דערויף, צי דער אָנפירער פון ארבעטס־אמט נעמט יאָ מתנות ביי יידן צי נישט, צי די יידן ארבעטן צי ניט, — קיין זאך העלפט ניט. דער באפעל פון דער העכערער מאכט אומצוברענגען די יידן מוז — און וועט — דורכגעפירט ווערן. די שוואכקייט פון די יידן, האלט איך, באשטייט אפשר טאקע אין דעם געבן די מתנות ביים לעצטן מאָמענט. מילא, קיין געווער האָבן מיר ניט. און ווען מיר זאָלן דאָס אפילו יאָ האָבן, האָבן די יידן מורא זיך דערמיט ארויסצוטרעטן און באניצן. אָבער דאָס געבן מתנות איז דאָך

געווייס א ברכה לבטלה. בעסער פארברען דאָס גאנצע האָב־און־גוטס, מאך דערפון אש און פֿאַרך, נישט גיין ארבעטן, שטרייקן, פראָטעסטירן מיט וואָס מקאָן. בעסער טאָן וואָס סליגט אין די הענט. אלץ גלייכער איידער מתנות וואָס העלפן ווי א טויטן באנקעס. סיי ווי וועט דער מערדער קומען נאָך אונזערע נשמות און קיין זאך וועט ניט העלפן... טו צו וואָס קומען בעטלען מיט מתנות?

די חקירה וועגן געווינען צייט — וועגן אָפּציהען, אָפּלייגן, איז אויך נישט קיין זיכערע. מיר האָבן שוין געזען ווי אזוי סהאָט זיך אויסגעלאָזט. אָט למשל, לאָמיר נעמען א שטאָט ווי ראָוונע. מיט גאָלד האָט מען זיך דאָרט געוואָרפן פראָסט אין די גאסן, און סהאָט גאָרנישט געהאָלפן. מהאָט דאָרט סיי ווי דורכגעפירט די ערשטע און די צווייטע שחיטה. ניין. סאיז אלץ אומזיסט. פארקערט! סקאָן זיין, אז אויב מזאָל ווייזן א ווידערשטאנד. אפילו א שוואכער ווידערשטאנד, אז אויך דאָס גאנצע האָב־און־גוטס, וואָס איינער פארמאָגט, זאָל ער דערפון מאכן א תל, אזוי אז סזאָל זיין נישט מיר, נישט דיר, און אז צו קיין ארבעט זאָל מען נישט גיין. „דארפסט האָבן — טו ארבעט אליין! מיט די זייטן ארבעט!" דאן קאָן מעגלאך זיין צוויי זאכן: אָדער מוואָלט פטור געווארן וואָס גיכער פון דעם וויסטן, פינצטערן לעבן, א לעבן וואָס איז ערגער ווי דער טויט, אָדער מוואָלט זיך אפשר געמומען אָנהויבן רעכענען מיט אונז. מעגלאך אז דאָס צווייטע וואָלט געוואונען. וויייל קאפיטאל מוזן אלע האָבן — די רוצחים אזוי ווי אלע אנדערע. איז אויב די יידן וואָלטן געמאכט א תל פון זייער קאפיטאל, וואָלט דאָך גאָרנישט געבליבן! סאיז אָבער לכתחילה אנדערש וועט מיר ווילן ראטעווען אונזערע נשמות, און מיר געבן אוועק אונזער האָב־און־גוטס בכדי זיך אויסצוקויפן. לאָזט זיך אויס דאָס האָב, און סאיז שוין נישטאָ וואָס צו געבן, הייסט מען אונז געבן די נשמה!..

נישטאָ ביי אונז קיין מענטש. דער מענטש, וועלכער זאָל זיין ביכולת זיך שטעלן אין דער שפיץ פון דער יידישער מחנה. צוליב דעם איז זייער טרויעריק אונזער יידישע לאגע.

אָט, נעמט טאקע ווידער ראָוונע: ביי היינטיקן טאָג איז ראָוונע ריין פון יידן. אויסגעקוילעט אלעמען, מענער, פרויען און קינדער! און די איבריקע זיינען זיך צולאָפן וואו די פיס האָבן זיי געטראָגן. אָבער ביז דער צווייטער שחיטה זיינען דאָרט נאָך אלץ געווען געניג בעלי־בתים וואָס האָבן געהאט געניג האָב־און־גוטס. ווער האָט דערפון הנאה געהאט? נישט די ארעמע יידן וואָס האָבן ניט געהאט מיט וואָס א טאָג איבערצוקומען, נאָר טאקע די מערדער, די רוצחים און די יידן־שוחטים. יאָ, עס איז נישט געווען קיין מענטש וואָס זאָל זיך

שטעלן אין שפּיץ פון דער קהילה. און די דאָזיקע ראוונער פֿאַרזאַרגערס און כלל־טוער, ווי א געוויסער פישעלע אָדער חיים דער וואַרשעווער, אן אָנגעלאָפּענער נאָך דעם דייטשישען אָנגריף אויף וואַרשע, האָבן אינזינען געהאט — זיך מער ווי קהל. אמת, זיי האָבן זיך טאקע פון דער ערשטער שחיטה געראטעוועט, און אפשר א סך אויפן חשבון פון אנדערע קרבנות, אָבער פון דער צווייטער שחיטה האָבן זיי זיך נישט אויסגעדרייט און זיי זיינען דערהרגט געוואָרן באגלייך מיט אנדערע יידן.

13. איינגשאפט און קריגערייען

מיין צימער, דאכט זיך, קענט איר שוין. אָבער נישט אינגאנצן. פונם צימער פירן אַרויס צוויי טירן, אָבער נישט גלייך אין גאס אַרויס. איין טיר פירט אין קיך, וועלכע איז ביי אונז אָפּגעשלאָסן, ווייל ראשית באדארפן מיר נישט קיין קיך, והשנית, וואוינען דאָרט אנדערע מענטשען. איז דאָס שוין נישט מער א קיך נור א צימער. די צווייטע טיר פירט אין א שכנותדיקן צימער. פון דאָרט פירט ווידער א טיר אין א קאָרידאָר און פון קאָרידאָר ערשט אויף דעם גאס. אראָפּגיין אין גאס אריין דארף מען דורך א בריק, וואָס איז האלב צעבראָכן און האלב גאנץ. וועו מען גיט א טרעט אויף א ברעט פון דעם טרעפּל אויף איין זייט הויבט זיך אויף די צווייטע זייט ברעט. און ניט איינמאָל טרעפּט זיך אז מפאלט און מקערט זיך איבער מיט דער ברעט, און מפאלט אריין צווישן די ברעטער מיט א פוס... אָט אזוי דערגרייכט מען אין גאס אריין. אונזער שכן, מיט וועמען די טיר פון אונזער צימער פארבינט אונז, איז יונה גאָרץ (יונה דער סטאָליאר) מיט זיין פאמיליע. די משפחה באשטייט פון: יונהן, זיי ווייב פראדל, א טאָכטער חיהקע און איר מאן יעקב געלמאן (יענקל משהס) און זייערע צוויי קינדער, א יינגל מיט נאָמען יצחק און א מיידעלע מיט נאָמען שיינדל און נאָך צוויי יונהס טעכטער, מאָרל און דוואָסיע.

סאיז געוואָרן אביסל אינג אויף דער יידישער גאס. פון איין דירה, האָט מען געהייסן זיך אַרויסקלייבן א זעקס משפחות. א חשבון פון אזעלכע זעקס־און־צוואנציג מענטשען. וואוהין צו גיין האָבן זיי נישט געהאט. כאָטש גיי בלייב אויפן גאס. ביי מיר אין צימער זיינען מיר געווען, ווי איך האָב שוין פריהער דערציילט, דריי פּערזאָן, אזוי אז מיר האָבן געקאָנט אריינעמען נאָך א פּאָר מענטשען. סאיז אפילו זייער נישט באקווים, איינג, צוזאמענגעקוועטשט, נאָר אן אנדער ברירה האָט

מען ביי אזא צייט? יעדער איינער ווייסט דעם חשבון: סאיז נישט אויף לאנג... כהאב אנגעהויבן איינצוטענהן מיט מיינע שוועגערינס, דינקע און פייגל, אז זיי זאלן זיך אריינקלייבן צו מיר אין צימער. זיי האבן געהאט א ישוב־הדעת. ווי כסדר, בין איך געגאנגען עסן צו יאסל זאוואדניק. אבער געהאלטן האב איך זיך די גאנצע צייט ביי זיך אין צימער. צוויי וואכן צייט האבן זיך געפירט די אונטערהאנדלונגען מיט דער דירה און מיטן אריבערקלייבן זיך. לסוף האט מיין שוועגערין דינקע באשלאסן, אז זיי וועלן זיך אריינקלייבן צו ישראל־דוד אוטשעניקן. צו מיר אין צימער האט מען אריינגעזעצט א פרוי מיט דריי דערוואקסענע קינדער. פעסיע גאלדפעלד (פעסיע יהודה־לייבס), א יידענע מיט א חסרון און א מעלה. האט ליב אסך רעדן אבער דערפאר א גרויסע בעל־הביתטע.

איך האב זיך געפינען אן אנדער ארט וואו צו עסן — ביי מיינע א מחותנתטע, די שוויגער פון מיין אומגעקומענעם שוואגער מאיר — מינציע שקלאווער, דוד פישל'ס ווייב. זיי היטן מיר דארט אפ ווי עס געהער צו זיין.

די לעצטע טעג האב איך גענומען אן איבעריק ביסל בראנפן און דאס טאר איך נישט. איך לייד אויפן לעבער. טאר בכלל נישט טרינקען קיין בראנפן. נאר מיין הארץ איז מיר זייער פארביטערט. טרינק איך א ביסל און סהאט מיר טאקע פארשאט. איך בין געבליבן ליגן. פעסיע יהודה־לייבס האט מיר געמאכט הייסע וואסער און געלייגט א קאמפרעס. אבער איך קאן נישט ליגן. איך דערמאן זיך, אז פאר פסח בין איך איינגעפאלן אויף דערזעלבער קרענק. מיין ווייב מיט די קינדער זיינען ארום מיר ארומגעלאפן: — „פרץ, מיט וואס דיר העלפן, אפשר רופן א דאקטאר". די קינדער: — „טאטע, ליג אזוי וועט דיר זיין בעסער; עס דאס, וועט דיר נישט שאדן". און אצינדערט ליג איך אזוי עלנט, איינזאם, פארלאזט פון מיינע בעסטע גוטע פריינט, וואס איך האב אויף אייביק און אייביק פארלאזן. איך בין ארא פון בעט. איך קאן נישט מער אינליגן. די פליגן, זיי לאזן נישט רוהען. ווען נישט די פליגן וואלט איך אפשר איבערגעלעגן און אפשר נישט. סעגבערט מיר אין מוח. סחלומט זיך מיר, אז מיין פרוי און די קלענערע טאכטער מיינע, טשערנע, זיינען געשטארבן און זיי ליגן אויף א גרויס פעלד און איך גיי און נעם א ברעט און מאך זי ריין, גלאט, און שרייב אן פון אויבן ת'נ'צ'ב'ה. און וויטער שרייב איך אן וויר סליגט דא, אין גרוב. א שוידער כאפט מיר ארום און איך כאפ זיך אויף פון שלאף! איך זעץ זיך שרייבן אביסל. אבער דער וויטאק טרעט נישט אפ פון מיר. איך פיל שוין ניט נאר דעם וויטאק פון דער לעבער —

נאָר איך פיל איצט א ווייטאָק איבער דעם גאנצן לייב, א ווייטאָק, וואָס וועט זיך שוין קיינמאָל נישט שטילן און וועט פארבלייבן אויף אייביק.

מיר זיצן נישט איינמאָל, איך, מאָטל משהס, בערל גוטניק, און מיר דיסקוטירן אלע ביטערע פראגן. וואָס וועט זיין דער סוף? וועט טאקע גאָט דערלאָזן אז מזאָל אלע יידן אויסראָטן — פון דער וועלט אומברענגען? צי וועט נאָך ערגעץ בלייבן א זכר פון יידן? אויב מזאָל אלע יידן אויסמאָרדן, ווער וועט דערציילן דער וועלט דעם אמת, דעם ריכטיקן ביטערן אמת? די אלע שוידערליכקייטן, די אלע ווילדקייטן, די מעשים־תעתועים וואָס די רשעים האָבן איבער אונזערע קעפ אָפגעטאָן? פארוואָס שווייגט גאָט? אלע טאָג נעמען מיר אָפ נייע מוראדיקע גרוסן: נעכטן איז געווען א שחיטה אין קאסטאפל. אייערנעכטן האָט מען די יידן געשאָכטן אין ברעזנע. אָט אזוי יעדן טאָג אין אן אנדער שטאָט אָדער שטעטל. און דאָרט וואו די שחיטות קומען פאָר, מאכט מען, ווי זיין רופן דאָס אָן, „יודן־ריין" — קיין פוס פון קיין יידן טאָר זיך שוין ניט געפינען אויף דעם אָרט וואו די שחיטה איז פאָרגעקומען. מזוכט יידן ווי ביי א געיעג. ווען מכאפט ערגעץ אזא אומגליקלאכן וואָס האָט זיך ערגעץ אין א פעלד אָדער אין א וואלד אויסבאהאלטן, נעמען אים די פויערן און פירן אים אָפ אין דער פאָליציי. דאָרט ווערט ער שוין "דער־ליידיקט". סקומט אויס, אז סאיז קיין שום האָפנונג נישטאָ אז סזאָל בלייבן ערגעץ א יידּ, א לעבעדיקער עדות, וואָס זאָל קאָנען דאָס אלץ דער וועלט איבערגעבן.

מזאָגט זיך ארויס אפילו, אז סזיינען פאראן מענטשן פון אנדערע גלויבנס, וועמען די דאָזיקע אלע אָפטועכצן קאָסט זיי א סך געזונט און וואָס קוקן דאָס אלץ צו מיט זאָרג און פארביטערקייט. דאָס זיינען די חסידי־אומות־העולם. אָבער זיי וועלן דאָס ניט קאָנען איבערגעבן. ווייל דאָס הארץ טוט זיי נישט אזוי ווי ווי אונז. סקאָן זיי נישט אזוי ווי טאָן, ווייל זייערע אברים וועלן נישט אָפגעשניטן. דאָס הארץ קאָן נאָר ווי טאָן אונז יידן, ביי וועמען משניידט שטיקלאך לעבעדיקער־הייט יעדן טאָג!

איך בין אפילו אין א שטיקל ספק, צי אפילו די יידן, די וועלכע געפינען זיך מעבר־לים, די יענע יידן וואָס וועלן בלייבן — צי אפילו זיי — אונזערע אייגענע — קאָנען פילן דאָס וואָס ספילן די יידן, די וואָס לעבן דאָס אלץ איבער.

שטעלט זיך די פראגע — ווען די אויסלענדישע יידן דערהערן פון אונזערע שרעקלאכע שחיטות — וואָס פאר א ווירקונג מאכט עס אויף זיי? וויאזוי לעבן זיי איבער אָט די אלע מוראדיקע נייס? יאָ, צי וואָס דארפט איר גיין אוש אזוי ווייט פרעגן מכח די אויסלענדישע יידן? אָט, קוקט אויף זיך אליין. דערמאָנט

זיך, אויב איר קאָנט, אז אין דער צייט פון דער סאָוועטישער מאכט, וועלן איר האָט געלייענט אין די צייטונגען, אז אין דייטשלאנד קומט פאָר אן אויסראָטונגס־קאמף לגבי די דאָרטיקע יידן, און וועלן די וואָס זיינען פון דאָרט אנטלאָפן — לעבעדיקע עדות — און זיינען געקומען צו אונז, אונז דערציילט פון אלף ביז תו וואָס דאָרט טוט זיך, וויאזוי האָבן מיר געפילט? מאיז געזעסן, אריינגעקוקט אין דער צייטונג, אָדער אויסגעהערט דעם אנטלאָפענעם יידן, און בשעת־מעשה געטרונקען טיי און צוגעביסן מיט א גוט קיכל, אָדער מיט א שטיקל טאָרט און דעם גאסט אויך מכבד געווען. אָבער, אדרבה, האָט אייך דאָס הארץ אזוי וויי געטאָן וויי אים? — ניין!... אין הארץ האָט איר נישט געפילט אזוי ווי ער. איך האָט אָפגעזיפצט, מיטגעקרעכצט, און טאקע באמת מיטגעפילט, אָבער אים, דעם אנטלאָפענעם, איז געווען פינצטער און ביטער. איר פילט נאָר זיין הארץ וועלן איר לעבט דאָס אלייך איבער, אויף אייער אייגענער הויט. אָט אזוי, גלויב איך, פילן דאָס די אויסלענדישע יידן. דאָס באוויזט, אז מיר זיינען א פאָלק וואָס האָט אברים איבער דער גאָרער וועלט, אָבער אין אבר פילט נישט דעם גאנצן וויטאָק וועלן א צווייטער אבר ווערט געמוטשעט אָדער געשניטן. דאָס איז מיך מיינונג. אָפשר קומט עס פון פארביטערונג אין פון צרות. אפשר בין איך ניט געראכט צו אונזערע ברידער מחוץ לארץ, אויף דער גאנצער וועלט. אפשר.

נאָר מיין אָפזיין אכט טעג אין האשט בין איך אביסל פרייער געוואָרן פון די אלע געדאנקען, וואָס האָבן מיר כסדר געעגבערט, זייענדיק אין דער באהאלטענישן. וואָס וועט זיין? דאָס איז געווען תמיד מיין פראגע ביי מיר אין קאָפּ. צוליב וואָס לעב איך? מיט דער צייט אָבער, זיצנדיק אין האשט, זיינען ביי מיר אָט די אלע געדאנקען אביסל צעראנען געוואָרן, אפשר דערפאר וואָס איך האָב זיך אָנגעהויבן זען מיט מענטשן, מיט אייגענע.

פרייטיק אינדערפרי קומט אריין צו מיר פראדל, ליפמאן געלמאנס פרוי, און זאָגט מיר אָן א בשורה, אז מאָטל איז ערשט געקומען. איך בין אריינגעגאנגען צו איר. ער האָט קוים געקאָנט שטיין אויף די פיס. מיר זיינען אריינגעגאנגען צו מיר אין צימער. די פיס־האָבן אים אזוי שטארק ווייטאָן, אז ער האָט פשוט נישט געקאָנט גיין, קיין טריט נישט טאָן, און זיצן אפילו איז אים אויך שווער געווען. ער האָט זיך אוועקגעלייגט, איז אָפגעלעגן אביסל און ביסלעכווייז איז ער געקומען צו זיך.

14. די שחיטה אין קאסטאפאל

ווידער איז מיר געוואָרן שוועך אויפן הארצן. דאָס הארץ האָט מיר ווידער אָנגעהויבן וויי צו טאָן. איך בין קראַנק געוואָרן. מיין שוואָגער יאָסל קוראָזוואנער איז צו מיר אריינגעקומען מיר מבקר חולה זיין. מיר זיצן און ריידן פון אלערליי געשעענישן. דאָ דערציילט ער מיר, אז היינט איז צו אים געקומען א פליט פון קאסטאפאל, און ער הייסט טעפער.

— „דו דארפסט אים קענען", זאָגט ער מיר.

— „טעפער, יאָ. איך האָב מיט טעפערן געהאנדלט א שיינע פּאָר יאָר. א פראגע, צי איך קען אים? זיין זון, וואָס איז געקומען פון געפאנגענשאפט, האָט געארבעט ביי כאזאנטשוקן אין ראָוונע, אין טיפאָגראפיע. איך קען אים זייער גוט. זאָל ער אריינקומען צו מיר".

יאָסל איז באלד אַרויסגעגאנגען און געבראכט מיט זיך טעפערן. אָבער דאָס איז געווען ניט דער טעפער נאָר זיינער א ברודער. אים האָב איך נישט געקענט; ער מיך אויך נישט. ער האָט געוואוינט אין קאסטאפאל.

איך פרעג זיך נאָך וואָס סהאָט פאסירט ביי אים אין שטאָט, און ער גיט מיר איבער די גאנצע מוראדיקע געשיכטע.

ווען די שחיטה אין קאסטאפאל האָט זיך אָנגעהויבן, האָט ער און זיין פרוי מיט א קינד און דער פרויס א שוועסטער געכאפט מיט זיך א פּאָר שמאטעס און זיינען אנטלאָפן קיין האשט. ער האָט מיר אָנגעהויבן צו דערציילן, וויי אזוי די יידן האָבן געלעבט אין קאסטאפאל ביז דער שחיטה: אז די דייטשן זיינען אריין, האָבן זיי א פּאָר מאָל געמאכט אָנפאלן אויף דער שטאָט. מהאָט פשוט געכאפט מענטשן אין גאס און זיי ארויסגעפירט ערגעץ אויף ארבעט. וואו די ארבעט איז געווען האָט קיינער נישט געקאָנט וויסן. דערנאָך זיינען אוועקגעגאנגען עטלעכע שטילע חדשים. וואָס הייסט שטילע? מהאָט געמאכט אין שטאָט א לאָגער, א געטאָ. אין לאָגער האָבן זיך געפינען מענטשן, איבערהויפט מענער, געזונטע צו ארבעטן. און אלע טאָג איז געקומען א פאָדערונג פון דעם ארבעטס־אמט צו דער יידישער קהילה אויף אזויפיל און אזויפיל מענטשן צו דער ארבעט. געלט פאר דער ארבעט האָט אָפּגענומען די יידישע קהילה. ביי דער קהילה איז געווען א קיך, וואו מהאָט געקאָכט אביסל קרופניק און דערצו הונדערט גראָם ברויט פאר א פערזאָן. ווען די מענטשן, זיינען געקומען פון דער ארבעט האָבן זיי געקראָגן דאָס עסן. פון אָנטאָן איז נישט געווען. וואָס צו ריידן. באָריוועס,

נאקעט, שלעפעריק זיינען זיי כסדר ארומגעגאנגען, אבער מאיז געווען צופרידן אפילו מיט דעם לעבן, אבי מזאל נאר לאזן איבערלעבן. מהאט געהאפט אז גאט וועט העלפן און סוועט קומען אן אנדערע צייט, א בעסערע.

מיט דער צייט זיינען אין דער געטא שוין געווען פרויען, מענער און קינדער. נאר מענער באזונדער, פרויען און קינדער וויידער באזונדער, אפגעטיילט מיט א פלויט. וועז די מענער האבן זיך אמאל געואלט זען מיט די פרויען אדער מיט די קינדער האבן זיי נאר געקאנט זיך זען זונטיק דורך די שפארעס פון די ברעטער. עלטערע מענטשן זיינען אויך געווען אין דער געטא. זיי זיינען שוין געווען צוזאמען מענער מיט פרויען. עסן אין דער געטא האט מען געגעבן אזוי ווי אין א מיליטערישן לאגער.

סאיז געווען נאך אין קאטעגאריע יידן — „פאכמענער". זיי זיינען אין דער געטא ניט געווען. זיי האבן געקאנט פריי ארומגיין, קויפן, בייטן, און לעם זיי האבן זיך געקאנט די יידן פון לאגער און פון געטא אויך דערהאלטן אביסל. אט אזוי האבן זיי געלעבט ביז צו דער גרויזאמער שחיטה.

א טאג פריער, איידער די שחיטה איז פארגעקומען, האט קיינער גארנישט געוואוסט. דער געביט־קאמאנדאנט איז געקומען אין געטא און האט געזאגט, אז מדארף זיך נעמען צום רעמאנט פון די הייזער און מדארף ברייגען האלץ אויףווינטער, סזאל זיין וואַרעם. דאס איז אלץ געטאן געוואָרן אזוי אז סזאל נישט פאלן אין ערגעץ קיין שום חשד, אז סדארף עפעס פארקומען. פונדעסטוועגן האבן אייניקע יידן עפעס דערשמעקט. אין געטא, דארט צוזאמען מיט די יידן, איז געווען א פוילישער גייסטלעכער. מהאט אים פארמשפט צו זיין אין געטא צוזאמען מיט די יידן, דערפאר וואס ער האט ארויסגעגעבן מעטריקעס פאר יידן, אז זיי זיינען קריסטן. נאר אידער די שחיטה איז פארגעקומען, האט מען אים פון געטא ארויסגענומען. די יידן האבן אנגעהויבן צו פארשטיין אז עפעס איז דא נישט גלאט. יא! אבער צו שפעט! טאקע אויף דער צווייטער נאכט איז אויסגעבראכן די שחיטה.

זייער וויניק יידן האבן זיך גערעטעוועט. נישט יעדערער האט געקאנט אנט־לויפן דורך דעם פארקאן פון לאגער אין געטא. אויסער דעם, האט זיך אנגעהויבן, אזויווי אומעטום, א רייניגונגס־אקציע. קיין יד האט זיך שוין צוריק אין שטאט נישט געטארט אומקערן. און וועז מהאט ערגעץ געטראפן א יידן אין פעלד, אין א דארף, איז ער באלד דערשאסן געוואָרן. די עטלעכע געציילטע, וואס האבן באוויזן צו אנטלויפן, האבן זיך אנגעהויבן ארומשלעפן איבער די פעלדער.

וועלדער, דערפער. וואו מהאָט געטאָגט, דאָרט האָט מען נישט גענעכטיקט... דער אמתער נע־ונד. אזוי האָט מען ארומגעוואנדערט ביז מהאָט זיך דערשלאָגן צו א יידישן ישוב. וועו קיין האָשט, וועו קיין טוטשין, קיין מיזשיריטש און אין אנדערע ערטער, וואו סזיינען נאָך געווען צוביסלאך יידן.

מהאָט שוין אָבער אָנגעהויבן פילן און הערן אזן זען, אז סהויבט זיך אָן עפעס אויסערגעווייגלאכס. ביז איצט זיינען פאָרגעקומען שחיטות אין אסך שטעט און שטעטלעך, אָבער אלץ נישט קיין אויסראָטונג מיטן וואָרצל. מהאָט נאָך איבערגעלאָזט צו ביסלאך יידן, וועלכע האָבן נאָך געקאָנט לעבן אין צרות און אין נויט. אָבער אלץ בעסער ווי גיין אין גרוב אריין. אָבער לעצטנס האָט זיך שוין אָנגעהויבן א נייע צרה, די שרעקלאכסטע פון אלע. וואו סאיז פאָרגעקומען ערגעץ א שחיטה איז דאָס שוין געווען אויף „ריין". קיין שום ייד האָט זיך שוין נישט געקאָנט אומקערן צוריק צום אָרט וואו ער האָט געוואוינט, און דאָס אנטלויפן אין אנדערע ערטער איז אויך געווען נישט אויף לאנג. יעדן טאָג איז פאָרגעקומען א שחיטה אין אן אנדער יידישן ישוב. ניט אריבער א טאָג אז סזאָלן ניט קומען קיין נע־ונדיקעס פון אנדערע ערטער, און מאיז ווייטער געגאנגען. וואוהין צו גיין האָט קיינער נישט געוואוסט. מאיז געגאנגען וואו די אויגן האָבן געזען און וואו די פיס האָבן געטראָגן.

די האָשטער קהילה פון איר זייט האָט געטאָן וואָס זי האָט נאָר געקאָנט: האָט פארזאָרגט די פליטים מיט ערטער אויף עסן און שלאָפן און בכלל געטאָן פאר זיי וואָס סאיז נאָר מעגלעך געווען.סאיז נישט געווען די קהילה וואָס פריער, די מענטשן די זעלבע, אָבער די ארבעט שוין אינגאנצן אן אנדערע. אפילו מיט שיקן מענטשן אויף ארבעט איז צוגעגאנגען אינגאנצן נישט אזוי ווי פריער. די קהילה־מענטשן האָבן אויף זיך געמומען אסך ריזיקע און געפאר. אויף וויפל מהאָט נאָר געקאָנט אויסמיידן די באפעלן פון דער מאכט וועגן שיקן מענטשן אויף ארבעט, אָדער וועגן עפעס זיי געבן, האָט מען דאָס מיט אלע כוחות אויסגעמיטן. די קהילה האָט שוין איינגעזען, אז גיב יא, גיב נישט, שיק יא, שיק נישט, סאיז אין דאנק דערפאר!

15. מורא פאר א נייער הריגה. שחיטה אין טוטשין

סזיינען אונטערגעקומען די ימים־טובים. מהאָט זיך געגרייט און מהאָט געהאָפט אויסצובעטן ביים רבונו־של־עולם דאָס גוטע יאָר מיטן גוטן קוויטל. ראש־השנה איז אויסגעפאלן שבת און זונטיק. גוטע צוויי טעג. שבת ארבעט מען נאָר ביז האלבן טאָג און זונטיק אינגאנצן נישט, אזויארום אז יעדער ייד האָט געקאָנט האָבן די מעגלעכקייט צו גיין דאוונען און אוסגיסן זיין שוועך ביטער הארץ פארן רבונו של עולם, און סאיז טאקע אזוי געווען. ביי יעדן מנין איז געווען געפאקט מיט יידן, ווייבער, יונג און אלט. יעדער איינער האָט זיך גוט אויסגעווייניט אין סאיז פאר יעדן געווען וואָס צו ווייגען, וויייל סאיז געווען ווי ביי פרעהן אין מצרים — „אין בית, אשר אין שם מת". יעדער איינער פון די דאוונער האָט געהאט א קרבן, א קדוש. מהאָט געדאוונט, דער גאנצער עולם, גאנץ געשמאק מיט לייב און לעבן. ארויסגייענדיק פון דאוונען האָט איינער דעם צווייטן צוגעוואונטשן דאָס גוטע יאָר, טאקע מיטן גאנצן הארצן. מהאָט געזען, אז אין דידאָזיקע, הייליקע טעג הערשט נישט קיין שום שנאה פון איינעם צום צווייטן. אָבער נאָך די צוויי טעג ראש השנה — און מהאָט געמיינט אז מהאָט שוין געפועלט ביי גאָט דאָס גוטע יאָר — איז ווידער דאָסזעלבע.

סהאָט זיך אָנגעהויבן א מעשה מיט פּעקלאך. אלץ וואָס די יידן האָבן פארמאָגט איז געווען געפאקט אין פּעקלאך, און מהאָט זיך מיט די פּעקלאך געריכטן מער ווי מיט דער מוראדיקער צייט. בעסער וואָלט מען דאָס גאנצע גוטס געווען פארברענט און נישט איבערגעלאָזט ווי א ירושה פאר די אוקראינער. אָבער קיינער האָט דאָס נישט פארויסגעזען. ביי אלעמען געפינט זיך האָפנונג אין הארצן. זיינען די פעקלאך מיט גוטס געשטאנען גרייט, פאנאנדערגעפאקט... נאָר נעם!

סאיז אונטערגעקומען יום־כפור. דאָס איז דאָך דער אמתער יום־הדין, דער טאָג וועלן אין הימל ווערט אָפּגעמאכט מי יחיה ומי ימות. דאָס יאָמערן, דאָס קלאָגן, דאָס ווייגען ביים דאוונען האָבן געוויס באדארפט דערגרייכן ביז צום זיבטן הימל. איך האָב געדאוונט ביים רב, אן עלטערער ייד, א גרייז־גרויער. ער האָט כמעט א גאנצן טאָג געדאוונט אליין פארן עמוד, אחוץ שחרית. זיינע צוויי זין, בחורים נאָך, האָבן אים געהאָלפן ביים דאוונען, און די רביצן מיט די ווייבער האָבן געדאוונט אין צווייטן צימער. סאיז געווען אן אימה צוצוקוקן אויף דעם דאָזיקן בילד. סהאָט זיך אויסגעוויזן אז אָט־אָ־דאָ, ביי דעם מנין אין דעם יום־הדין וועט דער אויבערשטער פאר געוויס זיך צואוויינען, וויייל אפילו א שטיין האָבן

די יאָמערן געקאָנט רירן. ניט אנדערש נאָר אז גאָט וועט זיך צוהערן צו אונזערע תפילות און רחמנות האָבן אויף דעם ביסל יידן, וואָס זיינען נאָך געבליבן לעבן און מוטשען זיך און ליידן אזוי פיל.

ניין! גאָט האָט אָבער אנדערש געוואָלט.

יום־כיפור איז אויסגעפאלן מאָנטיק. דינסטיק איז געוואָרן א שטיקל בהלה, אָבער מהאָט זיך בארוהיקט. מיטוואָך ארום צען אוייגער אינדערפרי, איז געוואָרן א שרעקלאכער פאניק. מהאָט זיך דערוואוסט, אז אין טוטשין, א שטעטל, וואָס ליגט אזוינע 10—12 קילאָמעטער פון האָשט, קומט פאָר א שחיטה. יעדע מינוט האָט זיך דער פאניק פארגרעסערט. מיר האָבן שוין געוואוסט אויף געוויס אז סאיז טאקע אמת — די שחיטה גייט אָן אין טוטשין. דאָס איז געווען מיטוואָך, צוועלף טעג אין חודש תשרי תש״ג — דעם 23־טן סעפטעמבער 1942.

דער פחד, די מורא, דער פאניק איז געוואָרן ניט איבערצוטראָגן וועז מיר האָבן געהערט אלערליי קלאנגען, וואָס האָבן געשיינט צו זיין בארעכטיקט, אז דאָ ביי אונז אין האָשט וועט פאָרקומען די צווייטע שחיטה אָדער מאָרגן דאָנערשטאָג אָדער איבערמאָרגן פרייטיק, באלד האָבן זיך אלע אָנגעהויבן גרייטן צו אנט־לויפן. אָבער וואוהין לויפן? דאָס האָט קיינער זיך נישט געשטעלט די פראגע. סאיז קיין צייט נישט געווען זיך אָפצוגעבן א חשבון. אָבער לויפן מוז מען! מקאָן נישט, מטאָר נישט, וואָרטן ביז דער מלאך־המות וועט קומען נעמען פון שטוב ארויס.

לויפט! וואָס סוועט זיין וועט זיין. אפשר וועט זיך פאָרט איינגעבן עמעצן אויסצובאהאלטן, כאָטש סאיז זייער שווער. סגייט צו וויינטער. מקאָן אין פעלד אָדער אין וואלד, נישט ליגן; ממוז זיין ערגעץ אין א שטוב. אָבער ווער טראכט אזוי וויט? לויפט! א מוראדיק בילד האָט די יידישע גאס מיט זיך פאָרגעשטעלט. אלע זיינען ארומגעלאָפן — אהער, אהין — אהין, אהער. מהאָט זיך קיין אָרט נישט געקאָנט געפינען. מענטשן האָבן געחלשט, געווויינט, זיך געקלאפט קאָפ אין וואנט. ערגער איז נאָך געווען — אויב אזוינס איז מעגלאך — דעם וואָס האָט געהאט קליינע קינדער. מיט זיי, מיט די יונגע עופעלאך האָט מען זיך שוין גאָר קיין עצה נישט געקאָנט געבן. כאָטש נעם און דערשטיק זיי. דערטרינק זיי. און סאיז טאקע אזוי פאָרגעקומען. א פליט פון קאסטאפאל האָט דערציילט, אז אין דער באהאלטע־ניש, וואו ער איז געווען, זיינען געווען פרויען מיט קליינע קינדער. וועז די קינדער האָבן געוואָלט עסן אָדער אביסל וואסער, וואָס סאיז נישט געווען, האָבן זיי נעבאך אָנגעהויבן וויינען און שרייען, און בכדי סזאָל זיין שטיל, אז די

פּויערן זאָלן ניט דערהערן קיין שאָרך, האָבן די מוטערס זייערע קינדער דערשטיקט!

דער פּאניק איז גרויס. איך בין אליין. גראדע איז דעמאָלט מאָטל אינדערהיים נישט געווען. בערל איז נאָך געווען ביי דער ארבעט. איך בין אריינגעגאנגען צו ליפּמאן געלמאן; ער איז קראנק. ער פרעגט מיך:

— „וואָס זאָגט איר? מדארף גיין?"

— „וואָס פאר א פראגע? ממוז גיין און דאָס שוין, נישט וואַרטן, וויל ווער וויסט, אפשר וועט שפּעטער שוין זיין צו שפּעט".

מאָטל איז אריינגעקומען.

„וואָס טוט זיך דאָ?" — פרעגט ער. ער וויסט פון גאָרנישט. איך גיב אים איבער בקצור וואָס סטוט זיך און זאָג אים איך דאָסזעלבע, אז מדארף שוין גיין, נאָר מיר וואַרטן אויף בערלען. ער דארף קומען פון דער ארבעט. נאָכן וואַרטן אביסל קומט אָן בערל.

— „נו, מדארף שוין גיין", זאָג איך.

מאָטל וויל בעסער וואַרטן אויף בייגאכט. בייטאָג וויל ער נישט גיין. איך האָב זיך אָבער איינגעשפּארט און זאָג אז ניין. ממוז שוין באלד גיין! דעם וועג אקוראט וויסן מיר נישט. ביינאכט וועמען צו פרעגן איז נישטאָ, און אויב מנעמט איבער ביינאכט איז ערגער ווי בייטאָג. בלייבט, אז מיר דארפן שוין גיין.

מיר זיינען בשלום ארויסגעגאנגען פונם שטעטל, און מיט די פעלדער, אויסמיידנדיק יעדער דאָרף, יעדן וועג. האָבן מיר זיך דערשלאָגן אויפן גלייכן וועג. אונטערוועגס האָבן מיר באגעגנט א פויער, מיינעם א באקענטן פון אמאָל. ער האָט זיך מיט אונז געגריסט און אונז אָנגעוויזן דעם וועג וואו וויטער צו גיין מיט די פעלדער, ביז מיר זיינען בשלום אָנגעקומען אויפן אָרט וואו מיר האָבן זיך געלאָזט — צו די קאפארס.

סאיז נאָך געווען פרי. דער טאָג איז געווען א שיינער, א לויטערער. די זון האָט נאָך גוט געווארעמט, נאָר שוין אזוי ווי אסיין. מיר האָבן זיך אנידערגעזעצט אונטער קוסטעס. אונזער בעל־הביתטע, די פרוי קאפאר, מיט אירע צוויי שוועסטער יאנקע און גאבריניע, און איר טאָכטער גאבריניע, זיינען אלע געשטאנען אין פעלד און האָבן געגראָבן קארטאָפליעס. מיר האָבן זיי געזען. זיי אונז נישט. אָבער די קליינע שוועסטער גאבריניע, פון דער פרוי קאפאר, וואָס איז ביי איר כסדר איינגעשטאנען און האָט געוואוסט פון אונז, האָט אונז באמערקט און האָט גלייך וועגן אונז געזאָגט דער פרוי קאפאר.

16. צרהדיקע נייס פון האָשט און פון אומעטום

די פרוי קאפאר איז צוגעקומען, זיך מיט אונז באגריסט און געהייסן בלייבן זיצן דאָ, כדי יאנקע, די עלטערע שוועסטער, וואָס האָט געוואוינט די צווייטע שטוב פון איר, זאָל נישט דערזען גאָרנישט. מהאָט געמוזט אויסמיידן יעדן בליק.

מיר זיינען אביסל אָפגעזעסן. די פרוי קאפאר איז אוועקגעגאנגען און שפעטער איז זי צוריקגעקומען און אונז געהייסן אייניציקווייז אריינצוגיין אין שטוב אריין. די שוועסטער אירע, יאנקע, האָט זי אָפגעשיקט אהיים. מיר זיינען אלע אריבער־גענאנגען גלייך אויפן בוידעם און דאָרט געלעגן ביז אין אָוונט. וועז סאיז פינצטער געוואָרן, ארום אזייגער צען, זיינען מיר אראָפגעגאנגען אין שטוב אריין. די פרוי קאפאר האָט אונז געגעבן עסן און טיי און געפרעגט, צי איז שוין עפעס געשען.

— „פאקטיש איז נאָך גאָרנישט געשען", האָבן מיר זיי באראיקט, „אָבער סוועז געשען — הייבט, מאָרגן". מיר האָבן זיי דערציילט אקוראט, וויאזוי דער וועג איז געווען, ארומגערעדט די לאגע, אָפגעזעסן, אָפגעטרונקען און געגאנגען צוריק אויפן בוידעם שלאָפן.

ליפמאן מיט זיין גאנצער משפחה זיינען געווען אין א דאָרף, נישט וויים פון האָשט, אן ערך פינף קילאָמעטער פון אונזער שטעטל. אונז האָט זיך זייער געוואָלט וויסן וועגן אים. האָבן מיר אָנגעהויבן רעידן מיט דעם הער קאפאר וועגן דעם ווי אזוי מזאָל זיך אהין אין דעם דאָרף דערלאנגען. פון האָטש האָבן מיר אויך קיין שום גרוס נישט געהאט, און ממוז וויסן וואָס אין האָשט טוט זיך.

שבת פארנאכט איז פון האָשט געקומען קאפארס שוואָגער, יאנקעס מאן, אליין א סטאָליער, און געארבעט אין האָשט. ער האָט זיי — די קאפארס — איבער־גענגעבן, אז פרייטיק פארטאָג איז אין האָשט פאָרגעקומען די שחיטה, דער צווייטער האָשטער חורבן, די צווייטע בלוט־באָד, פערצן טעג אין חודש תשרי, תש"ג, דאָס הייסט דעם 25־טן סעפטעמבער, 1942. וועז מיר זיינען שבת אויף דער נאכט אראָפגעקומען אין שטוב אריין און די קאפארס האָבן אונז איבערגענעבן די פינצטערע נייס, האָבן מיר נישט געוואוסט וואָס זאָל איך זאָגן, ווי זיך אהינצוטאָן פאר חרפה...

סאיז אריבערגעגאנגען אכט טעג און די פרוי קאפאר איז געפאָרן קיין קראסנאָסעלאָ, אין דעם דאָרף, וואו ליפמאן האָט זיך געפינען, זיי האָבן איר דערזען אזוי ווי משיחן. זי האָט זיי דאָרט אויסגעפרעגט וויאזוי זיי לעבן, האָט באראיקט אביסל דעם פויער, ביי וועמען זיי זיינען געזעסן — אויך אויפן

בוידעם — און איז אויעקגעפאָרן צוריק. קומענדיק אהיים האָט זי אונז געבראכט א בריוו און איבערגעגעבן א געוויערן גרוס פון זיי.

געוויע ידיעות פון האָשט האָבן מיר נישט געקאָנט האָבן. קיין ריכטיקן גרוס האָבן מיר אויך נישט געקאָנט האָבן. זיך צוזאמענבינדן מיט אנדערע אנטלאָפענע, ווי למשל מיט יאָסל זאוואדניק, מיין שוואָגער, אָדער מיט זיין משפחה, האָבן מיר נישט געקאָנט. וואו זיי זיינען, אין וועלכן דאָרף זיי געפינען זיך, האָב איך יאָ געוואוסט. אָבער וואו דער פויער „זייערער" האָט געוואוינט און וויאזוי ער הייסט האָב איך נישט געוואוסט. מיר האָבן געוואוסט, אז זייער אסך מענטשן זיינען זיך צעלאָפן, אָבער מהאָט זייער פיל פון זיי געכאפט אויף די פעלדער און אויף די וועגן און זיי זיינען דערהרגעט געוואָרן דורך דער אוקראינישער פאָליציי. מווייסט אפילו נישט אקוראט, וואו די אלע געכאפטע מענטשן זיינען דערשאָסן געוואָרן און וואו זייערע ביינער זיינען אהינגעקומען. אייניקע, ווייזט אויס, האָט מען יאָ געפירט צו די גריבער, טאקע דיזעלבע גריבער וואו מהאָט די מענטשן פון דער ערשטער שחיטה דערשאָסן און פארשאָטן; אָבער נישט אלע.

שפעטערצו האָבן אָנגעהויבן קומען צו דעם הער קאפאר אין שטוב אריין אייניקע יידן פון האָשט, און געבעטן אז ער זאָל זיי צונעמען, ווייל זיי האָבן געהערט, אז סגעפינען זיך ביי אים יידן. ער האָט געמוזט לייקענען שטיין און ביין, ווייל ער האָט דאָך מורא געהאט אי פאר זיך אי פאר אונז. די קאפארס זיינען אפילו געווען גענוג אין שרעק פון דער גאנצער געשיכטע און אויך טאקע שטארק ברוגז אויף אונז, ווייל דורך אונז, קומט אויס, איז ארויסגעקומען די גאנצע זאך, וואס אלע יידן אין האָשט וויסן וואו מיר געפינען זיך.

סזיינען פאריבער א טאָג צען. די קאפארס האָבן אָנגעהויבן גיין אין שטעטל אריין, קיין האָשט, און ברייגען פון דאָרטן ידיעות. די ידיעות זיינען געווען, פארשטייט זיך, זייער טרויעריקע. מיר האָבן איינמאָל געקראָגן א ידיעה אז דרייסיק נפשות זיינען דערהרגעט געוואָרן אויף די פארברענטע חורבות פונם שטעטל. שפעטער האָבן מיר געהערט, אז די רוצחים האָבן איינגעפירט, אז וועמען זיי כאפן פירן זיי אפ קיין סימענאָוו אין דער בערעזינע און וואַרפן אריין די קרבנות וואו סליגן די קדושים פון דער ערשטער שחיטה נאָך.

אָט אזוינע שרעקלאכע נייס האָבן מיר כמעט אלע טאָג געהערט. ניט נאָר וועגן האָשט נאָר אויך פון אנדערע שטעט און שטעטלאך האָבן מיר געקראָגן אלערליי ידיעות. מיר האָבן, למשל, זיך דערוואוסט אז וועז אין טוטשין איז פאָרגעקומען די שחיטה, האָבן די יידן אונטערגעצונדן די געטאָ און האָב דערהרגעט צוויי

אוקראַיניש פֿאַליציאנטן און עטלאכע דייטשישע זעלנער. מיר האָבן אויסגעפינען אז אין מיזשוטש, וועו די שחיטה איז דאָרט פאַרגעקומען, האָבן די יידן געמאכט א שטארקן ווידערשטאנד. גאנצע צוויי טעג האָבן די יידן אָנגעהאלטן דעם גערענגל מיט די מערדער. פארשטייט זיך אז זיי האָבן זיך געמוזט אונטערגעבן. ווי העלדיש די יידן האָבן געקעמפט, האָבן זיי געמוזט פארלירן. ראשית, האָבן זיי קיין געווער נישט געהאט אויף אזויפיל, אז זיי זאָלן קאָנען די מלחמה אָנהאלטן אויף א לענגערער צייט. והשנית, זיינען די כוחות, נאטירלאך, ניט געווען גלייך. די יידן זיינען אין צאָל געווען באדייטענד קלענער. זיי האָבן פשוט ניט געקאָנט אויסהאלטן דעם דרוק. אין קרעמענץ איז אויך פאַרגעקומען דאָסזעלבע. אזוי האָט מען אונז איבערגעגעבן. צי די דאָזיקע אלע ידיעות זיינען געווען ריכטיק צי ניט האָבן מיר ניט געקאָנט וויסן. סהאָט זיך, למשל, געלאָזט גלויבן אז די מערדער אליין צעבלאָזן בכיוון אזוינע מעשיות, כדי די פויערן זאָלן זיין אויפגעבראכט אויף די יידן, און אז א ייד וועט קומען ערגעץ אין א דאָרף און זיך וועלן אויסבאהאלטן, זאָל אים דער גוי, פארשטייט זיך, אַרויסגעבן. ווידער, איז אויך געווען צופיל צו גלויבן די געשיכטעס פונם יידישן ווידערשטאנד און זייער מלחמה־פירן, וויל זיי האָבן קיינמאָל נישט געקאָנט האָבן קיין צייט דערויף. צו אזעלכע מעשים האָט מען זיך געמוזט גוט צוגרייטן, און דאָס האָבן די יידן קיינמאָל נישט געקאָנט. פארוואָס? פֿראָסט און פשוט צוליב דעם, וואָס יעדער אינציקער ייד איז כסדר געווען פארנומען — נישט פארנומען נאָר פארקויפט — ביי דער ארבעט, און די דאָזיקע באדינגונגען האָבן צו אזעלכע הכנות און פלענער נישט דערלאָזט.

נאָר די אלע ידיעות קאָן מען זיך שוין פֿאַרשטעלן וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט און וואָס מיר האָבן געפילט. וועו דער הער קאפאר אָדער זיין פרוי זיינען געקומען און האָבן געבראכט אזעלכע נייס, קענט איר שוין פארשטיין וויאזוי דאָס האָט געווירקט אויף אונזערע נערוון. איך האָב כסדר געזאָגט: „זאָל זיין אזוי! גאָט וועט מיט אונז פירן". איך האָב נאָר מורא דערפאר אז איך זאָל נישט משוגע ווערן. דער געדאנק פון משוגע ווערן האָט מיך כסדר געעגבערט. אָבער, ווייזט אויס, אז דער מענטש איז נישט פון אייזן, נאָר פון שטאָל געבויט. ער טראָגט איבער אלע שרעקלאכסטע ליידן און צרות, און ברעכט זיך אלץ ניט איין.

אָט אזוי זיינען מיר אָפּגעזעסן ביי דעם הער קאפאר אויף דעם בוידעם, פיר אייביק־לאנגע וואָכן נאָך דער צווייטער שחיטה. די קאפארס זיינען צו אונז אלעמאָל ארויפגעקומען, מיט אונז געהעדט, בארואיקט אונז. בכלל איז דאָס

געווען א משפחה, וואָס אזעלכע מענטשן איז געווען ווייט צו זוכן. דער הער קאפאר אליין איז א געבאָרענער פון פעטריקאָווער קרייז. זיין גאנץ לעבען א גרויסער אָרימאן; ער האָט זיך בעת דער וועלט־מלחמה אין 1917־טן יאָר, אָנגעגעבן פאר א פרייוויליקן אין דעם פוילישען לעגיאָן. אלס א פאָליאָק, א איבערגעגעבענער פוילישער פאטריאָט מיט לייב־און־לעבן, האָט ער מלחמה געהאלטן מיט די באָלשעוויקעס אין האָט געקראָגן פארדינסטן אין דער ארמיי. וועז דער קריג האָט זיך געענדיקט, איז ער אריינגעטראָטן אין פאָליציי־דינסט און האָט דאָרט אָפגעדינט א צען יאָר. נאָר צוליב זיין גוטן כאראקטער, וואָס גראָמט זיך ניט מיט פאָליצייסטווע, איז ער באפרייט געוואָרן פון פאָליציי־דינסט און איז געבליבן אָן ארבעט. ער האָט אָנגענומען וואָס סהאָט זיך געלאָזט. פריהער האָט ער געקראָגן א פאָסטן אין שעכטהויז אין האָשט אלץ וועכטער. אָפגעווען דאָרט א קליין שטיקל צייט האָט ער דאָס פארלאָזן און אנגענומען א פלאץ אין פאָסט־אמט, אויך אלץ וועכטער. אמאָל פלעגט ער אויך צעטראָגן בריוו. דער לוין זיינער איז געווען זייער א קליינער, און ער האָט געמוזט פירן אן אָרעם לעבן. פון דער נאטור איז ער זייער א גוטער מענטש, הגם דאָס אויסזען זיינס באוויזט דאָס נישט.

די פרוי קאפאר איז אויך א פוילישע. פון דער נאטור אויך זייער א גוטער מענטש. נאָר זי איז שוין נישט אזוי איבערגעבן מיט לייב און לעבן דער פוילישער מלוכה. א פוילישע פאטריאָטקע איז זי, אָבער נישט אזא ווי איר מאן. ער, דער הער קאפאר, קען פשוט קיין ליגן נישט זאָגן. זי ווידער, טענהט, אז סזיינען דאָ פאלן ווען ממוז אמאָל זאָגן א ליגן און אז מקאָן נישט גיין תמיד און איבעראל מיטן רייגעם אמת.

זיי האָבן איין טאָכטער, א מיידל פון 12 יאָר. מרופט זי גאבריניע. א באשיידן קינד, א קלוגע און א שטילע. דאָס איז זייער גאנצע משפחה. לעם זיי, ווידער, האָט זיך כסדר אויפגעהאלטן דער פרוי קאפארס א שוועסטער. יאנקע האָט זי געהייסן. זי האָט חתונה געהאט אין 1941־טן יאָר און וואוינט די צווייטע שטוב פון זיי. אויך האָט די פרוי קאפאר א קלענערע שוועסטער, וואָס מרופט גאבריניע, א שטילע, א בנעימותדיקע, א מיידל פון 8 יאָר אכטצן. יאנקע, די עלטערע שוועסטער, איז אן אנדער מין פרוי. אויך אָרנטלעך, גוט, אָבער זי רעדט א סך. די יינגערע, גאבריניע, איז פונקט פארקערט. זי קאָן זען אז די וועלט קערט זיך איבער, איז נישט איר עסק. זי שווייגט, וועט גאָרנישט זאָגן.

וועז מיר זיינען דאָס ערשטע מאָל געקומען צו די קאפארס איז געווען

אַפּגערעדט, אז קיינער טאָר וועגן אונז נישט וויסן. קיין פויגל נישט. אפילו די אייגענע שוועסטער נישט; ווייל טאָמער דערוויסט מען זיך וועגן אונז, זיינען מיר אלע פארלוירענע. אזוי אז סדארף זיין־א סוד — יאָ, בסוד־סודות.

אָפּזייענדיק דאָרט ניט מער ווי איין וואָך צייט איז געקומען איר שוועסטער, וואָס האָט געוואוינט אין טוטשין, טאקע די דאָזיקע גאבריניע. די פרוי קאפאר האָט אונז גלייך וועגן איר געמאָלדן. פארשטייט זיך, אז מיר האָבן דער פרוי קאפאר געזאָגט, אז זי זאָל איר שוועסטער אָפּשיקן צוריק. האָט זי אונז אָבער דערקלערט, אז גאבריניע ווייסט די גאנצע מעשה און אז מיר דארפן, צוליב איר, קיין שום מורא ניט האָבן. זי וועט קיינעם נישט דערציילן. און אזוי איז טאקע געווען. דער סוד איז געבליבן א סוד.

וואַרט, אָבער אלץ מיט א צייט.

איינמאָל איז אריינגעקומען די שוועסטער יאנקע און האָט פאָרגעלייגט דער פרוי קאפאר צו גיין מיט איר אין שכנותדיק דאָרף. יענע האָט פארלייגט אלערליי קלעצער. סהאָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. יאנקע האָט נישט אָפּגעטראָטן פון איר, זיך איינגעשפארט אז זי זאָל גיין. נו, האָט די פרוי קאפאר שוין איר געמוזט אויפדעקן דעם סוד, אז סגעפינען זיך ביי איר יידן. אזויארום אז יאנקע האָט שוין אויך געוואוסט, אָבער בתנאי אז איר מאן זאָל נישט וויסן חלילה גאָרנישט וועגן אונז. איז ביזן הייַנטיקן טאָג ווייס ער טאקע נישט. וויאזוי די לאגע וועט זיך וווייטער אנטוויקלען דאָס קאָן מען אצינד נישט וויסן!

מיטוואָך איז געוואָרן פּונקט פיר וואָכן. איין פרימאָרגן שטיי איך אויף דעם בוידעם מיט מאָטלען. בערל שלאָפט נאָך. מאָטל קוקט אין פענצטערל, וואָס געפינט זיך אויפן בוידעם. עפּעס גייט אהער יאנקע גאנץ פרי! איך גיב א קוק אין פענצטער: וואָסער יאנקע, סאיז בתיה וויסמאן.

מיר גייען צו נאָכאמאָל צום פענצטער, געבן ווידער א קוק: יאָ, בתיה. מיר זיצן ווי געליימטע, ווי צוגעשמידטע צו דער פאָדלאָגע. וואָס וועט איצט זיין? די גאנצע צייט וועז סאיז עמעצער געקומען צו די קאפארס זיך נאָכפרעגן אויף אונז, אָדער אז זיי זאָלן עמעצן צונעמען, האָבן זי געלייקנט שטיין און ביין, לא דובים זלא יער, זיי וויסן ניט פון גאָרניט. וואָס טוט מען אצינדערט? בתיהן קאָן מען נישט אָפּשיקן, אזוי ווי אנדערע. סנעמט נישט לאנג, גייט צו אונז ארויף די פרוי קאפאר און דערציילט אונז, אז סאיז דאָ ביי איר וויסמאנאָוע. וואָס טוט מען? מיר האָבן זיך אלע צוזאמען איבערגעקוקט און געהייסן ארויפשיקן בתיהן צו אונז, און בתיה איז צו אונז ארויפגעקומען. באלד איז אויך ווידער אמאָל

ארויפגעגאנגען צו אונז די פרוי קאפאר. זייענדיק זייער א באריידעוודיקע, אוך נאך אירדער בתיה האָט געהאט די מעגלעכקייט אונז אליין אלץ איבערצוגעבן, האָט די מאדאם קאפאר אָנגעהויבן צו דערציילן באריכות, ווי אזוי סאיז פאַרגעקומען מיט בתיהן פון דעם מאָמענט ווען זי איז צו איר אריינגעקומען ביז צום ארויפגיין צו אונז.

זי הויבט אָן אזוי: „סקומט אריין אין שטוב צו מיר א פרוי — א גוט מאָרגן, דאָ וואוינט קאפאר?"

— „דאָ".

— „וואו איז ער? איך וואָלט מיט אים ווען עפעס רעדן".

— „וואָס אזוינס? און הויבט באלד אָן ווינען".

„איר ווייסט, וואו סגעפינען זיך גאָלדשטיין און געלמאן? איך בעט אייך, איר זאָלט מיר פירן צו זיי, סהייסט צום פויער, וואו זיי געפינען זיך".

— „וואו זיינט איר געווען ביז איצט?"

— „מיר זיינען ארויסגעגאנגען פון דערהיים, פון האָטש, מיטוואָך, פונקט צוריק מיט פיר וואָכן. מיר האָבן אינם דאָרף סאדקע געהאט א פויער וואָס האָט אונז צוגעזאָגט אויסצובאהאלטן. אָט ביי אים זיינען מיר געווען ביז איצט. נעכטן איז געקומען צו אים זיין טאָכטער און האָט געזאָגט, אז פאָליציי גייט ארום זוכן יידן. די פרוי איז צו אונז ארויפגעקומען. מיר זיינען געלעגן אין א שטאל אויף ווישקעס, דאָרט וואו מען לייגט אָן היי אויף ווינטער, און זי האָט אונז געמאָלדן וועגן דעם אז די פאָליציי זוכט. וואָס טוט מען? סאיז אונז געווארן שלעכט. אין שכנותדיקן דאָרף, אין טעסאָוו, האָט זיך אויסבאהאלטן מיין פעטער, אברהם סמאלא, מיט זיין פאמיליע, וואָס איז באשטאנען פון זיין פרוי חייקע, א קינד, און דער פרויס א שוועסטער, מנוחה סודאָביטשער. האָט די מאמע מיינע באשלאָסן צו גיין אהין צו זיי. צו דער פויערטע, און איך זאָל שפעטער אויך אָנקומען אהין. וועז מיין מאמע — ליבע — איז פארטאָג מיט דער פויערעטע אוועקגעגאנגען, האָט נישט לאנג געדויערט און די פויערטע איז געקומען צוריק און מיר געזאָגט, אז די פאָליציי האָט איבערגענומען דער מאמען. זי ווייסט נישט אקוראט, צי סאיז פאָליציי, צי אזוי גלאט פויערן. אָבער איבערגענומען האָט מען איר, ווייל זי איז געגאנגען פאראויס און מיין מאמע נאָך איר. אזוי, אז איך קאָן שוין דאָ נישט זיצן, איך מוז באלד פון דאנען אוועק. איך האָב געבעטן דעם פויער אז ער זאָל מיר אָפפירן צו א היימישן פויער אין א צווייטן דאָרף. ער האָט דאָרויף .אַיינגעשטימט, און אויפן צווייטן טאָג, פארטאָג, האָט ער איינגעשפאנט די פערד

און האָט מיך אָפּגעפירט צו אַן אנדער פּויער אהין וואו איך האָב אים געבעטן. וועט איך בין געקומען צום נייעם פּויער איז דער ערשטער באלד אָפּגעפאָרן. איך בין אריינגעגאנגען און געבעטן, אפשר קאָן מיר דער פּויער צונעמען, אָבער ער האָט פּאר קיין פּאל נישט געוואָלט. איך וועל דיר אָנווייזן א וועג צו די קאָפּארס, ער קאָן אפשר וויסן וואו דיר אהינצוטאָן. גיי צו אים. איך האָב נישט געוואוסט דעם וועג, האָב איך געבעטן, אז ער זאָל מיך צופירן. סאיז נישט וויט פון דאנען. ער איז געגאנגען מיט מיר און האָט מיר פון דערווייטנס אָנגעוויזן דעם וועג, אָט אזוי בין איך געקומען צו אייך און ערשט בעט איך אייך אז איר זאָלט מיר טאָן די דאָזיקע טובה און אָפּפירן אהין וואו גאָלדשטיין און געלמאן געפינען זיך. איך וועל אייך באצאָלן גוט דערפאר. איך וועל אייך געבן פינף רובל גאָלד".

— „נו, און אויב דער פּויער וועט נישט וועלן".

— „נו, דאן קאָן איך זיך דאָך אויף זיין קארק נישט ארויפזעצן, אז ער זאָל מיך מיט געוואלד צונעמען. יאָ, יאָ. ניין, ניין. ווי אזוי גאָט וועט פירן אזוי וועט זיין".

די פרוי קאפאר האָט אויסגעהערט די גאנצע געשיכטע און האָט אויך געלאָזט א טרער. סהאָט איר וויי געטאָן דאָס הארץ אויף דעם מיידל, א יונג קינד און נאָך אזעלכע, וואָס זי קען איר טאטע-מאמע. נישט איינמאָל איז זי געווען ביי זיי אין קלייט און דאָרט געקויפט מאנופאקטור. סהאָבן זיך איר פאָרגעשטעלט אלערליי בילדער, און א געדאנק איז איר דורכגעלאָפן, אפשר וואָלט זי געבליבן טאקע דאָ גלייך מיט יענע יידן.

און זי זאָגט צו בתיהן: „איך, צום פּויער גיי נישט. מיין מאן גייט יאָ צו אים, אָבער ער איז שוין אויך ביי אים לאנג נישט געווען. איך וויס נישט צי ער וועט איצט וועלן גיין. ער איז אוועקגעגאנגען אין קאָאָפּעראטיוו אריין. נו, וועל איך גיין אין קאָאָפּעראטיוו און וועל אים דערציילן וועגן דעם; אפשר וועט ער גיין".

זי איז ארויסגעגאנגען און איז גלייך ארויפגעגאנגען צו אונז, כדי מיט אונז צו האָבן א ישוב הדעת. בתיה האָט געמיינט, אז די פרוי קאפאר איז טאקע אוועקגעגאנגען אין קאָאָפּעראטיוו. זי איז געזעסן אין שטוב און זיך געטראכט; אך ווען ער זאָל נאָר וועלן מיר אוועקפירן צו יענעם פּויער!

סהאָט לאנג נישט געדויערט און די פרוי קאפאר איז אריינגעקומען צוריק אין שטוב אריין און זאָגט איר:

— „וויפל וועט דאָס פריילן געבן, ווען איך וועל זי אוועקפירן צו יענעם פויער?"

— „צען רובל גאָלד, רופט זיך אָן בתיה, און נעמט זיך צו דער קעשענע ארויסצובאקומען דאָס געלט".

— „נו, וואַרט צו. נעמט, פריילן, טוט זיך אויס, איך וועל אייך געבן וואסער, איר וועט זיך ארומוואשן און אָפּעסן און נאָכדעם וועלן מיר גיין".

בתיה קוקט איר אָן. וואָס הייסט זי איר זיך גאָר וואשן? זי ווייל שוין גיכער פון דאנעט אוועקגיין. נאָר פונדעסטוועגן פאלט ביי איר עפעס א חשד; וואשן זיך, עסן. עפעס איז דאָ נישט גלאטיק. אָבער זי וווייסט נאָך אלץ נישט וועגן אונז. זי האָט דער פרוי קאפאר געפאָלגט. האָט זיך אויסגעטאָן. די פרוי קאפאר האָט דערלאנגט וואסער. בתיה האָט זיך אָפּגעוואשן און האָט אָפּגעגעסן.

— „נו, טוט זיך אָן פריילן, מיר וועלן גיין"...

בתיה האָט פרייער אָפּגעאָטעמט, ווען זי האָט דערהערט די וועָרטער „מיר וועלן גיין", פון דער פרוי קאפאר. ווייט גיין האָט מען נישט באדארפט. פון דער שטוב אין הויז אריין, פון דאָרט אויפן לייטער און גלייך אויפן בוידעם.

17. די צווייטע און די דריטע האָשטער שחיטות

ווען בתיה איז צו אונז ארויפגעקומען האָבן מיר קיינער צווישן זיך גאָרנישט גערעדט — ניט געקאָנט אויסרעדן א וואָרט! מיט אראָפּגעלאָזטע קעפ האָט יעדערער געטראכט פאר זיך: „גוואלד... וואָס איז מיט אונז דאָ געשען? ווי לאנג זועט אונזער מוטשענינע אזוי געדויערן". עטלאכע מינוט איז געווען צווישן אונז א טויטע שטילקייט. נאָכדעם האָט בתיה אָנגעהויבן אונז צו דערציילן פונם אָנהויב פון דער ערשטער שחיטה אָן אין האָשט, און ביז האָשט, ווען זיי זיינען נאָך געווען אין אסטרע.

אָנהויבן צו באשרייבן יעדן אינציקנס דורכלעבעניש ביז צו דער גרוב, איז אבסאָלוט אוממעגלאָך. אזויפיל שוידער, פחד, שנאה און האס האָבן דורכגעוויקט דאָס ביטערע יידיש לעבן ביי די בלוטיקע טיראנען אז קיין מענטשלאָך געדאנק קאָן דאָס פשוט ניט פארנעמען. וויאזוי קאָן גאָר מעגלאָך זיין אז אזעלכע פורעניות זאָלן פאָרקומען אין אונזער אָרעם שטעטל? אָבער וואָס קומט אָרויס פון אלע מחשבות? דער שרעקלאכער און פינצטערער אמת בלייבט פאָרט,

אז דאָס האָט געטראָפן האָשט — און אנדערע יידישע שטעט און שטעטלאך — איז נאָך אפשר נישט פאַרגעקומען זינט די וועלט שטייט.

בתיה, ווי איר ווייסט שוין, איז חיים ווייסמאנס א טאָטכער. ביז דער צייט וועלן די סאָוועטן האָבן פארנומען מערב־אוקראינע, וואָס האָט פריער געהערט צו פוילן, האָט חיים ווייסמאן, בתיהס פאָטער, געוואוינט אין האשט. א געבאָרנער א האָשטער, איז חיים אלע יאָרן געווען א כלל־טוער אינם שטעטל, פרעזידענט פונם גמילות־חסדים קאסע און פון אנדערע האָשטער אינסטיטוציעס. געווען א מיטגליד פון חברה ש״ס און חברה תהילים. בכלל אן אָנגעזעהענער מענטש. וועלן די סאָוועטישע סאָלדאטן זיינען אריין אין האשט, איז חיים ווייסמאן מיט זיין פאמיליע אנטלאָפן פון האָשט קיין אָסטרע. ער האָט מורא געהאט, אז די סאָוועטישע מאכט וועט אים אַרויסשיקן פון האָשט קיין סיביר, ווייל, ראשית, איז ער געווען א כלל־טוער און, צווייטנס, אָהט ער זיך געהערט פאר א בורזשוי אינם שטעטל. זיין פאמיליע איז באשטאנען: פון אים, זיין פרוי, ליבע, און זיין טאָכטער, בתיה. צוויי קינדער, א זון און א טאָכטער, האָט ער אין ארץ־ישראל. אין אָסטרע האָבן זיי געלעבט ביז צו דער צייט פון די דייטשן. וועלן די דייטשן זיינען אריין קיין אָסטרע, האָבן די נאצים לאנג נישט געווארט. עלף טעג אין חודש אָב תש״א — 5־טן אויגוסט 1941 — האָבן זיי צוזאמענגעטריבן די גאנצע שטאָט אויף דעם פעלד אויסערן שטאָט. די פראָצעדורע וואָס זיי האָבן דאָרט דורכגעפירט איז אין גאנצן נישט פארשטענדלאך: פרויען באזונדער, מענער באזונדער, שוואכע באזונדער, געזונטע באזונדער. סווייזט אויס, אז זיי האָבן געפֿאלענעווען אזוי, אז דער וואָס איז נאָך פעאיק צו ארבעטן, זיך נאָך מוטשען ווייטער, זאָל נאָך דערווייל בלייבן. ממוז אים אויסנוצן אזוי לאנג ווי ער קאָן נאָך אָטעמען. ערשט דאן וועט מען אים ערשט שיסן.

אזוי האָט זיך טאקע ארויסגעוויזן.

פריער האָט מען געמיינט אז וויבאלד אייגער איז א קראנקער, וועט מען אים לאָזן צורו, נישט נעמען אויף קיין ארבעט. קיינער האָט זיך גאָרנישט געריכט שטייענדיק דאָרט אויפן פעלד, אז די מערדערס וועלן נעמען אומשולדיקע, קראנקע מענטשן, וואָס זיינען ניט פעאיק צו ארבעטן, און זיי, אָן א שום פארוואָס, אומבריינגען. אָט אזוי זיינען די יידן געשטאנען אויסגעשטעלט אין רייען גאנץ רואיק, נישט וויסנדיק פון גאָרנישט. לאנג האָבן זיי ניט געווארט. פון די אויס־געשטעלטע רייען האָבן די דייטשן געזומען צו צען יידן און געהייסן זיך אויסטאָן ביז דער אונטערוועש און זיך אנידערלייגן. וועלן די יידן האָבן אלץ געפאָלגט

האָבן די רוצחים, אָן שום וואַרנונג זיי — צו צענערווייז — אומברחמנותדיק דערשאָסן. חיים וויסמאן, צוזאמען מיט זיינע צווייי שוואָגערס, די ברידער סמאָלע, גדליה און משהקע, מיט זייערע פרויען זיינען אזוי דערשאָסן געוואָרן. זייערע קינדער זיינען גערַאטעוועט געוואָרן. די פרוי וויסמאן מיט איר טאָכטער, בתיה, זיי זיינען שוין געלעגן ביי די גריבער צום דערשיסן און האָבן נאָר געווארט אויפן שאָס. אָבער פלוצלונג איז אָנגעקומען אן עלטערער אָפיציער און האָט געהייסן אָפשטעלן די עקזעקוציע. אזויארום זיינען זיי — אזוי ווי דורך א נס — לעבן געבליבן.

נאָך דער שחיטה, וואָס איז געווען, קאָן מען זאָגן, די ערשטע אין אוקראינע, האָבן זיי זיך צוריק אריבערגעצויגן קיין האָשט, וואו די פרוי וויסמאן האָט געהאט איר גאנצע משפחה, ברידער און שוועגערינס. זיי זיינען פארבליבן אין שטעטל ביז צו דער שחיטה אין האָשט, ווי איך האָב שוין באמערקט, איז אין גאנצן אוממעגלעך צו באשרייבן באזונדער יעדערענס לעבנסלויף פאר דער דאָזיקער צייט. אָבער אזויווי איצט האָט זיך בתיה אָנגעשלאָסן מיט אונז אין אונזער באהעלטעניש, איז אפשר יאָ כדאי צו מאכן אן אויסנאם און דערציילן די געשיכטע וואָס מיט זיי האָט פאסירט.

זייענדיק אין האָשט האָבן זיי ביי זיך אין וואוינונג געמאכט א באהעלטעניש. זיי זיינען געקומען קיין האָשט פאר ימים־טובים, 1941, און די שחיטה איז פאָרגעקומען צוויי טעג פאר שבועות, אזוי אז ביז דער צייט פון דער שחיטה גופא, איז געווען גאנץ רואיק בנוגע הריגות, הגם מהאָט אויף אנדערע אופנים געגוג געליטן. אלע האָשטער, ווי מיר ווייסן שוין, האָבן געליטן הונגער, קעלט, געווען נאקעט, בארוועס. אָבער מהאָט דאָס אלץ אריבערגעטראָגן, אבי סזאָל זיין שטיל.

וועג סאיז געקומען דער טאָג פאר דער שחיטה, האָט מען זיך אָנגעהויבן צוגרייטן צום אנטלויפן. וועד סהאָט געהאט אין שטוב א באהעלטעניש, האָט זיך באהאלטן אין שטוב. בתיה האָט נישט געוואָלט זיך באהאלטן אין שטוב, און זיי זיינען, צוזאמען מיט נאָך אנדערע יידן, אוועק פון שטעטל. זיי זיינען צוגעקומען צום דאָרף באטשאניצע. דאָרט איז פאראן א וועלדל. זיי האָבן זיך דאָרט אפגעשטעלט, אָבער סזיינען צו זיי צוגעקומען פויערן פון דאָרף, וואָס האָבן זיך וועגן זיי דערוואוסט, און האָבן ביי זיי אָנגעהויבן פאָדערן געלט, חפצים... אויב ניט, האָבן די פויערן געסטראשעט מיט העק און ווילקעס. בתיה און די אנדערע אנטלאָפענע, האָבן אָפגעגעבן וואָס זיי האָבן געהאט, און לסוף האָבן ערשט די פויערן געוואָלט זיי

דערהרגענען, ווייל זיי האָבן מורא געהאט טאָמער וועט מען זיך דערווייסן אז זיי האָבן ביי די יידן צוגענומען די אלע זאכן. מיט צרות, געווייגען און געבעטן האָבן זיי זיך פון די פויערשע הענט אַרויסגעדרייט. מען האָט זיי אָפּגעלאָזט נאקעט און באָרוועס און זיי זיינען אזוי ארום ניצול געוואָרן.

וועָן זיי האָבן זיך אומגעקערט קיין האָשט, איז די וואוינונג זייערע געווען צעראבירט, צוגלייך מיט אלע אנדערע יידישע הייזער. אָבער די יידן האָבן פּאַרזאָרגט אביסל פון זייער האָב־און־גוטס ביי די אזוי־גערופענע „גוטע" פויערן, וואָס האָבן געזאָלט זיין יידישע פריינט. דאָס איז געווען אָבער מיטן תנאי, אז וועָן מוועט דארפן, וועט מען קומען און נעמען צוביסלאך, און דערפון וועט מען קאָנען זיך דורכלעבן. אזוי האָט די פרוי וווייסמאן אויך געטאָן... אזויווי אלע אנדערע יידן. די וווייסמאנס האָבן זייערס אָפּגעגעבן צו איינער א פויערטע מיטן נאָמען מארטא, וועלכע איז געווען פשוט פארגעטערט ביי די יידן, וואָס האָבן צו איר גהאט דעם פולסטן צוטרוי. מקאָן זאָגן, אז די יידן האָבן פראָסט די נשמות איבערגעגעבן אין אירע הענט. די דאָזיקע מארטא האָט געזומען זאכן ביי א סך יידן. מהאָט אויך געטראָגן צו אנדערע פויערן איבער די דערפער ארום האָשט. סזיינען געווען אסך פויערן וואָס חוץ וואָס זיי האָבן אליין געזומען בשעת די שחיטות, האָט מען זיי נאָך ווילנדיק אָנגעגעבן דאָס איבערגעבליבענע גוטס נאָך די שחיטות. די פויערן האָבן זיך ניט געקווייטנקעלט און געזומען. וואָס מאכט זיי אויס? עפעס א קלייניקייט נעמען גוטס, גאָלד און זילבער, טייערע חפצים, אָנטאָן, מאנופאקטור, לעדער, וואָס דען נישט? אָבער, שפעטער, אז מאיז געקומען צו זיי און געוואָלט עפעס אָפּנעמען, האָבן אייניקע שוין טאקע באלד נישט געוואָלט אָפּגעבן, און זיך ניט געשעמט צו געבן דעם פּראָסטן ענטפער: „מיר גיבן נישט". אנדערע ווידער האָבן נישט אָפּגעגעבן מיט דעם אויסרייד אז סאיז באהאלטן, מדארף דאָס אויסגראָבן... זיי האָבן אזוי לאנג געפירט אין באָד אריין, ביז סאיז נמאס געוואָרן צו גיין. אנדערע ווידער, האָבן אייניקע זאכן יאָ געגעבן, אָבער צו ביסלאך, נישט מיטאמאָל. סווייזט אויס, אויך מיטן געדאנק אז סזאָל נמאס ווערן צי גיין. אָט אזוי האָבן די פויערן יעדערער מיט אן אנדער תירוץ, צוגענומען דאָס יידישע גוטס.

א פּאָר וואָכן האָבן מיר פון דער פרוי וווייסמאן נישט געהאט קיין שום גרוס. מיז זיינען געווען זיכער, אז זי איז טויט. לויט ווי בתיה, איר טאָכטער, האָט אונז איבערגעגעבן, ווי אזוי די פויערטע האָט איר דערציילט, איז געווען שווער צו וויסן צי זי לעבט צי ניט. אָבער וווייזט אויס, אז סאיז דער מוטער וווייסמאן

באשערט געווען צו בלייבן. סאיז דאך פאַרט דאָ א גאַט אויף דער וועלט. ווי אזוי איז דער נס געשען?

סהאַט זיך ארויסגעוויזן, אז דער פויער אין סאדקע, האַט פון זיי געוואַלט פטור ווערן, ווייל ער האַט שוין ביי זיי אַנגענומען געגוג זאכן. ער האַט זיי אַנדערציילט א מעשה מיט א רעוויזיע און פארלאנגט אז זיי זאלן אוועקגיין, ווייל זיי קאַנען נאָך אריינפאלן. די פויערטע האַט איר א שטיקל וועג אַפגעפירט, געוויזן דעם וועג צום צווייטן דאָרף אין טעסאַוו, וואו סהאַט זיך געפינען איר ברודער אברהם סמאלע מיט זיין פאמיליע. זי איז אהין צו זיי אַנגעקומען, נאָר, ווייזט אויס, נישט פאַרזיכטיק.

וועז בתיה איז אַפגעווען אזעלכע אכט טעג מיט אונז. האַבן מיר געשיקט דעם הער קאפאר קיין האשט צו דער פויערטע מארטא, דעם יידישן מלאך־הגואל, אַפצונעמען אביסל זאכן. בתיה האַט אויך געהאט ביי מארטאן אביסל גוטס. וועז קאפאר איז צו איר געקומען, האַט ער אַפגענומען ביי איר זייער אביסל. רעשט האַט זי אים געזאגט איז איצט נישט די צייט צו געבן. זי האַט עס נישט צו דער האנט. וועז ער וועט זיין דאָס צווייטע מאָל, וועט זי אים געבן נאָך עפעס וואָס זי וועט קאַנען צוקומען צו דעם. קאפאר איז געקומען אהיים און געבראכט די עטלאכע זאכן, וועלכע ער האַט באקומען ביי מארטען. ער האַט אויך אונז איבערגעגעבן, אז די יידן, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון דער שחיטה, די וואָס זיינען לעבן געבליבן, קערן זיך אום צוריק אין שטעטל אריין. זיי גייען ארום פריי. קיינער טשעפעט זיי נישט. קיין וואך איז אויף זיי נישטאָ. זיי גייען צו דער ארבעט, פונקט ווי פריהער. סהאַט זיך נישט געוואַלט גלויבן, באין אופן. אין דער צייט, וועז אומעטום גייט אַן א רייניקונגס־אקציע, אז וואו מכאפט ערגעץ א יידן, ווערט ער דערשאָסן, און, דאָ פלוצלונג אזא געשעעניש! נישט שוין־זשע איז געקומען די יידישע ישועה? ניין... עפעס איז דאָ נישט גלאטיק. מיר האַבן געהאט א חשד אז דאָס איז נאָר א פאסטקע, אז מוויל דאָס ביסל יידן, וואָס זיינען נאָך פארבליבן צונויפקלייבן, און וועז זיי וועלן שוין אלע זיין צוזאמען, וועט מען זיי ערשט דעמאָלט אלע מיט אמאָל דערליידיקן.

מיט עטלאכע טעג שפעטער, וועז קאפאר איז געקומען פון האשט, איז געקומען צו אים מארטאס מאן, ריצקא, מיט א בריוו פון דער פרוי וווייסמאן. זי שרייבט, אז וועז זי איז אוועק פון דאָרף סאדקע, איז זי געקומען אין דאָרף מעסאַוו צו איר ברודער אברהם. דאָרט האַט די אוקראינישע פאָליציי זיי געכאפט און אַפגעפירט קיין האשט. אין האשט געפינען זיך היינט אזוינע פערציק יידן. מגייט

טאקע צו דער ארבעט. אָבער מזיצט נישט זיכער. אלע געפינען מיר זיך ביי שמאי האָניקמאן (שאמע דער קאָוואל) אין שטוב. מטראָגט אפילו נישט — ווי פריהער — קיין געלע לאטעס. מאיז פריי. צי סוועט לאנג אזוי געדויערן ווייסט מען נישט.

ריצקאָ האָט אונז נישט געזען, ווייל דער הער קאפאר האָט מארטען אוו איר מאן גענאָגט אז ער וויסט וואו מיר זיינען, ביי וועלכן פויער, אָבער ביי אים זיינען מיר ניט, ווייל ער האָט נישט וואו אונז צו האלטן. ריצקאָ האָט באטראכט דעם הער קאפארס שטוב. זיי האָבן אים געוויזן דאָס פערד, די קי, דעם גאָרטן, דאָס פעלד — איז געזעסן אביסל און אוועקגענאנגען צוריק קיין האָשט, די פרוי וויסמאן האָט אויך געשריבן און זיך אָנגעפרעגט צי זי קאָן אפשר קומען צו אונז, אויב ניט זאָל מען פאר איר ערגעץ אויסזוכן אן אָרט. ביי אונז איז שוין פאר איר קיין אָרט נישט געווען. מהאָט אָנגעהויבן טראכטן פון עפעס אן אָרט פאר איר. די קאפארס האָבן אין האשט א פריינט, א פויער מיטן נאָמען אָכרים סיראָטשוק. דער פויער האָט שוין פון אונז געוואוסט, נישט אין גאנצן נאטירלאך, אָבער ער האָט יאָ געוואוסט, אז מיר זיינען געבליבן. דער הער קאפאר האָט באשלאָסן פאָרן צו אים און פאָרלייגן ער זאָל צונעמען די פרוי וויסמאן. דער הער קאפאר איז אוועקגעפאָרן קיין האָשט און פאָרגעלייגט זיין פריינט אָכרימן די דאָזיקע זאך און ער איז באלד דאָרויף איינגעגאנגען. דאן איז דער הער קאפאר געקומען צו מארטען, האָט געשיקט רופן די פרוי וויסמאן און האָט איר געמאָלדן אז זי קאָן גיין צו זיין פריינט אָכרים.

וועו די פרוי וויסמאן אין אויפן צווייטן טאָג איבערגעגאנגען צו אכרימען, האָט זי געשיקט א בריוו צו איר טאָכטער בתיה. אוו אָכרים איז געקומען פון האָשט צו אונז. דאן האָט שוין אָכרים דערציילט, אז ביי דער שחיטה וואָס איז פאָר־ געקומען 14 טעג אין תשרי תש״ג זיינען אומגעקומען 350 נפשות. פון די 350 זיינען פערציק דערשאָסן געוואָרן אין שטעטל אויף דעם פלאָץ פון דוד זילבערבערגס אָליניצע אינמיטן שטעטל. אָבער געגוי — ווער סאיז אָפגעפירט געוואָרן אין די בערעזינעס, לעם סימענאָוו, אוו ווער סאיז אומגעקומען, וויסט מען נישט, מיר וויסן נאָר אז ישראל־דוד אוטשעניק מיט זיין פאמיליע זיינען דערשאָסן געוואָרן אויף דעם פלאָץ פון דער אָליניצע. אָכרים דערציילט וויטער, אז ער גלויבט, לויט ווי סהערט זיך, אז די יידן וואָס קומען צוריק קיין האָשט אוו זאמלען זיך אָן אינם שטעטל, ווען מען אין גיכן אויך אויסקויללען.

אָכרים האָט אונז אויך דערציילט, אז ביילע רויזמאן געפינט זיך ביי אים

שוין פינף וואָכן, כמעט אזויפיל צייט ווי מיר ביי די קאפארס. און וויפיל מאָל דער הער קאפאר איז געווען ביי זיי, האָט ביילע אים געזען און געהערט אלץ וואָס ער האָט געריידט, נאָר ער — קאפאר — האָט פון איר נישט געוואוסט. פארשטייט זיך, אז אויב קאפאר האָט נישט געוואוסט פון ביילען, האָבן מיר אויך נישט געוואוסט.

וועז אכרים איז צו אונז געקומען דאָס צווייטע מאָל האָט ער אונז שוין איבערגעגעבן געוויע ידיעות וועגן דער דריטער האָשטער הריגה. דעם ערשטן נאָוועמבער 1942, 21 טעג אין חשון תש״ג — זיינען געקומען קיין האָשט דריי יידן, וועלכע האָבן שוין מער נישט געהאט קיין אָרט וואו צו זיין. די קעלט האָט אָנגעהויבן צו קוועטשן; אין פעלד, אין וואלד, האָט מען שוין נישט געקאָנט זיצן. האָבן זיי זיך געמאָלדן אין דער פאָליציי, מזאָל זיי דערשיסן. אז לעבן קאָן מען ניט, איז שוין בעסער דער טויט! די פאָליציי האָט זיי געענטפערט, אז זיי קאָנען וואוינען אין האָשט. קיינער וועט זיי נישט טשעפען. דאָס וואָס די דריי יידן האָבן געטאָן, האָבן אויך אסך אנדערע האָשטער געטאָן, און אזוי ארום האָבן זיך צונויפגעקליבן אין שטעטל אן ערך פון 140 יידן. גאנצע צוויי וואָכען האָט מען קיינעם פון זיי נישט געזאָגט גאָרנישט. פינף טעג אין כסלו תש״ג — נאָוועמבער דעם 14־טן 1942 שבת אינדערפרי, זיינען צוגעפאָרן צו שמאי דעם קאָוואל צוויי לאסט־אויטאָס מיט פאָליציי און מהאָט אלעמען געהייסן ארויסגיין צו דער ארבעט אויף די מאשינעס. זיבצן מאן זיינען אנטלאָפן און האָבן זיך געראטעוועט. די איבערגעבליבענע, אומגליקלאכע 123 נפשות זיינען אוועקגעפירט געוואָרן אין דעם סימענאוער וועלדל, דאָרט וואו סליגן שוין די אנדערע פון די פריערדיקע שחיטות, און דאָרט זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן.

אָכרים האָט געדינט אין פייערלעשער־אָפטיילונג אין האָשט, בכדי מזאָל אים נישט קאָנען פארשלעפן צו דער קנעכט־ארבעט אין דייטשלאנד. דאָס האָט אים געבראכט אין באריורונג מיט דער פאָליציי, וויל פייערלעשער געהערן אויך צו דער פאָליציי, און זיי גייען צוזאמען מיט זיי ביינאכט צו היטן דאָס שטעטל. און אזוי ארום און צוליב דעם פאָליציי־קאָנטאקט, ווייסט אָכרים געוני פון די אלע שחיטות, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין האָטש. וועז, ווי אזוי און וויפל מענטשן סזענען אומגעקומען. לאָמיר אפילו זאָגן אז נישט אזוי אין גאנצן געוני, אָבער א היפש ביסל מער און בעסער ווי א צווייטער פויער וויסט אכרים געוויס.

18. דאָס לעבן אויפן בוידעם

מיר זיצן שוין זעקס וואָכן אויפן בוידעם. סהויבט שוין אָן ווערן קאלט. ראשית, בעצם פון די קעטלן וואָס הויבן אָן אָנקומען, והשנית, אויך פון די ציטערדיקע ידיעות וואָס מבריינגט אונז אלעמאָל.

נאָך זומער, ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט, בעת מיר זיינען דאָ געווען דאָס ערשטע מאָל, האָט דער הער קאפער געמאכט פאר אונז א באהעלטעניש אין שטאָל. ער האָט איבערגעצאמט א וואנט. די לענג פון דער באהעלטעניש איז דריי מעטר און די בריים 60 סענטימעטר. קוים וואָס מקאָן זיך אויסדרייען. ברייטער האָט מען דאָס אָבער נישט געקאָנט און נישט געטאָרט מאכן, כדי סוֹאָל נישט פאלן קיין חשד. דערווייל איז פאר אונז געווען נישט גוט — פינצטער ווי אין א זאק. וועז מהאָט געפֿונט די טיר פונם הויז, האָט זיך דורך די שפּאָרעס פון די ברעטער אריינגעריסן אביסל שיין. וועז מיר פלעגן דערזען דאָס ביסל שיין איז גרינגער געוואָרן אויף דער נשמה. דאָס ביסעלע שיין האָט אונז אמאָל אויך געגעבן א שטראָל האָפֿנונג, אז מיר וועלן אפשר פאָרט אויסגעלייזט און געהאָלפן ווערן. אָבער זיצנדיק אין דער פינצטער איז די גאנצע האָפֿנונג צערונען געוואָרן. שטיין האָט מען דאָ נישט געקאָנט. צוויי נאָרעס זיינען דאָרט געמאכט געוואָרן פון פּראָסטע ברעטער — אזעלכע שלאפבענק — איינע אנטקעגן דער צווייטער. אויף די נאָרעס האָט מען נאָר געקאָנט אָדער ליגן אָדער זיצן. אנידערשטעלן זיך צווישן די ברעטער האָט געקאָנט נישט מער ווי איין מענטש און די אנדערע האָבן געמוזט אָדער זיצן אָדער ליגן.

מיר האָבן אָנגעהויבן שלאָפֿן אויף די נאָרעס. עסן פלעגן מיר שוין אראָפֿגיין אין שטוב אריין. א גאנצן טאָג האָבן מיר זיך נאָך אלץ געפינען אויפן בוידעם. פארנאכט זיינען מיר אראָפֿגעגאנגען אין שטוב אריין אָפּעסן וועטשערע. געגעסן, אביסל געשמועסט און געגאנגען אין דעם „קבר" אריין. בתיה איז געשלאָפֿן אין שטוב. וועז די קעלט האָט שוין שטארק צוגעדריקט האָבן מיר אויך אָנגעהויבן שלאָפֿן אין שטוב און שוין נישט גיין אזוי אָפּט אין דעם באהעלטעניש אריין. וועז מיר זיינען אויפגעשטאנען אינדערפרי, האָבן מיר זיך נאָך אביסל ארומגעדרייט אין שטוב. שפּעטער, וועז מהאָט באדארפט האָדעווען דער קו, דעם פערד, די עופות, דעם חזיר, זיינען מיר ארויסגעגאנגען און זיך פארשפּארט אונטער דער אָפּגעצאָמטער וואנט. אָפּגעזעסן ביז מהאָט דאָס אלץ דערלייִדיקט, אריינגעטראָגן האָלץ, וואסער אוּן וואָס נאָך דאָס הויז האָט זיך געניטיקט. דאן האָט די פרוי קאפאר אונז אָנגעקלאפט,

אוֹן מיר זײַנען ווידער אַריינגעגאַנגען אין שטוב. געגוג שרעק האָבן מיר דאָ אין שטוב איבערגעלעבט. מהאָט כסדר באדארפט זײַן אויף דער וואך צי עמיצער גייט נישט, אוֹן גוט אכטונג געבן טאָמער וועט עמיצער אָנקומען — אוֹן תיכף־ומיד דאַרף מען זײַן אין דער קאנורע — באהעלטעניש. פון שטוב צו די נארעס איז געווען זייער לייכט צו אנטלויפן.

פון עס־צימער האָט געפירט א טיר אין קיך אריין, פון קיך א טיר אין קאמער אריין אוֹן פון קאמער זײַנען מיר שוין דורך א פארמאסקירטן אריינגאנג אריינגעקומען אין דער נאָרע. פון קיך ווידער, האָט געפירט א טיר אין גאס ארויס אוֹן א טיר אין שטאל אריין, וואו די בהמות זײַנען געשטאנען, אוֹן פון שטאל האָט שוין געפירט א טיר ווידער אין גאס ארויס. די טיר פון קיך, וואָס האָט געפירט אין גאס ארויס, איז ארומגענומען געוואָרן מיט שטרוי, גלייך ווי די וועגן זײַנען געווען מיט שטרוי ארומגעקלאפט, אזוי אז מהאָט די טיר ניט געקאָנט נוצן אויף ארויסצוגיין. די טיר, ווידער, פון שטאל, וואָס האָט געפירט אין גאס ארויס, איז געווען אָן א קליאמקע. זי האָט זיך פארשטעקט אינעווייניק. אז עמיצער האָט געוואָלט אריינגיין האָט ער פריער געמוזט אָנקלאפן אין פענצטער, אַדער טאקע אין דער טיר, אוֹן עמיצער פון אינעווייניק האָט באדארפט גיין עפענען. אין דער צייט, ווען מיר האָבן געהערט אז פון שטוב איז עמיצער געגאנגען עפענען די טיר, האָבן מיר דערווייל געקאָנט אריין אין אונזער „פאלאץ". ווען מאיז געקומען עפעס אן אייגענער, א קרוב, איז ער אָפטמאָל אָפגעזעסן אין שטוב א פאָר שעה אַדער אפילו ליינגער, אוֹן מיר האָבן געמוזט זיצן שטילערהייד אין דער נאָרע אין דער פינצטער אוֹן אין דער קעלט.

בשעתן אזא זיצן אוֹן ווארטן זײַנען מיר אָנגעלאָפֿן אלערליי געדאנקען. אין דער ערשטער ריי האָב איך זיך דערמאָנט אין די בילדער פון דער ערשטער שחיטה, פון מיין פרוי, קינדער, דעם שוואָגער מיינעם, מאיר, מיט זיין פרוי אוֹן קינדער, וועלכע האָבן געגעכטיקט זייער לעצטע נאכט ביי מיר אין שטוב. אקוראט ווי אזוי סקומט פאָר, ווי אזוי זיי אנטלויפן אוֹן איך בין דער לעצטער אוֹן גיפין זיי שוין נישט ביים ארויסלויפן פונם שטוב. גוואלד! טראכט איך מיר, ווען זיי זײַנען דאָ ערשט מיט מיר. ווען זיי וואָלטן אליין נישט געווען אנטלאָפֿן פריער פאר מיר, אפשר וואָלטן מיר טאקע נאָך אלע געווען געבליבן לעבן, כאָטש איך וויס נאָך נישט — בין גאָר ניט זיכער — וואָס מיט מיר קאָן געשען! אָבער דערווייל לעב איך דאָך! איך טראכט אריין וויטער אוֹן טיפער. איך וויס נישט, אפשר איז דאָס מיר אזוי באשערט, אזוי אָנגעצייכנט פון דעם רבונות־של־עולם.

סאיז מעגלאך, אז סאיז טאקע פאָרט דאָ א גאָט אויף דער וועלט, וועלכער פירט אָן מיט אלץ און אלעמען וואָס עס געפינט זיך אויף דער וועלט. מסתמא איז זיי באשערט געווען צו זיין קדושים. זיינען זיי שוין זייערס אָפּגעקומען, און מיר מוזן זיך נאָך דערווייל מוטשען אויף דער וויסטער, פינצטערער וועלט און איבער־טראָגן אלע שרעקליכקייטן, רציחות, רויבעריין, ווילדקייטן, וואָס ווערן דורכגעפירט פון די שונאי ישראל, די ווילדע בעסטיעס, די חיות בצורת מענטש. ווי לאנג וועט דאָס נאָך אזוי אָנהאלטן? ווען וועט שוין קומען די צייט, וואָס די איבערגע־בליבענע, די שארית הפליטה, וועלן זיך קאָנען אָפּרעכענען מיט די ווילדע בעסטיעס פאר די פארגאָסענע, אומשולדיקע בלוט? דאָ שטעלן זיך ווידער פאָר בילדער ווי אזוי סאיז שוין געקומען די רעכטע צייט. מיר אלע, וואָס זיינען געבליבן לעבן זיינען ארויסגעקראָכן פון אונזערע לעבעדיקע קברים. אז אָך־און־ווי איז צו אונז. מיר זיינען געקומען צוריק אויף אונזערע פריהערדיקע פלעצער, צו אונזערע שטעט און שטעטלאך און מיט געווער אין די הענט, נעמען מיר נקמה אין אונזערע שונאים. אָבער וואָס קומט ארויס, וואָס פאר א ישועה איז עס, די גאנצע נקמה? קאָנען מיר דען מאכן דעם נס פון תחית המתים? קאָנען מיר דען אונזערע ליבע — די אלע קדושים — צוריק לעבעדיק מאכן? וועלן זיי אויפשטיין פון זייערע קברים, פון די גרויסע קברים וואו מהאָט זיי אריינגעשליידערט? טאָ וואָס? ווי איז צו אזא צוריקקומען, צו אזא נקמה!

מיר שטעלן זיך ווידער פאָר בילדער פון די לעצטע טעג פון דער צווייטער און דריטער שחיטה. איך האָב אָפּגענומען א גרוס פון מיינע שוועגערינס פייגל און דינקע מיט די קינדער, אז זיי לעבן. אָבער ביי דער דריטער שחיטה זיינען זיי געווען אין האָשט. צי סאיז זיי געלונגען צו אנטלויפן, וויס איך נישט גענוי. איך זע פאר זיך מיין שוואָגער יוסף זאוואדניק, דאָס איז יוסף קוראָזוואנער. ער לעבט. איך וויס פאר גענויס און בין זיכער אז ער וועט נקמה נעמען פון די אלע מערדער. ער קען זיי אלעמען. גאָט זאָל העלפן, אז ער זאָל נאָר דערלעבן די רעכטע צייט בשלום.

די פרוי קאָפאר האָט אָנגעקלאפט מיר זאָלן ארויסגיין פון דער קאנורע אין שטוב אריין. דערזעענדיק די ליכטיקייט דורך די פענצטער פון שטוב זיינען באלד אוועק די אלע געדאנקען וואָס האָבן זיך אָנגעזאמלט אין דער פינצטערער באהעלטענישׂ, און נייע, פרישע געדאנקען האָבן באלד אָנגעהויבן שווימען אין מח. סוויזט זיך אויס אויף דער מינוט וואָס מגייט אריין אין שטוב אז מאיז פריי און זיכער. אָבער אין עטלאכע מינוט ארום פאלט ווידער אָן א שרעק. סוויזט

זיך ווידער אויס, אז זייענדיק אין דער פארשפארענישׂ אין מען זיכערער ווי אין שטוב. דער טאָג קאָן אזוי אריבער, אז מזאָל דארפן לויפן פינף מאָל פון שטוב אין דער באהעלטענישׂ אריין. ביינאכט איז אביסל רואיקער. מלייגט זיך שלאָפן, אפילו מיט פחד, אָבער מטוט זיך פונדעסטוועגן אויס און מווערט געשמאק אנטשלאָפן.

מיר זיינען מער אין שטוב ווי אין דער נאָרע. מיט עסן איז גאנץ נישקשה. פלייש עסן מיר זעלטן. מקאָן דוקא קריגן פלייש, אָבער די ווירטשאפטלעכע באדינגונגען זיינען אזוינע, אז מקאָן זיך דאָס נישט פארגינען. ממוז זיך דערווייל, צום אלעם ערשטן, פארזאָרגן מיט מעל, קאשעס, שמאלץ, אייל. שמאלץ איז דערווייל פאראן. ביי הער קאפאר אין געווען א חזיר, האָט ער אים געקוילעט, און סאיז דערווייל דאָס שמאלץ. מקאָן שוין מאכן אלערליי מאכלים. קארטאָפליעס זיינען דאָ. די פרוי קאפאר קאָכט אלע טאָג זייער גוטע מאכלים אָן פלייש. אין שטוב זייענדיק זוכט זיך יעדער איינער וואָס צו טאָן. בתיה פאריכט שקארפעטקעס, זאָקן, ווערש. בערל לייענט ביכער, מאָטל — ווידער — פאריכט אויך. ער לייגט מערעזשעס אויף צוריסענע שקארפעטן, ארבעט הענטשקעס, זאָקן פון וואָל, פונקט אזוי ווי א פרוי. איך קאָן נישט די דאָזיקע ארבעטן.

איך זיץ מערסטנטייל אונטער דער ריבע, שטילערהייט. ביי דער ריבע שטייען צוויי בעטן, וואו די קאפארס שלאָפן. די קאץ לייגט אויסגעצויגן אויפן בעט. אך ווי גוט איר איז, דער קאץ! ווי אזוי איך בין איר מקנא! לייגט זיך אין דער וואָרם אויף דער ריינער בעט, אָנגעגעסן זאט. ווייל זי, לויפט זי אויפן בוידעם, ווייל זי, לויפט זי אין גאס און קומט צוריק אין שטוב אריין, לייגט זיך ווידער אויפן בעט אָדער קומט ארויף אויפן אויוון און ליגט. קיינער טשעפעט איר נישט, קיינער האָט איר נישט אין זינען. ווי גוט מיר וואָלט געווען, ווען איך בין די קאץ! אויב ניט די קאץ וואָלט איך געוואָלט זיין דאָס הינטל מאָשקע. סלעבט זיך אָפּ זייער גוט, אין דער וואָרעם, אין דער ליכטקייט. ווען און וואו סוויל, לויפט עס. נאָר אונז איז ביטער און פינצטער! מקאָן זיך גאָרנישט דערוואָרטן צו דער שעה, אז סזאָל פאר אונז אויסקלאפן די האָפענונג מיר זאָלן אויסגעלייזט ווערן. יעדע שעה איז פאר אונז א טאָג און יעדער טאָג אן אייביקייט. די טעג זיינען גראדע די קירצסטע. סאיז חנוכה — דער ערשטער טאָג היינט — און דאָך זיינען די טעג אזוי לאנג און גרויס. סווייזט זיך אונז אויס אז מיר זיינען שוין דאָ א וועלט מיט צייט און מיר זיינען ערשט צען וואָכן. א שיינעם פּנים האָט דער חנוכה דאָ! אפילו פאראיאָרן האָט שוין דער חנוכה געהאט א שיינעם פּנים.

שוין דער צווייטער חנוכה צווישן די רוצחים. פונדעסטוועגן, פאראיאָרן איז נאָך אלץ געווען אויף די ערטער און סאיז פאָרט געווען אנדערש. די הויפטזאך איז, אז אלע משפחות זיינען נאָך געווען גאנצע. אָבער איצט, רחמנא לצלן! מיר זיצן דאָ ווי אויף הייסע קוילן. סהייסט אז סאיז חנוכה, נאָר נישט פאר אונז.

בתיהן מיט בערלען, זיי איז נאָך, פארשטייט זיך, א סך אנדערש ווי מיר מיט מאָטלען. בתיה האָט פארלאָרן דעם פאָטער אין אָסטרע, זייער א גרויסער שאָדן! אזעלכע טאטעס זיינען איבערהויפט קיין סך נישטאָ. זייער א גוטער און אן איבערגעגעבענער געווען צו דער פרוי און קינדער. סאיז אונז אלעמען א גרויסער שאָד זיין טויט. פונדעסטוועגן האָט בתיה נאָך אלץ די מאמע, א ברודער, א שוועסטער, און איז יונג, קאָן האָפן אויף א גוט לעבן ווען מירן איבערקומען דעם גלות.

מיט בערלן איז אויך דאָס זעלבע. כאָטש ער האָט פארלאָרן פעטערס, מומעס, שוועסטערקינדער און גלאט אזוי פריינט, דאָך לעבן ביי אים די עלטערן, דער ברודער זיינער, יצחק, אין ארץ־ישראל. אלא, ער אליין געפינט זיך דאָ מיט אונז אין דעם קלעם, נו, איז דאָס מסתמא אזוי באשערט, סאיז א מזל זאָך. ער קאָן קלערן נאָך פון זיין צוקונפט. ער — א יונגער, געזונטער בחור.

אָבער מיר? איך מיט מאָטלען. פון אונז איז שוין נישטאָ וואָס צו רעדן. פאר אונז איז שוין קיין צוקונפט נישטאָ. איך האָב פארלוירן א פרוי מיט צוויי קינדער. איך רעד שוין נישט פון קיין ברידער, שוועסטער, שוואָגערס, שוועגערינס, פלימעניקעס, פלימעניצעס. איך אליין בין שוין אלט, כמעט 46 יאָר. אפשר הייסט עס אפילו נישט אלט. דאָס איז ערשט די מיטעלע יאָרן, אָבער נישט ביי דער איצטיקער לאגע, ביי די באדינגונגען. איך פיל זיך שוין אלט. דער הערן, די שמיעה, איז מיר שוין שוואך געוואָרן. די וויטיקן היילן זיך נישט און וועלן אזוי גיך נישט פארהיילט ווערן. איך האָב מורא אז זיי וועלן שוין קיינמאָל ניט קורירט ווערן, זייענדיק ביי אזא נסיון... וועג סגייען אוועק פון שטוב אזוינע צוויי קינדער, צוויי מיידן, איינע פון אכצן יאָר, די צווייטע פון פערצן, און וועלן ביידע אויף א שוידערלאכן אופן דערמאָרדעט! אזא וואונד קאָן אייביק נישט פארהיילט ווערן.

מאָטל, ווידער, האָט אויך פארלאָרן א פרוי מיט צוויי קינדער. זיין צוקונפט איז שוין אויך א פארפאלענע. א מענטש שוין פון פערציק יאָר, סהייסט אז ער איז שוין אריין אין די מיטעלע יאָרן. די צייט בויגט אים אלץ ווייטער, כאָטש ער וויל זיך זייער נישט אונטערגעבן. ער זוכט צו פארגעסן, אָפּוואָרפן פון זיך

דעם עול, אפילו דאָ. בשעת זיין זיצן מיט מורא. ער וויל כסדר זאָגן וועַרטלאך, אָבער סגייט נישט. וועַן אפילו דאָס מינדסטע קלייניקייט רירט אַן די וואונד זיינע, קומט אים באלד אלץ אין זכרון, און ער קאָן זיך שוין קיין אָרט נישט געפינען.

אלע אינדערפרי, וועַן משטייט אויף פון געלעגער, הויבט זיך אָן א סדרה מיט חלומות. יעדערער דערציילט, וואָס סהאָט זיך אים די נאכט געחלומט. די אלע חלומות וועַרן פארשטענדלאך אויסגעלייגט צום גוטן. אונזערע חלומות זיינען איינס און דאָס זעלבע, ווי די בילדער, וועלכע שטייען אונז פאר די אויגן. אך, וועַן מקאָן זיי זען אויף דער אמתן, נישט אין חלום! א האלבן לעבן וואָלט איך אוועקגעגעבן. אָבער, פארפאלן, שוין אויף אייביק און שטענדיק. דער הער קאפאר חלומט אז פוילן איז וויידער א מלוכה און אז ער איז א פריץ, נעמט נקמה פאר דער צעפאלונג פון דער פוילישער מלוכה, גייט צוגלייך מיט דעם פוילישן מיליטער, האלט מלחמה מיט די שונאים. דער פרוי קאפאר חלומט זיך, אז די פוילישע סאָלדאטן קומען אָן און זי גייט זיי אנטקעגן און שרייט: „זאָל לעבן פוילן!" זי שרייט פון שלאָף אויף אזא קול, אז מיר הערן אלע דייטלאך וואָס דאָ קומט פאָר.

צייטנווייז, זיצנדיק אין דעם באהעלטעניש, הויבט מען זיך אָן אָפצוגעבן א דין וחשבון פון דעם אייגענעם לעבן. דער חשבון איז אזעלכער: צו וואָס טויג מיר דאָ צו זיצן? און וועַר וויס וויפל מקאָן דאָ נאָך זיצן? און וואָס וועט זיין אז מיר וועלן שוין נישט האָבן די מיגלעכקייט זיך דאָ אויפצוהאלטן און מיר וועלן ערשט דאן מוזן אוועק גיין זיך איבערצוגעבן אין די רוצחישע הענט? וועַן מזאָל קאָנען וויסן, אז איינגיכן וועט קומען די ישועה, איז גאָרנישט; זיצט מען מיט די צרות. אָבער אויב, חלילה, פארקערט, אז נאָך אלעמען, וועט מען זיך דארפן איבערגעבן, טויג דאָך די גאנצע ארבעט אויף כפרות. און, ווידער, לאָמיר זאָגן אז איך האָב שוין דערלעבט די ישועה. וואָס וועט שוין זיין דאמאָלסט? נו, סאיז שוין פריי. יידן מעגן זיך שוין ווידער וווייזן אין גאס. איך קום צוריק קיין האשט אָדער ערגעץ אין אן אנדער שטאָט. איך בלאָנקע זיך ארום איינער אליין, שוין אויף דער עלטער. איצט גיי ערשט, הויב אָן זוכן פרנסה! ממוז דאָך לעבן און מדארף האָבן אויף חיונה. מאיז ארויס פון דער צייט נאקעט און בארוועס און מקאָן אזוי זיך נישט ארומשלעפן. א דאך איבערן קאָפ מוז מען דאָך האָבן. צו וועל איך דאמאָלסט זיין אימשטאנד, ביי די עלטערע יאָרן, אן אויסגעמוטשעטער, אן אויסגעדאגהטער צו בויען ערשט א גיי לעבן? נייַן... דאָס איז שוין אומ־

מיגלעך! די אונטערשטע שורה קומט ארויס דעפרון אז וואס מער מיר זיצן דאָ, אלץ מער מוטשעניגע, אלץ מער וייטאָג און איבערלעבעניש. און דער סוף איז אז שוין ביי דער ישועה וועט מען זיך ערשט אַנהויבן אויף־דאס־ניי מוטשען. וואלטן די קינדער געבליבן לעבן, וואלטן זיי מיר שוין גאָר געהאלפן. אבער וואס קומט ארויס? מיינע ליבע קינדער זיינען נישטאָ, און איך וועל זיי שוין אייביק נישט זען. צו וואס דאס זיצן דאָ? קומט אויס אז איך זאָל אוועקגיין און זיך איבערגעבן! א סוף זאָל עס נעמען!

פלוצלונג, אבער, כאפט מיר ארום אן אנדער געדאנק און זאגט מיר: „ניין... דער חשבון איז טאקע א גוטער און די אונטערשטע שורה קומט טאקע אזוי ארויס, וועדליק נאָך דעם חשבון. אבער ממוז מאכן נאָך א שטיקל רעכנונג און פלאן און זען אפשר איז דער נייער חשבון א בעסערער פון דעם אלטן. און דער נייער חשבון, דער צווייטער פלאן, איז אזוי: אפשר זיינען שוין גאָר מער קיין יידן נישטאָ, און מיר מוזן דאָ זיצן, דורכצוגיין אלע מוטשענישן און טאקע צו קאָנען דערלעבן די ריכטיקע ישועה בכדי צו זיין די פאקטישע לעבעדיקע עדות פון אונזער בלוטיקער צייט.

אז איך הויב אָן צו ריידן, אָדער נור אפילו צו טראכטן, וועגן די בלוטיקע געשעהענישן, שטעלן זיך מיר די האָר קאפויר. א שוידער כאפט מיך ארום, און דאס בלוט אין די אָדערן וועלט מיר פארקילט. סקאָן זיין אז דער צווייטער חשבון איז אפשר ריכטיקער פון דעם ערשטן. ניין, מיר טאָרן ניט דערלאָזן דערצו אז ווען די ישועה וועט קומען, ווי לאנג דאס זאָל ניט נעמען, זאָלן כאטש בלייבן לעבעדיקע עדות צו דערציילן דעם אמת. מיר טאָרן נישט דערלאָזן דערצו, אז די גאנצע בלוטיקע ארבעט, וועלכע איז אָפגעטאָן געוואָרן דורך די רוצחים, דורך די חיות בצורת מענטשן, זאָל ניט פארווישט ווערן אזוי אז סזאָל פון זיי קיין שפורן נישט בלייבן. ניין, סוואָלט געווען דער ערגסטער פארברעכן אז די מערדערישע בלוטיקע מעשים זאָלן פארגעסן און פארשוויגן ווערן. פונקט ווי ממוז זיך מיט אלע כוחות און מיטלען אויסבאהאלטן און קאָנען דערלעבן דעם סוף כדי צו קאָנען זיין די עדות, אזוי מוז מען אויך, ווי וייט מקאָן, זען נקמה צו נעמען אין די ווילדע בעסטיעס, אזוי אז זיי זאָלן פארזאָגן זייערע קינדער און קינדסקינדער! יידישע געשיכטע! עדות! נקמה!

אזוי בייטן זיך יעדע מינוט די געדאנקען. אָט וועלט מיר ליכטיק אין די אויגן אין דער גרויסער פינצטערניש פון דער קאנצרע אין בילדער, פייערדיקע, שווימען פארביי די אויגן. סגעדויערט רגעס און מיר איז ווידער פינצטער,

אזן ווידער נעמען מיך ארום אזויפיל געדאנקען, אז סאיז פשוט נישט מעגלאך זיי פון קאָפּ ארויסלאָזן. ווי די תבואה פאלט צווישן די מילשטיינער און ווערט צעריבן, אזוי פליהען די געדאנקען אין מח אריין און ווערן דאָרטן צעריבן.

19. טעאפיל קאפאר

ווען דער ראטן־פארבאנד האָט פארנומען די מערב־גרענעצן זיינען אלע געשעפטן ליקווידירט געוואָרן. די מענטשן, וועלכע זיינען געשטאנען ביי די געשעפטן, די אייגנטימער הייסט עס, האָבן מורא געהאט ערגעץ זיך א ריר צו טאָן. דער אָרימער קלאס האָט זיך אָנגעהויבן פארנעמען מיט האנדל, מיט ספעקולאציע, אונזער קאפאר האָט אָנגעהויבן ווערן א ספעקולאנט. מפארדינט דאָך שטיקער גאָלד! מקאָן דאָך ווערן א גביר! ביי אונז, למשל, קאָסט א קילאָגראם חזיר צוואנציק רובל און אין לעמבערג קאָסט עס פופציק רובל. א קילאָגראם צוקער איז ביי אונז צוועלף רובל און אין לעמבערג איז עס פינף רובל. אזויארום, אז מקאָן נעמען אוז קויפן, לאָמיר זאָגן, 20 קילאָגראם חזיר און גלייך פארדינען ביז לעמבערג 600 רובל, און צוריק פון דאָרט ברייננגען א 40 קילאָגראם צוקער און ווידער פארדינען קארגע 300 רובל, און אין א קורץ שטיקל צייט קאָן מען ווערן א גביר!

דער הער קאפאר האָט טאקע אזוי געטאָן, אָבער קיין מזל ניט געהאט. סאיז נישט געווען אזוי ווי ער האָט זיך פאָרגעשטעלט. אים האָט געפעלט דער סוחרישער אָדער. ווען ער האָט געבראכט די חזיר קיין לעמבערג איז נישט געווען קיין קונה. ניט נאָר ער קאָן ניט קריגן קיין 40 רובל א קילאָ נאָר אפילו קיין 20 נישט. דער צוריקווענדט מיט דעם צוקער האָט זיך אויך אויסגעלאָזט אָן שום מזל. סאיז אין האשט געוואָרן א זול אויף צוקער ביז ער האָט די סחורה אהין געבראכט. ווייזט אויס אז קאפאר געהערט נישט צו דעם סאָרט מענטש וואָס מרופט אָן א סוחר. ער האָט נישט קיין איניציאטיוו, קיין געשעפטס־פעהיקייט. פארקערט, צו ארבעטן איז ער זייער מסוגל. מזאָל אים געבן א גרייטע זאך מיט איר אָנצופירן, אים שיקן ערגעץ, אים הייסן עפעס טאָן, קאָן מען קיין בעסערן סאָרט מענטש נישט האָבן. ער פאָלגט אלץ זייער ריכטיג אויס. איר קאָנט אים זאָגן וואָס איר ווילט, וועט ער צוריק נישט אָפענטפערן און ווערט נישט ברוגז. ער איז פון די פון „קשה לכעוס ונח לרצות". סאיז שווער אים אריינצובריינגען אין כעס, און ווערט ער שוין אמאָל אין כעס איז אים גרינג איבערצובעטן. די פרוי זיינע, בריגידא,

זי פֿירט מיט אים אַן: גיין, פֿאָרן, טאָן אלץ וואָס מדאַרף, און ער פֿאַלגט איר מיט דער גרעסטער פינקטלאכקייט.

אז סאיז קאפארן אין האנדל נישט געגאנגען און ער איז געבליבן דערזעלבער אַרימאַן, האָט ער פארלאָזן דעם מסחר און איז געוואָרן א בעקער. פונדעסטוועגן, האָט אים נאָך אלץ געצויגן צו פארשידענע מסחרים, אָט, למשל, צו קויפן ערגעץ א פֿאָר הויזן, א שינעל, א פֿאָר אלטע שטיוול און דאָס פארקויפן און פארדינען עפעס א קלייניקייט דערבייַ. אָט אזוי האָט הער קאפאר געארבעט און געהאנדלט ביז צו דער צייט וועז די דייטשן האָבן פארנומען די מערב־געגענטן פון אוקראינע. זינט זיי זיינען אריין האָט ער ווידער געארבעט אָבער ער האָט שוין מער געהאנדלט ווי געארבעט. פיל לעבנסמיטל האָבן אויסגעפילט, סאיז געווען שווער צו קריגן, ובפרט פאר א יידן איז דאָך אודאי און אודאי געווען שווער עפעס צו באקומען. האָט קאפאר מיט די יידן געמאכט געשעפטן, געהאנדלט מיט זאלץ, מעל, טאבאק און האָט זיך אזוי־ארום געמאכט א לעבן. וועז ער האָט שוין געהאט א פֿאָר מארק אין קעשענע האָט ער זיך אריבערגעקליבן פון האשט אין א דאָרף איריין אויף ווירטשאפט. טאקע דאָרט וואו מיר געפינען זיך ערשט. אָבער וועז מיר זיינען צו אים געקומען האָבן מיר מיט אים אָפּגעמאכט אז קיינע מסחרים זאָל ער נישט מאכן. סווען שוין געניג זיין, אז ער וועט דארפן האָבן צו טאָן מיט אונזערע זאכן אויף בייטן. דאָס האָבן מיר געהאלטן פאר נויטיק כדי וואָס וויניקער מענטשן זאָלן צו אים קומען.

נאָך זומער, וועז מיר זיינען געווען ביי אים דאָס ערשטע מאָל נאָך דער ערשטער שחיטה פלעגן צו אים קומען פויערן פון אלע ארומיקע דערפער. דער האָט געפאָדערט זאלץ, דער גאז, דער סאָדע, און אזוי האָט זיך א גאנצן טאָג די טיר נישט פארמאכט. מאיז צו אים געגאנגען אזוי ווי אין א קלייט אריין. סאיז נישט געווען גוט. מיר האָבן זיך אויף דעם בוידעם נישט געקאָנט א ריר טאָן. אָבער וועז ער האָט יעדן פויער אָנגעהויבן ענטפערן, אז ער האנדלט שוין נישט מער, אז ער האָט נישט וואָס צו פארקויפן, האָבן זיי אויפגעהערט קומען צו אים, חוץ די קרובים זיינע. א משפחה האָט ער געהאט א גרויסע, נישט אזוי ער ווי זיין פרוי, און נישט נאָר אין דעם דאָרף, וואו ער האָט געוואוינט, נאָר אין די אנדערע נאָהענטע דערפער. דער איז א טויף־פאָטער, דער איז א פעטער, דער איז א שוועסטערקינד... הכלל ער האָט געהאט אַן א שיעור קרובים. אָבער נישט אלע קרובים זיינען גלייך. פאראן אזעלכע, וואָס מקאָן זיי גיך ארויס־משלחן פון שטוב. פאראן אָבער אזוינע וואָס מקאָן פון זיי ניט אזוי שנעל פּטזר ווערן. אזא מין

קרוב זיצט אזוי לאנג אין שטוב ביז סוערט נמאס דאָס לעבן זיצן פארשפארט אין דער באהעלטעניש. אָבער דערצו קאָן מען זיך שוין גאָרנישט העלפן. פון מסחרים האָט ער זיך געקאָנט אָפזאָגן, אָבער פון די קרובים, פון דער משפחה, האָט ער זיך ניט געקאָנט אָפווארפן.

דערווייל קומט אָן דער ווינטער. וועט אונז עמיצער פון קאפארס קרובים פאקן?

אָט געשעט אמאָל וועז קאפאר גייט ארויס אין גאס, די טיר איז אָפן און ער גיט א זאָג פלוצלינג:

— „באהאלט זיך אונטער דער ריבע, מקאָן נישט ארויסגיין! בערל האָט נישט איינגעהערט און איז ארויס. גוט וואָס יענער האָט אייגעזעז אויף דעם לייטער נאָר די פיס, און סאיז ניט געבליבן קיין חשד אז קאפאר באהאלט אויס יידן און די מעשה איז צעריבן געוואָרן. א צווייטער פאל איז געווען טאקע מיט מיר. מיר זיצן אין דער נאָרע. די פרוי קאפאר קלאפט אָן און רופט אונז ארויסגיין עסן פרישטיק. איך האָב נאָר וואָס געעפנט דאָס טירל פון קאמער וואָס פירט אין קיך אריין, און פונקט אין דער מינוט האָט זיך געעפנט די טיר, וואָס פירט פון שטאל אין קיך אריין און סהאָט זיך באוויזן די אלטע פאשינסקע. א גליק, וואָס זי איז גראדע געשטאנען מיט דער פלייצע צו דער קיך און מיט דעם פנים צו דער טיר, כדי זי צו פארמאכן. סאיז געווען מיין מזל וואָס איך האָב נאָך אין דעם מאָמענט באוויזן אריין צוריק אין דער נאָרע און זיך פארשטעקט.

שוין די צווייטע וואָך, אז אָכרים איז נישטאָ. מיר וואָרטן אויף אים. ער דארף זיין. ער דארף אויסבייטן אייניקע זאכן פאר זיינע יידן, וואָס געפינען זיך ביי אים. סאיז שוין אויפדערנאכט, ארום פינף אזייגער. אָכרים איז צוגעפאָרן, אויסגעשפאנט דאָס פערד, אריינגעפירט אין שטאל אריין, אריינגעקומען אין שטוב אריין. ער פרעגט וואָס מאכן מיר, און מיר פרעגן זיך נאָך אויף „זיינע" יידן, וואָס זיי מאכן. ער גיט אונז איבער א גרוס מיט א בריוו. מיר הויבן אים אָן צו פרעגן וואָס סהערט זיך אין האשט. קיין נייס איז נישטאָ. די מלחמה איז א מלחמה; קיין סוף פון איר זעט מען נאָך נישט. ער דערציילט אונז דערווייל, אז מהאָט געכאפט חיים נאוואקן מיט זיין פאמיליע. מיר פרעגן אים ווי אזוי איז דאָס פאָרגעקומען.

—„אָט וואָרט", זאָגט ער, „וועל איך אייך דערציילן". און אָט וואָס ער האָט אונז דערציילט: חיים נאוואק האָט זיך פון דער ערשטער שחיטה געראטעוועט מיט זיין פאמיליע. בלויז אין קינד איז ביי אים אומגעקומען בעת דער באָמבארדירונג

פון האשט. ער מיט זיין פרוי רבקה און צוויי קליינע קינדער זיינען דאן געבליבן לעבן. בעת דער צווייטער שחיטה האָבן זיי זיך אויך געראטעוועט. ווי אזוי איז נישט באוואוסט. וועז מהאָט זיך פאר דער דריטער שחיטה אָנגעהויבן צונויפגיין קיין האָשט, איז חיים נאָוואק אויך געקומען מיט זיין פאמיליע און ער האָט באוויזן זיך צו באהאלטן ערגעץ ביי א פויער אין א שטאל. אָבער א צווייטער פויער האָט אים נאָכגעקוקט וואו ער גייט. חיים נאָוואק האָט געטראָגן א פאָר גוטע שטיוול, און דעם פויער האָט זיך זייער פארגלוסט זיי צו האָבן. אליין איז חיים געווען א פארוואונדעטער אויף ביידע פיס, נאָך פון דער באָמבארדירונג פון האָשט. געלעגן שיינע עטלאכע חדשים ביז ער האָט זיך אויסגעהיילט פון די וואונדן. דער פויער, וואָס האָט געוואלט האָבן נאָוואקס שטיוול איז אוועקגעגאנגען און געמאָלדן דער פאָליציי, אז דאָרט און דאָרט געפינט זיך א ייד. באלד איז מיט אים געגאנגען דער פאָליצמאן מאמזשאָרא, וואָס איז געקומען קיין האשט פון גאליציאנער געגענט. קומענדיק צו דעם אָרט, וואו חיים נאָוואק האָט זיך געפינען, האָט דער פאָליצמאן אים באפוילן, ער זאָל באלד ארויס פון דאָרטן. חיים נאָוואק איז טאקע באלד ארויס און זיך געוואָרפן גלייך אויפן פאָליציאנט, אים אָנגענומען פארן גאָרגל, די ביקס ביי אים ארויסגעריסן, אים אומגעוואָרפן אויף דער ערד און געוואָלט אים דערשיסן, אָבער אין דעם אויגנבליק איז אונטערגעלאָפן דער פויער מיט א גרויסן שטעקן און דערלאנגט נאָוואקן איבערן קאָפ. חיים איז באלד אומגעפאלן. אין דעם מאָמענט האָט זיך דער פאָליציאנט אויפגעשטעלט אויף די פיס, געכאפט די ביקס און גלייך דערשאָסן נאָוואקן. וועז נאָוואק איז שוין געלעגן אין א קאליזשע בלוט, א טויטער, האָבן זיי ערשט ארויסגענומען זיין פרוי מיט ביידע פיצלאך קינדער און זיי אויך גלייך דערשאָסן. מהאָט זיי אלע ארויפגעוואָרפן אויף דעם וואָגן וואָס א פויער האָט געבראכט, און זיי אָפגעפירט צו דעם ברודער־קבר. די שטיוול האָט יענער פויער גלייך נאָכן דערשיסן אראָפגענומען פון חיים נאָוואקס פיס.

קיין אנדער נייס האָט אונז אכרים נישט געבראכט.

20. אלערליי שרעק — מיר שטייען גרייט צו אנטלויפן

מיר האָבן זיך געלייגט שלאָפן. די נאכט גייט אריבער. ווי נישט איז פאָרט רואיקער אביסל ווי דער טאָג. מלייגט זיך שלאָפן. משלאָפט איין און מווייסט דערווייל נישט עטלאכע שעה וואָס סטוט זיך מיט דיר. אינדערפרי ווערט ווידער

נודנע אויפן הארצן, פינצטער אויף דער נשמה. סהויבן זיך אָן מישן די געדאנקען. פונם אויפשטיין ביזן פרישטיק זיצן מיר אין דער קאנורע, ווייל אינדערפרי דארף מען דאָך מעלקן די קו, געבן איר עסן, געבן עסן דעם פערד, דעם חזיר, די עופות, אריינטראָגן וואסער אין שטוב אריין, האָלץ צוגרייטן, אונטערשפרייטן שטרוי דער כודאָבע. די אלע ארבעטן מוזן געטאָן ווערן ביי אן אָפענער טיר, און אז די טיר פון גאס אין שטאל אריין איז אָפן, דאן קאָנען מיר אין שטוב נישט זיין. עס דויערט א פּאָר שעה ביז די ארבעט ווערט דערלויבט. ווען דער פרישטיק ווערט פארטיק, קלאפט אונז אָן די פרוי קאפאר און מיר גייען ארויס פונם באהעלטענים. מעסט אָפּ, און ווייטער איז שוין ווי סמאכט זיך. אָדער מקאָן אָפּזיצן אין שטוב א גאנצען טאָג און קיינער זאָל נישט קומען, אָדער מדארף לויפן עטלאכע מאָל א טאָג פון שטוב אין קאנורע אריין זיך צו באהאלטן.

אָכרים מיט קאפארן זיינען אוועקגעפאָרן אויף די דערפער מיט סחורה אויסצובייטן אויף תבואה, האָניק און אנדערע זאכן. מיר זיצן אין שטוב. קיינער איז נישטאָ. קיינער קלאפט נישט אין טיר. די פרוי קאפאר לייגט איבער אירע זאכן אין שראנק. אלע שטייען ארום איר און באטראכטן די אלע זאכן. ביידע גאבריניעס זיצן אויפן בעט און ארבעטן זאָקן און איך זיץ אויף א קליין, נידעריק ביינקעלע, דער טיעטראד (העפט) אויף א העכער ביינקל און שרייב לעם בעט, עטוואָס ווייט פון פענצטער. מיר הערן נישט גאָרנישט. און פלוצלונג גיט די קליינע גאבריניע, קאפארס טאָכטער, א געשרייי, נישט מיט איר קול: „מאטקא באסקא. באָזשע סוועטי! (גאָטס מוטער, הייליקער גאָט). העליא קוקט אריין אין פענצטער"...

איך האָב א הויב געטאָן די קאָפּ און געזען די דאָזיקע העליא פונקט ווי זי שטייט לעם מיר. מיר זיינען אלע ווי טויט געבליבן. די פרוי קאפאר איז געגאנגען, איר געעפנט די טיר, און מיר זיינען אין דער צייט דערווייל ארויס אינם באהעלטעניש אריין. ווען העליא איז אריינגעקומען אין שטוב, איז זי אליין אויך געווען בלאס ווי די וואנט.

— „וואָס האָב איך דאָ אָפּגעטאָן?", זאָגט זי צו דער פרוי קאפאר. אונזער בעלהביתטע מאכט זיך אָבער נישט וויסנדיק און זאָגט איר:

— „וואָס האָסטו געטאָן? האָסט גארנישט געטאָן".

— „וואָס רעדסטו, בריגידא, ווען איך זאָל געווען וויסן, אז ביי דיר זיינען דאָ יידן, וואלט איך בכלל נישט געווען געקומען צו דיר. צום ווייניקסטן אין

פענצטער כאָטש נישט געווען געקוקט. איך האָב דאָך זיי אלעמען געזען... און דער מיט דעם ליסן קאָפּ, האָט געהאט א מאנופאקטור געשעפט".

— „ניין", ענטפערט פרוי קאפאר. „ער האָט נאָר געהאט א באקאליי געשעפט און ווייטער קען איך אים גאָרנישט. איך ווייס נישט ווער זיי זיינען. אז זיי זיינען פון האָשט וויס איך".

— „ווען זיינען זיי צו דיר געקומען?"

— „היינט", ענטפערט די פרוי קאפאר. אָכרים האָט זיי היינט אהער געבראכט און פירט זיי קיין זדאָלבונאָוו. נאָר ווי אזוי סזאָל נישט זיין", זאָגט די פרוי קאפאר מיט א געלעכטער צו העליאן, „איצט גיי און דערציילּ אלעמען, אז דו האָסט ביי קאפארן געזען יידן, און דו ווייסט מיט וואָס דאָס שמעקט".

— „וואָס רעטסטו", זאָגט העליא, „איך ווייס גוט מיט וואָס דאָס שמעקט. דו ווייסט, אז ביי אונז האָט זיך יאסיע (?) אויסבאהאלטן דריי חדשים און ערשט דאָ ניט לאנג האָט זיך ביי אונז אויסבאהאלטן הערשקאָ (?). דו ווייסט וויפל מיר האָבן איבערגעלעבט? איך ווייס וואָס פאר א פאראנטוואָרטלעכקייט דאָס איז, איך וועל אפילו סטאכן נישט דערציילן" (דער מאן אירער הייסט סטאך).

— „געדענק, טאָמער פּלאָפּלסטו זיך ערגעץ אויס מיט דיין צונג, זיינען מיר אלע פארלאָרענע".

העליא גיט איר ערן־וואָרט, אז זי וועט קיינעם נישט דערציילן און אז דאָס בלייבט א שטרענגער סוד צווישן זיי ביידע. ביז דער ישועה. זיי האָבן נאָך לאנג אזוי געדעדט. און העליא איז אוועקגעגאנגען.

מיר, זיצנדיק אין נאָרע, האָבן זיך, יעדערער פון אונז, אַרויסגעזאָגט זיין געדאנק וועגן דער געשעעניש. די געדאנקען האָבן זיך נישט געגלייכט. דער האָט געזאָגט אזוי, דער צווייטער אנדערש. נאָר מיט איין געדאנק האָבן זיך אלע געגלייכט: נו, אצינדערט זיינען מיר פארלאָרענע! וואָס טוט מען? די קאפאר האָט איר אויסגעזאָגט דעם גאנצן אמת. העליא האָט אונז געזען. געגנוג, אפילו ווען זי האָט נאָר געזען איינעם פון אונז. מיר באקלערן אזא פּלאן, אז בתיה דארף אוועקגיין קיין באטשאניצע, בערל קיין קראסנאסעליע און איך מיט מאָטלען צו אָכרימען.

די טיר האָט זיך געעפנט. העליא איז אַרויסגעגאנגען. מיר האָבן אביסל אָפּגעאָטעמט. די פרוי קאפאר האָט צוגעשטעקט די טיר, איז אַרויסגעגאנגען צו אונז און אָנגעקלאפּט, מיר זיינען אַרויס פון דער נאָרע, אלע טויט־דערשראָקענע.

— „נו, וואָס הערט זיך?" פרעגן מיר דער פרוי קאפאר. „די פרוי קאפאר האָט פאר געווויס העליאן אויפגעדעקט דעם סוד".

— „יאָ... איך האָב איר דערציילט". און זי הויבט אָן צו דערציילן. אליין איז זי בלאס ווי די וואנט, טויט דערשראָקן, און וויל זיך באהערשן און אונז בארואיקן. די טרערן שטייגן איר אין די אויגן. זי דערקלערט אונז, אז זי האָט איר געמוזט אויסזאָגן, מחמת העליא האָט דאָך אונז אליין געזעגן דייטלעך. מיר רייסן זיך פשוט פאר די האָר.

— „האָט נישט קיין מורא", זאָגט זי צו אונז. „זייט נישט קיין פחדנים. נו, האָט זי געזעגן, איז וואָס? זי וועט נישט דערציילן קיינעם, און פאר אלע גויטן איז וועט מען נאָר איינמאָל שטארבן".

זי רעדט, אָבער דאָס לשון איז נישט אירס. אויטאָמאטיש קומען אזוי ארויס די ווערטער פון איר מויל.

— „יאָ", זאָג איך צו איר, משטארבט טאקע נישט מער ווי איינמאָל, אָבער נישט צוליב דעם ציל זיצן מיר דאָ. מיר זיצן דאָ צוליב דעם, אז מיר זאָלן קאָנען איבערלעבן און נישט צו שטארבן, און מיר מוזן זיך היטן פאר יעדער קליניקייט".

— „נו, גוט. וואָס־זשע קאָן מען טאָן, אז זי האָט שוין געזען? איך האָב איר דערציילט", זאָגט זי, „אז אכרים האָט אייך היינט בייגאכט געבראכט אהער און איר פאָרט מיט אים קיין זדאלבונאוו. זי וועט קיינעם נישט דערציילן און אלץ וועט זיין אין אָרדנונג. זעט אָבער, אז דעם מאן טאָר מען דערווייל וועגן דעם גאָרנישט דערמאָנען. זיי וועלן קומען צופאָרן, קאפאר מיט אכרימען, און איך וועל מיט אכרימען אויעקפאָרן קיין האָשט. פון דאָרטן וועל איך פאָרן מיט אכרימען קיין קראסנאסעליע, ווייל מדארף צופירן אהין א פאָר געניז, אביסל טוטין, א פלאש נאפט. דאָס מוז מען אויעקפירן, ווייל זיי האָבן דאָס נישט אוף זיי האָבן מיך זייער געבעטן דאָס זיי צו ברייגגען".

— „נו גוט, מיר וועלן קיינעם נישט דערציילן גאָרנישט. און וואָס וועט זיין וועגן העליא וועט פלוצלונג זיך זען מיט דעם הער קאפאר און וועט אים פרעגן, צי מיר זיינען שוין אָפגעפאָרן, ווי אזוי האָט מען אונז אָפגעפירט?"

— „האָט קיין מורא ניט, זי וועט נישט פרעגן און וועט נישט דערציילן קיינעם גאָרנישט".

וויזט אויס, אז די פרוי קאפאר וויסט בעסער פון אונז ווער די העליא איז.

פארנאכט זיינען צוגעפאָרן צום שטוב דער הער קאפאר מיט אָכרימען און האָבן געבראכט גענז און תבואה, וואָס זיי האָבן אויסגעביטן פאר סחורה. די פרוי קאָפאר גרייט זיך צו אין וועג אריין קיין האָשט און פון דאָרט קיין קראסנאסע־ליע. זי האָט באלד געקוילעט צוויי גענז, זיי אָפּגעפליקט, אָפּגעסמאליעט, אייגעפאקט אין קאָשיק, געזומען מיט זיך א פלאש נאפט, אביסל טוטין, א פאָר עפל אוּן זיך אָנגעטאָן. דער וועג איז געווען א גוטער, א שליטוועג, און זי מיט אָכרימען זיינען אוועקגעפאָרן קיין האשט.

דאָס איז געווען פרייטאָג, שוין אויף דער נאכט. דער הער קאפאר האָט געגעבן דעם פערד עסן, אים אָנגעטרינקען, און אריינגעגאנגען אין שטוב אריין. מיר דערציילן אים גאָרנישט. מיר האָבן א באפעל פון דער פרוי קאפאר גאָרנישט צו דערציילן. אז סוועט אויסקומען, וועט זי אים אליין דערציילן. איך האָב געהאלטן אז מדּרף אים יאָ אויסזאָגן אָבער נישט מיר נאָר זי. און אזוי ווי זי איז נישטאָ וועלן מיר וואַרטן אויף איר מיט דער גאנצער געשיכטע.

אזויווי מיר האָבן נישט געוואָלט ער זאָל מאכן וועלכע סאיז מסחרים — אזוי האָבן מיר מיט אים אָפּגערעדט נאָך זומער — אזוי האָבן מיר אויך אָפּגערעדט מיט זיי, אז ביידע פון שטוב טאָרן קיינמאָל נישט אוועקגיין. אויב אייגער פון זיי פאָרט ערגעץ אוועק, מוז דער צווייטער בלייבן אינדערהיים. זומער, די ערשטע פאָר טעג, איז אזוי געווען, אָבער דערנאָך האָבן זיי ביידע אָנגעהויבן אוועקצופאָרן. איז ער געגאנגען אָדער געפאָרן קיין האשט, איז זי געגאנגען קיין אנאפאָליע. מיר האָבן אָבער איינגעזען, אז אזא זאך איז פאר אונז געפערלאך. בלייבן מיט ביידע גאבריניעס אין שטוב איז א גרויסע ריזיקע. זיי זיינען פאָרט ניט מער ווי קינדער. די עלטערע גאבריניע איז שוין אפילו א מיידל צו לייטן, שוין אלט אכצן יאָר, און זייער שיין אויסגעוואקסן, נאָר דער שכל איז קליין, נאָך נישט דערפאָרן. מיר האָבן איר אָפט דערוויף געמאכט באמערקונגען. אביסל האָט עס יאָ געהאָלפן, נאָר מערסטנטייל — נישט. די פרוי קאפאר האָט איר כסדר אונטערגעטראָגן. זי האָט נישט געקאָנט איינזיצן אין שטוב. איז ער נאָר אָפּגעפאָרן, אזוי האָט זי באלד אָפּגעזוכט אן אָרט אויך אוועקצופאָרן. זי האָט זיך אָפּגערעדט אז שבת פאָרנאכט, אָדער נאָך אפילו בייטאָג, וועט זי זיין צוריק פון האָשט און אויב נישט איז אמשפּעטסטן זונטיק אינדערפרי. שבת אינדערפרי, אזוי ווי כסדר, איז דער הער קאפאר אויפגעשטאנען פרי, באזאָרגט די וויבטשאפטלעכע ענינים און געמאכט פאָרטיק דעם פרישטיק, דערלאנגט צום טיש קאָרטאָפליעס, ברויט, זויערע קרויט. מיר זעצן זיך ארום טיש און עסן. אָפּגעגעסן, זאָגט דער הער קאפאר:

— „איך וועל נעמען א פּאָר שטיוול און וועל צופּאָרן דאָ אויף דעם כוטאָר און וועל זיי פּארקויפן און וועל באלד קומען צוריק.“

מיר זיינען געבליבן אלע אליין אין שטוב מיט ביידע גאבריניעס. דער טאָג איז דורכגעגאנגען גוט. קיינער איז דעם טאָג נישט געקומען צו די קאפּאָרס. סאיז געווּאָרן נאכט. מיר האָבן אויסגערעכנט אזוי: קאפּאר איז אוועקגעפּאָרן ארום צען אזייגער אינדערפרי, ער דארף אהין פּאָרן א צוויי שעה, צוריק א צוויי שעה, דאָרטן שטיין בערך צוויי שעה, צוזאמען ארום זעקס שעה. אפשר איז ער צוגעפּאָרן נאָך ערגעץ, דארף מען צוגעבן נאָך צוויי שעה, הייסט עס א סך הכל ארום אכט שעה. אז ער איז אוועקגעפּאָרן צען אזייגער אינדערפרי דארף ער זיין, וועדליק דעם חשבון, צוריק ארום זעקס אזייגער פארנאכט.

סאיז שוין זעקס און קאפּאר איז נישטאָ. סאיז זיבן, אכט, ניין, צען... נישטאָ קאפּאר! מיר האָבן אָנגעהויבן איבערצוקלערן. וואָס קאָן דאָס זיין? אפשר האָט מען אים ערגעץ איבערגענומען און אָפּגענומען די תבואה, וואָס ער האָט אויסגע־ביטן, אָדער אפשר האָט ער גאָרנישט אויסגעביטן און האָט זיך ערגעץ אָנגעשיכורט. אָבער די אלע זאכן זיינען אלץ גאָר ניט. דער עיקר געדאנק איז געווען דער, אז מהאָט אים ערגעץ איבערגענומען, און סאיז מיט אים געשען עפּעס אן אומגליק.

וואָס טוט מען? שלאָפן לייג איך זיך נישט דערווייל. אויסטאָן זיך דארף קיינער זיך נישט היינטיקע נאכט, ווייל טאָמער מאכט זיך, אז ער קומט מיט פּאָליציי און מוויל ביי אים מאכן א רעוויזיע, אזוי ווי ער איז באקענט אלס סוחר. בערל זיצט אויך מיט מיר. סאיז שוין עלף, צוועלף אזייגער אין דער נאכט. מאָטל שלאָפט שוין. בתיה שלאָפט שוין אויך. איך בין אויך שלעפּעריק געווּאָרן. איך האָב זיך אנידערגעלייגט און אנטשלאָפן געווּאָרן. ביידע גאבריניעס זיינען שוין לאנג געשלאָפן. זיי האָבן זיך נאָך ניין אזייגער געלייגט שלאָפן. בערל איז אויך אנטשלאָפן געווּאָרן. פּארטאָג האָבן זיך אלע אויפגעכאפט. קאפּאר איז נישטאָ. סאיז ליכטיק געווּאָרן. מיר האָבן זיך אָנגעהויבן פּאָרצושטעלן וואָס סקאָן פּאָרקומען, אויב קאפּאר זאָל קומען מיט פּאָליציי. מיר זיינען דאן פּארפאלענע! מילא, וואָס וועט זיין וועט זיין. דערווייל דארף מען ארויסנעמען פון דער שאפע די בעסערע זאכן און זיי אריינטראָגן אין דעם באהעלטענישׂ. און אפשר דארף מען נאָך צואווארטן אביסל? מיר האָבן אביסל צוגעווארט און ארויסגענומען אלע בעסערע זאכן פון שטוב, זיי איינגעפּאקט און אריינגעווּאָרפן אין דער קאנורע, און אליין זיך אויך דאָרט אנידערגעזעצט. ביידע גאבריניעס זיינען ארומגאנגען ווי צעמישטע. זיי האָבן זיך אויסגעווייגט ביז די לעצטע טרערן, אָבער קאפּאר

איז נאָך אלץ ניטאָ. דער זייגער איז שוין זיבן, נישטאָ קיינער! ארום האלב־אכט, זיצנדיק אין דער גאָרע, שרייט אריין צו מיר בתיה:

— „פרץ, קאפאר איז שוין דאָ!"

— „מזל־טוב דיר", זאָג איך צו איר, „זאָלסט מיר נאָך דערלעבן אָנזאָגן גרעסערע בשורות"...

מהאָט אויסגעשפאנט דאָס פערד, אריינגעפירט אין שטאל אריין, צוגעשטעקט די טיר, און מיר זיינען ארויסגעגאנגען. איך האָב אים אָפגעגעבן א גרויסן גוט־מאָרגן. מיר האָבן אים אָנגעהויבן איבערפרעגן, וואָס איז דאָס געשען מיט אים? ער האָט אָנגעהויבן פאמעלעך דערציילן וואָס מיט אים האָט פאסירט: ווי אזוי דער פויער, ביי וועלכן ער האָט אויסגעביטן די תבואה האָט געשטעלט א פלאש בראָנפן, און נאָך א פלאש און נאָך א פלאש, און ער איז שיכור געוואָרן. פונדעסטוועגן האָט ער געגומען דאָס פערד, כאָטש ער איז געווען שיכור, און סאיז געווען ביינאכט און האָט זיך אויפגעזעצט צו פאָרן אהיים, ווייל ער האָט אונז אין זינען געהאט. אָבער ווען ער איז אָפגעפאָרן א שטיקל וועג האָט ער זיך איבערגעקערט. א פויער האָט דאָס דערהערט און איז ארויסגעגאנגען און האָט אים אריינגעגומען צו זיך אין שטוב אריין. ער האָט דאָרט איבערגענעכטיקט און איז אינדערפרי ארויסגעפאָרן.

דערווייל האָבן מיר איבערגעלעבט א נאכט א נישקשהדיקע...

21. אחרי מות פרץ

בתיה בן־ברוך—ווייסמאן

פון דער גרופע, וואָס האָט זיך אויסבאהאלטן ביי דער משפחה קאפאר, בין איך די איינציקע געבליבן לעבן. איך פיל א הייליקן חוב צו שרייבן איינעם פרטים וואָס פרץ ז״ל האָט ליידער, ניט באווּיזן ענדיקן אָדער פארגעסן צו געבן. אויך איז מיין חוב צו דערציילן אין קורצן וועגן דער פרוי בריגידא קאפאר, די איינציקע וואָס איז פארבליבן פון דער גאנצער משפחה.

סעפטעמבער 1939. דער ראדיאָ האָט געמאָלדן וועגן דייטשישן אינוואַרפאל אויף פוילן. אזויווי איבערן גאנצן לאנד, אזוי אויך ביי אונז אין האָשט, זיינען די מענער גלייך מאָביליזירט געוואָרן. אין שטעטל איז געוואָרן א טומעל און א אומאָרדנונג. קיינער האָט ניט געוואוסט וואָס מהאָט צו טאָן. אסך האָבן אָנגעהויבן פארזאָרגן זיך מיט אלערליי שפּיז־מיטלען. מהאָט מורא געהאט פאר הונגער... אנדערע האָבן געגרובן שוץ־גריבער לעם די שטיבער. א טאָג שפעטער, איז האָשט פארפלייצט געוואָרן מיט עוואקואירטע משפחות, פרויען און קינדער, פון הויכע בעאמטע און מיליטער־לייט, וואָס זיינען געקומען אוש פון וואַרשע און פון דער דאָרטיקער ארומגעגנט. א פרשה פאר זיך איז דער שטראָם פון יידישע פליטים וואָס האָט זיך געצויגן דורך אונזער שטעטל, סיי בייטאָג סיי ביינאכט. אלץ האָט זיך געוואָלט אריבערכאפן קיין ראטן־פארבאנד, כדי זיין וואָס ווייטער פונם בלוטיקן שונא. אויך אסך האָשטער יונגעלייט האָבן זיך געלאָזט צו דער רוסישער גרענץ. קלאנגען זיינען געווען, אז די סכנה דראָעט קודם־כל די מענער. פרויען און קינדער; לאָזן די דייטשן לעבן...

דערווייל האָט זיך אָבער פונם גאנצן לויפן צו דער גרענץ, אויסגעלאָזט א בוידעם. די רוסישע מאכט האָט די פליטים, ניט אריינגעלאָזט! דער טומעל און ניטזיכערקייט איז געוואָרן נאָך גרעסער. און פלוצלינג, זייענדיק אזוי פארצווייפלט, איז אָנגעקומען די גליקליכע ידיעה:

— „סאָוועטיש מיליטער, געפינט זיך שוין לעם דער אלטער פאָטשט". מיר זיינען געוואָרן בירגער פון סאָוועטן־רוסלאנד. דאָס איז געווען דער ערשטער פועל־יוצא פון רוסיש־־דייטשישן פאקט. לאנגע מחנות פון רוסישע סאָלדאטן האָבן זיך געצויגן בייטאָג און ביינאכט. זייער שנעל האָבן זיי באזעצט גאנץ אוקראינע און בעלאָרוסיא (ווייסרוסלאנד).

די מיליטערלייט וואָס זיינען געשטאנען אין האָשט, האָט מען צושטעלט אין די הייזער. ניט דורכגעלאָזט קיין איין שטוב. זיי האָבן זיך באנומען זייער גוט, קיין זאך ניט גענומען, ניט גערירט. מיט פרייד האָבן מענטשן געטראכט:

— דאָס איז דער מאָראל פון נייעם סאָוועטישן בירגער... און זיי האָבן טאקע אזוי אויסגעזען. סאָלדאטן מיט אָפנע פנימער. זייער באשיידן געקליידעט אין וואטענע „קופאיקעס" (א כאראקטעריסטישער רוסישער פאָלקס־מלבוש) און „אָבמאָטקעס" (וויקלשנורן) אויף די פיס, אָפטמאָל ארומגעבונדענע מיט שטריקלאך...

די מיינונג איבער דער רוסישער מאכט, האָט לאנג ניט אָנגעהאלטן. סהאָט לאנג ניט געדויערט, און מיר האָבן אָנגעהויבן פילן דעם טעם פינם נייעם רעזשים. סערשטע האָט מען „נאציאָנאליזירט" אלע קלייטן. אויס בעלי־בתים: נישטאָ קיין פריוואט אייגענטום. טאָמער האָט מען געכאפט חלילה א סוחר ארויסטראָגן סחורה פון זיין אייגן געשעפט, איז ער גלייך געמשפט געוואָרן. חוץ דעם, האָט מען זייער אָפט געמאכט הויזוכונגן ביי סוחרים. מיט דער ארבעט האָבן אָנגעפירט האָשטער יונגע אוקראינער אָדער ווי מזאָגט אויף האָשטער לשון: די שייגאצעם. איבערנאכט זיינען זיי אלע געוואָרן הייסע קאָמוניסטן. סרוב פון זיי האָבן שפעטער, ווען די דייטשן האָבן אָנגעהאלטן די מאכט, געהרגט אסך יידן, א גרויסער טייל פון האָשטער סוחרים, זיינען פארמשפט געוואָרן צו תפיסה. דער משפט פלעגט פאָרקומען אינם האָשטער קינאָ־זאל, ביי אָפענע טירן, כדי די ארבעטער־מאסן, דער האָשטער פראָלעטאריאט, זאָל זען מיט אייגענע אויגן וויאזוי מחשבונט זיך אָפּ מיט האָשטער „בורזשויען" (גבירים)...

די סוחרים וואָס זיינען געשטעלט געוואָרן צום משפט, האָבן זיך געמומען אן אדוואָקאט. דאָס איז געווען א געוויסע פרוי ריבקאָוא, ניט קיין אנדערע נאָר טאקע דעם קרייז־פראָקוראָרס אייגענע, וויב... א דאנק איר כח־הדיבור, און א דאנק די טייערע מתנות וואָס סהאָבן באקומען די ריכטער און דער קרייז־פראָקוראָר אליין בכבודו ובעצמו, א דאנק דעם אלעם, זיינען די סוחרים אָפּגעקומען בלויז מיט שרעק און אין תפיסה אריין האָט מען זיי ניט איינגעזעצט...

נאָכדעם „נאציאָנאליזירן" די געשעפטן, האָט מען זיך געמומען „נאציאָנאליזירן"

די הייזער. דאָס האָבן די מאכט־לייט געטאָן אויפן ברוטאלסטן שטייגער. ווינטער, אין די גרעסטע שנייען און קעלטן זיינען משפחות אַרויסגעוואָרפן געוואָרן פון זייערע אייגענע הייזער, אינדרויסן אַרויס, פונקט ווי מוואַרפט אַרויס הינט. אסך מאָל האָט מען אפילו דאָס מעבל קאָנפיסקירט. (שפּעטער האָט די מאכט לויט א געריכט אורטייל, אומגעקערט א טייל פונם מעבל).

די לאגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער און געשפּאַנטער. יעוועזענע סוחרים, בעלי־בתים און זייערע קינדער זיינען ניט געווען בארעכטיקט צו באקומען עפּעס אן ארבעט. חוץ האָשטער תושבים, האָבן זיך איצט ארומגעדרייט אָן ארבעט, צענדליקער פליטים פון צענטראל־פוילן וואָס האָבן איבערגעלאָזט אין זייער אלטער היים וויב־און־קינדער און זייער גאנץ האָב־און־גוטס. זייער איינציקער באגער איז געווען — צוריק א היים, כאָטש זי, די היים, איז געווען אונטער דייטשישער אָקופּאציע. די רוסישע מאכט האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, און האָט אַרויסגעלאָזט אן אויפרוף אז ווער עס וויל זיך צוריקערן אין די אָקופּירטע ערטער, צום דייטש, דארף זיך איינמעלדן און די מאכט וועט שוין דאגהן אים אריבערשיקן. אסך האָבן זיך טאקע איינגעשריבן צום איבערפאָרן און האָבן אַרויסגעקוקט אויף דעם טאָג.

דער סוף פון דער מעשה איז געווען גאָר א טרויעריקער. אין א שיינעם פּרימאָרגן האָבן מיר זיך דערוואוסט אז בייגאכט, האָט מען אַרויסגעשלעפּט פון די בעטן אלע פּארעגעסטרירטע צום אויסוואנדערן, נאָר אנשטאט פון אוקראינע קיין דייטשלאנד־פוילן, האָט מען זיי פּארשיקט קיין סיביר... אין א צייט ארום האָבן מיר באקומען א בריוו פון סיביר פון אזא איינעם א פּארשיקטן. ער האָט זיך געבעטן רחמים מזאָל אים שיקן א ביסל עסן און טאבאק צום רויכערן.

אסך פון אונז האָשטער, זיינען געזעסן אויף די פּעקלאך און געווארט אויפן זעלבן וויסטיקן גורל — פּארשיקט ווערן קיין סיביר. קיינער פון אונז האָט זיך ניט פּאָרגעשטעלט אז סקאָן נאָך זיין עפּעס גרויזאמער פונם קאלטן סיביר...

האָשט אינם יאָר 1941, באשרייבט שוין פּרץ. סאיז איבריק באמערקן אז ניט אלץ האָט ער באוויזן באשרייבן. אָבער דאָס וואָס מיר האָבן, איז אן אמתער דאָקומענט פאר דער וועלט בכלל און פאר אונז האָשטער בפרט. בלויז: צוליב דעם, וויל איך מאכן א באמערקונג, וואָס נאָר אין לויף פון דער צייט איז מיר מעגלאך געוואָרן דאָס צו כאפן און ריכטיק אָפּשאצן. כבין זיך מתכוון צו די קהילה־לייט וואָס פּרץ ז"ל שרייבט וועגן זיי.

דאָס יידישע האָשט, איז געווען א משל פון אחדות און מסירות אין דידאָזיקע

שוועֶרע און טרויריקע צייטן. סאיז אין האָשט ניט געווען קיין אין פאל, קיין איין ייד סזאָל אויף אים פאלן דער קלענסטער חשד אז ער זאָל האָבן מיטגעארבעט מיט דער דייטשישער מאכט. סאיז א חרפה און וויטאָק צו דערמאָנען אז דאָ און דאָרט האָבן זיך אזעלכע אויסוואָרפן יאָ געפינען. אָבער ניט אין האָשט. אונזערע קהילה־מענטשן, האָבן מיט מסירת־נפש פארטיידיקט די אינטערעסן פונם כלל. זיי זיינען שטענדיק געשטאנען אויף דער וואך, און האָבן אלץ געטאָן כדי אָפצושטופן יעדער גזירה וואָס די רוצחים האָבן יעדן טאָג פריש ארויפגעוואָרפן אויפן האָשטער געטאָ מיטן ביסל יידן. ניט איינמאָל און ניט צוויימאָל האָבן זיי געכאפט אכזריותדיקע קלעפ פון די דייטשן, פונקט ווי אנדערע האָשטער יידן ניט קיין קהלישע פארזאָרגערס.

פרץ ז״ל איז געווען זייער א פארביטערטער מענטש. סהאָט זיך אים געדאכט, אז די גאנצע וועלט איז אים שולדיק אין זיין אומגליק. אין ביטערע מינוטן, ווען ער האָט זיך אויסגערעדט דאָס הארץ אויפן פאפיר, פארשטייט זיך אז ער האָט זיך ניט געקאָנט אָפגעבן א דין וחשבון וואָס ער שרייבט און וויאזוי ער שרייבט... דאָס טראכט איך, איז געווען די סיבה פון ניט אָפשאצן ווי עס דארף צו זיין, די מסוכנע ארבעט וואָס די האָשטער קהילה־לייט האָבן געפירט אין יענע מוראדיקע טעג.

נאָך א וויכטיקן פאקט האָט פרץ דורכגעלאָזט אין זיין שרייבן. וועגן א קליינער ווידערשטאנד־גרופע וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאניזירן אין האָשטער געטאָ.

דאָס איז געווען אזוי:

א טייל פון האָשטער יוגענט איז געקומען צום געדאנק: ניט גיין צו דער שחיטה ווי די שאָף. ממוז שטעלן א ווידערשטאנד. עטליכע בחורים זיינען אוועק אין די ארומיקע וועלדער זוכן סאָוועטישע פארטיזאנען וואָס האָבן, לויט פארשידענע קלאנגען, זיך דאָרטן אין די וועלדער געפינען. וועגן די פארטיזאנען, האָט מען דערציילט גאָר פארשידענע לעגענדעס פון העלדישקייט. אונזערע האָשטער דרייסטע ברידער וואָס זיינען געגאנגען זוכן די פארטיזאנער האָבן זיך ליידער אומגעקערט צוריק קיין האָשט פארצווייפלטע און מיט ליידיקע הענט. זיי האָבן זיך ניט קיין פארטיזאנער ניט אָנגעטראָפן.

פרץ, מאָטל און בערל גוטניק האָבן דעמאָלט געוואוינט ביי ישראל פעלדענקרייז אין שטוב. נאָכדעם ווי דער פּלאן פון באקומען געווער דורך די פארטיזאנען איז דורכגעפאלן, האָט פרץ צונויפגערופן צו זיך אין צימער אריין א געהיימע

פערזאמלונג פון אַט די יונגעלייט וואָס האָבן בדעה געהאט אויפצושטעלן די ווידערשטאנד־גרופּע, און זיי פאַרגעלייגט א נייעם פּאַרשלאג: מאכן אן איבערפאל אויף די אוקראינער־פּאַליציי־לייט, פארכאפן זייער געווער און אנט־לויפן דערמיט אין די וועלדער. אמת געזאָגט, איז געווען אסך שאנסן מצליח זיין און אויספירן דעם פּלאן, ווייל דייטשן האָבן זיך דעמאָלט געפינען אין האָשט אין א קלייניע צאָל און זיין האָבן זיך אויפגעהאלטן אינם הויף, גאנץ ווייטלאך הייסט עס פונם אוקראינישן פּאַליציי־אמט וואָס האָט זיך געפינען פונקט אין צווייטן עק שטעטל — ביי יורעצן אין הויז.

נאָך א הייסן ויכוח, איז פּרצס פּאַרשלאג אָפּגעווארפן געוואָרן. מען איז געקומען צום אויסגאנג אז אפילו דער איבערפאל זאָל הונדערט פּראָצענט גלונגען, קאָן חלילה פון דער צווייטער זייט באלד אנולירט ווערן די געטאָ. און דאָס האָט קיינער ניט געוואָלט נעמען אויף זיין אחריות און געוויסן. די געטאָ איז געווען דער לעצטער וועג פון פארמשפּטע צום טויט. יעדער איינער האָט געוואָלט אז די וועג זאָל זיך ציען וואָס לענגער... ווי יעדער פארמשפּטער, אזוי האָבן מיר אויך געוואָלט אָפּשטופן דעם טויט אויף נאָך א מאָרגן און נאָך א מאָרגן. אפשר? אפשר דאָך וועט אין דער לעצטער מינוט אָנקומען די ישועה! און וועגן ישועה האָבן אויך קליינע קינדער גערעדט אין געטאָ...

דער עלטערער דור האָט וועגן דער גאנצער מעשה א וואָרט ניט געוואָסט. ניט בלויז פאר עפעס טאָן, נאָר פּארן גאנצן אליין, בלויז פארן טראכטן, וואָלטן זיי דעם פּאַרשלאג־געבער פארשטיינערט. סקאָן זיין, מיר זאָלן געווען האָבן מיט אונז א מענטש מיט א שטארקן כאראקטער, מיט א פעסטן ווילן, וואָלט די זאך יא אויסגעפירט געוואָרן. אָבער אזא מענטש איז מיט אונז ניט געווען. אויך דאָס איז א סיבה וואָס פון דעם פינק איז קיין פייער ניט געוואָרן...

מיר זיינען געווען א קליינע גרופּע יידן וואָס האָט זיך באהאלטן ביים יידן־פרייַנט אכרים סיראָטשוק. א פשוטער גוי. געווען א בעל־עגלה. אפילו דאָס אויך ניט קיין גאנצער. ער האָט קיין אייגענע פערד־און־וואָגן ניט פארמאָגט. אלע יאָרן האָט ער געארבעט ביי מתתיהו רויזמאן ז"ל (מאָטעס יואליקס). געפירט סחורה פארן יידן קיין ראָווענע און צוריק פון ראָווענע קיין האָשט. ניט נאָר ער האָט קיין טענות ניט געהאט צו יידן, נאָר ער האָט זיי אפילו ליב געהאט. און אז סאיז אויף אזוינ געקומען יענע פינצטערע טעג, האָבן מיר ביי אים געפינען א באהעלטעניש. ניט איינמאָל האָבן מיר געהערט ווי זיין ווייב מאניע ווייַנט און בעט זיך ביי אים,

ער זאָל רחמנות האָבן אויף איר מיט די קינדער און ניט אָנברענגען אַזויפיל יידן צום באהאלטן, ווייל סוף סוף קאָן מען זיי כאפן און דעמאָלט וועלן זיי אלע באצאָלן מיט זייער לעבן פאר דעם „חטא" — אויסבאהאלטן יידן. אכרים פלעגט איר בארוהיקן מיט א גוט וואָרט און גוטמוטיקן שמייכל. און כדי מיר זאָלן אויך זיין רוהיק, פלעגט ער אונז ברענגען א דאָפּעלטע פּאָרציע עסן...

אכרימס קליין שטיבעלע איז געשטאנען אונטער דער שול. ניט ווייט פון דער ריטשקע. פארנאכט, אז מיר פלעגן ארויסקוקן דורך די שפּארונעס פון אונזער נארע, האָבן מיר קוים אָנגעזען די הויכע גרינע ווערבע־בוימער וואָס האָבן געוואקסן הינטער דער שול. אמאָל פלעגט זיך דאכטן אז מיר פילן זייער שמעק און דעם שמעק פון די גרינע לעפוכעס וואָס האָבן געוואקסן אין דער רוזקע (זומפּ). און ווי שטארק סהאָט זיך געוואָלט לעבן און זיין פריי!...

מיט דער באפרייאונג, אז מיר זיינען ארויסגעקראָכן פון דער נאדע האָבן מיר כמעט ניט דערקענט אונזער שטעטל. פון יידישען האָשט איז כמעט קיין זכר ניט געבליבן. אין מיטן שטעטל, א זכר פון די קלייטן און עטלאכע פאריתומטע הייזער. אז משטייט לעם דער פּאָזשארנע, קאָן מען זען דעם מארעמאן. דאָס איז דער סך־הכל פון אונזער שטעטל האָשט ווי סהאָט אויסגעזען אינם יאָר 1944.

הונגעריקע, אָפּגעריסענע, ווי שאָטנס פון מענטשן האָבן מיר זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן ווייזן אין גאס ארויס. טריט ביי טריט איז אונז נאָכגעגאנגען די מורא און נאָך א לאנגע צייט פלעגן מיר זיך אומקוקן צוריק אפשר יאָגט אונז עמיצער נאָך.

צווישן דעם רוסישן מיליטער זיינען געווען אסך יידן. זיי האָבן זיך מיט אונז געפּריידט ווי מיט געפּינענע ברידער. טויזענטער קילאָמעטער זיינען זיי דורכגע־גאנגען ביז האָשט און זעלטן ווען זיך אָנגעטראָפן מיט א יידן. זיי האָבן אונז דערמונטערט און מיטגעהאָלפן אין אונזערע ערשטע טריט. זיי האָבן אונז פון הונגער געראטעוועט.

קעגנאיבער דעם אלטן בית־עולם איז געשטאנען א שטוב וואָס האָט געקערט צו קאָפּל קוראָזוואנער ז"ל. מיר האָבן זיך אין דער שטוב אריינגעצויגן. אָבער נאָך אייִדער מיר האָבן זיך באוויזן גוט אָנווארמען דאָרט, האָבן מיר שוין געדארפט זוכן אן אנדער מקום מנוחה. ביינאכט פלעגן די גויים — אונזערע ארומיקע שכנים — וואַרפן שטיינער אין די פענצטער אריין. דאָס איז געווען א מין „איידעלער" אָנצו־הערעניש, אז מיר דארפן זיך פון דאנען ארויסטראָגן. מיר האָבן זיך אריבערגעצויגן אין א צעבראָכענער דירה וואָס איז אמאָל געווען רייכל ציטרינעלס־שוועץ א וואוינונג. (וואָלף שאכערס א טאָכטער). איך אוּן מיין מאמע האָבן מיט אונזערע

אייגענע הענט אלץ אליין צונויפגעקלאפט און פארֿאכטן. אֲבער אויך דאָ האָבן מיר קיין מזל ניט געהאט. אין א שיינעם טאָג איז אריינגעקומען א פּאָרשטייער פון דער סאָוועטישער מאכט, האָט אונגעשטעלט זיין ביקס קעגן מיין מוטער און געצווינגען אונז גלייך אויפן אָרט ארויסצעמען אונזערע זאכן אין גאס ארויס. די שטאָטישע מאכט דארף די דירה פאר א ביורא. דאָס איז געווען די טענה... דער אמת איז אָבער א צווייטער. סהאָט געבלאָזן מיט שנאת ישראל פון אלע זייטן. די מעשה אז די סאָוועטן זיינען די פּאָרשטייער פון צדק און יושר אין בלויז א מעשה. אין יעדן פאל ניט לגבי יידן. דאָ איז עס געבליבן ווי סאיז געווען. אין וועג עס האָט געטראכט אנדערש, איז געפאלן א קרבן אָדער בנס ניצול געוואָרן. אָט זיינען עטליכע פאקטן:

אין האָשט האָבן זיך ארומגעדרייט אסך פון דער קריסטליכער באפעלקערונג אויסגעפוצט אין יידישע מלבושים, אפילו די אינטיליגענץ ווי דער גלח, דער פּעלדשער און נאָך אזעלכע. זיי האָבן פאר קיינעם ניט מורא געהאט און ניט געוואָלט אָפּגעבן צוריק וועג מהאָט דאָס ביי זיי געפאָדערט.

דער אוקראינער וואָס האָט געהרגט פרומע און יאשע וואלאדארסקי, האָט זיך ארומגעדרייט אין האָשט פראנק און פריי. וועג שרה און איטע ראבינאָוויטש (פון קוראזוואן. יאָסל זאוואדניסקס א משפחה) האָבן זיך געוועגדעט צו נ.ק.ע.ב. (זיכערהייטס אָרגאן) אין געוואָלט מזאָל דעם רוצח משפּטן, האָט זי באקומען א תשובה, אז די סאָוועטישע מאכט נויטיקט זיך איצט אין דעם אוקראינער !...

(דער דאָזיקער רוצח האָט זיי פריהער אויסבאהאלטן פאר געלט און לסוף האָט ער זיי אויף א שוידערליכן אופן ביידע דערהרגט. פרומעס מוטער דינקע זאוואדניק און פרומעס קינד זיינען פריהער געשטאָרבן אינם זעלבן באהעלטענישּ).

איינמאָל זייענדיק אין ראָוונע, האָב איך זיך דאָרט אָנגעטראָפן מיט דעם פּאָרזיצער פון האָשטער אוקראינער־ראט אין צייט פון דער דייטשער אָקופּאציע, א געוויסער פּאוולויוק. אויף מיין פּאָדערונג האָט אים די פּאָליציי פארהאלטן, און איך האָב עדות געזאָגט קעגן דעם מערדער אונטערשטרייכענדיק אז ער איז ניט קיין געוואונטשענער עלימענט פאר דער סאָוועטישער מאכט. איך בין זיכער געווען אז דער משפט, וועט כאָטש איינעם פון טויזנטער שולדיקע געבן זיין שטראָף. אָבער נייַן. צומאָרגנס, האָט מען מיר געזאָגט אין דער נ.ק.וו.ד. (פאָלקס־קאָמיטעט פאר אינערליכע ענינים) און עס איז מיר געזאָגט געוואָרן דאָרט, אז איך זאָל מיר ניט מישן אין פרעמדע ענינים. סאיז מיר קלאָר געזאָגט געוואָרן, אז די ראטן־מאכט וויסט געוי יעדנס פארגאנגענהייט. פּאוולויוק איז איצט א סאָוועטישער בירגער. א געוואונטשענער בירגער...

וועמען האָט דער נ.ק.וו.ד. געראָדפט? אָכרים סיראָטשוק, אָט דער פשוטער מענטשן־פריינט וואָס האָט אונז געראָטעוועט. איבערהויפט האָט אים געהאסט דער „וואיענקאָם" — מיליטער־קאָמיסאר. מיר האָבן אלץ געטאָן כדי צו ראטעווען, און אויסהיטן אָכרימען פון שלעכטס, און מיט גרויס וויטיק האָבן מיר אויפגענומען די ידיעה, אז אָכרים איז ארעסטירט געוואָרן און איבערגעשיקט געוואָרן קיין נאוואסיבירסק אין אן ארבעטס־לאגער.

איידער מיר — די שארית הפליטה — האָבן פארלאָזט האָשט אויף שטענדיק, האָבן מיר נאָך באויזן מאכן דעם לעצטן חסד של אמת מיט די לעצטע געפאלענע קדושים אין אונזער שטעטל, וואָס די רוצחים האָבן באויזן צונויפשלעפן פון די נאָרעס און באהעלטענישן און זיי אויסגהרגעגנגן. דער ברודער־גרוב פון די הרוגים איז געווען צווישן אהרן־לייב גארעס ז"ל הויז און דוד־משה באס ז"ל אולייניצע. אין אהרן־לייבס הויז, האָט זיך געפינען די נ.ק.וו.ד. זיי איז אויסגעקומען אויפצושטעלן א שורה קלאָזעטן דוקא אויף דעם ברודער־גרוב וואו אונזערע קדושים זיינען געווען באגראָבן. מיר האָבן זיך אָנגעהויבן סטארען ביי דער מאכט און מיר האָבן באקומען אן ערלויבניש ארויסגרובן אונזערע טויטע פון הינטער די קלאָזעטן און זיי ברייגען צו קבר־ישראל.

צעבראָכענע — גייסטיק און פיזיש — מידע און דערקלאפטע האָבן מיר פאלאָזט אונזער שטעטעלע און זיך געלאָזט וואנדערן אויפן וועג קיין ארץ־ישראל.

פארלאָזט דאָס מקום וואו מאיז געבוירן און אויפגעוואקסן געוואָרן. אין הארצן איז קיין בענקשאפט ניט געבליבן. נאָר חורבות קאָן מען ניט בענקען. פאר די אויגן שוועבן בלויז די הייליקע יידישע קברים.

פרוי בריגידא קאפאר

פון דער זעלטענער משפחה קאפאר איז לעבן געבליבן בלויז די פרוי בריגידא קאָפאר.

איר מאן טעאָפיל איז געפאלן אין די קאמפן פאר באפרייען לעמבערג. דער הער קאפאר האָט נאָך אין דער וועלט־מלחמה פון 1914 געקעמפט אלס פרייווילליקער זעלנער. אינם יאָר 1944, ווי נאָר די רויטע ארמיי האָט באפרייט א טייל פון מערב־אוקראינע, האָט זיך דער הער קאפאר וויידער פרייווילליק אָנגעגעבן אין מיליטער. ער האָט זיך געריסן צום קאמף מיטן שונא. סאיז אים אָבער נישט

באשערט געווען לאנג צו קעמפן און אין יולי, 1944, איז ער העלדיש אומגעקומען אויפן שלאכט־פעלד.

בריגידאס 16־יאָריקע טאָכטער גאבריניע, איז אין מאי, 1944, שווער קראנק געוואָרן אויף א מח־אנצינדונג און איז געשטאָרבן.

בריגידא געפינט זיך איצט צוזאמען מיט אירע עלטערן און די שוועסטער גאבריניע און יאנקע אין א פויליש דאָרף (געוו. דייטשישע טעריטאָריע). איר אדרעס איז: דאָרף מאלי גראָדיץ — נידערפעלדען, פאָוויאט גלאָנאָוו, פאָסט קוטלאו.

בריגידא געפינט זיך איצט אין זייער א שווערער מאטעריעלער לאגע. מיט אירע שוועסטער גאבריניע און יאנקע האָט אויך פאסירט אן אומגליקספאל. ווי נאָר זייער משפחה איז אָנגעקומען קיין פוילן און האָט זיך באזעצט אין דאָרף, האָבן די מיידלאך שנידנדיק תבואה אין פעלד זיך אָנגעטראָפן אויף א מינע (די דייטשן האָבן מינירט די פעלדער פארן אָפטרעטן). די מינע האָט עקספלאָדירט און האָט ביי יאנקען און ביי גאבריניען אָפגעריסן די רעכטע פוס. בריגידא האָט איצט ניט אפילו קיין מאטעריעלע מעגלעכקייטן צו מאכן די שוועסטער פרעמדע פיס (פראָטעזן). זי איז שטארק פארביטערט. אליין איז בריגידא א זעלטן גוטע און פון א פיינער נאטור. געבוירן און אויסגעוואקסן אין אן אוקראיניש דאָרף ביי אָרימע עלטערן, האָט זי געהאט די מעגלעכקייט צו פארענדיקן בלויז דריי קלאסן פאָלקס־שול. בריגידא האָט אָבער א נשמה א גייסטרייכע. זי איז א מענטשן־פריינט, און יעדן מענטשן איז זי גרייט צו העלפן, ניט קוקנדיק אויף גלויבן אָדער נאציאָנאַ־ליטעט. סאיז וויכטיק צו אונטערשטרייכן, אז זי איז דערביי א גרוסע ליבהאָבערין פון איר אייגן פאָלק — דאָס פוילישע. זי איז אָבער ווייט פון שאָווויניזם.

אין דער צייט פון דער בלוטיקער אָקופאציע, אין די שווערסטע צייטן פאר יידן, וועָן אלע זיינען שרעקלאך ארויסגעטראָטן קעגן אונז, האָט בריגידא מיט איר מאן זיך מקריב געווען פאר אונז. סאיז אבסאָלוט ניט איבערטריבן, וועָן מען באנוצט זיך דאָ מיט דעם אויסדרוק „מקריב געווען". דאָס צו פארשטיין און באמת צו באגרייפן, קאָן נאָר א מענטש וואָס האָט געלעבט אין אָקופאציע. די סכנה פון טויט־שטראָף איז פאר דער משפחה קאפאר געווען אזוי גרויס ווי פאר יידן, וואָס זיינען ביי זיי געווען באהאלטן, אין פאל וועָן מען וואָלט די יידן ביי זיי געווען געפינען. און זיי האָבן דאָס גוט געוואוסט.

איך דערמאָן זיך א פאל, וואָס איז אזוי כאראקטעריסטיש פאר בריגידאן.

די דייטשן זיינען געקומען אין דאָרף זוכן סאָוועטישע פארטיזאנער. זיי האָבן

רעווידירט אסך וואוינונגען, און מיר זיינען ניט געווען זיכער צי דוקא אונז וועלן זיי אויסמיידן. בריגידא האָט זיך געהאלטן רואיקער פון אונז. זי האָט געזאָגט: „מילא, וועט מען אייך געפינען, וועלן מיר אלע צוזאמען אומקומען; א מענטש לעבט דאָך ניט אייביק. סאיז מיר בלויז א שאָד גאבריניען".

בריגידא האָט געהאט א קאָנטאקט מיט אסך יידן, וואָס זיינען געווען פאר־באהאלטן אין ארומיקע דערפער ביי קריסטן. אין שרעקלאכע זאוויערוכעס, אין פרעסט, קעלטן, פלעגט זי אינשפאנען דאָס פערדל און צופאָרן צו די יידן. זי פלעגט זיי ברייגען אביסל שפייז; און דער עיקר דערמוטערן זיי מיט פאָליטישע ידיעות וואָס האָבן געגעבן האָפנונג, אז די אויסלייזונג איז שוין נאָהענט. זי האָט געהאט א קאָלאָסאלע ווירקונג אויף די קריסטלאכע בעלי־בתים, וואָס האָבן געהאלטן ביי זיך די יידן. געווען פאלן, ווען דער קריסט איז שוין מיד געוואָרן — ער האָט דעם יידן שוין מער ניט געוואָלט האלטן. אָבער בריגידא פלעגט זיי דערווייזן מיט פארשידענע ארגומענטן, אז די ישועה איז נאָהענט. די גלויביקע, פלעגט זי זאָגן, אז ראטעווען א מענטשן איז א גרויס פארדינסט ביי גאָט. די ארגומענטן אירע פלעגן ווירקן.

בריגידא, ווי אויך איר מאן טעאָפיל, האָבן דאָס אלץ געטאָן בלויז צוליב איין צווועק — צו ראטעווען מענטשן פון טויט. קיין שום אנדערע אויסרעכענונגען האָבן זיי דערביי ניט געהאט.

יאָ, די משפחה קאפאר, איז איינע פון די זעלטנסטע פאלן ביי אונז. ווען סוואָלטן געווען מער אזוינע ווי זיי, וואָלט זיכער א גרעסערער פּראָצענט יידן זיך געהאט געווען גערעטעוועט.

צווייטער טייל

א לעבן איז אונטערגעגאנגן

פון

אברהם ירון (קריטשמאר)

PART II

A LIFE THAT HAS VANISHED

by

ABRAHAM YARON

אינהאלט:

זייט

1. האָשט 129
2. האָשטער לעבן און פרנסות 133
3. מלחמות און גזירות 139
4. אַרגאניזאציעס 149
5. פון „חדר" ביז „תרבות" 159
6. רופא, פעלדשער, „באבעס" און דאָקטוירים 172
7. קלעזמער 176
8. בתי־תפילה, כלי־קודש 182
9. ימים־טובים 192

1. האָשט

האָשט, מיין קליין שטעטעלע, איז שוין מער נישטאָ.
אָפגעברענט און אָפגעווישט...
אין ליכט פון די צאנקנדיקע פלאקערן, זע איך מיין
אלטע „היים". אלץ איז פוסט. נישטאָ קיין טאטע, קיין
מאמע, ברידער, שוועסטער, פעטערס, מומעס.
א ליידיקער בית־מדרש.
פוסט און וויסט איז ארום און ארום. ניט געבליבן קיין
זכר. אוים! אַלץ איז אוועק! אונזער האָשטער נעכטן
איז געשטאָרבן.
א לעבן איז אונטערגאנגן — — —

האָשט איז א קליין־שטעטל. סגעפינט זיך אין אוקראינע, וואָלינער גובערניע, דאָוונער אויעזד. (ביז יאָר 1920 האָט האָשט באלאנגט צו אָסטרער אויעזד). סליגט צווישן די שטעט ראָוונע, אָסטרע און קארעץ. אויף א לאנד־קארטע איז אביסל שווער דעם יישוב צו געפינען. גאָר א קליין שטעטל. אמאָל האָט עס געציילט אפשר א פופציק יידישע משפחות; די לעצטע יאָרן פון פאר דער צווייטער וועלט מלחמה ארום דריי הונדערט. אָבער די צרות און גזירות זיינען דערגאנגען אזש ביז אָט צו דעם קלייניעם, זייטיקן שטעטל. מהאָט, וויזט אויס, נישט געוואָלט פארשעמען אונזערע האָשטער יידן. אפשר איז עס גאָר דערפאר, אז עס זאָלן חלילה נישט אויספעלן אין גאָטס טרערן־בעכער די האָשטער, יידישע ערלעכע טרערן...

דער נאָמען — האָשט. אליהו־שלמה קארינמאן, דער אָפטייקער, און איינער פון אונזערע „אוטשאנייע ייעוורעיי" האָט דעם שורש פונם נאָמען אזוי דערקלערט: דאָס שטעטל האָט זיך צוערשט גערופן גוסטא, וואָס דער טייטש דערפון איז געדיכט. מתכוון געווען האָט מען זיך, צו דער געדיכטער בלאָטע מיט וועלכער דאָס שטעטעלע איז אמאָליקע יאָרן געווען געבענטשט. ביי די אוקראינער איז דאָס אַרויסגעקומען הוסטא, שפעטער האָשטשא. די יידן האָבן דאָס פארקורצט אויף — האָשט.

אין דער „יידישער־רוסישער ענציקלאָפּעדיע", רעדאגירט פון ד"ר ל. קאצענעלסאָן אין באראָן ד. ג. גינצבורג, וואָס איז דערשינען אין ס. פּעטערבורג, ברוקגייזער־עפּראן אויסגאבע, געפּינען מיר אין בוך 6, זייט 747 פּאָלגענדע קורצע פּרטים: גאשטשא — א שטעטל, אָסטרער אויעזד, וואָלינער גובערניע". דערצו ווערט דאָרט צוגעגעבן: „אין יאָר 1847 האָט „גאשטשענסקאייע ייערייסקאייע אבשעסטוווא" געציילט — 338 נפשות. אין יאָר 1897 — 884 יידן צווישן 2091 אייגוואוינער".

ליידער איז ניט פּארצייכנעט אויף דער ענציקלאָפּעדיע אין וועלכען יאָר זי איז דערשינען. סאיז אָבער זיכער, אז דאָס איז געווען ארום 1906. ווייל אין דער פּאָרעדע ווערט באטאָנט אז דאָס דערשיינען פון דער ענציקלאָפּעדיע איז דערמעגלאכט געוואָרן נאָכדעם ווי אין 1906 איז דערשינען אויף דייטש א „יידישע ענציקלאָפּעדיע".

ווי עס ווייזט אויס, האָט זיך די קליינע יידישע עדה אין האָשט געהאלטן אָפּגעזונדערט פון דער ניט־יידישע באפעלקערונג. ערשט אין 1897 זיינען זיי אפּנים געוואָרן בארעכטיקט באלאנגען צום וואָלאָסט און מיטגעציילט געוואָרן באגלייך מיט אנדערע אינוואוינער.

סאיז כדאי צו באמערקן אז אין לויף פון די פּופּציק יאָר, צווישן 1847 און 1897 איז די האָשטער יידישע באפעלקערונג געוואקסן בסך־הכל מיט 546 נפשות. אויב די אָנגעגעבענע ציפערן זיינען ריכטיק, הייסט דאָס אין דורכשניט מיט אן ערך 11 נפשות א יאָר! אזא קליינער צואוואוקס האָט געמוזט זיין צוליב געוויסע אומשטענדן. אָבער קיינער פון האָשט ווייסט ניט, געדענקט ניט, פון אויסערגעוויינלעכע אומשטענדן. סקאָן זיין, אז דער עקאָנאָמישער מצב אין האָשט איז אין יענע יאָרן געווען זייער שווער. די יידן האָבן נישט געהאט פון וואָס צו ציהען פרנסה און גאנצע משפחות האָבן, ווייזט אויס, געמוזט אוועקפאָרן אין אנדערע שטעטלאך פון דעם ארומיקן אָדער ווייטערדיקן געגנט. אין יענע יאָר איז נאָכניט געווען קיין עמיגראציע פון האָשט. קיין אמעריקע האָט מען אָנגעהויבן ארויספאָרן ארום דעם יאָר 1885. אָבער נאָר יחידים. ערשט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ארום 1900, האָט זיך די עמיגראציע פון האָשט פארגרעסערט. פון 1920 און ווייטער, ווען סהאָט זיך אָנגעהויבן די חלוצישע עליה קיין ארץ־ישראל, קאָן מען שוין דאָס אוועקפאָרן פון שטעטל אָנרופן א מאסן אויסוואנדרונג. הייסט עס, אז די עמיגראציע האָט זיך געציוגן ארום 40 יאָר. פון אָנהויב פון דעם יאָרהונדערט ביזן יאָר 1939, ווען די צווייטע וועלט מלחמה האָט אויסגעבראָכן, און דאָך איז

האַשט, אינם יאָר 1939.

פון רעכטס: יאָניכעס שטוב; פסח קראנצבערגס; אליהו־ישלמה קארינמאנס; עלקע שטערנשוסעס — און חנה־הינדע שפארבערס; יצחק גערגעלס;
לינקס: די פאזשארנא און די קלייטן. דער טויער — דער אריינגיינגן אינם הויף אריין.

האָשט געוואקסן אין דידאָזיקע 40 יאָר, מיט 700 נפשות, אין אין דעם יאָר 1939, ערב דער וועלט מלחמה, האָט די האָשטער יידישע באפעלקערונג געציילט ארום טויזנט נפשות.

צוליב דעם טרויעריקן פאקט, וואָס די יידישע האָשט איז מער נישטאָ, וואָס קיין פנקס איז ניט פארבליבן און קיין סך לעבעדיקע עדות־זאָגערס האָבן מיר אויך נישט, צוליב דעם טאקע, איז עס אזוי וויכטיק צו פארשרייבן יעדער שטיקל זכרון וואָס שווימט ארויף. ממוז ראטעווען וויפיל סלאָזט זיך.

עלטערע יידן אין האָשט פלעגן דערציילן אז דאָס שטעטל אזויווי מיר געדענקען עס, איז א ניי אויפגעבויט שטעטל. דאָס אלטע האָשט איז געווען גרעסער און האָט זיך געפינען מער צו דער מזרח־צפון זייט און סהאָט זיך געצויגן ביז צום דאָרף דאָראָבוזש וואָס ליגט א צען קילאָמעטר פון האָשט אין יענער ריכטונג.

אויך איז דערציילט געווארן אז חמיעלניצקי איז אייגנעשטאנען אין האָשט און די יידישע באפעלקערונג האָט געליטן פון די גזירות ת״ח, ניט ווייניקער ווי אנדערע יידישע שטעט און שטעטלאך. דער פלאץ וואו עס איז געווען דער טראקטיר און שפּעטער דוד פישלס מויער, איז אמאָל געווען א בית־עולם. דאָ זיינען באגראָבן געווארן די קדושי ת״ח. עס איז טאקע באוואוסט, אז פון צייט צו צייט פלעגט מען געפינען מענטשן־ביינער וועו נאָר מהאָט געגראָבן אויף דעם פּלאץ. אין אזעלכע פאלן האָט מען געבראכט די ביינער צו קבר־ישראל, ווי דער דין פאָדערט דאָס.

אין יאָר 1920, וועו מהאָט געגראָבן א קעלער אונטער ברוך זשאלקאווסקעס קלייט, האָט מען זיך אָנגעטראָפן אין א „סקלעפיניע" פון אן אויוון אין וועלכן מפלעגט באקן ברויט. דאָס איז געווען אין א טיפעניש פון קנאפע דריי ארשין (2,10 מעטער). איך האָב דאָ געפינען א קליינע מטבע. לויט ווי סהאָט פעסט־געשטעלט מיין פעטער, אליהו־שלמה קאריגמאן, איז דאָס געווען א מטבע וואָס איז געווען אין אומגאנג אין חמיעלניצקעס צייטן.

סקומט דערפאר אויס, אז האָשט איז א שטעטל וואָס איז נישט ווייניקער ווי פיר הונדערט יאָר אלט און אז סהאָט שטארק געליטן פון חמיעלניצקעס גזירות. דאָס איז, ווייזט אויס, די סיבה צוליב וועלכער האָשט האָט זיך געבויט אויפסניי, נישט פונקט אויפן זעלבן פלאץ, און האָט זיך זייער לאנגזאם אנטוויקלט. דער פחד וואָס חמיעלניצקי האָט נאָך זיך איבערגעלאָזן, האָט לאנג אָנגעהאלטן איבערן שטעטל.

נאָך א ראיה אז דאָס שטעטל איז ניי איבערגעבויט געווארן, איז דער אלטער

הייליק־אָרט. סאיז שווער זיך פאָרצושטעלן, אז ווען דאָס שטיקל ערד איז באשטימט און פארקויפט געוואָרן צו די יידן פאר א בית־קברות, האָבן זיך שוין דעמאָלסט געפינען קריסטליכע הייזער ארום־און־ארום. סלייגט זיך אויפן שכל, אז דער אלטער בית־עולם איז געווען ווייט הינטערן שטעטל סיי פונם יידישן סיי פונם נישט־יידישן יישוב, פונקט ווי דער נייער בית־עולם וואָס איז געלעגן א פיר קילאָמעטער ווייט פון שטעטל, אין פעלד אויפן קוראָזוואנער וועג.

קיין סך מצבות אויף דעם אלטן פעלד זיינען כמעט ניט געבליבן. סניט קיין סוד, אז אפילו אין די „גוטע" צייטן, סיי בעתן צארישן רעזשים סיי בעתן פוילישן, האָבן די שכנותדיקע גויים אוועק־געגנבעט די מצבות און זיי פארניצט צום פלאסטערן די וועגן ארום זייערע כאטקעס. אויף דעם הייליקן פעלד האָבן זיך בהמות און חזירים פריי געפאשעט אויפן גרינם גראָז...

דאָס זיינען די היסטאָרישע פאקטן און עדות־זאָגער וועגן אלטקייט פון אונזער שטעטעלע. די מעשה האָשט איז מסתמא ניט אסך אנדערש פון דער געשיכטע פון אנדערע יידישע שטעטלאך.

2. האָשטער לעבן און פרנסות

פון וואָס האָבן האָשטער יידן געשלעפט פרנסה? איינער פונם אנדערן, און אלע צוזאמען פון די פויערן.

איינער איז א שוסטער, דער אנדערער א שניידער. איינער א סטאָליאָר, דער צווייטער א מוליער, א דריטער א קאוואל, א בלעכער, א היטל־מאכער, אַ קירזשנער, א זייגער־מאכער, א פאטאָגראפיסט. פון אלע פאכלייט האָט האָשט געהאט. די איבריקע זיינען געווען סוחרים: איינער סוחרט ביי זיך אין איגן געוועלב, דער צווייטער איז האלבער סוחר ביי א „שטעל" אונטער גאָטס פרייען הימל. אנדערע לעבן פונם שליאך און פונעם יאריד און... פון דער לופט...

אָבער דאָס „הארץ" פון האָשטער האנדל זיינען די קלייטן. דאָס איז טאקע געווען דער ריכטיקער קוואל פון פרנסה. א לאנגע שורה פון צוועלף געשעפטן צו מערב זייט און נאָך אמאָל צוועלף צו דער מזרח זייט, און דערצו נאָך פיר קלענערע קלייטלאך צו דרום זייט. און אָט די אלע אכט־און־צוואנציק קלייטן האָבן זיך געפינען אונטער אין לאנגן בשותפותדיקן דאך. פון אין קלייט ביז דער צווייטער איז געווען נישט מער ווי א שפאן, דאָך דערמאָנט זיך נישט קיין מחלוקת אָדער געשלעגן צוליב פרנסה. די קאָנקורענץ איז געווען ווי וויט

מיגלעך, א בכבודיקע. אפשר נישט אלע יאָרן, אָבער ווי ווייט סגעדענקט זיך, אין די לעצטע דרייסיק־פערציק יאָר זיינען קיין שטארקע מחלוקת ניט פאָרגעקומען. צום כבוד פון שטעטל קאָן מען פארצייכנען, אז איינער פון צווייטן פלעגט לעבן אויף גמילות־חסדים. די הויפט־נעמערס פון גמילות־חסדים זיינען געווען די מוכרי־תבואהניקעס. דאָס איז די צווייטע בראנזשע סוחרים נאָך די קלייטניקעס.

פונקט ווי אין אנדערע שטעטלאך, איז אויך די אָשטער מסחר־וועלט געווען אָפהענגיק פון דער נישט־יידישער באפעלקערונג און פון דעם געגנט.

דער טאָג פון אמתן פּדיון איז געווען דער יאריד־טאָג. פויערן פון דעם ארומיקן געגנט פלעגן בריינגן צום פארקויפן זייער תבואה פון די פעלדער, גרינס פון גערטנער און סעדער. בהמות, הינער, גענז און קאטשקעס. מיט דעם האָב־און־גוטס פלעגן זיי זיך צושטעלן איבערן גאנצן שטעטל.

חוץ האָשטער סוחרים, זיינען אין א מארק־טאָג צוגעקומען פארקויפערס פון די נאָהענטע שטעט און שטעטלאך. קארעצער יידן פלעגן בריינגן פעלצן און היטלען. טוטשינער יידן — שטיוול. אָסטרער יידן — טעפּ און אלערליי אויסגעפוצטע געבעקסן. די ניט־יידישע סוחרים, (מען פלעגט זיי רופן — די „קאצאפּעס") זיי פלעגן בריינגן שפּיל־צייגן, פאציערקעס, קעמלאך, שפּילקעס און איקאנעס.

דער יאריד, דאָס איז געווען א שטיק לעבן, א שטיק געזונט. אלע חובות, גמילות־חסדים און אלערליי אויסרעכנונגען זיינען געווען אָנגעוועדעט אויפן יאריד. דערפאר טאקע איז די מרה־שחורה ערב דעם יאריד געווען נישט ווייניק גרויס. סזאָל זיין א שיינער טאָג, סזאָל חלילה נישט רעגענען, סזאָל און סזאָל...

און ארום אָט דער גרויסער דאגה פאר פרנסה, האָט מען געקאָנט געפינען, אינם רעש און טומל, ספעציעלע פאקטן און עפיזאָדן וועלכע זיינען כאראקטעריסטיש פאר קליינע פּראָווינץ שטעטלאך. סאיז כדאי אייניקע פון זיי צו פארצייכנען, ווייל זיי זיינען געווען א טייל פון א געוויסן שטייגער לעבן. נאָך היינט־צו־טאָג, ווען מיר זיינען שוין אזוי ווייט פון יענעם לעבן, „דערקוויקן" מיר זיך דאָס הארץ נישט איינמאָל מיט אָט יענע אלטע מעשיות.

א באזונדערער פארגניגן פלעגט זיין נאָכצוקוקן א נייעם תושב. סהייסט א פריש־צוגעקומענעם איידעם. אין האָשט פלעגט מען זיי רופן „פרימאקעס".

אָט שטופט זיך אזא איינער צווישן די פערד־און־וואָגנס, האלב פארחלומט, האלב וואכנדיק. ער ווייסט ניט ווי איין און ווי אויס. א קאצאפּ וואָס פארקויפט קוואס צולאָזט זיך מיט אלע כוחות:

— „עֶך קוואס!

כליעבנוי קוואס!
אַדנאַ באבקא פילא —
סטאָ ליעט זשילאָ!"

("עך קוואס! פון ברויט געמאכטער קוואס! א באבא האָט אים געזופט און ביז הונדערט געלעבט").

דער „נייער" צוטומלט זיך פונם אויסגעשריי. שטופט זיך אריין פחדנותדיק צווישן יידן און גויים כדי צו מאכן אן אנשטעל אז ער איז שוין אן אלטער יאריד־מענטש. ער שארט זיך צו צום וואָגן אַנגעלאָדן מיט זעק, טוט א טאפּ, ניט וויסנדיק אפילו וואָס אין די זעק איז דאָ. איינס וויסט ער יאָ: א טאפּטאָן אין וואָגן שאט נישט; יאָ קויפּן נישט קויפן. דאָס איז דער ראשית־חכמה פון א ייד א סוחר. אזוי האָט זיך געפירט דער זיידע, אזוי אויך דער טאטע; זאָגט דער שכל אז ער דארף אויך אזוי טאָן, אויב ער וויל זיין א סוחר...

גייט ער אזוי פון וואָגן צו וואָגן, טאפּט און שאָקלט מיטן קאָפּ, מאכט מיט דער האנט, רעדט כלומרשט צו זיך אליין און גייט וויטער.

— „א נייער"? פרעגט אים איינער א גוי. א „פרימאק"? (א צוגענומענער אויף קעסט). „וועמענס? און ביי וועמען"?

אָבער אונזער נייער האָשטער ענטפערט ניט. אַדער עס שטייט אים ניט אָן, אַדער ער איז גאָר דערשראָקן דערפון וואָס מהאָט אין אים דערקענט דעם „נייעם"? אזוי אַדער אזוי, דערווייטערט זיך דער בעל־דבר פונם פויער, ניט ענטפערנדיק אים א וואָרט.

— „היי טי, שאראוועץ', כאַדי נא נאַזאַד סיודי!"

(— „אוי דו, שאראוועץ', קום נאָר צוריק אהער").

דער יונגערמאנטשיק האָט טאקע ניט געלייגט קיין אכט אויף איוואנס אויסרוף, אָבער אין דער מינוט איז זיין גורל באשלאָסן געוואָרן. דער נאָכגעשריי „שאראוועץ" האָט זיך צוגעקלעפט און איז געוואָרן מיט דער צייט, דער צונאָמען זיינער. אזויווי פון אונטער דרערד זיינען אויסגעוואקסן צענדליקער אויערן וואָס הערן פאר א סך מייל, און צענדליקער צונגען וואָס זיינען אימשטאנד טאקע דעם זעלבן טאָג צו „צופויקן" איבערן גאנצן שטעטל, אז דעם נייעם פרימאק רופט מען שאראוועץ...

וואָלט זיך געפינען כאָטש איין גוטער פריינט וואָס זאָל אים זאָגן:

„יונגערמאן, באהאלט זיך! ווער נעלם ערגיץ אין א לאָך ביז סוועט זיך פארגעסן"... ניין, קיינער שטעלט זיך ניט ארויס, און דער נייער פילט ניט אז ארום אים „ברענט"... ער שטופט זיך וויטער וואו מדארף און וואו מדארף ניט.

און אין האָשט אויף א יאריד, איז גראדע דאָ וואָס צו זען. אָט זיצט אויף די קלאטקעס כוויעדקא, דער בלינדער, דרייט דאָס הענטל פון דער לירע, ציפּעט די סטרונעס, און צולאָזט זיך מיט א טרויריקן געזאנג:

— „טשארנייע כמאַרי נאסטופאיוט".

— בראטיא יוסיפא פראַדאַיו־וו־וטט!"

(— „שווארצע וואָלקנס רוקן זיך אונטער; די בריידער פארקויפן יוספן").

אויף דער נשמה ווערט קאלאמוטנע. קליין און גרויס ווארפן אריין א קאָפּיקע אינם בלעכענעם שיסעלע. מזיפּצט אָפּ און מגייט ווייטער.

ניט ווייט פון כוויעדקען שטייט דער קאטערינטשיק און דרייט די קאטערינקע. דער קאטערינטשיק דרייט אויף א קול, און דאָס „פובליקום" וואָס באַרינגלט אים זינגט זיך אונטער אין בויך די אלטע־באקאנטע מעלאָדיע, אָט מיט די ווערטער:

„קראַקאָ, קראקאוויצע,
רוף ארויס די פּריצע,
די פּריצע וויל ניט גיין,
שלעפּ איר פאר די ציין.
די ציין זיינען מיאוס,
שלעפּ אין פאר די פיס.
די פיס זיינען גראָב
שלעפּ אין פאר דעם צאָפּ.
דער צאָפּ שטינקט מיט גאוע
שלעפּ איר פאר דער נאוע...

א שייגעץ קומט צו אויסצופראַבירן זיין מזל פאר גאנצע פינף קאָפּיקעס.

— „לאָראָ, וויטיאַני דיאדיו שטשאסטיא (לאָרא, צי ארויס דעם פּעטער א „גליק") גיט אויאָג דער קאטארינטשיק צום פאפוגיי וואָס זיצט ביי אים אויפן אקסל. דער פויגל, שפּרינגט־ארונטער אינם קעסטעלע מיט די „מזלות" און ציט ארויס פאר דעם שייגעץ א פינגערהוט, אָדער א בריוועלע נאָדלען, א קעמעלע אָדער אן אנדער שמאָכטע.

יאָרן נאָך יאָרן האָט מען ארויסגעקוקט אויפן יאריד. ווייל אחוץ פרנסה, האָט מען אויך געקאָנט געניסן פון א קאפּעלע קונסט. און ווען אונזער נייער תושב האָט זיך דאָ אריינגעשטופט צווישן עולם כאפן אָ דאָס ביסל קונסט און זיך פּראָבירן דאָס מזל, טאקע פאר א גאנצער „גריווניע" (10 קאָפּיקעס) האָט ווער אים א פּרעג געטאָן:

ר׳ אברהם מאזער מיט זיינע אַשטער — — — אין איינעם פון זיינע באזוכן.

ערשטע שורה פון לינקס: **יואל קארפ; שלמה גארבער; אברהם מאזער; חוה מאזער; אליהו־שלמה קארינמאן; חיים וויסמאן; חיים־מענדל געלמאן; יהושע מירמעלשטיין; יצחק איגער; געציע זעוי.** צווייטע שורה פון לינקס: **שלמהקע שקלאווער; משה פריינק; חיים־יאָסל אזערסקי; פסח סמאלא; שכנא שקלאווער; מאיר־הערש הול; פסח קראנצבערג;** הינטער חיים וויסמאן **דער רבי ישראליק און שייקע פינקעלשטיין.**

— „שראוועניק, וואָס האָט איר ארויסגעצויגן?"

מזל טוב! קיין האָשט איז צוגעקומען נאָך א געקרוינטער תושב...

אָט אויף אזא שטייגער האָט מען צענדליקער יאָרן געלעבט און געצויגן פרנסה, כדי צו זיין ביכולת פירן א באשיידן לעבן. אין די ארומיקע שטעטלאך פלעגט מען זאָגן אז האָשטער בעלי־בתים זיינען כלומרשט נגידים. שרייבט א ראָוונער סוחר צו א האָשטער סוחרטע:

„לכבוד הנגידה מרת חנה"...

פרעגט איר טאָכטער מיכליע, וואָס לייענט פאָר דעם בריוו:

— „מאמע, פון וואנעט ווייסט ראָווינסקע (אזוי האָט געהייסן דער ראָוונער סוחר) אז דו האָסט א הונדערטער אין קופארט?"... יאָ, משטיינס געזאָגט, האָשטער נגידים!

אָבער אינגאנצן האָט מען זיך נישט טועה געווען. אין האָשט זיינען טאקע געווען פארמעגלעכע משפחות. איבערהויפט האָט זיך די לאגע אָנגעהויבן פאר־בעסערן נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, דאָס הייסט פונם יאָר 1920.

כאָטש סאיז זיך נישטאָ וואָס צו באַרימען מיט דער יידישער לאגע אונטערן פוילישן רעזשים, דאָך קאָן זיך האָשטער קהילה נישט באקלאָגן אז מהאָט ניט געלאָזט זיך צו אנטוויקלען, עקאָנאָמיש און גייסטיק.

די יאָרן 1924, 1925 זיינען געווען זייער ביטערע עקאָנאָמישע יאָרן אָבער שפעטער האָט זיך אלץ געביטן צום בעסערן. דאכט זיך אז כמעט יעדער האָשטער משפחה האָבן געוואוינט אין אן אייגענער הויז. שיינע הייזער און פיין אויסגעמעבלט, אויך ראדיאָס און אפילו קלאווירן האָט מען אין אונזער שטעטל געקאָנט טרעפן. א גרויסע טייל פון דער יוגענט האָט געלערנט אין נאָהענטע און וויטערע שטעט. דאָס שטעטל איז אויסברוקירט געוואָרן, און איז געווען באלויכטן מיט עלעקטרישער ליכט. עס וועט נאָך וויטער דערצעלט ווערן וועגן אנשטאלטן און שולעס וועלכע זיינען די לעצטע יאָרן אויפגעבויט געוואָרן אין האָשט. איך ווייל בלויז אָפענדיקן מיט א באמערקונג פאר דידאָזיקע האָשטער וואָס האָבן פארלאָזן דאָס קליינע שטעטעלע מיט דרייסיק־פערציק יאָר צוריק. צו זיי ווילט זיך זאָגן אין קורצן:

נישט קיין פארוואָרפן, פינצטער, אָרעם, יידיש שטעטעלע איז אומגעקומען. ניין! א קליינער, געזונטער יידישער יישוב, אן איינגעזעסענער און א באפעסטיקטער, איז אויסגעריסן געוואָרן מיט דעם וואָרצל. סקאָן זיין, אז צוליב אָט דער צו גוטער

מאטעריעלער לאגע, זיינען מיר אזוי גרויס פאריתומט געוואָרן. אויף האָשט האָט מען געזאָגט:

— האָשט — א „סמאלאווא־באנק". ווער עס קומט, קלעפט זיך גלייך צו צום שטעטל, אויף שטענדיק...

3. מלחמות און גזירות

(1920 — 1914)

מוצאי־שבת, האָט איר געקאָנט טרעפן א סך האָשטער קינדערלאך לויפן אין קריטשמע אריין קויפן דעם טאטן א שקאליקל אויף הבדלה מאכן. אין אסך שטיבער פלעגט זיין א מנהג עסן שבתצונאכץ קארטאָפליעס מיט העריגע און צווישן אנדערע מוצאי־שבתדיקע נגונים פלעגט מען אויך זינגן:

— — — „און נישט געזאָרגט אוי ברידער,
„נע זשוריטסיא כלאָפצי,
„אלץ ווערט זיין ווי פריהער,
„וו׳סע יאָק ראָנשע בודע,
„מיר ווילן פארפאָרן אין א קריטשמע,
„נ׳כאַי זאַיידעמאָ טאם דאָ קארטשמו
„בראָנפן ווערט זיין ווידער, — — —
„האָרילקא בודע...
„און טא־לא־לא־לא...

אָבער סגעדענקט זיך א מוצאי־שבת עפעס אן אנדערער. כאָטש סהאָט שוין געברענט דער בליץ־לאָמפּ, דאָך האָט זיך געדאכט אז די שבת־פארנאכטיקע שאָטענס קריכן נאָך אלץ ארום אויף די וועגט. א פארבאָרגענער ספק האָט זיך ארומגעבלאָנקעט איבעראל. פלוצלינג האָט עמיצער האסטיק אן עפן געטאָן די רויטע פאָדערשטע טיר און ווי א שטיין אריינגעקנאקט אן אויסגעשריי:

— „א מאָביליזאציע!"

נאָך דער הבדלה האָבן א סך קינדער פון האָשט שוין מער נישט געזען קיין טאטן און נישט געהערט קיין הבדלה, פאר שיינע עטלעכע יאָר. אָט אזוי האָט זיך אָנגעהויבן פאר זיי די וועלט מלחמה אין יאָר 1914.

טאטעס, ברידער און פעטערס זיינען געוואָרן „טשיזשיקעס" (א מין פויגעלע) און א „טשיזשיק", מיינט דער פסוק, אן אינעם וואָס האָט ניט קיין איבריקן חשק

צו גיין אויפן פראָנט. וועָר סהאָט ניט געקאָנט אנטלויפן קיין אמעריקע איז געוואָרן אזא „פויגעלע".

די „טישזשיקעס" האָבן געהאט באשטימטע באהעלטענישן וואו זיי פלעגן, גאנצע קאָמפאניעס, אָפריכטן זייערע „נעכט", ווייל דער עיקר איז געווען דאָס ניט־שלאָפן. דאָס האָט אָפגעצויגן די לעצטע כוחות. דערצו דערף מען נאָך צוגעבן די פארשידענע „מאכאכצן" וואָס פיל פון זיי האָבן זיך געמאכט: וועָר טויב אויף אן אויער, וועָר א געשוואָלענע פוס ווי א בארג, און וועָר סהאָט זיך סתם אָפגעהאקט א שטיקל אָדער א גאנצן פינגער. ווייל וועָר איז דען זיכער אז פלוצלינג וועט ניט זיין אן אָבלאוע און מוועט כאפן די „טשיזשיקעס"? איז טאקע גוט אין אזא פאל אז מהאָט א שטיקל חסרון. איי מבלייבט א קאליעקע אויפן גאנצן לעבן; דעם חשבון האָט קיינער ניט געמאכט.

פלוצים האָבן זיך באוויזן אין אונזער האָשטער וועלטל שטערן־קוקערס. אך עמיצער האָט „געזען" מיט זיינע אייגענע אויגן, א גרויסן בעזם אויפן הימל. א סימן אז א סך וועט פארקערט־ווערן פון דער וועלט... א צווייטער האָט „געזען" א שוועבל. און דאָס איז א סימן פון גאָר א גרויסער מלחמה!..

און וואָס סהאָט זיך „געזען" אין די נעכט, איז אלץ אָפגעדערציילט געוואָרן אויף־צו־מאָרגנס אין דערפרי צווישן די „רידלאך" וואָס פלעגן שטיין ביים שליאך, צוקוקן ווי די סאָלדאטן מארשירן צום פראָנט. צווישן אנדערע האָט איר דאָרט געקאָנט טרעפן רחלע חיה־לאהס, ווי זי לויפט נאָך יעדער ראָטע סאָלדאטן און פרעגט ביי זיי:

— „טשי נע באטשילי ווי סאָלדאטי יאָסקעלע חיה־לאהס"? — „צי האָט איר ניט געזען, סאָלדאטן, יאָסעלע חיה־לאהס?" (רחלס א ברודער).

אז די מלחמה האָט זיך פארגרעסערט, איז האָשט געוואָרן א מיליטערישער פונקט, און א גרויסער טייל פון די יידן האָבן געמוזט ארויספאָרן פונעם שטעטל. דאָס איז געווען אין יאָר 1915. יענע צייט ווערט באצייכנט מיטן וואָרט עוואקואציע. מיט יאָרן שפעטער איז דאָס געוואָרן א צייט־אָנווייז. מהאָט געזאָגט: „א יאָר פאר דער עוואקואציע, א יאָר נאָך דער עוואקואציע". אזויווי אנדערע פלעגן פירן שטאָטישע צייט־חשבונות לויט די שריפות וואָס האָבן נישט געפעלט, ברוך־השם, אין האָשט.

די ערשטע טייל פון דער מלחמה האָט זיך פאר אונז געענדיקט אין א זומער־טאָג פונעם יאָר 1917.

גרויס אין קליין, אלע האָבן זיך יענעם טאָג אויסגעפוצט אין זייערע שבתדיקע קליידער, אריינגעשטופט אין קלאפּ א רויט בענדל, און אלע צוזאמען האָבן געשטראָמט אונטער די בערג, צו זען דעם גרויסן וואונדער וואָס הייסט: „סלאָבאָדע" (סלאָבאדא = פרייהייט).

די „סלאָבאָדע" האָט זיך אָנגעהויבן מיט א „רעטש" (רעדע) וואָס סהאָט געהאלטן דער רעוואָלוציאָנער שלאין, א יונגערמאן פון זוויהיל וואָס האָט געארבעט אלס פּראָוויזאָר (פארמאציסט) ביי אליהו־שלמהן אין אפטייק. נאָך דער דרשה, האָבן אים עטלעכע יונגעלייט א כאפּ געטאָן, אויפגעהויבן אין־דער־לופט און אונזערע האָשטער „רעוואָלוציאָנערן" האָבן זיך צושריגן:

— „הורא!.. הורא!.. הורא!.."

דאָס הארץ איז געווען איבערפולט מיט האָפענונגן. ווי פון דער ערד איז אויס־געוואקסן א רויטע פאָן און דער גאנצער עולם האָט זיך א לאָז געטאָן צוריק אין שטעטל אריין.

— „יידן פארמאכט די קלייטן! היינט איז יום־טוב".

„סלאָבאָדע!.."

קערענסקיס רעזשים האָט נישט געלאָזט נאָך זיך קיין באזונדערע זכרונות. אבי סהאָט זיך נאָר געענדיקט אָן פּאָגראָמען, רציחות, אָדער סתם גזירות איז שוין געווען גם זו לטובה. אָבער נאָך קערענסקיס רעגירונג, און ביזן יאָר 1920, איז האָשט איבערגעקומען א סך צרות און שרעק. אין לויף פון דריי יאָר זיינען מיר געווען ביי די דייטשן, באָלשעוויקעס, פּעטליוראווצעס, פּאָליאקן און ווידער ביי באָלשעוויקעס; און סתם באנדעס און באנדיטן האָבן רעגירט אין האָשט. צום סוף איז האָשט אריינגעפאלן אין פּוילישן חלק. סדארמאָנען זיך פאקטן און געשעהענישן וואָס זיינען פאר דעם היסטאָריקער אפשר „קלייניקייטן". פאר אונז, די קליין־שטעטלדיקע האָשטער, פאר די פאָר צענדליק וואָס זיינען פארבליבן, די שארית הפליטה, פאר אונז, האָבן אָט די אלע „קלייניקייטן" א באזונדערן אינטערעס. ביי אונז איז עס אלץ ממש געגאנגן אין לעבן.

אינם יאָר 1918 זיינען אריין צו אונז די דייטשן. ביי יעדן יידן אין שטוב אריין האָט מען איינגעשטעלט עטלעכע זעלנער. דאָס האָט געהייסן, צושטעלן די סאָלדאטן אין קווארטירן. כמעט יעדער האָשטער יוד, האָט געהאנדלט מיט „זיין דייטש" און געפירט מיט אים פּאָליטיק.

— „אלזאָ וואו־הין גייען זי"?

— „נאך קיאָף" (קיעוו), פלעגט דער דייטש ענטפערן. „שמייסן די באָל־שעוויקן"...

און באלד האָט זיך דאָס דייטשל צולייגט מיט דער „לאנדעס־קארטע" אויפן טיש, געפיפקעט דעם ציבעק און גענוי דערקלערט וועז אוז וואָס זיי פלאנעווען נאָך אינצונעמען.

האָשטער יידן האָבן ניט געליטן פון יענעם דייטש. די גויים האָבן יאָ געהאט אביסל צרות פון זיי. סקאָן זיין צוליב דעם וואָס זיי האָבן זיך פשוט נישט געקאָנט אויסטענהן צווישן זיך.

די דייטשן זיינען אין האָשט געווען בלויז עטלעכע חדשים. נאָך אייִדער וואָס־וועז, איז „דער דייטש" שוין געלאָפן צוריק. אלץ הייסט געלאָפן !...

אייניקע וואָכן האָט מען זיך ארומגעדרייט אינגאנצן אָן א מאכט. נאָכדעם, אין א שיינעם פרימאָרגן, איז ארויס א קלאנג אינם שטעטל אז די „גרויסע" רוקן זיך אונטער. און אזוי איז עס טאקע געווען. אין עטליכע שעה שפעטער זיינען אריין די באָלשעוויקעס.

דוד שקלאווער, דער סטאראָסטע פון דעם שטעטל אין יענע יאָרן, האָט מקבל־פנים געווען די געסט.

דודס זמן אלס סטאראסטא, האָט זיך באלד אויסגעלאָזן. שוין צומאָרגנס האָבן זיך צונויפגעקליבן עטלעכע האָשטער יונגעלייט, און זיי האָבן געגרינדן דעם ר.ק. (רעוואָלוציאָנס־קאָמיטעט). די חברים פון קאָמיטעט זיינען אלע געווען בעלי־מלאכות. אָבער דער סעקרעטאר איז געווען א געוויסער ראטענבערג. ניט קיין האָשטער תושב, אן אָנגעפאָרענער. ער איז געווען דער לערער פאר דער רוסישער שפראך אין האָשטער ערשטער העברעאישער פאָלקס־שולע. זיין געהילף, איז געווען חיים־יאָסל אָזערסקי, א דרדקי מלמד.

די לאָזונג פונם „רעוואָלוציאָנס־קאָמיטעט" איז געווען זייער א באשיידענע, אזוי־ווי אין היליקן מחזור שטייט: „המשוה קטן וגדול". סמיינט, אויסגלייכן קליין מיט גרויס... אָבער אזויווי אונטער מלחמה באדינגונגן און בייחוד אין אזא קליין שטעטעלע ווי האָשט, איז שווער געווען דעם פּלאן אויסצופירן, האָט דער קאָמיטעט איינגעזען אז סוועט אסך גרינגער זיין — אויסגלאכן גרויס מיט קליין...

דער ריבקאם איז איינגעשטאנען ביים שטאָט גביר, ביי שלמה גארבערן. אָט דאָרט, אינם גרויסן זאל, זיינען באשטימט און דורכגעפירט געווארן פארשידענע פּלענער. מיט שכל, מיט יישוב הדעת, און אויך מיט „אלטע־חשבונות". און אז

די קאָמיטעט־חברים ווערן מיד פון אסך „טראכטן" און „באשליסן", רופן זיי אריין דעם נגיד־ס וויב און זאָגן צו איר בזה הלשון:

— „אנו חיינדל, זייט־נאָר־אזוי־גוט, שטעלט אויף דעם סאמאָוואר און דער־לאנגט א גלייזל טיי"...

יאָ יאָ. שווערע צייטן זיינען אָנגעקומען אויף האָשטער גבירים. אפילו האָשטער קליינוואַרג העלפט אונטערשטופן די רעוואָלוציע פאראויס. זיי גייען ארום, און שרייבן מיט שטיקער קרייד אויף די טירן פון די פארשלאָסענע, צוראביר־טע קלייטן:

„אלע בורזשויען (גבירים) דארף מען אויפהייגן ווי ענט"!

נאָר אזויווי קיין גבירים זיינען אין יענע יאָרן ניט געווען אין האָשט, איז טאקע, אין דעם זכות, קיינער ניט אויפגעהאָנגן געוואָרן. חוץ דעם דארף מען ניט פארגעסן, אז דער גאנצער רעוואָלוציאָנס־קאָמיטעט איז באשטאנען פון יידישע גזלנים...

דאָך איז די לאָגע געווען געגוג אן אָנגעשטרענגטע. דער פחד איז געווען גרויס. קיין גוטע גריסן פון די ארומיקע שטעט און שטעטלאך, האָט מען נישט אָפגענומען. חוץ ראבירן און שלאָגן פלעגט מען זייער אָפט ארויפווארפן אויף די יידן געלט שטראָפן — „קאנטריבוציע" — פלעגן זיי דאָס אָנרופן. איינמאָל האָט דאָס געמיינט געלט, אן אנדערש מאָל שוה געלט. און כדי סזאָל זיין א שטענדיקע פאָרשטייערשאפט וואָס זאָל זיך פארנעמען מיט אָט די קהלישע דאגות, האָט יעדער שטאָט און שטעטל אויסגעקליבן א קאָמיטעט וואָס איז באשטאנען פון עטליכע בעלי־בתים. אויך אין האָשט איז געווען אזא מין קאָמיטעט. די מיטגלידער זיינען נישט געווען קיין סטאבילע. פון צייט צו צייט פלעגט מען קלייבן נייע. אין אירן קאָמיטעט זיינען געווען: ר' משה געלמאן, חיים ווייסמאן, שלמהקע שקליאווער, דוד זילבערבערג, מאָטיע (מרדכי) קריטשמאר. (סקאָן זיין אויך אנדערע). די אויפגאבע פונם קאָמיטעט אין האָשט איז געווען: זאמלען געלט, קויפן לעדער, נייען שטיוול, קויפן טוטין און פאפיראָסן. דאָס זיינען געווען זאכן וואָס יעדער מיליטער, ביי יעדן רעזשים אָדער ביי יעדער באנדע, האָבן שטענדיק געפאָדערט פון די יידן. מיט אָט די זאכן האָט מען געקאָנט אָפטמאָל קלענער מאכן אָדער אָפשטיפן א גזירה.

דאָס לעדער וואָס מהאָט נאָך געגוג אנשטרענגונג און צרות באוויזן צונויפקויפן, איז געווען באהאלטן ביי משה געלמאנען. שטיוול האָט מען געגייט, וועז סהאָט שוין געהאלטן גאָר שלעכט. אזוי האָט מען זיך געמוזט פירן, וויל דאָס לעדער איז

געווען, ווי געזאָגט, א יקר־המציאות. סאיז שוין גרינגער געווען אויסקויפן קהל פאר געלט. ניט גרינגער איז געווען מיט טאבאק און פאפיראָסן. אָט די סחורה איז געווען באהאלטן ביי אונז אויפן סוכה־בוידעם. ווען די סאָלדאטן פלעגן קומען נאָך פאפיראָסן פלעגט דאָס זיי איינער פון די קינדער אונטערטראָגן, ווייל אינזער פאָטער פלעגט ווערן טויט־בלאס ווען ער האָט דערזען דידאָזיקע געסט.

א גענויסן טאָג האָט דער רוח אָנגעטראָגן קיין האָשט א ייד א באָלשעוויק מיטן נאָמען לייבעלע. ער האָט געשטאמט ערגעץ פון אונזער געגנט. ער האָט דערשמעקט אז פון האָשטער יידן קאָן מען נאָך אויסקוועטשן עטליכע קערבלאָך. איז ער ארויס אין גאס און געלאָזט וויסן קהל אז מדארף באצאָלן דעם קאָמיסאריאט, עטליכע הונדערטערס „קאָנטריבוציע".

אינם שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן א יאָגעניש. קיינער, אפילו ניט דער קאָמיטעט, האָבן ניט געוואוסט וואָס דאָ צו טאָן. ערשט מיט עטליכע טעג צוריק האָט מען געגעבן און איצט שוין ווידער אמאָל?

אונזער שטעטישער יהודה קריטשמאר האָט זיך אונטערגענומען זיך דערלאנגן צום קאָמיסאר אליין און אויפקלערן די זאך. פאר וועלכע „זינד" דארף מען דאָסמאָל ווידער צאָלן?

וועו ער איז צוגעקומען ביז דעם קאָמיסארס טיר (דער קאָמיסאר איז איינגעשטאנען ביי אליהו רויזמאן אין שטוב צו דער פאָדערשטער זייט) האָט ער זיך אָנגעטראָפן אויפן שוועל מיט לייבעלען אליין. לייבעלע האָט פארשטעלט דעם וועג מיט א רעוואלווער אין האנט. אָבער נישט יהודהן, אן אויסגעדינטן ניקאָלאייעווסקן סאָלדאט, א געוועזענעם פאלימיאטשיק סטראשעט מען מיט א רעוואָלווער! „א פליק", פלעגט יהודה זאָגן; און האָט אויך דאָסמאָל אזוי געטאָן, און דער רעוואָלווער איז ביי אים אין האנט.

דער קאָמיסאר האָט פון דער גאנצער מעשה קאָנטריבוציע, גארניט געוואוסט. סהאָט זיך ארויסגעוויזן אז דאָס איז געווען לייבעלעס אן אייגן שטיקל ארבעט. די גזירה איז גלייך בטל געוואָרן. לייבעלע מיט זיין משפחה האָבן גלייך געמוזט פארלאָזן דאָס שטעטל. אזוי האָט באפוילן דער קאָמיסאר.

דער ערגסטער רעזשים איז אמאָל בעסער ווי גאָר אָן א מלוכה. צרות פון א נייעם רעזשים אין יענע יאָרן זיינען געווען דערווייליקע. א טאָג צוויי האָט מען געליטן, ביז מהאָט זיך דערוואוסט מיט וואָס מקאָן זיך אויסקויפן פון די פרישע צרות. אָבער אין די טעג אָדער וואָכן, אין וועלכע מהאָט נישט געוואוסט

אויף וואָס פאר א וועלט מאיז, אין אזעלכע מאָמענטן, איז מען קודם כל זיך געלאָפן אויסבאהאלטן ביי א גוטן פויער, אין א קעלער און אויף דעם בוידעם פון דער ווייבערשער שול...

וואָס לענגער אזעלכע וואָכן פלעגן זיך ציהען, אלץ גרעסער פלעגט וואקסן דער פחד און די ניט־זיכערקייט. ביי אזעלכע צייטן איז די סכנה פיל גרעסער. ספלעגן אויסוואקסן פארשידענע באנדעס און רויבערס, וואָס פלעגן באפאלן מענטשן אונטער די וועגן, זיי בארויבן, הרגענען. די באנדעס פלעגן אויך אריינפאלן אין די קליינע שטעטלאך, אָפריכטן א פאָגראָמל און פארשווינדן.

אין האָשט האָט מען געליטן פון אזעלכע „קלייניקייטן" אין דער צייט פון די באָלשעוויקעס און די פעטליוראָווצעס און איבערהויפט ווען די אוקראינער האָבן אָנגעהאלטן די מאכט. כאָטש דעם אמת געזאָגט, האָבן ניט אלע אָשטער גויים געהאט דעם פולן קוראזש זיך צו ווארפן אויף די „אייגענע זשידאקעס". קיין אויסוואורפן האָבן אָבער נישט אויסגעפעלט. פון צווישן זיי געדענקט זיך דער צורר היהודים קאַרני דער קאָוואל. נישט געווען קיין סך אזעלכע. ער פלעגט זיך ארומדרייען אין שטעטל, מיט א רעוואָלווער אין פאסעק, כאפן יידן און זיי שיקן אין פעטליורעס ארמיי. געגוג טויזענטערס האָט ער אויסגעצאפט כפר־נפש פאר פריי לאָזן די יונגעלייט.

איינמאָל איז אריין אזא מין באנדע אין שטעטל אריין און איינער פון זיי איז געווען אָנגעטאָן אין א טלית־און־תפילין, מאכענדיק דערביי פארשידענע קונצן האָט ער אָפגעחוזקט פון אונזערע תשמישי קדושה. סהאָבן זיך אריינגעמישט עטלעכע יונגעלייט פון דער „זעלבס־שוץ" און פאר א טרונק „סאמאגאנקא" (היימישער בראָנפן) האָט דער גוי אָפגעגעבן דעם טלית־און־תפילין.

אלץ וואָלט זיך געווען אויסגעלאָזט בשלום, ווען ניט, יהודה קריטשמארס שיינע ליאקירטע שטיוול. צווישן די יונגעלייט וואָס האָבן אויסגעקויפט די הייליקע סחורה פונם פעטליוראווץ, איז אויך געווען יהודה מיט זיינע שטיוול. אז דער גוי האָט דערזען אזא פאָר שיינע שטיוול האָט ער שיער ניט באקומען דעם שלאק. סטייטש, ביי אזעלכע צייטן זאָל א ייד טראָגן אזא פאָר שטיוול? אויפן גויס צונג זיינען דאכטזיך געליגן די וועדטער:

— „איי טי זשידאָק, סקידאי־נאָ טשוביט"! — („איי די יידעלע, וואדף נאָר אראָפּ די שטיוול!").

אָבער דאָס גויטשקיל האָט אָנגעשמעקט, אז דאָסמאָל וועט דאָס ניט גיין אזוי גלאטיק מיטן ברייטביניקן זשידאק, האָט ער אָנגעהויבן מעשה סוחר:

— „אפשר זאָלן מיר זיך בייטן מיט די שטיוול"?

דער סוף פון דער מעשה איז געווען אז יהודה האָט זיך געמוזט אונטערגעבן. אָבער ניט צום פּעטליורעץ! צו די טרערן און תחנונים פון דער גאנצער משפּחה וואָס האָבן געוואָלט אויסמיידן א שלעכטן סוף.

אמת, דער גוי האָט באצאָלט פאר די שטיוול א שיינע פּאָר טויזנט קאַרבאוועניציעס*) און צו דעם נאָך צוגעגעבן זיינע אלטע שטיוול. דאָס האָט אָבער ניט פּארדעקט יהודס חרפּת־פּנים. ביי אים זאָל מען צונעמען!!! ער האָט זיך וויזט אויס פּארגעסן אָפּגעבן א דין וחשבון אז א פּאָר שטיוול האָבן ביי א גוי מער די ווערט ווי א יידנס לעבן!

(פּרץ גאָלדשטיין אין זיין טאָג־בוך האָט אויך פּארצייכנט אזא עפּיזאָד (זע זייט 106). א מעשה מיט אפּאָר שטיוול וואָס א האָשטער גוי האָט אוועקגערויבט ביי חיים נאָוואָקן. צוליב די שטיוול איז נעבעך חיים מיט זיין גאנצער פאמיליע אומגעקומען).

סווילט זיך א מינוט פּארטראכטן: ניט אונזער יהודה, ניט פּרצעס חיים האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן צוליב די שטיוול. ביידע האָבן אויסגעריסן די ביקסן פון דעם אונטערדריקערס האנט. זייערע ביידנס דרייסטקייט קומט פונם גענוגטן חוש וואָס איז אלע יאָרן געווען אין האָשט. סרוב יונגעלייט זיינען שטענדיק געווען גרייט זיך מוסר־נפש זיין פּארן כלל. אלע, אָן אויסנאם, זיינען זיי געווען אָנגעשלאָסן אין דער זעלבסט־שוץ. פּארשטייט זיך אז ניט אלע האָבן געקאָנט באוויזן די זעלבע גבורה אָדער מסירת־נפש. אָבער שטענדיק האָט זיך געפּינען דער יחיד וואָס האָט געגעבן דעם סימן, דעם רוף.

האָט זיך פּארגלוסט מיט יאָרן צוריק די קאצאפּעס וואָס האָבן געארבעט אין הויף ביים פּריץ איסאקאָוו, זיך אָנשכורן און מאכן א שטיקל פּאָגראָם אין שטעטל (נאָך אין דעם צארס צייטן), אזוי גלייך האָט זיך געפּינען עמיצער וואָס איז אראָפּ אינם קצבים־געסל און א געשריי געטאָן:

— „חברא, דריינגלאָך"!

און שוין גלייך זיינען די חברא אויסגעוואקסן, זיך געגומען רייסן שטאכעטן־דריינגלאך און פּארטריבן די קאצאפּעס פונם שטעטל!

אין דער צייט ווען אין פּוילן האָט געהערשט אן עפּענטליכער אנטיסעמיטיזם, און שלאָגן יידן איז געווען א מצוה, פלעגט מען אין האָשט ענטפערן מיט קלעפּ

*) אזוי האָט געהייסן דאָס אוקראינעשע געלט. יידן האָבן דאָס גערופן „לאפּעטעס" ווייל אויפן געלט איז געווען א בילד פון א פויער מיט א לאָפּאטע אין האנט.

אויף קלעפּ. נישט כאָטש. שוין פון זיך פלעגט זיך אָרגאניזירן א יידישער ווידער־שטאנד.

אזוי האָט דאָס אָנגעהאלטן ביז די נאצי־אוקראינעשע שחיטות.

שוועך צו פארשטיין וואוהין סאיז נעלם געוואָרן די גבורה, דער קוראזש. איז אויב סהאָט זיך ביי יענע צייטן געפינען אפילו בלויז א יחיד אינם גאנצן שטעטל, וואָס האָט געוואגט אויסצורייסן די ביקס ביים אוקראינער און זיך וואָרפן אים דערהרגענן, האָט דער יחיד געראטעוועט דעם כבוד פונם גאנצן שטעטל. ער איז געפאלן אין קאמף ווי א העלד און האָט מקדש געווען דעם נאָמען פון פאָלק ישראל ברבים.

חיים נאָוואק אין זיין צייט, אזויווי יהודה קריטשמאר אין זיינער. אזעלכע טאָר מען נישט פארגעסן.

ווען די פּאָליאקן זיינען אריין צום ערשטן מאָל קיין האָשט, האָבן זיי מיטגעבראכט מיט זיך גאָר פרישע גזירות. חוץ דעם וואָס יעדער ייד איז געווען ביי זיי א באָלשעוויק, האָבן זיי שטארק פיינט געהאט יידן מיט בערד. אז סהאָט זיך פארגלוסט אן איינעם פון די פּאָליאקעס, האָט ער געכאפט א יידן אין מיטן גאס און מיטן שווערד אים אָפּגעשניטן די באָרד. אין האָשט זיינען געווען צוויי אזעלכע פאלן, יאָסל שנאפער און יידל פינקעלשטיין. די חרפה פון ארומגיין מיט א האלב־אָפּגעהאקטער באָרד איז געווען זייער שרעקלעך גרויס. אָבער קיינער האָט פון זיי חלילה ניט געלאכט. דער ווייטאָג און בושה זיינען געווען אלעמענס, דעם גאנצן שטעטלס, פארן גאנצן יידענטום אין דעם באנייטן פוילן.

אין דער זעלבער צייט האָבן עטליכע פוילישע זעלנער אָפּגעטאָן אזא מעשה; זיי האָבן געפינען ביי לייבל פינגערהוט א טעפל מיט האָניק. איז הלמאי זיין ווייב האָט געלייקנט אז זי האָט עפעס איינגעמאכטס, האָט מען זי ארויסגעזעצט אויפן גאס און איר אָפּגעשמירט מיטן האָניק דאָס פנים מיט דעם קאָפּ־האָר. אזוי האָט זי געמוזט זיצן ביז סזיינען אָנגעקומען געניג פליגן און זיך איר אויסגעזעצט אויפן פנים. די „פריצים" זיינען געשטאנען און צוגעקוקט מיט שפאָט און פארגניגן צו די ליידן און פיינען פון דער נעבעכדיקער פרוי.

אין יאָר 1920, אינם חודש תמוז, איז געפאלן אין האָשט די אייניציקע לופט־באָמבע.

זעקס־און־דרייסיק שעה פריהער האָט זיך געפירט א שווערער קאמף צווישן

דער רויטער ארמיי אונטער דער אָנפירערשאפט פון קאָמאנדיר בודאני, וואָס איז געשטאנען אין האָשט, קעגן דער פּוילישער ארמיי וואָס האָט זיך געפינען אינם דאָרף הארבאקאוו, אן ערך דריי קילאָמעטר פון האָשט. אלע זיינען זיך דעמאָלט צולאָפן פון די קליינע הילצערנע און ליימיקע הייזלאך. און זיך באהאלטן אין קעלערס און אין בית־מדרש. ערשט זונטאָג אין־דער־פרי האָט מען זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן אומקערן יעדער אינער צו זיך אין שטוב אריין.

סאיז געווען דער ערשטער פרייער טאָג נאָך די זעקס־און־דרייסיק שעה שרעק. האָבן זיך טאקע געפינען א סך מענטשן אין גאס. קליין און גרויס. פלוצלינג איז אָנגעפלויגן אן אעראָפּלאַן, פון הארבאקאוער זייט און האָט אראָפּגעוואָרפן א באָמבע. זי איז געפאלן ביי חנה־הינדע שפּארבערס אָפּטיעטשנע־סקלאד. סהאָט זיך דערהערט א קנאל מיט אן אויפּרייס. א שטויב און א נעפּל זיינען געוואָרן ארום־און־ארום. וועז מאיז א מינוט שפּעטער צוגעלאָפּן זען וואָס סאיז געשען, זיינען שוין געווען דריי הרוגים: ברוך שפּארבער, א קליין טאָכטערל זיינס און א דייטשקע וואָס האָט געארבעט ביי זיי אין דער הויז־ווירטשאפט. חוץ זיי, איז פאוואונדעט געוואָרן א יונגערמאן, א שניידער, וואָס האָט געארבעט ביי יצחק געלגעל. געלופן האָט מען אים — מוציעלע. ער איז שפּעטער אָפּגעפאָרן קיין אמעריקע אָדער קיין קאנאדע.

ממוז צוגעבן, אז אונזער שטעטל איז נאָך ארויס מיט רחמים פון יענער וועלט מלחמה — מיט בערך קלענערע צרות און וויניקער הרוגים ווי אנדערע שטעטלאך. סקאָן זיין אז דאָס איז געווען א דאנק דעם אחדות און די אחריות וואָס איינער האָט געפילט לגבי דעם צווייטן בשעת א צרת־רבים און אפשר אויך דערפאר וואָס די האָשטער גויים האָבן זיך בכלל באנומען גוט צו אונז יידן.

אין סעפּטעמבער 1920 זיינען אריין צו אונז די פאָליאקן. אין האָשט האָט מען זיי גערופן: „די צווייטע פּאָליאקן". זייער אריינקומען איז פארבונדן מיט א שיינעם עפּיזאָד וואָס סאיז כדאי דאָ צו פארצייכענען.

און מעשה שהיה כך היה:

די ערשטע וואָס זיינען אריין אין שטעטל, זיינען געווען צווי קאוואלעריסטן־זעלנער אין טונקל־בלויע מונדירן. האלערטשיקעס האָט מען זיי גערופן, ווייל דער קאָמאנדיר פון זייער רעגימענט איז געווען געניראל האלער. זיי האָבן אָנגעהויבן מאכן א מין הקפות איבערן שטעטל.

קיינער האָט ניט געוואגט זיי פרעגן א וואָרט. קיינער, חוץ יענער האָשטער יונגערמאן וואָס איז געשטאנען אין שפּיץ פון לעצטן „ריבקאם", דער אנשטאלט

וועלכער האָט נאָך נעכטן געהאט א דעה אין שטעטל און איז היינט געוואָרן אויס קאפעלושמאכער...

— „ווער זיינט איר דאָס?" פרעגט ער זיך די רייטערס וועָן זיי רייטן פארביי אים.

— „און וואָס איז דאָס אייער עסק?"

אונזער פרעזידאטל ריבקאמא (פאָרזיצענדער פון ריבקאם) האָט זיך געפינען שטארק געטראָפן פונם ענטפער.

— „ווייסט איר ווער כבין", זאָגט ער צו זיי, „איך בין דער פרעזידאטל פון רעוואָלוציאָנס־קאָמיטעט"!

— אַהא! דאָס ביסטו, דיר זוכן מיר דאָך!" ביידע קאוואלעריסטן זיינען ארונטער פון די פערד, ארויסגעצויגן די שאָמפלס (דער דראָט מיט וועלכן מרייניקט די ביקסן) און זיי האָבן „אפגעשאמפלט" דעם פרעזידאטל מיט זיין געהילף וואָס איז אויך בייגעווען מיט אים. „אָפּגעשאמפלט" אזויווי אין פסוק שטייט...

ווי טרויעריק איז אונזער יידישע לאגע. ביי אונז קאָן פאסירן אז מיר זאָלן ניט וויסן וואָס פאר א בירגער מיר זיינען! אָט ערשט נעכטן געשטאנען אין דינסט פון א לאנד, פון א רעגירונג, און היינט אן אָפּגעשמיסענער...

אויף צומאָרגנס, ערב סוכות 1920, וועָן מיר זיינען געזעסן אין סוכה און געהאלטן ביי זאָגן „אושפיזין אברהם יצחק ויעקב"... האָט זיך אן עפן געטאָן די טיר און א סאָלדאט האָט אריינגעשריגן:

— „א גוט יום־טוב, גיט דעם ערל א שטיקל פויגל"! דערביי האָט ער א וואונק געטאָן אויף דעם צווייטן זעלנער.

איצט זיינען מיר זיכער געוואָרן אז די וועלט מלחמה האָט זיך געענדיקט. מיר האָבן בלויז ניט געוואוסט, אז דאָס איז ניט מער ווי א קורצע הפסקה, אן אָפּרו וואָס האָט אָנגעהאלטן ניט מער ווי נייַנצן יאָר...

4. אַרגאניזאציעס

אין א שיינעם זומער־טאָג אינם יאָר 1910, האָט זיך משה דעם גארבארניקס בלינדע קליאטשע אָפּגעשטעלט, און ניט געוואָלט גיין ווייטער. צו אירע קרעציקע לאנגע אויערן זיינען דערגאנגען קלאנגן פון א ניי ליד. א ליד פון באפרייאונג און אויפשטאנד. געזינגען די ליד, האָט א גרופּע ארבעטער אין דער גארבעריי.

א גרופע „פועלי־ציון" אין האשט, 1917
פון רעכטס: מרדכי וואסערמאן; חיים־הערש קהלת; פיפע כ"ץ; יאָסל אַלייסקער און פיניע צעניטער.

אָט אזוי איז געשאפן געוואָרן די ערשטע אָרגאניזאציע אין האָשט — דער „בונד".

פון דאנען אָן הויבט זיך אָן א נייע תקופה אין האָשט, א תקופה וואָס איז אויפגעשטאנען, אייגעשלאָפן און צוריק אויפגעשטאנען. די ארבעטער וואָס האָבן געזינגן דאָס לידּ, זיינען מיינסטנטייל געווען ליטוואקעס. זיי האָבן געבראכט קיין האָשט די ערשטע ארבעטער ליטעראטור און געגרינדעט אן ארבעטער־ביבליאָטעק.

דאָס איז געווען בסוד. דערפאר האָט זיך די ביבליאָטעק ניט געהאלטן אויף אין אָרט, האָט ארומגעוואנדערט פון אין פריינט צום אנדערן, אונטער דער שטרענגער אויפזיכט פון מאיר־הערש הוֹל. די ביבליאָטעק האָט זיך אזוי לאנג ארומגעשלעפט אהין און אהער, ביז מהאָט געמוזט די ביכער באהאלטן אין דעם אלטן שעכט־הויז וואו מאיר־הערש דער קצב האָט געהאט די גאנצע דעה. אָבער דאָס האָט אויך ניט געהאָלפן. די קעגנער פון „בונד" איז געלונגן אויסצוגעי

די ערשטע פיר אויפגייער (עולים) פון האָשט קיין ארץ־ישראל. זומער, 1921.

שטייענ: ערשטער רעכטס — **יעקב קראנצבערג**; ערשטער לינקס — **יעקב צירליוק**. זיצן: ערשטער רעכטס — **משה סמאלא**; דריטער —**פסח פינקעלשטיין**. די אנדערע זיינען: פון רעכטס — **פסח קראנצבערג**; **מנחם מ. שרוני** (שטערנבערג); **יצחק פינקלשטיין**. זיצט: **פייסיע סמאלא**; דאָס יינגעלע — **יצחק ווייסמאן**.

פינען די באהעלטניש. זיי האָבן ארויסגענבעט די ביכער און זיי צוריסן אויף שטיקלאך.

די ביכער האָט מען צוריסן אָבער די אָרגאניזאציע איז ווי פון זיך אליין צופאלן. סרוב „בונדאווצעס" האָט מען געקאָנט טרעפן שפעטער, בערך די יאָרן 1916—1917, אין דער נייער גרופע — „פועלי־ציון". דאָס איז געווען די צווייטע אָרגאניזאציע ביי אונז אין שטעטל. קיין גרויסע זיבן זאכן האָבן זיי ביידע ניט אויפגעטאָן. קיין אידיאָלאָגישע שפאַרן האָבן זיי נאָך זיך ניט איבערגעלאָזט. אָבער אז מדערמאָנט זיך אז דאָס איז געווען מיט א פיר צענדליק יאָרן צוריק, און אין אונזער פיצינקעלע שטעטל, האָט אפשר אנדערש ניט געקאָנט זיין און דאָס ביסל וואָס זיי האָבן אויפגעטאָן איז דיינו.

אין יענער צייט האָט זיך אין האָשט אויך געגרינדעט די פארטיי „צעירי־

דער לעצטער באנקעט לכבוד דעם לעצטן לעגאַלן עולה (אויפגייער) קיין ארץ־ישראל מערץ, 1936.

שטייענ פון רעכטס: מאיר מאלים, אברהם שוועץ; שמעון גאַכשטיין; יענקל אוטשניק; משהקע בארג; יענקל מירמעלשטיין. זיצן: א לערער און א לערערין פון דער „תרבות" שולע; צבי גאליצקי — דער אויפגייער; בנימין געלמאן; טייבל זשאלקאווסקי. אין פראנט: יונטל כ"ץ; פייסיע בערליאנט.

ציון". די אַרגאניזאציע האָט אָנגעפירט אן ערנסטע טעטיקייט פאר צוגרייטן מענטשן פאַרן קיין ארץ־ישראל. זיי האָבן אויך אסך געטאָן צו פארשפרייטן די העברעאישע שפראך אינם שטעטל.

אינם יאָר 1919 האָבן די יונגסטע פון צווישן די צעירי־ציוניקעס געשאפן די הסתדרות גרופע „החלוץ". דאָס איז געווען די שטארקסטע גרופע אין האָשט וואָס האָט אָנגעהאלטן ביזן לעצטן טאָג פון יידישן עקזיסטענץ.

מיט דער צייט איז אויך אויפגעשטעלט געוואָרן די יוגנט־אַרגאניזאציע „החלוץ הצעיר", דער אוואנגארד פונם „החלוץ". דער הויפטאָנפירער אוֹן גייסט סיי אין „החלוץ" סיי אין „החלוץ הצעיר" איז געווען דער חבר גרשון שוועץ (גרשון וואָלף׳ס), א געבענטשטער אַראטאָר, אוֹן א מענטש מיט א פענאָמענאלן זכרון. עד האָט זיך באטייליקט אין א סך סעמינארן וואָס די באוועגונג אין פוילן

א גרופע האשטער חברים פונם „החלוץ" פראָדוקטיווירן זיך — — — (1927)
פון רעכטס: גרשון שוועץ; משה שוועץ; פייסיע בערליאנט; יששכר שוועץ; שלום טאבאטשניק.

האָט אָפגעהאלטן, צווישן זיי דער באוואוסטער סעמינאר אינם שטעטל קלאסאוו (פאָליעסיער געגנט). דאָ, צווישן הונדערטער סעמינאריסטן, איז ער געווען פון די וויכטיקסטע און טיפזיניקסטע. ער האָט אויך געקאָנט זיין לייכטשפילעדיק. מהאָט אָפטמאָל ניט געוואוסט צי גרשון רעדט ערנסט צי ער מאכט חוזק. איז קיין וואונדער ניט וואָס ער האָט זיך פארדינט אין קלאסאוער סעמינאר א לידל אויף זיין חשבון:

„סאיז דאָ ביי אונז א חבר
הייסט ער גרשון שוועץ, גרשון שוועץ
איז ער, איז ער
א גרויסער לץ, א גרויסער לץ..."

אנטקעגן די אלע גרויסע מעלות האָט גרשון געליטן פון צוויי קליינע „חסרונות" — ביידע פיזישע. ער איז געווען זייער שוואך אזן אויסגעדארט. ער איז געווען אזא פענעצל אז מהאָט אים געקאָנט מיזעלע... זיין צווייטער אָפהאלט:

אימתא דציבורא. ער פלעגט ביים אָנהויב רעדן דערשראָקן ווערן פּאַרן עולם. זיינע ערשטע ווערטער, זיינע ערשטע מינוטן ווען ער פלעגט אַרויסטרעטן רעדן, זיינען געווען שוואַך אוּן שטיל קוים מיטן אויער צו כאַפּן: אָבער א מינוט אָדער צוויי שפּעטער, אז ער איז געקומען צו זיך, איז ער געוואָרן אש להבות! פייער האָט זיך געשאָטן פון זיין מויל.

מיט צוויי יאָר שפּעטער נאָכן „החלוץ", סהייסט אין יאָר 1921, האָט זיך אין האָשט געגרינדעט דער „השומר־הצעיר". נישטאָ כמעט איין יוגענטליכער פון האָשט וואָס זאָל זיך ניט האָבן אָנגעשלאָסן אין אָט דער באַוועגונג. פריהער האָט צוגעצויגן די סקאָוטישע פּראָגראָם, שפּעטער די אידיאָלאָגישע.

אינם יאָר 1930 האָבן זיך א צאָל יוגנטלעכע אָפּגעריסן פונם „השומר־הצעיר", און האָבן געשאפן די אָרגאניזאציע „גורדוניה". אין שפּיץ פון דער נייער גרופּע

א גרופּע פונעם „השומר הצעיר" אין האשט, 1926

פון רעכטס: ערשטע שורה: זלמן פרעס; וואָוע (זאב) אָפּטער; מאיר מאליס; צווייטע שורה: גלוזמאן (א מיושטיריטשער); שלום רויזמאן; לייבל פרומערמאַן; ברוך איגער; זינע יאגאָדע; יאָסל אוטשעניק; דריטע שורה: הערשל (צבי) זיבמאן; חיים קראנצבערג; יענקל מירמעלשטיין; דוד פינקעלשטיין.

איז געשטאנען אברהם שוועץ, דער יינגסטער זון פון וואלף שוועץ. אברהם איז אויך געווען זייער א שארפזיניקער און ערנסטער בחור, הגם אפשר ניט אזא ווי זיין עלטערער ברודער גרשון.

מיט אט די אלע פארטייען און גרופן, איז פארבינדן א שטוב — געענדל זשאלקאווסקיס שטוב.

פונם ערשטן קינדער־גאָרטן, אינם יאָר 1917, דורך אלע אנדערע פריער־אויסגערעכענטע באוועגונגען און צוגעבנדיק צו זיי די קולטור־אוונטן, ליטעראריש אָפריכטונגן, פארזאמלונגען, רעדעס און באנקעטן פאר אויפגייער (עולים) קיין ארץ־ישראל ביזן יאָר 1939, א משך פון אריבער צוואנציק יאָר — אט דאס אלץ איז פאָרגעקומען און האט זיך אויסגעלעבט ביי געענדלען אין שטוב.

מיטן גאנצן חורבן פון דעם שטעטל איז אויך געענדלס שטוב צוהאקט און צעבראָכן געוואָרן. קיין זכר ניט געבליבן.

לעם געענדלס שטוב — — — (1932)

פון רעכטס שטייען: וואָוע (זאב) אפטער; ראזא גאלדשטיין; צבי גאליצקי; מאָטל רויזמאן; חיים קראנצבערג; רחל גרינבערג; יענטע פאָדיסאָק־פינקעלשטיין; גרשון שוועץ; שרה איגער. זיצן: הערשל (צבי) זיבמאן; רבקה פלאָמין־קראנצבערג; ישעיהו לערנער; רחל ירון־בערליאנט; אברהם ירון (קריטשמאר). קניען: חנה אזערסקי; גאלדע יערי־אפטער; דאס קינד: דבורה אָפטער.

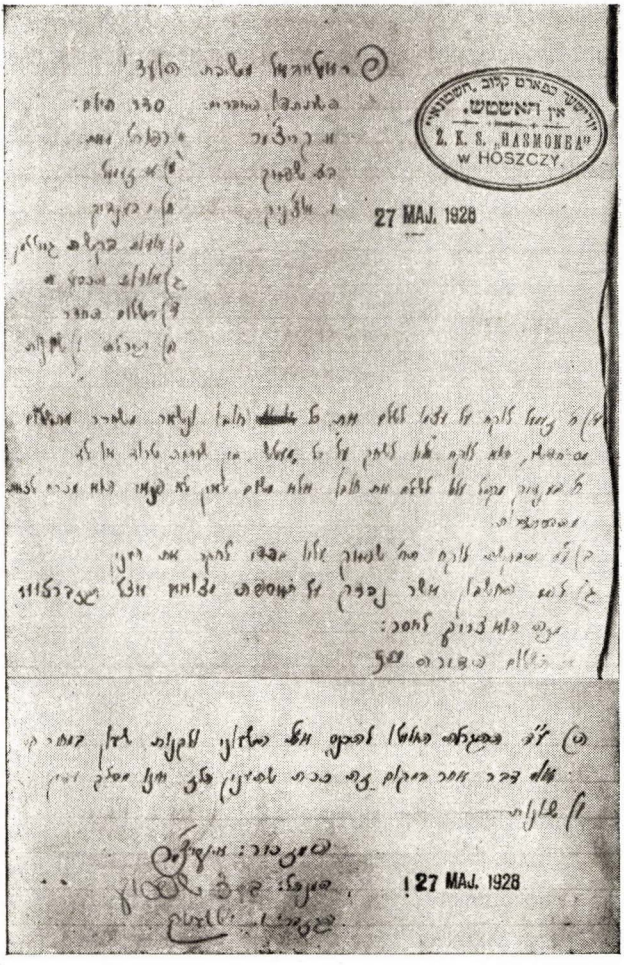
אפשר איז דאָס גוט אזוי. זאָלן קיין מערדערישע פיס ניט מטמא זיין דאָס אָרט, ווּאָס איז פאר אסך פון אונז אזוי טייער און הייליק.

דער יידישער ספּאָרט־קלוב „חשמונאי" אין האָשט, איז א בלעטל פאר זיך. דאָס האָט ניט געשמעקט מיט תורה אָדער מיט ציוניזם. דעריבער האָט דער קלוב קיין סך חברים ניט צוגעצויגן. חוץ דעם איז דאָס חברשאפט געווען פארבונדן מיט געלט־אויסגאבן אויף שיך און קליידער. דאָך איז געלונגען א קליינער גרופּע פון באלעבאטישע קינדער אָנצוהאלטן דעם „חשמונאי" עטליכע יאָר. די גרינדונג איז פאָרגעקומען אינם יאָר 1926. ערשט שבועות 1927 זי׳נען די חברא ארויס מיט זייער „קענטניש" אין גאס ארויס. יענעם שבועות איז פאָרגעקומען דער ערשטער פוטבאָל־מאטש אין האָשט צווישן אונזער יידישן ספּאָרט־קלוב מיט א מיליטערישער גרופּע. דער שפּיל איז פאָרגעקומען אין הויף ווּאָס האָט אמאָל באלאנג צום פריץ און שפּעטער צו די מיליטערישע קרייזן.

ספּאָרט־קלוב „חשמונאי" אין האָשט — 1928.

פון רעכטס שטייען: **יהושע קארינמאן; אברהם ירון; לייבל גאלאד; זלמן אפרתי (וועלטאט); משה שטערנבערג; פייטיע בערליאנט; גדליה יוקעלעס.** קניען: **שלום רויזמאן; יעקב אוטשעניק; יאסל אוטשעניק.** זיצן: **ברוך איגער; אליק זעמעל; בענציע שפאק.**

ביי משה שטערנבערג אין ארכיוו, איז באהאלטן פראטאקאלן־בוך פון ספארט־קלוב „חשמונאי". אינם דעם פאַטאַסטאט וואָס ווערט דאָ געגעבן, איז פארשריבן אז דעם 27־טן מאי 1928 איז באַהאנדלט געוואָרן די פראגע וויאזוי צו שאַפן געלט כדי אויסצוהאלטן דעם קלוב. עס איז באשלסן געוואָרן קויפן א זייגער און אים אויספלעטן — — — (א זכה־בגורל).

פון צייט צו צייט פלעגט דער אַשטער קלוב איינלאדן פוטבאָל־שפילער פון ארומיקע שטעט און שטעטלאך: קארעץ, טוטשין, ראָווגע, און גלייכצייטיק פאָרן שפילן אין יענע ערטער.

דער „חשמונאי" האָט עקזיסטירט א דריי יאָר. דער סוף איז געווען א רוהיקער,

א שטילער, פונקט אזויווי דער אָנהויב. קיינער האָט ניט געמאכט קיין יומטוב ווען דער קלוב איז געבוירן געוואָרן און קיינער האָט זיך ניט נאָכגעפרעגט ווען ער איז אויסגעיינגען...

אין האָשט האָבן ניט אויסגעפעלט קיין הילף־קאָמיטעטן. די אָנגעזעענסטע פון זיי זיינען געווען די „גמילות־חסדים־קאסע" און דער יתומים־קאָמיטעט.

די „גמילות־חסדים־קאסע" איז געשאפן געוואָרן אינם יאָר 1921 מיט דער הילף פון אונזער חשובן לאנדסמאן ר׳ אברהם מאזער, עליו השלום. ר׳ אברהם איז אין יענעם יאָר געקומען פון אמעריקע צו באזוכן זיין קליין געבורטס־שטעטעלע. דאָס אָרימקייט מיט וואָס ער האָט זיך אָנגעטראָפן אין האָשט פון נאָך דער מלחמה איז ניט געווען קליין. סהאָט אים אלץ באנומען ביי זיין גוט הארץ. ער האָט געטיילט געלט רעכטס און לינקס. פאר זיין געלט האָט מען געמאכט א פאַרקן ארום דעם אלטן־היליקאָרט, אויפגעבויט א נייע באָד. אָבער זיין הויפט־הילף איז געווען די גמילות חסד קאסע וואו האָשטער פלעגן קריגן הלוואות אָן פראָצענט. יעדער מוצאי־שבת איז ביי יואליק קארפ אין שטוב געווען א קליין יאָרידל. דאָ איז איינגעשטאנען די קאסע. זיינען יידן געגאנגן אהין אָפצאָלן די וואָכן־ראטע און אנדערע זיינען געקומען נעמען אן הלואה. אזוי האָט זיך דאָס געפירט כל זמן סאיז געווען א יידישע האָשט.

(וועגן ר׳ אברהם מאזערס ז״ל לעבנס־געשיכטע, זע: ראובן פינק — „האָשט און האָשטער" קאפיטלאך 3—10).

בערך אין יענער צייט האָט זיך אויך פאָרמירט דער „יתומים־קאָמיטעט". די הויפט טוערן איז געווען חנה־הינדע שפארבער (חיה מאָטיעס א טאָכטער). די הכנסות זיינען געקומען פון עטליכע קוועלן: זעלבסט־באשטייערונגען פון יעדער משפחה, פון ספעקטאקלען וואָס האָשטער אמאטארן פלעגן צוגרייטן פון צייט צו צייט, און פון א בלימל־טאָג וואָס פלעגט אינגעאָרדנט ווערן אין א יאריד־טאָג.

קיין יתומים־הויז איז אין האָשט ניט געווען. אָבער דער קאָמיטעט האָט שוין געזאָרגט אז הילף זאָל אויפן פיינסטן און שענסטן אופן אָנקומען צו די וואָס האָבן זיך געוויטיקט, די יתומים קינדער און די אנדערע.

אינם יאָר 1928 האָט זיך אין האָשט געעפענט א באנק, „בעלי־מלאכהס באנק". און כאָטש דאָס איז געווען טאקע א אמתע באנק, האָט זי דאָך אויסגעזען

ווי א מער מאַדערנע גמילות חסד קאסע... אז מהאָט ניט געקראָגן קיין הלואה פון דעם גמילות חסד, איז מען געגאנגן אין באנק אריין. אייגענטליך, וואָס איז דאָס געווען פאר דעם נצרך א נפקא־מינא וואו און ווער סטוט די טובה? דאָ זיצן יידן און דאָ זיצטן יידן...

5. פון „חדר" ביז „תרבות"

אונזער שטעטעלע איז דאכט זיך געווען געבענטשט מיט מער חדרים ווי תלמידים. וואו מהאָט זיך א קער געטאָן — א חדר. און טאָמער זיינען אונזערע תלמידים ניט גענוג געווען, קומען־צו בחורים פון די ארומיקע דערפער: טורענטיוו, קורעזוואן, הארבאקאוו, טאמאכאוו, זאוויזעוו, טעסאוו, מייקאוו און אנדערע. די דאָרפישע, דאָס זיינען חברהלייט וואָס פון זיי זעצט אראָפּ א שמעק פון פעלדער און גרינע גראָז. צווישן זיי זיינען געווען אזעלכע, ביי ווען סגנבט זיך אריין א גראָבער „ריש" אין זייער אויסשפראך: „ברוך אתה ד' בורא פרי האדמה"... זיי זיינען כמעט אלע גוטהארציק און פריינטליך. פרייטאָג נאָך מעביר זיין די סדרה, צולויפן זיי זיך אלע אין דאָרף אריין. א היים אויף שבת. זונטאָג פרי קאָן מען זיי ווידער טרעפן אין האָשט. צוריק אין חדר אריין פאר א גאנצער וואָך. ווער פון זיי סקומט מיט פערד־און־וואָגן, ווער פון זיי ססיפאנט מיט די באָרווסע פיס. א שאָד די שטיוול...

מלמדות אין האָשט איז זעלטן געווען א גאנצע פרנסה. נעמט למשל ראובן דעם מלמד. זיין ווייב איז געווען חנה קליינמאן, די נגיד'סטע וואָס ווערט דארמאָנט אין די האָשטער פרנסות. איצט קאָנען מיר זיך שוין פאָרשטעלן וואָס פאר א נגידסטע משטעיינסגעזאָגט זי איז געווען, אז איר מאן האָט געמוזט אביסל צוקנעלן...

ר' ראובנס זון, ישראל, האָט געלערנט אדוואָקאטורע אין קיעוו. סקאָן זיין אז דאָס האָט געהאט א גרויסע השפעה אויף זיין פאָטערס שטייגער לערנען: עפּעס מער פאָרגעשריטן, מער מאָדערנע פארטייטש־ווערטער. אָט למשל ר' ראובנס טייטש, אויף דעם פסוק אין ישעיהו: „צו לצו, קו לקו" איז ביי אים ארויסגעקומען: דאָ א טעלעגראמע, דאָרט א דעפּעשע"... אזוי האָט ער געוואָלט!

אין עק שטעטל, צו מזרח זייט, איז געווען דעם רבי קוניקס חדר.

א נידריק יידעלע, מיט אן אָפּגעקראָכענער קאפאָטע וואָס ער לאָזט זי ניט

אראָפּ פון זיך א גאנץ קיילכיק יאָר. ער איז ניט געווען פארעכנט צווישן די מזלדיקע מלמדים. דערפאר איז די פרנסה זיינע געווען גאָר קנאפּ. אָבער ער איז ניט געווען געפאלן בייַ זיך אין האָט געגלויבט אין זיינע מיגלעכקייטן. טאָמער קומט עמיצער און דערציילט א מעשה, אז דער האָשטער גביר — שלמה גארבער (שלמה פייגע־לאהס) — טראָגט א פּאָר הויזן פאר זעכציק רובל, פארלירט זיך בישט אונזער רבי קוניק און ענטפערט גלייך אויפן אָרט:

— „א גרויסע זאך! איך ארבעט אָפּ איין זמן, און קאָן אויך האָבן געניג אויף אזא פּאָר הויזן...“

די תלמידים האָבן ליב, געהאט זייער רבין, פאר זיין מילדקייט. א קליין יידעלע מיט א קליין קאנטשקל און אויך דאָס האָט ער זעלטן באנוצט, כאָטש סאיז זיי, דער חברא, געקומען פארוואָס צו גנאטעווען. ערשטענס, פאר פארשילסן דעם רבין אין שטעטלכל ווען ער איז געגאנגען נעמען האָלץ פאר דער רביצן קוניעטשיכע. צווייטענס, פאר דעם וואָס גלייך נאָכדעם ווי מהאָט אים פאר־שלאָסן איז מען זיך צעלאָפן אין אלע עקן. אייניקע צו דער ריטשקע זיך באָדן, אנדערע צו משה זאלצהענדלער אין גארבארניע אריין, זיך צו דרייען אויף דער ראָד, אונטערטרייבן די בלינדע קליאטשע און זיך אָנזאפן מיט א קאפּל שמעקאנץ פון געווייקטע פעל... נאָך אנדערע, ווידער, זיינען אנטלאָפן אין בית מדרש אביסל „פּאָרן“: מזעצט אריין א בחור אין א סטענדאר, מבינט אים ארום מיט אן האנטוך און היידא! פון איין זייט בעלעמער, אויף דער אנדערער. יאָ, ממש אין דער לופטן! הין און צוריק! דאָס האָט געהייסן אין חדר — „פּאָרן“...

און כאָטש די תלמידים האָבן אָפט געמאכט אזעלכע שקאָצעריין, האָט זיך דער רבי קוניק באנומען צו זיי פאָטערלעך און פריינטלעך. פאר זיין פארשטענדניש אז יינגלאך מוזן אויך שקאָצעווען האָט ער זיך פיל ליבע פארדינט.

דער רבי שלמה־בער ווערסטאט האָט געצויגן זיין פרנסה פון צווייַ קווטלן: פון א שיך־געשעפטל און פון מלמדות. מקאָן אָבער ניט זאָגן אז ער איז געגאנגן אין גאָלד.

אין זיין חדר האָט מען שוין געלערנט מער מאָדערן. חוץ חומש מיט רש"י און גמרא האָט מען אויך געלערנט לשון קודש, חשבון און רוסיש. זיינע דערוואקסענע קינדער: אסתר־רייזל, בעניע און שאמע זיינען אים געקומען צו הילף.

ר' שלמה־בער איז געווען א ייד א למדן און האָט געוואָלט אז זיינע תלמידים זאָלן טאקע באמת קענען גוט לערנען. ער איז דערביי געווען א שטרענגער און

די ערשטע העברעאישע שולע — „בית־הספר" — אין האָשט, 1918

די לערער (שטייענ) פון רעכטס: ראָטענבערג; ר׳ אהרן סאנדעלזאן; ר׳ שלמה־בער ווערסטאט; רובינשטיין און גרר־אריה שדה.

א כעסן. די ווירע איז ביי אים קיינמאל ניט ארויס פון דער האנט. און טאמער האט זיך געמאכט א געלעגענהייט אן סהאט זיך אונז אמאל איינגעגעבן צוברעכן אדער פארווארפן א ווירע, זיינען באלד אויסגעוואקסן צווויי. הענאך דער סטאליאר, דעם רבינס א נאהענטער שכן, האט זיך שוין געזאגט אז סזאלן ניט אויספעלן קיין ווירעס. א פנים אזוי־ארום האט ער זיך געוואלט באזארגן מיט א שטיקעלע עולם הבא...

וועז סאיז געגרינדעט געווארן די ערשטע העברעאישע פאלקס־שולע (1917) האט דער רבי, שלמה־בער, פארמאכט זיין חדר און איז געווארן א לערער פאר גמרא אין דער מאדערנער שולע. אין די שפעטערדיקע יארן, וועז זיינע קינדער האבן שוין געטראגן דעם עול פון פרנסה, איז ער געזעסן אין בית־המדרש און געלערנט. ער איז געווען פארעכנט צווישן די אמתע ירא־שמים. דערפאר, ווייסט אויס, איז ער אלע מאל געווען דער בעל־תקיעה אין בית־המדרש.

אינם יאר 1900, בערך, איז קיין האשט אראפגעקומען א ייד א תלמיד חכם און האט געעפנט א חדר פאר גרויסע בחורים. דאס איז געווען דער רבי אהרן סאנדלזאן אדער ווי מהאט גערופן די ערשטע יארן: אהרן דער מיזשירעטשער. וויל פון דארט איז ער אראפגעקומען.

דער רבי אהרן איז געווען אן אויסערגעווענליכער מענטש. האט פארמאגט אן אמתן הדרת פנים, א הויכן שטערן, קלוגע, טיפע אויגן, און א באזונדערן שטענדיקן שמייכל אויף זיינע ליפן. זיין שמייכל האט געשטראלט מיט חכמה און מיט פריינטשאפט.

א פרומער ייד אבער א פארגעשטריטענער. וועז איינמאל־האט א יינגל צעבראכן א פוס גליטשענדיק זיך אים שבת אויפן פארפרוירענעם טייך, האבן יידן זיך געפרעגט: „אה, אה, שבת"! דער רבי אהרן האט אבער געטענהט:

— „ניין, דאס האט מיט שבת ניט צו טאן. דער סוף פון אזא מעשה, סהייסט פון גליטשן זיך, מוז זיך ענדיקן מיט צובראכן א פוס"...

דער רבי אהרן איז געווען א גרויסער יחוס פארן שטעטל.

מדארף דא דארמאנען נאך איניקע מלמדים, אבער סאיז ניט נויטיק דערביי איבערצוחזרן די מעשיות מיט די קלעפ, ווירעס און קאנטשיקעס מיט וואס אונזערע דערציער האבן זיך באנוצט. ניט האשט און ניט אירע מלמדים זיינען דערמיט געווען יוצא מן הכלל. סאיז אויך ניט נויטיק איבערדערציילן וויאזוי די תלמידים

אין די אנדערע חדרים האָבן זיך געפירט. אייגענטליך זיינען דאָס די זעלבע יינגלאך, בלויז יעדער נייַ יאָר טרעפט איר זיי אין א נייַעם חדר. דאָס איז געווען אזא מנהג אין האָשט; זאָל דאָ דעריבער דערמאָנט ווערן דעם רבי ישראליק רויזמאנס חדר, וואָס איז פארעכנט געווען צווישן די גוטע לערן־פלעצער. אויך דער רבי האָט געהאט צוהילף זיינע קינדער פון וועלכע צוויי, שוניע און הערשקה זיינען, אין שפעטערע יאָרן, געווען לערערס אין דער העברעאישער פאָלקס־שול „תרבות" אין ראָווגע. דער רבי ישראליק האָט געהאלטן דעם חדר ביז די מלחמה. איז אויסגעבראָכן (1914). שפעטער האָט ער געצויגן זיין פרנסה פון א שפייז־קלייט, צוזאמען מיט זיינע קינדער.

צווישן די חדרים פאר גאָר קליינע קינדער זאָל פארצייכנט ווערן דעם רבי מאירס חדר (ר' מאיר טאבאטשניק). ביי אונז האָט מען אים גערופן מאיר „דייטש". דער ערשטער חדר זיינער איז געווען אין אן אלטער שטוב, דאָרט ווי סאיז לעצטע יאָרן געשטאנען ברוך אהרנס (ברוך קאצעוו) נייַע שטוב. אין דעם פאָדערשטן טייל איז געווען דער חדר, און הינטן איז געווען דער זאָוואָד (פאבריק) פון „קליוקווע", אזא מין געטראנק. א היפשן טייל פון טאָג האָבן די חדר־קינדער פארבראכט ביים דרייען די ראָד... צום זאָוואָד איז געווען א שותף דעם רבינס־א ברודער, אשר „דייטש".

חוץ דעם חדר האָט דער רבי מאיר געהאט נאָך פרנסות: שרייבן תנאים און כתובות, זיין א בעל־תפילה אין דער גרויסער שול. אָבער פון אלע זיינע הכנסות איז ער קיין עושר ניט געוואָרן...

אויך האָבן געפירט חדרים: ר' ישראל פעלדנהרייז, באקאנט מיט דעם צונאָמען „טאמבע"; ר' יאָסל פרעס (יאָסל מארעמס); יאנקל פרענק (יאנקל „אָפיצער"; „דער אָפיצער"); חיים־יאָסל אזערסקי. אויב אנדערע זיינען דאָ אויסגע־לאָזן געוואָרן, איז אין דעם שולדיק דער זכרון. מאיז ניט מער ווי א מענטש.

פרץ פרידמאן (פרץ משה מלכהס) איז געווען איינער פון די השכלה מענטשן אין האָשט. זיין חדר, ניט קיין גרויסער, האָט שוין געהייסן א מאָדערנער חדר. קיין סך תלמידים האָט ער אויך ניט געהאט. דערפאר, וויזט אויס, פלעגט ער זיין מערסטנס א פריוואטער לערער, אויב ניט תמיד אין האָשט, איז אין דער ארום־געגנט. פרץ, א מאן פון מיטעלער וואוקס, א דארער, האָט געטראָגן ברילן, און זיך געלאָזט וואקסן א פאָר גרויסע וואָנסן. „געקרענקט אויף שרייבער", פלעגט ער שרייבן העברעאישע לידער וואָס זיינען קיינמאָל ניט געדרוקט געוואָרן. ער

האָט אויך פארמאָגט א שיינעם הומאָר. דאָס באווייזט דער „יעמוד" וואָס ער פלעגט מאכן פאר א תלמיד וואָס האָט זיך פארזינדיקט:

— „מסוד חכמים ונבונים
לאָז אראָפּ במחילה די תחתונים
וועלן מיר נעמען די מעטליצע [1])
און אריינקוקן אין דער ‚מעטעצע' [2])"...

אויסגעזינגן האָט ער דאָס לידל, טאקע גאנץ פיין מיטן מחזור־נגון, אָבער מאיז אָפּגעקומען בלויז מיטן „יעמוד". וויל כח צו שלאָגן האָט פרץ נעבאך ניט געהאט...

חיים־מעדל גערמאן איז געווען דעם רבי ראובנס אן איניקל. מיט כעסאָנעס האָבן זיי זיך געגליכן, אָבער אין תורה איז דאָס איניקל א סך וויטער אוועק פונם זיידן. חיים מענדלס חדר איז געווען דער אמתער חדר־מתוקן. נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, איז ער אוועקגעפאָרן לערנען אין א לערער־סעמינאר און איז געווען איינער פון די ערשטע האָשטער „געענדיקטע" לערערס. זיין לערן־שפּראך איז געווען העברעאיש פאר אלע קעגנשטאנדן. ער האָט מייסטנס געגעבן פריוואטע לערן־שעהן, און האָט אויך אָנגעפירט אָוונט־קורסן.

חיים־מענדל זאָל פארעכנט ווערן צווישן אונזערע האָשטער לאנדסלייט מיט וועלכע מיר קאָנען באמת שטאָלץ זיין. ער באלאנגט צו יענע דערציהערס וואָס האָבן איבערגעפירט און באגלייט האָשטער יוגנט פון אן אלטן אָפּגעשטאנענעם שטייגער לערנען, אויף א נייעם פראָגרעסיוון דרך.

איידער מיר שליסן אָפּ דאָס קאפּיטל חדרים און מלמדים וועלן מיר דאָ דער־מאָנען צוויי דערציהער: א לערערין און א לערער פאר דער רוסישער שפּראך. בישט קיין האָשטער זיינען זיי געווען. איבערהויפּט פלעגן ביי זיי לערנען שוין מער דערוואקסענע יונגעלייט אָדער מיידלאך וואָס האָבן געהאט גרויסע אמביציעס און געגארט נאָך בילדונג. „עקסטערניקעס" פלעגט מען זיי רופן. זיי פלעגן לערנען „אינדרויסן" מיט אייגענע כחות און אביסל מיט דער הילף פון א געדונגענעם לערער.

פאנסקאיא האָט מען געפרופן דער לערערין. א נידריקע, א דיקליבע. געטראָגן

---

1) א בעזים. 2) דער הינטערשטער חלק פון גוף. פרקס א גראם.

פּענסנע־ברילן אין בלויע ראמלעך. שטענדיק האָט מען זי געטראָפן לויפן פון איין „אוראק *)" צו דעם צווייטן.

יאָרן שפּעטער, ווען זי איז שוין לאנג בישט געווען אין האָשט, פּלעגט מען איר אָפט דערמאנען צו גוטן, סיי פּאר איר לערנען סיי אלס אינטיליגענטע פרוי.

אָבער א ניט שיינעם סוף האָט געהאט דער לערער. זיין נאָמען געדענקט קיינער ניט. ער איז, ווייסט אויס, געווען א סטודענט וואָס האָט זיך „אראָפּגעלאָזט צום פּאָלק" פּראָפּאגאנדירענדיק סאָציאליזם און אויפשטאנד. דערצו האָט ער נאָך אביסל צוגעפּריידיקט פּאר אטעאיזם. פון אלץ האָט ער חוזק געמאכט: פון קאפּיטאל, פון מלוכות, פון רעליגיע, פון עולם הבא, און נאָך אזעלכע „נארישקייטן". סקאָן זיין אז סוואָלט אים אפשר געלונגען איבערצוקערן די האָשטער קהילה פּאר פּול־שטענדיקע אומגלויביקע, רחמנא לצלן, ווען ניט אָט דער קליינער צופּאל:

איינמאָל אין א נאכט האָט דער אפּיקורס אונזערער געכאפּט אן איינזאמן שפּאציר איבער די האָשטער שמאָלע געסלאָך. זייענדיק אזוי פּארזינקן אין זיינע טיפּע רעיונות האָט ער זיך אזוי צוגעשלעפּט ביז הענּיך דעם סטאָליארס שטוב וואָס איז שוין געווען הינטערן שטעטל צום הארין־צו. פּלוצלינג, ווי פון דער ערד ארויס, איז דאָ אויסגעוואקסן א „מת", אָנגעשפּארט אויף א וואגע פון הענּיכס שטוב.

א „בר־מינן" א ריז! די פּיס אויף דרערד און מיטן קאָפּ ביז דער סטריכע. שאָקלט זיך פּאמעלאך, אזוי ווי א פּרומער ייד ביים דאוונען...

א יאָמערליכער גוואלד־געשריי האָט דורכגעשניטן די שטילקייט פון דער נאכט. ווען נישט די נאכטוועכטער וואָס האָבן אויפגעמינטערט דעם לערער פון חלשות, איז עס גאנץ מעגליך אז ער וואָלט יענע נאכט געווען אומגעקערט זיין נשמה צו זיין גאָט.

די וועכטער האָבן זיך אלאָז־געטאָן אין דער ריכטונג ווי ער האָט זיי אָנגעוויזן, צו בעטן מחילה ביים „מת" און אים שיקן צוריק אין זיין רו אריין. אָבער גיי בעט מחילה ביי א לאנגער ווייסער האָלץ־ברעט וואָס הענּיך האָט ארויסגעשטעלט אין דרויסן, זי זאָל זיך גוט אויסטריקענען...

לשון־קודש האָט אָנגעהויבן צו זיין אין האָשט, א מין מוטער־שפּראך. אין יאָר 1917 האָט מען געקאָנט הערן האָשטער קינדערלאך זינגן נייע זמירות:

---

*) א לעקציע, א לערן־שטונדע.

— „פתחו שער עמדו כה
בן־המלך עובר פה...“
(עפּנט א טויער, בלייבט שטיין
א בן־מלך וועט דאָ באלד דורכגיין).

דאָס איז דאָס ערשטע העברעאישע קינדער־ליד וואָס איז אויפגעזינגען געוואָרן מיט פיר צענדליק יאָר צוריק.

מיט אָט דעם לידעלע האָט זיך געעפנט פאר האָשט א נייע תקופה און שטייגער פון לערנען און דערציהונג. דאָס וואָס סהאָבן פארזייט ביי אונז די „מפיצי השכלה“, האָט געבליט און געגעבן פריצייטיקע פרוכט אין פארגלייך מיט שטעט וואָס זיינען געווען פיל גרעסער ווי האָשט. די וואָס האָבן געטענהט פאר „לשון־קודש“, פאר עברית בעברית, האָבן מערסטע פון זיי, דערלעבט צו הערן ביי אונז אינם קליינעם שטעטל, א לעבעדיקע פליסענדיקע העברעאישע שפראך, אין טאָג־טעגליכן לעבן.

דער קינדער־גאָרטן איז געגעריגדן געוואָרן דורך דער אָרגאניזאציע צעירי־ציון“ אין האָשט. זיי האָבן זיך געהאלטן א לאנגע צייט, פאר די בארעכטיקטע אפוטרופסן פון דעם אנשטאלט.

נישט אזוי גרינג האָבן אונזערע זיידעס און באבעס מסכים געווען מיט דער מאָדע לערנען. ניט קיין טלית־קטן, ניט קיין „מודה אני“ — דאָס האָט ביי זיי אויסגעקוקט ניט־יידישלאך. וואשן זיך די הענט צום עסן מיט זיף און ניט מאכן קיין „המוציא“, און וואָס הייסט דאָס נאָכן עסן ניט בענטשן, נאָר אָפּזינגן אן אנדער מין בענטשאכץ. זיי, סהייסט די זיידעס און באבעס אונזערע, האָבן גפסלט א לערנען וואָס איז באשטאנען פון זינגען לידלאך, דערציילן מעשיות, גיין אויס־געשטעלט ווי סאָלדאטן, און שפאצירן אין פעלד אריין.

צווישן אונז זאָל דאָס בלייבן, אפילו אונזערע עלטערן, א סך פון צווישן זיי, האָבן אויך ניט אזוי גרינג אראָפגעשלינגען דעם נייעם פראָגראם, כאָטש זיי האָבן געשיקט זייערע קינדער אינם קינדער־גאָרטן. דאָס איז געווען נאָר א דאנק דער געניטער האנט פון אונזער אומפארגעסליכער לערערין, בינא, דעמאָלט א פריילין א יפת־תאר און א באליבטע ביי קליין און גרויס. נאָר דורך איר איז געלינגען די גרינדער אויפצוהאלטן דעם גן־ילדים — דעם קינדער־גאָרטן.

די לערערין האָט גשטאמט פון טוטשין. איר פאמיליע נאָמען פון דער היים איז זילבערבערג. איצט לעבט זי אין ארגענטינע,

דער קינדער־גאָרטן האָט זיך געפינען ביי געגענדל זשאלקאווסקי אין שטוב.

די ערשטע העברעאישע שולע — „בית־הספר" — אין האָשט, 1918

די לערער: פערטער פון רעכטס: **ראָטענבערג; ר׳ אהרן סאנדעלזאָן; ר׳ שלמה־בער ווערסטאט; רובינשטיין און גור־אריה שדה.**

א חוק דער לערערין איז אויך געווען א מיידל וואס האָט באדינט די קליינע קינדער. א מאָדערנע בעהילפערן. ביים רבין אין חדר האָט מען געסטראשעט מיטן „בעלפער", דאָ איז מען געלאָפן צו ברייגע המשרתת (די באדינערין) אזויווי צי א מאמען.

אָט דער קינדער־גאָרטן האָט אָנגעהאלטן ביז סהאָט זיך וויידער צופלאקערט די מלחמה. נאָכן יאָר 1917 און ביז די פֿאָליאקן האָבן פארנומען האָשט, אין די דאָזיקע צווישן־יאָרן, איז ניט געווען קיין קינדער־גאָרטן. צווישן די יאָרן 1920—1930 זיינען געווען צייטן וועו דאָס שטעטל איז ניט בכח געווען אויסצוהאלטן דעם גן־ילדים. דאָס זיינען געווען יאָרן פון שווערע עקאָנאָמישע באדינגונגען פון נאָך א מלחמה, באגלייט מיט אָפטע אינפלאציעס. אָבער פון 1930 ביז 1939 איז אין האָשט געווען א שטענדיקער קינדער־גאָרטן. כמעט אלע האָשטער קינדערלאך האָבן זיך דערצויגן דאָרטן. גאָר, גאָר ווייניק זיינען געגאנגן אין חדר.

א יאָר נאָכן גרינדן דעם קינדער־גאָרטן, האָט זיך געעפנט די ערשטע העברע־אישע פאָלקס־שולע. געפֿונען האָט מען זי: דער בית־הספר.

האָשט איז פון תמיד געווען א פאָרגעשטריטן שטעטל. גלייך לעם דער גמרא האָט איר געקאָנט געפינען די „הצפירה", דעם „דקדוק השפת העברית", די רוסישע „ביווא". דאָס אלץ האָט זיך שוין אין האָשט, איבערהויפט נאָכן יאָר 1918, ניט געדעכענט פאר א חטא. דאָך האָבן די עלטערע יידן געמאכט א שטיקל טאָרעראם הלמאי משטעלט איין דעם בית־הספר אין דער וויבערישער־שול פונם בית המדרש. — „חלול המקום"! האָבן זיי געשריגן. אָבער דער גוואלד איז באלד שטיל געוואָרן, און ווען דער רב אונזערער און די מלמדים האָבן איינגעזען אז סווען זיי גאָרניט העלפן, האָבן זיי זיך געמוזט איינשטילן.

די פארוואלטונג פון דער לער־שול זיינען געווען:

אליהו־שלמה קארינמאן, יואליק רויזמאן, זינגער (א ציין־דאָקטאָר ניט קיין שטענדיקער חושב).

די לערער זיינען געווען:

גור־אריה שדה [1]) — אָנפירער און לערער פאר העברעאישער שפראך.

ר' אהרן סאנדעלזאָן און ר' שלמה־בער ווערסטאט — תנ"ך, גמרא.

שוחט [2]) — תנ"ך און געשיכטע.

רובינשטיין [3]) — חשבון.

ראָטענבערג [4]) — רוסישע שפראך.

---

1) אן אָספֿרער. ער לעבט איצט אין ישראל. 2) א קארעצער. 3) א מיזשיריטשער. 4) א סלאָווטער.

מיט דעם נייעם שטייגער לערנען, זיינען אויך איינגעפירט געוואָרן נייע מינים שטראָפן. צוערשט האָט מען געשטעלט ג״ן (״קונג״ הינטער דער רובע. שפעטער האָט דער לערער ראָטענבערג איינגעפירט שטעלן די שולדיקע אויף די קני. געדופן האָט מען עס: ״שטיין נא קאליענקאך״.

— ״נא קאליענקאך! טי טשוטשאלאָ סאטאנא״ *) איז פארבליבן אן האָשטער זכרון און איז שטענדיק פארבינדן מיטן לערערס ראָטענבערגס נאָמען.

ביז 1921 איז דאָס לערנען ניט געווען רעגולארנע צוליב דער מלחמה. אינם יאָר 1921 האָט מען געדונגען ביי אהרן־לייב גארץ עטליכע צימערן און באנייט דאָס לערנען.

די נייע לערער זיינען געווען:

יצחק מתוק — אָנפירער פון דער שולע און לערער פאר העברעאיש, תנ״ך און געשיכטע.

שמואל געלראד — פוילישע שפראך, צייכנען און גימנאסטיק.

סאנעט — באָטאניקע, מאטעמאטיקע און געאָגראפיע. אלע דריי לערער, ניט קיין האָשטער, אָנגעפאָרענע פון דער רוסישער זייט.

דער לערער יצחק מתוק איז געווען דער ערשטער ווָאס האָט איינגעפירט אין האָשט די ספרדישע אויספשפראך פון העברעאיש אנשטאט די ביז־דעמאָלט אשכנזישע. חוץ דעם בית־ספר, זיינען אויך געווען אָוונט־קורסן בלויז פאר דער העברעאישער שפראך. דאָ האָבן געלערנט דערוואקסענע מיידלאָך און בחורים ווָאס א טייל פון זיי האָבן שוין געטראָגן דעם עול פון פרנסה.

אין די צארישע צייטן איז אין האָשט געווען א שקאָלע. קיין יידישע קינדער האָבן דאָרטן ניט געלערנט. ווען פוילן האָט פארנומען האָשט האָט זיך דאָס לערנען אין דער שקאָלע באנייט, כמעט אויף די זעלבע באדינגונגען ווי אמאָל. די זעלבע לערערס און דער זעלבער פראָגראם פון לערנען. ווידעראמאָל האָבן יידישע קינדער זיך ניט געלערנט אין דער שולע.

מיט דער צייט, האָט זיך די פוילישע מאכט מער און מער איינגעבירגערט אויף די נייע אָקופירטע ראיאָנען און צוביסלעכווייז אָנגעהויבן פאָלאניזירן אָט די שקאָלעס אין וועלכע דער רוסיש־אוקראינעשער גייסט האָט נאָך געלעבט.

די אוקראינישע באפעלקערונג האָט אָנגעהובן א פאסיוון ווידערשטאנד, ניט שיקן די קינדער צום לערנען. אָבער סהאָט זיי וויניק געהאָלפן. די ״שקאָלא פאוו־

*) קאליענא — אַ קני; טשוטשאָלאָ — אמין סטראשידלא וואָס משטעלט אין גאָרטן.

א גרופּע קינדער פון דער העברעאישער שולע „תרבות" אין האָשט, 1938

בלויז 9 (ניין!) פון זיי האָבן זיך געראטעוועט און געבליבן לעבן — — —

דער לעצטער חנוכה — — — 1938.

שעכנא" — פאַלקס־שולע, ווי די פאַליאקן האָבן זיי געקרופן, איז געוואָרן א פאקט.

דער יידישער באפעלקערונג אין האָשט האָט מען געגעבן אָנצוהערענישן, אז מדארף אויך די יידישע קינדער שיקן לערנן אין דער „פאוושעכנע".

ביסלעכווייז האָבן די תלמידים אָנגעהויבן פארלאָזן דעם בית־הספר. די סיבה איז געווען; א חוץ דעם פאָליטישן דרוק, האָט מען קיין שכר־לימוד אויך ניט געדארפט צאָלן, און דאָס לערנען איז געשטאנען אויף א געגוג הויכער מדרגה. אמת קיין יידיש אָדער העברעאיש האָט מען דאָרטן ניט געלערנט, אָבער, מילא...

אזוי ארום האָט זיך געשאפן א שפארונע אין די וועגט פון דער העברעאישער פאָלקס־שול. די שפארונע איז געוואקסן פון טאָג צו טאָג. דער סוף איז געווען אז די שולע האָט זיך געמוזט צומאכן. די האָשטער קינדער האָבן, הייסט עס, געצויגן זייער בילדונג פון פיר קוועלען: פונם העברעאישן קינדער־גאָרטן, וואָס האָט טראָץ אלעמען, אָנגעהאלטן זיין ארבעט, פון רבי אהרנס און רבי מאירס חדרים, פון דער פוילישער שולע און פון פריוואטע לערן־שטונדן ביי פארשידענע לערערס.

אזוי האָט זיך דאָס געצויגן ביזן יאָר 1929. אין ייִנע יאָרן האָבן זיך איבער גאנץ פוילן פארשאפט די נייע העברעאישע שולעס, באקאנט מיטן נאָמען „תרבות".

אין א זומער־טאָג פון אויבן דערמאָנטן יאָר איז צו אונז קיין האָשט דעלעגירט געוואָרן פון דער „תרבות" צענטראלע, דער בעקאנטער כלל־טוער — שמואל ראזענהאק. אויף זיין פאָרשלאג צו גרינדען א „תרבות" שולע אין האָשט, האָט ער א סך ניט געדארפט האָרעווען. די איין־און־איינציקע רעדע וואָס ער האָט געהאלטן פארן עולם אין בית־המדרש, איז געווען גענוג, אז מזאָל דעם פאָרשלאג אָנגענומען, און אין האָשט איז געגרינדעט געוואָרן א „תרבות" שולע.

דריי יאָר האָט זיך די שולע אויפגעהאלטן אין געדונגענע הייזער. ערשט אין יאָר 1932 איז די שולע לאָקאליזירט געוואָרן אין אן אייגענער געבייַדע. אזוי גרינג און פשוט איז עס ניט אָנגעקומען. געגנוג האָט מען זיך אָנגעיאָקט און אָנגעמוטשעט ביז מהאָט אויף די חורבות פונם אלטן הקדש־שטיבל אויפגעבויט די שיינע, פיינע געבייַדע. דאָס איז געווען א כבוד פאר האָשט.

אינם טרויריקן יאָר 1940, האָבן טמאדיקע הענט, היטלעריש און אוקראיניש, צובראָכן און צוהאקט אָט דעם מקום־תורה, וואָס איז מיט אזויפיל מסירות־נפש און מי אויפגעשטעלט געוואָרן.

אויס שולע, אויס לערנען אין אונזער שטעטעלע האָשט. פארשטומט איז געוואָרן דער דורות־לאנגער נגון פון תנוקות של בית רבן. פארשטומט אויף אייביק!...

6. רופא, פעלדשער, „באבעס" און דאָקטוירים

געווען יאָרן אין האָשט, וועו מענדל דער רופא איז געווען דער אייניציקער היילער אינם גאנצן שטעטל. זיינע קראנקע פלעגט ער היילן א ביסל לויט דער מעדיצין און מערסטנס מיט באבסקע־רפואות. פאר א „פארשפאנעריש" — א קליסטיר פון זייפוואסער. פאר „יאָגעניש" — שווארצע יאגאָדעס. פאר א פארונקל, וואָס אויף האָשטער לשון הייסט א געשווייר אָדער א טשירעק, האָט מענדל געהאט א גאנץ צעטל מיט עצות. פאר א טשירעקל, איז געגנוג געווען א טייגל מיט פעפער, טאָמער, חלילה, איז געוואָרן פונם טשירעקל א „מכה", האָט ער געהייסן צולייגן אויף איר א הייס־געבראָטענע ציבעלע, א פאָוועטינע, אָדער פארשידענע גרינע בלעטער וואָס זיינען געוואקסן צווישן גראָז.

אָבער טאָמער, חלילה, האָבן די אלע רפואות ניט געהאָלפן, האָט אונזער רופא

געהייסן גיין אין באלניצע און נעמען א ביסל „מיליוטן מיט קאטן". דאָס איז גאנץ פשוט א מין גרינע זייפן־זאלב וואָס הייסט אויף דאָקטאָר־שפראך „סאפּו ווירידיס", וויאזוי דאָס איז מגולגל געוואָרן אויף „מיליוטן מיט קאָטן", בלייבט א קשיה.

חוץ א קליסטיר, האָט מען געקאָנט געפינען אינם רופאס קעסטעלע א צווייטיץ באנקעס, א פלעשל מיט פיאווקעס, רומיאנעק־בלעטלאך צום האלז שוויינקען און קרייטאכצער צום שוויצן. פאר ציין־וויי־טאג האָט דער רופא „צוגעשריבן" א פאפּיראָס, אָדער א הייסע פּאקרישקע..

איינמאָל אין לעבן האָט זיך געמאכט ר' מענדלן א גוט שטיקל ארבעט, א פּראקטיק וואָס טרעפט זיך נאָר איינמאָל אין א שמיטה. האָט ער אָבער קיין מזל ניט געהאט. פונקט דעמאָלט איז ער געווען אין שוויץ־באָד...

אָט איז די גאנצע מעשה:

אין האָשט האָט געלעבט א ייד א וואסער־טראָגער. שמואל־וואָלף האָט מען אים גערופן. אן אויסגעדארט יידל אָן איין צאָן אין מויל. דערפאר טאקע האָט מען אים שטענדיק געכאפט א „קייענדיקן". קיינמאָל ניט באוויזן אראָפצושלינגן די פּאָפּאליקעס וואָס די בעל־הביתטעס פלעגן אים געבן צום דערכאפן דאָס הארץ.

חוץ וואסער־טרעגערייַ האָט שמואל וואָלף געהאט נאָך צוויי פרנסות. ער איז געווען א נאכט־סטאראזש. אין מיטן דער שטילער נאכט האָט מען פלוצלינג דערהערט דריי שטארקע זעץ מיט א שטעקן און אויסרוף:

— „ראז, דווא, טרי"! סמיינט, יידן שלאָפט רוהיק, שמואל־וואָלף דער וואסער־טראָגער סטאָראָזשעווט אייך!

די צווייטע פרנסה איז געווען א זעלטענערע: איבערגיין דעם חתן די וועג צו דער חופה מיט פולע עמערס.

איז איינמאָל א פרייטאָג וועז שמואל־וואָלף האָט שוין באזאָרגט דאָס גאנצע שטעטל מיט וואסער, איז ער א מידער א פאל־געטאָן צום טיש און זיך געכאפט צום ראָסל־פלייש וואָס זיין ווייב חיסיע האָט אים אונטערגעטראָגן. דאָס הינערש העלזל האָט ער געגעסן מיט פארמאכטע אויגן כדי צו דערפילן דעם אמתן טעם. א ביס און נאָך א ביס און... אוי ווי! וואָס איז געשען? ער איז געבליבן שטיין מיט אן אָפן מויל, ניט אהין ניט אהער. דאָרטן אינווייניק ביים שלינג איז אים געבליבן שטעקן א... נאָדל! ניט קיין אנדערע נאָר די נאָדל וואָס חיסיע האָט פארגעסן בשעתן פארנייען דאָס העלזל.

שכנים זיינען זיך צונויפגעלאָפן, אָבער קיינער קאָן נישט העלפן. איז מען אוועק נאָך מענדל דעם רופא. איז ער פונקט אין באָד! ניט געבליבן דעם וואסער־

טראָגער קיין אנדער ברירה, נאָר אריינצוריקן אין מויל אַריין זיינע אייגענע לאנגע דאַרע פינגער, און ארויסשלעפן די נאָדל נאָך איידער דער רופא איז געקומען...

דער צאר און די באלניצע האָבן אונז געלאָזט אין ירושה דעם פעלדשער ניעדאשקאָווסקי. א נידריק בויכעוואטער גוי מיט א גרויסער ליסענע אויפן קאָפּ. יידן האָט ער קנאפּ ליב געהאט. ער האָט דאָס אָבער ניט ארויסגעוויזן. אלץ האָט ער געקאָנט אין דער מעדיצין. דארף מען שניידן? — שניידט ער. נייען? — נייט ער. רייסן ציין? — רייסט ער, צי מדארף יאָ, צי מדארף ניט. נאָכן ארויסרייסן, האָט ער אָנגעזאָגט צו צולייגן א וואַרמען קאָמפּרעס! מקאָן זיך פאָרשטעלן, ווי גרויס זיין קענטניש איז דערגאנגן... אָבער קיין אנדער ברירה איז ניט געווען. די מאכט, סיי די צארישע סיי די פוילישע, האָט זיך וויניק וואָס געזאָרגט פאר די יידן. די גויים האָבן קיין דאָקטאָר ניט באדארפט. פאר זיי איז אפילו דער „ליסער" — אזוי פלעגן זיי רופן דעם פליכעוואטן ניעדאשקאווסקי — אויך געווען צופיל. אז זיי האָבן געדארפט, זיינען זיי געגאנגן צום „באָנדאַר". אזוי האָט מען געוואוסט דעם פאד־פעלשער יאנטשאק. א גוי וואָס האָט תמיד אויסגעזען שמוציק, מיט פארשמירטע הענט וואָס האבן אויסגעשיכט נישט איינעם פון זיינע חוליים אויף יענער וועלט...

א צופאל בלויז האָט ארויפגעבראכט דאָקטאָר קאנאיעוו קיין האָשט. טאקע אן אמתער דאָקטאָר. געשטאמט האָט ער פון פעטערבורג און האָט געזאָלט זיין איינער פונם צארס לייב־דאָקטוירים. אין האָשט האָט ער געפינען זיין גלות־היים, נאָכדעם ווי די באָלשעוויקעס האָבן פארכאפט די מאכט. דאָס איז טאקע דער „צופאל". יאָרנלאנג האָט ער געטראָגן א צארישע אָפיצירנהיטל. דאָס האָט געדארפט באצייכנען זיין אמאָליקן הויכן אמט און שטעלע. בלויז די קאקארדע, די ראנגצייכן האָט אויסגעפעלט אויפן פראָנט פונם היטל. און דאָס אָרט וואו די קאקארדע איז אמאָל געווען צוגענייט האָט ביסלעכווייז אָנגעהויבן אָפּבליאקירן... אָט־אָט וועט קיינער מער נישט וויסן ווער דאָקטאָר קאניאייעוו איז געווען!

א גרויס גלויק האָט אים געטראָפן, וען איינמאָל ביינאכט האָט די פוילישע גרענעץ־וואך פארכאפט נישט וויט פון האָשט אן איינעם וועלכער האָט זיך פאָרגעשטעלט אז ער איז ניט קיין אנדערער ווי אלעקסיי, דער זון פון צאר ניקאָלאי!...

דער פאָליציי־קאָמאַנדאנט האָט געשיקט רופן דעם דאָקטאָר קאנאייעוו, ער

זאל עדות זאגן. צום אנהויב האט דער דאקטאר טאקע „דערקענט" אלעקסייען אבער לסוף האט ער אנגעהויבן שטאמלען. מכלומרשט, סגעדענקט זיך ניט אזוי גוט!...

אויף צומארגנס זיינען אלע צייטונגן אין פוילן ארויס מיט דער איבעראשענדער ידיעה. אבער לסוף האט זיך פון דער מעשה אויסגעלאזט א בוידעם. דאס גליק וואס האט געזאלט טרעפן קאניאיעוון — דערווייזן אז ער איז טאקע ער, איז אים ניט געלונגען. נאך א גרעסערן דורכפאל האט געכאפט דער אשטער גוי יאכים „קאזאק" וואס האט געבראכט דעם „יורש", א טאפ מילך מיט א קניש פון פאסאליעס. צו די יידן האט ער געשריגן און געמאכט מיטן קולעק:

— „כהאב אייך געווארנט אז אונזערע וועלן צוריקקומען! כהאב אייך געזאגט אז סוועט אויף אייך קומען א ביטערע צייט! אויסשמיידט זאל אייערע מוטערס"...

יאכימקע האט דאס ליידער דערלעבט, מיט א צוואנציק יאר שפעטער. ער האט דערלעבט נאך מער ווי ער האט זיך פארגעשטעלט.

רינגלאך אין דער קייט פון „ספעציאליסטן" אין האשט זיינען די צוויי באבעס, הענע און שפאטשיכע.

די ערשטע איז געשטארבן אין א גוטער עלטער און איז באהאלטן געווארן אין האשט. שפאטשיכע איז אוועק געפארן קיין אמעריקע.

הענע די באבע איז געווען א ברייטע יידענע. שפאטשיכע, א נידריקע און געטראגן ברילן. יעדער איינע פון זיי האבן זיך שוין זייערע „געווינערנס". שטיל און מיט א שמייכל אויף די ליפן פלעגן זיי זיך אריינשארן צו דער קימפעטארן אין צימער אריין. און אידער זיי גייען־צו צו דער קימפעטארין, גיבן זיי א רייב־אין זייערע מוטערליכע הענט אין דער ווייסגעקאלעכטאר וואנט. דאס האט געדארפט זיין א מין „דעזינפעקציע". ערשט נאכדעם דערלאנגט מען דער קימפע־טארין א פלעשל און מהייסט איר בלאזן איבערן פיסקל... דאס געבוירענע נפשל, האט געמאכט די ערשטע באד אינם מולטער וואס מקנעט די חלות אויף שבת...

דאס איז די „היגיענע" אין די קליינע שטעטלאך וואס סרוב פון אונז געדיינקן נאך זייער גוט.

צו יענע צייטן און צו יענעם היילאכץ דארף מען אויך צוחשבונען די אלטע איציכע. אזוי גוט ווי זי פלעגט אפברענען, מיט פלאקס, א רויז אויפן פנים אדער אויפן פוס, האט קיינער ניט געקאנט.

לסוף דארף מען צוגעבן, אז טאמער, חלילה, האבן ניט געהאלפן סיי דער

רופא, סיי דער פעלדשער און אפילו דער דאָקטאָר אויך ניט, איז מען געלאָפן זאָגן תהילים אָדער בעטן אויפן „פעלד". און האָט שוין אויך דאָס ניט געהאָלפן איז א סימן אז דער קראנקער האָט נעבאך ניט געהאט קיין יאָרן..

נאָך דער וועלט מלחמה האָט זיך דאָס „דאָקטאָריי" ביי אונז אסך געענדערט. דאָקטוירים און ציין־דאָקטוירים האָבן אָנגעהויבן קומען קיין האָשט און זיך באזעצן, ווער אויף א לענגער ווער אויף א קורצער צייט.

לעצטע יאָרן איז אין ארום האָשט געשטאנען א סך פוויליש מיליטער. דער שטאב און אויך דער מיליטערישער שפיטאָל זיינען געווען אין האָשט. די פווילישע מיליטער־דאָקטוירים האָבן פאר געלט באדינט אויך די יידישע באפעלקערונג. יונגע וויבלאך זיינען געפאָרן קיין ראָונע אין שפיטאָל אריין, געבוירן זייערע קינדער. נייע צייטן נייע לייטן.

7. קלעזמער, גראמאפאָן, קינאָ און טעאטער

אז מרעט פון פארבריינגאכצן אין האָשט, מוז מען זיך דערמאנען אין חוויעדקע דעם בלינדענס לירע, און אין דער קאטארינקע. אָבער דאָס זיינען געווען וואכעדיקע שמחות. אסך יומטובדיקער זיינען געווען די קלעזמער וואָס פלעגן קומען שפילן ביי אונז אויף חתונהס.

— „דער חתן מיט דער כלה האָבן אייך געלאָזט בעטן אויף דער חתונה. איר זאָלט זיך ניט לאָזן שטארק בעטן, און למען־השם קומען!"

דאָס איז א נוסח פון אן האָשטער לעבעדיקן חתונה־בילעט וואָס רחלע די שמשטע „צעטראָגט" מיטן מויל פון טיר ארויס אין טיר אריין.

א חתונה מיט קלעזמער, פלעגט שטעלן דאָס גאנצע שטעטל אויף די פיס.

— „נו, איר האָט זיך שוין אָנגעקראכמאלעט?"... דאָס איז שוין גענוג. מווייסט שוין פון וואָס סרעדט זיך. די פרייד פלעגט זיין אן אלגעמיינע, א קהלישע. ווער סהאָט זיך געפרייט מיט דער חתונה און ווער מיט די קלעזמער.

אָט איז לייזערקע מיט דער טרובקע, בערעלע מיטן פלייט, א פידלער, א באס און חאנע מיטן פויק־און־טאצן. די קאפעליע האָט זיך געהאט איר אייגן לשון צום מקבל פּנים זיין די מחותנים. דאָס האָט מען געהופן א וויוואט אָדער אן אויפשפיל.

— „לכבוד א מחותן פונם חתנס צד, א שיינעם און א פיינעם מזל־טוב פאר א וואגאָן קאָפיקעס".

— „קלעזמער! ראוּאם!" סהייסט מיטאמאל!

ערשט נאָך דער וועטשערע פלעגן די קלעזמער באווייזן וואָס זיי קאָנען. פארשידענע יידישע פריילאכס, „דאבראנאטשן", וואלסן און דער אלט־באליבטער טאנץ, א „שער", אָדער לויטן האָשטער אויסשפראך, א „שיר".

הערן לייזערקען מיט זיין קאפעליע שפילן, און זען בתיה־ברכהן אויספירן א שער־טאנץ, איז טאקע געווען א פארגניגן און א פארבריינגאכץ...

יאָ, איז, ווי געזאָגט, חוויעדקעס לירע, די קאטארינקע און להבדיל טויזנט מאָל, די קלעזמער, דאָס זיינען געווען יאָרן נאָך יאָרן דער „א" און דער „ת" פון האָשטער מוזיק. ביז איינמאָל אין א זומער־אָוונט האָט אליהו־שלמה דער אפטייקער אָנגע־שטעלט א גראמאפאָן, ארויפגעלייגט א פלאסטינקע (א פלאטע) מיט דעם „יהי רצון מלפניך", און האָט אויסגעדרייט די גרויסע גרינע טרובע צום פענצטער. זאָל די תפילה גוט און הויך געהערט ווערן אין דרויסן איבערן גאנצן שטעטל, ווי איינער זאָגט:

— „נא, גיי און זיי מחיה־נפשות!"

איז טאקע ארויס דער „יהי רצון" אין גאס און זיך ברייט צולאָזט און... אָבער, ניין. צו שפעט! די טענער פון דער זיסער תפילה האָבן זיך קוים דערוויזן צוצופליען ביז יאָניכעס שטוב, וואו דונקע דער פאריקמאכער איז איינגעשטאנען. פון דאָרט האָבן זיך פלוצלינג דערהערט די הויכע קלאנגן פונעם „טשובטשיק, טשובטשיק", וואָס דונקע האָט ווי אויף־צו־להכעיס ארויסגעשיקט פון זיין גראמא־פאָן איז דאָ געוואָרן א שרעקלעכע קאָנקורענציע. סהאָבן זיך געקויקלט און גערענגלט אין יענער זומער־נאכט דער זיסער „יהי רצון" מיט, להבדיל, דעם ווילדן „טשובטשיק". זיך געקויקלט און גערענגלט אזוי לאנג און אזוי ברייט, ביז סהאָט אויסגעשפראָצט פארן האָשטער עולם, א נייע „מוזיק עפאָכע".

דונקע אליין איז געווען א שטיק קונסט. שטאמען האָט ער געשטאמט פון אָדעס. געווען א משורר ביי א חזן און איז מגולגל־געוואָרן אלץ שערער קיין האָשט. געלעבט מיט א שיקסע און ליב געהאט דעם ביטערן טראָפן. זייער אָפט פלעגט ער איבערכאפן די מאָס ביים טרינקן. זייענדיק אזוי בגילופין, פלעגט ער גוט אָנקלאפן זיין אודארקען (אזוי האָט געהייסן די שיקסע), און זיך צולאָזן אויף א קול מיט זיינע אוקראינעשע און מאָלדאוואנישע לידער. געזונגען האָט ער זיי, מיט א נגון פון א משורר, מיט א „הנני העני ממעש" קול פון א מענטשן א פארש־טויסענעם... ווייל אין שטעטל האָט מען זיך פאר אים אויסגעהיטן. מאיז עפעס

קיינמאָל ניט געווען זיכער מיט אים... אָבער איין גרויסע מצוה פלעגט ער מקיים זיין, די מצוה פון פדיון שבויים, סהייסט אויסלייזן געפאנגענע אָדער „התרת אסירים", פרייַמאכן ארעסטירטע. צו דער מצוה איז ער געקומען א דאנק זיינע פארבינדונגען מיט די מלוכה אנגעשטעלטע, ביי וועלכער מאכט סזאָל ניט געווען זיין. דאָס „פלעשל" איז געווען דער פאָדעם וואָס האָט אים מיט דידאָזיקע קרייזן פארבינדן.

„יענע־זייט", האָט געהייסן די סאָוועטישע. פון דאָרטן פלעגן אסך יידן איבערלויפן די גרענעץ, איבערהויפט אין די יאָרן 1920—1924. פאר די אריבערגעקומענע איז האָשט געווען בלויז א צייטווייליקע סטאנציע. פון דאנען פלעגן זיי זיך צולאָזן איבער דער גאנצער וועלט צו קרובים און משפחה. ווער אין פוילן, ווער קיין אמעריקע און אנדערע קיין ארץ־ישראל. דאָס „איבערכאפן" זיך די גרענעץ איז ניט שטענדיק אָפּגעגאנגן גלאטיק און מערסטע פון זיי האָט די וואך געכאפט און מפלעגט זיי ברייגען קיין האָשט מחמת, לגבי די ארומיקע דערפער ביי דער גרענעץ, איז דער האָשטער פאָליציי־פאָסט געווען דער גרעסטער. א דאנק האָשטער קהלישע פארזאָרגער און מיט דער הילף פון דונקען זיינען כמעט אלע געפאנגענע, באפרייט געוואָרן און זיי האָבן געקאָנט מאכן זייער וועג ווייטער.

האָשט קאָן זיך ניט צושרייבן אָדער בארימען מיט ספּעציעלע קינסטלער. קינדער האָבן געלערנט פידל, מאנדאָלין, גיטארע וויייל סאיז געווען א מאָדע, א ייחוס, אָדער א מעלה צו א שידוך... איינער וואָס איז געווען אן אויסנאם פון צווישן אלע, איז געווען שיקע (יהושע) גרושקא. געשטאמט האָט ער פונם דאָרף קראסנאסיעליע. ער האָט זייער שטארק געהאלטן פון זיך און נאָכדעם ווי ער האָט אנגעהויבן צו לערנען פידל אין לעמבערגער קאָנסערוואטאריום, האָט מען שוין ניט געקאָנט צוקומען צו אים. ער האָט צוזאמענגעשטעלט א קליינע גרופּע שפּילערס, פון יידן אוך אוקראינער, אָבער זיי האָבן זעלטן געשפּילט פאר יידישער הנאה. מערסטנס פלעגן זיי שפּילן ביים גלח אין שטוב. דער תירוץ פאר גיין צום גלח שפּילן איז געווען די פיאנע אויף וועלכער דעם גלחס צווייַ טעכטער האָבן געשפּילט. צי דאָס איז געווען די אמתע סיבה צי ניט — ווער ווייסט?...

מדארף נאָך דאָ דערמאָנען דעם בלאז־אָרקעסטער וואָס א גרופּע פון יידישע בחורים האָבן אויפגעשטעלט אינם יאָר 1929. דער לערער איז געווען איינער פונם מיליטערישן אָרקעסטער. וויאזוי אָבער האלט מען אויף די קאפּעליע? פלעגן די חברה שפּילן אויף חתונעס סיי ביי יידן סיי ביי גויים. געשפּילט אזוי לאנג און אזוי ברייט ביז איינמאָל ווינטער אין א פראָסט זיינען, בשעתן שפּילן אויף א חתונה, פארפראָרן געוואָרן די טרובקעס... דערמיט האָט זיך דער אָרקעסטער

געענדיקט. אייניקע זיינען אוועק קיין ארץ ישראל, קיין פרישע זיינען ניט צוגעקומען זוייל סאיז גוט געליגן מער אין קאָפּ. מער ווי שטענדיק האָט די יוגנט אָנגעהויבן צו פילן, אז מזיצט פאָרט אויף א פרעמדן וואָגן, אז ניט דאָ איז דאָס אָרט פאר שאפן, פאר בויען, פאר בלייבן אויף שטענדיק. יאָ, דאָס געפיל האָט זיי ניט פארפירט...

די ערשטע „קינאָ" פאָרשטעלונג אין האָשט, איז פאָרגעקומען מיט אריבער פופציק יאָר צוריק. פאסירט האָט עס בערך אזוי:

אין א שיינם פרימאָרגן איז אריינגעפאָרן אינם שטעטל אריין א פערד-און-וואָגן איבערגעצויגן מיט א בויד און זיך אָפּגעשטעלט פונקט אנטקעגן דער פאזשארנע. א ייד מיט א קאָלטענעוואטער באָרד איז פאמעלאך ארויסגעקראָכן פון דער בויד ארויס און מיטגעשלעפט מיט זיך עפעס א מאָדנע קעסטל. ער האָט דאָס קעסטל פאָרזיכטיק ארויפגעשטעלט אויף א דרייפוס און אריינגעשטעלט אינם פאָרנט עפעס א פינדל. דערנאָך האָט ער אריבּ-געטאָן א האנט אין א האנט, אויסגעהיסט זיך און אויסגעשריגן:

— „ביאסקאָפּ, א ביאסקאָפּ! א קאָפּיקע א קוק טאָן אין לעכל. איין קאָפּיקע!"

ווער סהאָט באצאָלט די קאָפּיקע, האָט אויסגעדרייט דעם דאשעק פונם היטל, איינגעבויגן זיך און צוגעקלעפּט איין אויג צום לעכל, און אריינגעקוקט אינווייניק אינם וואונדער-קעסטל אריין. דער ייד האָט געדרייט מיט א הענטל, און די בילדער הינטער דער פארגרעסערונגס-גלאָז האָבן זיך אלעמאָל געביטן. ער האָט געדרייט און דערבּיי דערקלערט וואָס דאָס בילד באטייט. אלץ אויף אויסווייניק, ניט אריינ-קוקנדיק אהין אפילו איינמאָל. סאיז געגאנגן בּיי אים ווי א מזמור:

— „דאָס איז ייעווא פראָייסכאָדיטיעלסטווא דער צאר ניקאָלייי".

— און דאָס איז דער צאר מיט זיין גאנצער סוויטע".

— און דאָס איז דער צאר אויף זיין וויסן פערד".

— „און דאָס איז... און דאָס איז..."

יאָ, דאָס איז געווען די ערשטע „קינאָ" אין האָשט.

אן אנדערע און א בעסערע קינאָ פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען ארום זומער, 1915. בלויז איין אביאוליענע (מעלדונג) האָט מען אויפגעקלעפּט אויף דער רויטער טיר פון פאזשארנע:

„היינט אָוועט וועט פאָרקומען בּיי יואלק רויזמאן אין הויז, א קינאָ-מאטאגראף פאָרשטעלונג.

בילעטן צו באקומען ביים אריינגאנג".

כמעט גאנץ האָשט איז זיך צונויפגעקומען אינם „זאל" וואָס איז אייגענטליך געווען די הויז, אָדער בעסער געזאָגט, דער שטאל וואו די פערד האָבן זיך געפינען. ווייל ביי יואלקן איז געווען א זאייעזדנע־דאָם, סהייסט אן אכסניא. האָט מען די פערד צוגעבונדן צו די זשאָלאָבעס, פארהאָנגען מיט זעק און שמאטעס, געמאכט א מין מחיצה, און פונם שטאל איז געווארן א זאל...

דער עולם האָט זיך אויסגעזעצט אויף די לאנגע בענק וואָס מהאָט צונויפגעשלעפט פונם בית־מדרש און פון דער וויבערישער שול, און האָבן אומגעדולדיק געווארט ביז די „קארטינע" וועט זיך אָנהויבן. דערווייל האָט מען געקנאקט שווארצע יאדערן, געסמאקעט „ראקוווע שייקעס" (אזעלכע צוקערקעס). דער רעש און געפילדער איז געווען ביזן הימל. פלוצלינג האָט עמיצער אויסגעשריגן:

— „טישע! שטיל זאָל זיין! פאָטושיט לאמפו! פארלעשן דעם לאָמפ!"

אין זאל־שטאל איז געווארן חושך מצרים. אלע זיינען מיטאמאָל שטיל געווארן. אפילו די פערד האָבן דאכט־זיך אויפגעהערט עסן און הירזשן. די האנט־דינאמאָ האָט אָנגעהויבן צו ארבייטן און אויפי לייוונט האָבן זיך באוויזן אָנשריפטן. דער עולם האָט אָנגעהויבן צו לייענען אויף א קול פונקט ווי, להבדיל, אין בית־מדרש ביי זכור־ברית... אָבער נאָר אייגער מהאָט באוויזן צו ענדיקן דאָס ליינען, האָט זיך שוין באוויזן אויפן לייוונט א גרויסער הונט, אונטערגעבונדן א פלעשל אויפן האלז, און באלד נאָכדעם... נאָכדעם? גאָרנישט!

— „גאספאָדא!" האָט אויסגערופן דער בעל־דבר, סאיז געשען א טעכנישע אָשיפקע (טעות). די ליענטע האלט זיך אין איין רייסן, די פרידעסטאוולינגיע וועט היינט ניט קאָנען פאָרקומען"...

ערשט אין א פופצן יאָר ארום האָט זיך דער פעלער פאריכט. דאָס איז געווען וועז דער פוילישער מיליטער גארניזאָן אין האָשט, האָט אויפגעבויט א קינאָ־זאל מיט אלע נויטיקע טעכנישע אייניריכטונגן.

אין די אָנהויב יאָרן פון 1900, האָט זיך קיין האָשט אראָפגעכאפט א וואנדער־גרופע פון אקטיאָרן וואָס האָבן געשטעלט דעם ערשטן ספעקטאקל אינם שטעטל.

יענע יאָרן, ווי באקאנט, האָבן געשמעקט אביסל מיט אויפשטאנד און אויפ־שטייג. די כאליאסטרא האָט אויך צו אונז אין שטעטל אריין אראָפגעבראכט א רעפערטואר וואָס האָט געשמעקט מיט א קאפל רעוואָלוציע משטיינסגעזאָגט...

איינע פון האָשטער ליב־האָבער־גרופּעס, פירט־אויף דאָס שטיק
„דאָס לעבן פון א מערטירער"

פון רעכטס: הרצל הול; ציפּע ג׳ליצקי; — — — —; איטע גאלאד; פייגל הול; אברהם קראנצבערג; פּאָליאָ קריטשמאר; בנימין געלמאן; ראובן גאלאד; אויף די קני: יונטל כ״ץ — דער סופליאָר — — —

ביי ישראליק רויזמאן *) אינם „זאל", די גרויס ווי א געניץ, איז פאָרגעקומען דידאָזיקע פאָרשטעלונג. אין זי האָט זיך אָנגעהויבן מיט אָט דעם לידל:

„דער ארבעטער ארבעט שווער פאר זיין געברויך
און דער באלעבאָס גייט ארום
און פאטשט זיך אין בויך...
אוי גאָטעניו! נעם אים צו דיר
נעם אים! כאפ אים
אין הימל אריין צו דיר!"...

גלייך האָט איציקל גערגעל דער שניידער אָנגעשמעקט אין ווָאס דאָ גייט, איז ער אַרויס מיט א גוואלד:

---

*) ישראליק מאטעס. אייך ער האָט געהאט אן אכסניא פונקט ווי זיין ברודער יואליק.

— „איי דו באָסיאק! אראָפּ פון דאָרטן!

— „סטראָשניק!!"

אוויווי בעריש, דער שוסטער און „סטארשינא" פון די פאושארניקעס, האָט נאָר דערהערט דעם אויסגעשרייי, האָט ער פארשטאנען אז ער מוז דאָ עפעס טאָן. האָט ער טאקע אראָפּגעכאפט פונם קאָפּ די גרויסע רויטע קאטערוכע (וואָס האָט באצייכענט זיין הויכע שטעלע אין דער פאושארנע־קאָמאנדע) און האָט א פארלאָש־געטאָן מיט איר דעם לאָמפּ. אינם „זאל" איז געווארן א געלויפעריי און שטופעריי נאָר געהארגעט צו ווערן. מאיז קוים מיטן לעבן ארויס

אָט אזוי האָט זיך געענדיקט דער ערשטער „טעאטער" אין האָשט. ערשט אין יאָר 1917 איז פאָרגעקומען די צווייטע פארשטעלונג. דאָס זיינען געווען די „פועלי־ציון" פונם שטעטל וואָס האָבן מיט אייגענע כוחות אויפגעפירט דאָס שטיק „דאָס פינטעלע ייד".

נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, אז סהאָט אָנגעהויבן צו גיין מער אין קאָפּ אריין, האָט זיך אלעמאָל געגרינדעט אן אמאטארן־קרייז, „ליוביטיעלעס" פלעגט מען זיי אָנרופן, און זייער אָפט פלעגן אויפגעפירט ווערן פארשידענע פיעסן פון גאָלדפאדן און אנדערע. פון צייט צו צייט פלעגן קיין האָשט קומען יידישע און אוקראינעשע וואנדער־טרופעס, א קצור, מהאָט שוין געקאָנט אין האָשט עסן טעאטער מיט ברויט...

זאָלן דאָ אויך דערמאָנט ווערן האָשטער קינדער, האָשטער יוגנט וואָס האָבן דורכגעבראָכן דאָס אייז, און האָבן אויפגעפירט אויף דער בינע גרינגע פאָרשטע־לונגען אויף העברעאיש. זייער שפילן און זינגען איז אויף א טראגישן אופן אינמיטן אונטערגעבראָכן געווארן.

זיי וועלן שוין נעבאך מער ניט זינגען...

8. בתי־תפילה, כלי־קודש

אין האָשט זיינען געווען דריי בתי־תפילה.

די גרויסע שול, איז אלט געווען ארום צוויי הונדערט יאָר. דאָרט האָבן געדאוונט בלויז בעלי־מלאכהס. דער איינציקער וואָס איז ניט געווען קיין בעל־מלאכה און דאָרט מיטגעדאוונט, איז געווען יאָסל שנאפער. אָבער אין איין שיינעם טאָג האָט מען אים פון דאָרט משלח געווען, וואָס סהאָט געבראכט דערצו, איז שווער אויסצוגעפינען. יאָסל אליין האָט דערציילט די מעשה מיט א טייטש:

— „איצט, האָט ער געזאָגט, פארשטייט ער הלמא' תרח מיט זיין געזונטהויז האָבן זיך אָפּגעטראָגן פון כשדים, ווייל דאָרטן זיינען געווען בלויז כראווצי, שעווצי, דאָמסקי, אי מענסקי און דאָס זיינען די ראשי־תיבות פון כ.ש.ד.י.ם.“... (שניידערס, שיסטערס פאר מענער און פרויען).

א גאנצע וואָך האָט מען דאָ ניט געדאוונט. בלויז שבת און יומטובים. די שול האָט זיך געריכטע פארן גרעסטן מקום קדוש אינם שטעטל. דאָ פלעגט מען זיך אָפּשטעלן מיט דער לוויה פון א מת און מאכן דעם אל מלא רחמים. ניט נאָר קינדער, אפילו עלטערע מענטשן פלעגן מורא האָבן דורכגיין פארבי דער שול שפּעט בייגאכט, מחמת די מתים פלעגן קומען אהין דאוונען...

וען מהאָט אויפגעשטעלט דעם בית־מדרש, איז שווער פעסטצושטעלן. וואָס איז יאָ קלאָר איז אז אין 1911 האָט מען אים איבערגעבויט. די סרוב מתפללים זיינען דאָ געווען די בעלי־בתים. אָבער בכלל איז דער בית־מדרש געווען אָפן פאר אלעמען. ווער סהאָט נאָר געוואָלט האָט געקאָנט דאָרט ווערן א דאוונער.

דעם בית־מדרש פלעגט מען זייער אָפט אויסמאָלן און אויספארבן ער זאָל האָבן א פאסיק אויסזען. דער פריץ זאלאטניצקי, פלעגט זיך זייער אָפט אריינכאפן צו זיינע יידעלאך אין דער „סינאגאָגע“ און אפילו מנדב זיין א שיינע פאָר רובל. אָבער אזוי דערציילט מען, אז ער האָט אייגמאָל באמערקט אז מרויכערט פאפיראָסן אינם בית־מדרש און משפייט אויף דער פאָדלאָגע, איז דאָס אים זייער ניט געפעלן, און ער האָט אָפּגעשטעלט זיינע באזיכן און געלט־הילף.

אזויווי אין אנדערע קליינע שטעטלאך, זיינען אויך ביי אונז אין בית־מדרש פאָרגעקומען אלע קהלישע אסיפות, ניט חלוק וועגן וואָס סהאָט זיך געהאנדלט. א הוספה פארן רב, א דרשה פון א מגיד, וואלן־פראָפאגאנדע, די דאגה פון באהייצן די באָד און וועגן נאָך אסך ענלעכע זאכן האָט מען זיך פארזאמלט אין בית־מדרש. סאיז כדאי צו באמערקן אז די פראגע וועגן האָלץ אויף צו באהייצן די באָד פלעגט באהאנדלט ווערן כמעט נאָר שבת פאר קריאת הספר. דער גבאי אָדער אן אנדערער קהלישער פארזאָרגער האָט געזאָגט א פאָר ווערטער און פלעגט תמיד אויסענדיקן מיט א הודעה אז נאָך היינט מוצאי־שבת זאָל מען, למען השם, אריינטראָגן געלט. כדי זיכער זיין אז מוועט טאקע אייגצאָלן, פלעגט זיך דער שמש אוועקשטעלן ביי דער ארויסגאנג טיר און צונעמען פון די מתפללים זייערע טליתים. א משכון, הייסט עס...

די קלויז איז געווען א קליין מקום־תפילה וואו סהאָבן געדאוונט אפשר א דריי־פיר מניינים. דער שליח־צבור, איז געווען דער רבי אהרן. אין קלויז פלעגט מען דאוונען זייער שנעל. אָט אָגט מען „אדון־עולם" און נאָך איידער מטוט זיך א דריי, איז מען שוין ביי „אנעים זמירות"... דאָס איז אין גוטע מעלה אינם קליינעם שטיבל. אָבער מהאָט געהאלטן אז דאָס שענסטע איז די דריטע שבתדיקע סעודה.

בעת די בעלי־מלאכות פון דער שול, די בעלי־בתים פונם בית־מדרש, פלעגן זיצן יעדערער באזונדער ביי זיך אין דערהיים און בייסן ביחידות א פליגעלע פון אן עוף און זיך ראנגלן איינציקווייז מיט אן אראמעאישן „אתקינו סעודתא"... צי דער צייט האָבן זיך א צווייי מניינים יידן אין קלויז מחיה־נפשות געווען מיט אן עק פון א הערינג און מיט שטיקלאך פון איין שותפותדיקער חלה...

נאָר דאָ אין קלויז פלעגן די מתפללים עסן צוזאמען „שאלעשידעס" (שלש סעודות), פראָווען א בשותפותדיקע מלוה־מלכה. ביי אָ לאנגן טיש, געדעקט מיט א ווייסן טישטוך זיינען זיי געזעסן צוזאמענגעקוועטשט איינער מיטן צווייטן און האָבן זיך געשאָקלט ריטמיש אהין־און־אהער. געזינגען באזאמען א צובראָכענעם נגון פיל מיט בענקשאפט נאָך דער שבת־מלכתא וואָס אָט באלד איז זי זיך מסתלק און לאָזט זיי דאָ איבער אליין, פאר א גאנצער, גרויער און פוסטער וואָך...

סדאכט זיך יעדערער פון זיי הערט זיין שכנס הארץקלאפן. אָט זיינען אלע צוזאמען פאריניקט געווארן אין איין שטיק, איין נשמה! עס „הערט" משה דער טויבער*) דאָס געזאנג פון משה הינאכס**) וואָס זיצט פונקט אנטקעגן אים. יעדער וואָרט וואָס קומט ארויס פון משה דעם סטאָליארס מויל, קייקלט זיך צונויף אזויווי א סטריזשקע פון הינטערן הובעל און פאלט גלייך משהן דעם טויבן אויף די ליפן, וואָס כאפט אויף און שלינגט יעדער וואָרט, קייט דאָס איבער לויט זיין באגריף און ברייגט עס צוריק אויף זיינע גרויסע בריטע ליפן. לויט זיין שטייגער, פארקרימט משה בארג דאָס מויל אויף רעכטס און צילאָזט זיך מיט זיין באזונדער טויבעוואטער שטימע:

— „גם כי אלך בגיא צלמות,
לא אירע רע!
כי אתה עמדי"...

---

*) משה בארג.
**) משה פרענק, דער סטאָליאר.

אין דער קליינער וויבערשער שול פון דער קלויז, האָט אָפטמאָל געהאט זיינס א וועקשטעל א ייד וואָס האָט פאריכט צעבראָכענע ביינקלאך. דעריבער האָט מען אים געפון שלום דער ביינקלמאכער.

ווער איז אָט דער ייד? פון וואנען שטאמט ער? דאָס האָט מען אין שטעטל ניט געוואוסט, זיין אויספראך איז געווען א ליטווישער און מיט א הארטן „ריש". חוץ א ביינקלמאכער, איז ער אויך געווען א „טרעפער", נאָכן „קו־החיים", לויט דער האנט אָדער דורך פאסאָליעס. יאָ, פשוטע פאסאָליעס! צוליב דעם האָבן אסך געטראכט אז ר' שלום איז איינער פון די ל"ו צדיקים. אפילו דער רבי אהרן האָט אזוי געהאלטן...

נאָך א שולכל איז אמאָל געווען ביי אונז אינם שטעטל, אָבער סאיז צוואָרפן געוואָרן לויטן באפעל פונם פריסטאוו. עמיצער, אזוי האָט מען געשמועסט, האָט געמוסרט אז ממאכט דאָרט ניט קיין מי שבירך דעם צאר... אסך יאָרן איז דער פלאץ געשטאנען פוסט, ביז סאיז געקומען זייוול מילינסקי פון דאָרף זשאוואוו, און האָט דאָרט זיך אויפגעבויט א הויז.

אזוי־ארום זיינען געווען אין האָשט דריי בתי־תפילה: די שול, דער בית־מדרש און די קלויז.

זיינען געווען...

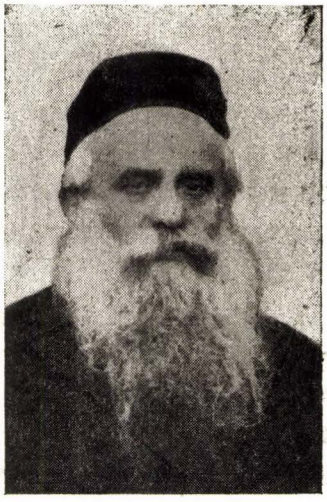
אז סקומט אויס צו רעדן וועגן רבנים אין האָשט, דערמאָנט מען תמיד ר' יוסף למדן און דעם לעצטן רב, ר' צבי־יהודה־ליב רבינאָוויטש. קיינער געדענקט אָבער ניט קיין סך וועגן ר' יוסף למדנען און נאָך וויניקער וועגן משהקע דעם רב, אָדער וזי מפלעגט אים רופן, משהקע האָשטער.

סאיז באקאנט אז ר' יוסף למדן איז געקומען קיין האָשט פון אנאָפאליע. אָבער געווי אין וואָסער יאָר ער איז געקומען געדענקט זיך ניט. אויב סאיז ריכטיק די סברה אז ר' יוסף איז געבליבן אין האָשט בלויז א דריי יאָר, טאָ קאָן מען פארצייכנען אז ער האָט אָנגענומען דאָס רבנות אינם שטעטל אינם יאָר 1900. וויל אין 1904 האָט זיך שוין באזעצט ביי אונז ר' צבי־יהודה. כאָטש ר' יוסף למדנס תקופה אין האָשט איז געווען זייער א קורצע דאָך זיינען אסך גוטע מעשים לטובת הכלל פארבונדן מיט זיין שיינעם נאָמען. סוועָרט דערציילט אז ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון די השכלה גרופן אינם שטעטל. א דאנק אים האָט זיך שוין אין יענע יאָרן געשאפן א רייכע ביבליאָטעקע. ער אליין האָט

ארויסגעשריבן די ביכער פון פעטערבורג דורך די „חברת מפיצי השכלה" לייט דאָרטן. ער איז געווען דער וואָס האָט ביי אונז פארזייט דעם געדאנק פון „חיבת־ציון" און פון לערנען עברית בעברית.

פון אונז האָט זיך ר' יוסף ארויסגעקליבן קיין קאָווענע.

וועלכע איז משהקע האָשטער געווען רב אינם שטעטל? אויף דער פראגע ווייסט קיינער ניט געניי דעם ענטפער. איינס איז זיכער, אז זיין נאָמען איז פארבונדן מיט דער גרויסער מחלוקת איבער דער כסא הרבנות אין האָשט. און סקאָן זיין אז צו דער מחלוקת, וואָס איז געווען בערך אינם יאָר 1903, האָט נאָך געהאט געווייסע שייכות אפילו ר' יוסף למדן. די מחלוקת האָט זיך געצויגן אָפשר א יאָר צייט. חוץ דעם וואָס די צדדים פלעגן זיך ממש שלאָגן צווישן זיך, איז די אמביציע אזוי ווייט פארלאָפן אז סהאָט געהאלטן אין געווייסע משפחות ביי גיין צום גט. א סוף האָט דאָס געזומען אינם יאָר 1904, ווען ר' הירש־יהודה־לייבעלע האָט איבערגענומען די כסא הרבנות.

ר' צבי־הערש־יהודה־לייבעלע ראבינאָוויטש זצ"ל, איז געבוירן געווארן אינם יאָר 1878 אין קראָסנע, פאָדאָליער גובערניע. א זון פון הרב הגאון ר' שמואל ראבינאָוויטש, דער קראסנער רב. אונזער רב האָט געלערנט אין אייניקע ישיבות, און האָט באקומען סמיכות אינם יאָר 1900. אין דער צייט בערך האָט ער חתונה געהאט מיט ר' מיכעלע טויבמאנס א טאָכטער, שפרה־ברכה, א געבוירענע אין סלאוואוטע (1884). ר' מיכעלע איז געווען רב אין סלאוואוטע. ער איז געווען א גרוסער בעל־יחוס. זיין פאָטער איז געווען ר' חיימקע בערעזנער. דאָס רבנות אין האָשט איז געווען דער נדן, וואָס אונזער רב האָט באקומען פון זיין שוועער, ר' מיכעלע האָט אָפגעקויפט פון ר' יוסף למדן. די חזקה פאר מזומן געלט. דאָס איז געווען, קומט אייס, אינם יאָר 1904, קיין גרויסע גליקן זיינען אונזער רב קיינמאָל ניט פארגעשטאנען. דאָס שטעטל איז געווען זייער א קליינס און די שכירות זיינען ניט געווען קיין גרויסע. אנדערע קוועלן

פון פרנסה זיינען געווען חתונות, פארקויפן דעם חמץ ערב פסח און זעלטן וועָן פון א דין־תורה. אָבער אונזער רבס ענוות און גוטע מידות זיינען געווען אזוי גרויס אז ער האָט זיך קיינמאָל ניט באקלאָגט אויף זיין מערכה. ער איז געווען א גרויסער למדן און האָט געהאלטן אין אירן לערנען בייטאָג און ביינאכט. די רביצן און שפּעטער די קינדער האָבן געטראָגן דעם יאָך פון הכנסה.

ר׳ הערש־לייבעלע האָט געדאוונט אין בית־מדרש. אָבער ימים נוראים פלעגט ער זיך פירן אנדערש. דעם ערשטן טאָג ראש־השנה פלעגט ער דאוונען אין שול, דעם צווייטן אין בית־מדרש. אָבער ביי שופר בלאָזן פלעגט ער זיין סיי דאָ, סיי דאָ. פריהער האָט מען געבלאָזן אין דער שול און שפּעטער אין בית־המדרש. יום־כפור פלעגט ער דאוונען אין שול. אז סאיז געקומען צו תפילת־נעילה, פלעגט ער זיך אָפגיסן ממש מיט טרערן. דאָס איז ניט סתם געזאָגט. ווי א קליין קינד איז ער געשטאנען און געבעטן ביים רבונו של עולם אלדאָס גוטס פאר זיין קהילה; פאר דעם קליינעם הויפעלע האָשטער יידן.

א מנהג איז געווען אין האָשט: גיין צום רב ערב יום־כפור אויף קרעפלעך און חנכה אויף לאטקעס. פאר איין וועג האָט מען שוין געקאָנט טאקע זיך א ביסל געבן א רעד־אָפּ דאָס הארץ פארן רב.

חוץ די צוויי מאָל פלעגט זיין נאָך א פאל וואָס כמעט אלע האָשטער פלעגן קומען צום רב אויף קידוש. דאָס איז געווען וען ר׳ גדלציע בערעזנער פלעגט קומען קיין האָשט. ר׳ גדלציע איז געווען ר׳ חיימקע בערעזנערס א זון. ער פלעגט קומען באלד נאָך פסח און בלייבן אינם שטעטל א וואָך צייט. פון פרייטאָג ביז פרייטאָג. דאָס פלעגט שוין זיין ביים רב א וואָך פון טרינקן. ניט חלילה שכורן, נאָר בלויז פאר א „לחיים״ און כדי צו באקומען דעם רבי גדלציעס ברכה.

אויך פלעגט קומען קיין האָשט ר׳ גדלציעס א ברודער, ר׳ אהרלע. אָבער ער האָט זיך אויפגעהאלטן ביי ישראל־דוד אוטשעניק. (ישראל דודס וויב, באבל, איז געווען א בערעזנער).

אָט די מעשה מיט „לחיים״ טרינקן, האָט אמאָל שיר־ניט־שיר געבראכט אן אומגליק אויף אונזער רב. דאָס איז געווען אין א שבת־טאָג אין דער וואָך פון פסח, וועָן פעטליוראַ האָט ביי אונז אָנגעהאלטן די מאכט. עטליכע פעטליוראנער צעס זיינען אריין מנחה־צייט צום רב און געפאָדערט פון אים בראָנפן. איז דאָך אָבער ניט געווען וואָס זיי צו גבען, האָבן זיי געפאָדערט גענוג. זיי האָבן געמאכט אן איבערקערניש אין שטוב, איבערגעאקערט ווי נאָר א ווינקעלע. אָבער געפינען האָבן זיי גאָרניט. ניט קיין בראָנפן ניט קיין געלט. דערווייל האָט מען זיך

דערוואוסט אינם שטעטל אז מאיז באפאלן דעם רב, האָבן זיך שוין געפינען בעלי־בתים וואָס זיינען גיך אראָפגעלאָפן אהין, און דערלאנגט דעם רב, הינטנארימער, א פאָר רובל כדי ער זאָל האָבן מיט וואָס זיך אויסקוויפן. ניט קוקענדיק וואָס סאיז געווען שבת, האָט דער רב געגומען דאָס געלט מיט זיינע הענט. „פקוח נפש — דוחה שבת". דאָסמאָל איז טאקע געווען אזוי, ווייל סהאָט ניט געהאלטן וויט פון קלעפ, און ווער וויסט מיט וואָס סוואָלט זיך געווען אויסגעלאָזט. דערביי איז אָבער אויך געשען א נס. דער רב האָט געהאט א שיינעם גאָלדענעם זייגער. שבת פלעגט ער אים ניט טראָגן צוליב תחום שבת. איז זיין מנהג געווען צו באהאלטן דעם זייגער הינטער דער איבערבעט. וועז די פעטליוראווצעס זיינען שוין אוועק פונם שטוב, איז דער רב צוגעגאנגן צום צערודערטן בעט זען אפשר איז דער זייגער יאָ געבליבן, נאָכדעם ווי די באנדיטן האָבן זיך דאָרט געפאָרעט. און, א נס איז געשען, דער זייגער איז טאקע געבליבן.

די רביצן שפרה־ברכה וואָס איז דערהרגט געוואָרן צוזאמען מיטן רב, איז געווען א שיינע און קלוגע פרוי. זי האָט געפירט א פיינע שטוב און האָט דעם רב אסך ארויסגעהאָלפן אין זיינע קהלשע זאכן. מיט א שמייכל, מיט א קלוגער עצה האָט זי ניט איינמאָל באוויזן איינצושטילן א קהלישן סכסוך.

פיר קינדער האָט זי געבוירן דעם רב. א טאָכטער הודל וואָס האָט חתונה געהאט קיין בערעזנע פאר א פראָוויזאָר. א זון יעקב־יוחנן, געבוירן אין יאָר 1905, געלערנט אין בראנאוויטשער ישיבה און אין וילנע אין ר' חיים עוזר גראדזינסקיס באוואוסטער ישיבה. סמיכות אויף רבנות האָט ער באקומען אין ראָונע פון צוויי רבנים, איינער פון זיי דער באקאנטער רב מה־יפית. דער צווייטער זון, יאָסעלע, איז געבוירן געוואָרן אינם יאָר 1910. ער האָט אויך געלערנט אין בראנאוויטשער ישיבה און האָט דאָרטן באקומען סמיכות אינם יאָר 1934. דער איינציקער זון וואָס איז געבליבן לעבן איז חיימקע, ער געפינט זיך אין ישראל זייט יאָר 1929.

דעם ערשטן טאָג סוכות תש"ב (26.9.1942) איז געקומען דער שרעקלאכער סוף. אין יענעם פינצטערן טאָג האָט מען דעם רב פארנומען צוזאמען מיט דער רביצן, די זין, יוחנן און יוסעלע, און זיי איבערגעפירט פון זייער שטוב צו ראָסקע מאליס אין שטוב אריין. אויף צומאָרגנס האָט מען זיי איבערגעפירט צום גוי יארעץ אין שטוב אריין, און דעמזעלבן טאָג האָט מען אלע פיר דערהרגעט.

אכט־און־דרייסיק יאָר, איז ר' צבי־יהודה־ליב ראביגאָוויטש געזעסן אין האָשט

אויפן כסא רבנות. געלעבט צוזאמען מיט זיין עדת קדושים. געפרייט זיך מיט זייערע שמחות. מיטגעלעבט מיט יעדן איינעמס צרות און צום סוף צוזאמען מיט זיי אומגעקומען.

דער רב זצ"ל, זיין משפחה און סרוב פון אונזערע טאטעס, מאמעס, ברידער און שוועסטער, אויף זיי אלע קאָן מען זאָגן:

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו!

פאר די לעצטע פערציק יאָר געדענקן זיך אין שטעטל צוויי שוחטים און בני שוחטים: דער אלטער שוחט ר' הערשל רויטענבערג און זיין זון שמואליק און ר' יאָסל זעקצער און זיינע צוויי זין די שוחטים יהושע און ישראליק. ר' יאָסל האָט געהאט נאָך צוויי זין, לייבל און מאיר, אָבער זיי זיינען ניט געווען קיין שוחטים.

ר' הערשל איז געווען א זון פון ר' זלמן דעם שוחט. ר' זלמן איז געווען איינער פון די איינגעזעסנסטע האָשטער תושבים. ער איז געשטאָרבן אן אלטער מאן אינם יאָר 1908. ביי ר' זלמן דעם שוחט האָט זיך אויפגעהאלטן זיין שוועסטערס א טאָכטער מיטן נאָמען עטיע אָדער עטקע. זי האָט חתונה געהאט פאר א קארעצער יינגערמאן שלמה־בער ווערסטאט וואָס האָט געהאט סמיכות אלס שוחט. ווייל דער שוחט איז שוין געווען אויף דער עלטער, האָט ער אריינגענומען צו זיך שלמה־בערן ער זאָל אים אונטערהעלפן.

הערשל דער זון, האָט חתונה געהאט קיין טראכנבראד און האָט געזומען נדן די חזקה פון שחיטה וואָס זיין ווייב מלכה האָט געהאט געירשנט פון איר ערשטן מאן. ער איז געבליבן דאָרטן שוחט ביז זיין פאָטער ר' זלמן איז געשטאָרבן. ר' שלמה־בער האָט די חזקה ניט געווואָלט אָננעמען. ער האָט ניט געווואָלט זיין קיין שוחט. איז גלייך נאָך דעם ווי ר' זלמן דער שוחט איז נפטר געווארן, איז ר' הערשל זיין זון אראָפגעקומען צו אונז אין שטעטל און פארנומען דאָס אָרט.

ער איז געווען געשטיצט פון א גרויסער טייל קצבים, משפחה און וויטערע קרובים. אפילו דער רב איז געווען מער אויף זיין זייט. „דער אלטער שוחט" איז ניט געווען קיין צונאָמען נאָר א פשוטער פאקט, ווייל ער איז געווען אסך עלטער פון יאָסל דעם שוחט. ר' הערשל איז געווען א יד א למדן, אָבער זייער א פאָלקסטימלי־כער. האָט ניט שטאָלצירט מיט זיין תורה.

אז דאָס שטעטל איז זיך צוואקסן האָבן פארשידענע צדדים משפיע געווען מזאָל אראָפביינגען נאָך א שוחט. און מהאָט אראָפגעבראכט ר' יאָסל זעקצער.

ביי וועמען כהאָב געפרעגט האָט מיר קיינער ניט געקאָנט זאָגן פון וואַנען יאָסל איז ארויפגעקומען קיין האָשט, פון אָסטרע צי פון ארום אָסטרע. סאיז אָבער א פאקט אז ניט ער ניט זיין ווייב נחמה זיינען ניט קיין אור־אלטע האָשטער.

ר׳ יאָסל איז אויך געווען א ייד א בן־תורה און האָט געהאט זייער גערואָטענע קינדער וואָס האָבן געלערנט טאָג און נאכט. מכח ר׳ יאָסלן מיט זיינע קינדער איז געווען א מיינונג אז זיי שטאָלצירן אביסל מיט זייערע קענטנישן און שארפע קעפּ. אזוי האָט מען געזאָגט אין האָשט. סקאָן זיין אז צוליב דער סיבה האבן זיי זיך נישט געמאכט איבעריק באליבט ביי אונז אין שטעטל און וועז ספלעגט זיך אָנהויבן א „סדרה" פון מחלוקתן, איז ר׳ יאָסלס זייט געווען שטענדיק שוואכער.

אז ספלעגט זיך אָנהויבן א מחלוקת, האָבן די צדדים פארגעסן וואו סאיז דער גרעניץ פון אָנטאָן צרות. ביי איינער פון אזעלכע קריגעריין האָט זיך דער אלטער העניך דער סטאָליאר פארשטעלט פאר א „לץ" און וועז יאָסל דער שוחט איז געגאנגן ביינאכט פון דער בוינע, וואָס איז געווען הינטער די בערג, איז אים העניך ארויסגעלאָפן אנטקעגן, אָנגעהויבן צו טאנצן, שפּרינגן, ארויסשטופן א לאנגן צונג, און געמאכט אנדערע מעשים פון א „נישטגוטער"... סהאָט ניט געהאָלפן ניט דעם שוחטס „שמע ישראל", ניט די ציציות פון די ארבע־כנפות און אפילו ניט דער לאנגער חלק. דער „שד" האָט אזוי געטאנצט און געשפרונגן ביז דער שוחט האָט זיך מיט שרעק פארשלעפט ביז דער שטוב זיינער, און דאָ אויפן שוועל געפאלן חלשות!

וועז ר׳ הערשל איז געקומען אויף זיינע עלטערע יאָרן, האָט ער אוועקגעלייגט די שחיטה. זיין זון שמואל האָט אים פארטראָטן. עטליכע יאָר שפּעטער האָט ר׳ יאָסלס זון, ישראליק, פארנומען זיין פאָטערס אָרט. אזוי ארום אז דאָס שטעטל האָט זיך דערלעבט צו צוויי יינגע שוחטים וואָס זיינען געבוירן געוואָרן און זיך אויפגעצויגן אין האָשט. (יהושע, דער זון פון יאָסלן, איז געוואָרן שוחט אין מיזשירעטש אן ערך 12 קילאָמעטער פון האָשט. באקענט אלס מיזשירעטש־גדול).

אָלץ איז געגאנגען פיין און רוהיק. ביז איינמאָל, אינם יאָר 1937, האָבן זיך די בעלי־מלאכות אין שטעטל צעבונטעוועט, סטייטש? זיי און די רייכע בעלי־בתים וועלן צאָלן די זעלבע שחיטה־געלט! און סהאָט זיך פארקאָכט א קאשע אינם שטעטל און סאיז דארגאנגען דערצו אז די בעלי־מלאכות האָבן אראָפגעבראכט א נייעם שוחט פון ראָוונע. זייער א שטילער און פיינער יונגערמאן. אָבער זיין פיינקייט איז אים ניט בייגעשטאנען. ראשית חכמה האָט דער רב געאסרט זיין שחיטה,

והשנית האָבן זיך אָנגעהויבן די גאָר אלטע קריגערייען. איינמאָל ביי אזא הייסער מחלוקת האָט מען שיר ניט געעפנט דעם רבי אהרנען די קאָפּ.

סוף דבר איז געווען אז מהאָט געמאכט א פשרה און דער נייער שוחט האָט פארלאָזט דאָס שטעטל.

אז מרעדט וועגן חזנים אין האָשט, איז דאָס צעטל זייער א קורץ. א חזן, מיינט א הויכע סאמעטענע יארמאלקע, א רעטאָנדע, א קאמערטאן; נו, און דערצו אויך א ביסל א שטימע... אזויווי דאָס אלץ צוזאמען האָט געפעלט אונזערע חזנים, טאָ לאָמיר זיך טאקע ניט נארן און זאָגן, אז ביי אונז זיינען געווען בלויז בעל־תפילות. אָבער מיט א באשטימטן נוסח פון דאוונען, מיט א געשמאקן „זאָגאכץ", דאָס וואָס האָט אָך מאָל מער די ווערט ווי דאָס ציקלען זיך לויטן קאמערטאן.

פון די אמאָליקע יאָרן קאָן א האָשטער ניט פארגעסן מאָטל דעם חזן און ר׳ אלטער מאזער (ר׳ אברהם מאזערס ברודער). נאָך זיי זיינען געקומען די צוויי יאָסלס, יאָסל רעזניק און יאָסל פרעס.

יאָסל רעזניקס ימים־נוראימדיק דאוונען, וועט האָשטער בלייבן לאנג אין זכרון. יעדן פיוט פון מחזור, פלעגט ער אָנהויבן מיטן צוזינג: „נרן, נרן, נ...רון"... צוגעהאָלפן, האָבן אים זיינע צוויי זין, שייקע און חיים*). די מתפללים אין בית־מדרש פלעגן זאָגן אויף ר׳ יאָסל רעזניקן אז ער האָט א גוטע שטימע, נאָר זיין חסרון איז וואָס ער ווערט גיך הייזעריק. דער חזן איז געווען אלע זיינע יאָר א קנאפּער עושר... ער מיט זיין משפחה האָבן געוואוינט אין הקדש. דאָס אליין איז שוין א גוטער סימן. ווען זיינע צוויי זין זיינען עלטער געוואָרן און וואָלטן אים שוין געקאָנט א ביסל צוהעלפן, איז ער נעבאך אָפּגעשטאָרבן. זיינע קינדער האָבן זיין פרנסה ניט אָפּגעירשנט. זיי זיינען געוואָרן סוחרים. וואָס שייך צי דער „חזקה", איז נאָך א שיינע פּאָר יאָר נאָך זיין טויט געשטאנען די „קערה" ערב יום־כפור צווישן די אנדערע לעבעדיקע „קערות" וואָס זיינען, ווי סאָלדאטן, געווען אויסגעשטעלט אויפן לאנגען טיש אין בית המדרש**).

---

*) חיים לעבט איצט אין קאנאדע.

**) א „קערה" דאָס איז א שיסעלע וואָס די כלי קודש פלעגן אויסשטעלן אויף א טיש אין בית־מדרש, און יעדער מתפלל פלעגט אריינווארפן א פּאָר קאָפּיקעס. אין יעדער שיסל איז געלעגן א צעטל ווער סהאָט זי געשטעלט.

ר׳ יאָסל פּרעס, אָדער ווי מפּלעגט אים רופן אין האָשט יאָסל מארעמס, געדענקען מיר אלע. ער איז געווען דער לעצטער חזן אין האָשט.

א בעל־תּפילה מיט זייער א באטעמט קול. מיט א פיינעם נוסח. געוואָגט האָט מען אויף אים אז ער האָט אלטער מאזערס נוסח. דאָס איז געווען זייער א גרויסער שבח. איבערהויפּט האָט זיך ר׳ יאָסל פּרעס אויסגעצייכנט מיט זיין „זאָגעכץ".

איך געדענק זיין ראש־השנה־דיקן „שיר המעלות ממעמקים"! א שטילקייט האָט זיך אויסגעגאָסן אינם בית־המדרש. דער חזן האָט פּאמעלאך זיך איבערגעדעקט מיטן טלית איבערן קאָפּ, און מיט א ווייענדיק קול האָט ער געזומען זאָגן:

— „קויתי ד׳, קיותה נפשי"...

מיר זיינען געווען זיכער, אז פונם געראנגל וואָס קומט דאָ פאָר ביים עמוד צווישן ר׳ יאָסל פּרעס דעם שליח־ציבור מיט די גוטע און שלעכטע מלאכים וועט אלץ ארויס צום גוטן. ער, דער בעל־תּפילה וויינט, טאטעס וויינען, אפילו ר׳ יהודה־לייב דער קרופּניק, אָט דער הארטער ייד, אפילו ער וויינט אזויווי א קליין קינד...

9. ימים־טובים

„משנכנס אדר, מרבין בשמחה"... די סיבה איז גאָר א פּשוטע. חוץ דעם וואָס מוועדט פּטור פונם ווינטער, וועט באלד זיין פּורים און אָט שוין שפּרינגט אונטער פּסח!

פּארשטייט זיך אז דער פּאר־פּסח און דער פּסח ביי אונז אין שטעטל איז ניט געווען עפּעס אן אויסנאם קעגען אנדערע שטעט און שטעטלאך. דער איינציקער חילוק איז געווען נאָר דאָס וואָס סאיז געווען אונזערס. דערפּאר האָט זיך אונז געדאכט, און סדאכט זיך אונז נאָך היינט, אז אלץ איז געווען שענער, בעסער און אנדערש ווי אומעטום.

סהאָט זיך געדאכט אז די זון שיינט אנדערש. אז נאָר פּאר אונז צולאָזט זי דעם שניי. אין די ראָוועס פון איין זייט שליאך, יאָגט מיט אימפּעט שניי־וואסער, כדי די חדר־קינדערלאך זאָלן קאָנען מאכן פּאפּירענע שיפלאך און זיי אָפּלאָזן מיטן שטראָם. זיי פלעגן אפילו פּארקאטשען די הייזלאך, אריין אין „ים" אריין און מיט ווילדער קינדער־פּרייד נאָכיאָגן די שיפלאך.

סדאכט זיך אז אזא געשמאקע מצה ווי ספּלעגט זיך אויסבאקן ביי בעניכעס קינדער האָט קיין מצות־בעקעריי ניט אויסגעבאקן. היינט דער טאראראם ארום

דעם באקן? דאָס נאָכלויפן נאָך קיווע „בלאָז" בכדי ארויסצוכאפן א שטיקל מצה פונם קויש. אלץ צוזאמען האָט פארוואנדלט דעם יום־טוב פסח אין אן אמתן זמן חרותנו, אין א יום־טוב נאָך וועלכן סהאָט זיך שטענדיק געבענקט.

אָבער סגעדענקט זיך אויך פסחן נאָך וועלכע סהאָט זיך נ׳ט גענקט. דאָס זיינען יענע וואָס זיינען אויסגעפאלן אין די מלחמה יאָרן. די שמחה פלעגט קיין שמחה ניט זיין. גאָר פארקערט. יעדערער איז ארומגענגן פארצאָרנט און פאר־זאָרגט, וואו מנעמט אביסל מעל אויף מצות.

אזא ערב יום טוב איז געווען פסח, 1919. אומעטיק איז געווען ארום אין ארום. ספעלט אין גאס די פרייד און דאָס געלעכטער פון די חדר־יינגלאך. דער אָפּקלאנג פון קיווע ביילציעס שווערע טריט, ווי ער שלעפט אויף זיך דעם פיר־פינף פודיקן קויש, מיט פרישע הייסע מאשין־געבאקענע מצות. מיט צרות און מאטערניש האָט מען קוים צונויפגעשלעפט דאָס ביסל מעל כדי אויסצובאקן די פאָר ארעמע מצות. מהאָט געמאכט צוויי „טאליקעס". איינע ביי ר׳ הערשל דעם שוחט און די אנדערע ביי ר׳ יאָסל דעם שוחט. ווייבער האָבן געקנייטן און אויס־געקאטשעט, מענער האָבן גערידלט, געזעצט אין אויוון און געטאָן אלע אנדערע ארבעט.

ניט קיין פודן מצות ווי אין די גוטע צייטן. ניין, א סך ווייניקער. צוגעפאסט צו דער צייט, צו דער לאגע. דער עיקר, מצות אויף פסח אפילו אין מלחמה און הונגער־צייט.

דער ריח פון די פרישע מצות, ווי וועניק זיי זיינען געווען, האָט זיך צולאָזט איבערן שטוב. דאָס האָט ווייכער און גרינגער געמאכט דאָס שווערע געמיט. סהאָט זיך אריינגעכאפט אין הארצן אביסל בטחון:

„השתא עבדי, לשנה הבאה בני חורין". דאָס יאָר — קנעכט, איבער א יאָר — באפרייטע! דערביי האָט זיך א טרער פון האָפנונג און פרייד שטילערהייט אראָפגעקייקלט פון טאטע־מאמעס פארצערנטע אויגן...

נאָר פלוצלינג איז אויך די קליינע שמחה פארשטערט געוואָרן. א פויגל האָט געבראכט קיין האָשט א ידיעה, אז זשיטאָמירער יידן וועלן ניט האָבן קיין מצות אויף פסח! די ידיעה איז אָנגעקומען צו אונז ממש א טאָג פאר בדיקת־חמץ.

האָשטער יידן האָבן לאנג ניט געטראכט. מיט די זעלבע מאטערנישן און מיטלען ווי מהאָט באקומען מעל פאר זיך, אזוי האָט מען אויך געשאפן א ביסל מעל אויף מצות פאר זשיטאָמירער יידן. אָט איז שוין געמאכט די „טאליקע"

אין הקדש. אָט קנייט מען שוין אוֹן אָט שטייט שוין יהושע דער מוליער מיטן לאנגן שטעקן אוֹן שיבט מצות אין אויוון אריין.

די מצות זיינען אָנגעקומען קיין זשיטאָמיר צו דער צייט. האָשטער יידן האָבן אָפּגעאָטעמט פרייער. א גרויסע מצוה האָבן זיי מקיים געווען. אונזער פּיצינק שטעטעלע האָט זיך פּארמאָסטן ארויסצוהעלפן דער גרויסער שטאָט אוֹן האָט די ישועה דורכגעפירט.

דעם פסח איז אין זוויהיל פּאָרגעקומען א גרויסע שחיטה. אָקארשט אין דער סדר־נאכט זיינען פּעטליוראוויצעס אריין צום באוואוסטן נגיד לוריע, א לעדער פּאבריקאנט, אוֹן האָבן אויסגעשאָכטן פּינף־אוֹן־דרייסיק מענטשן, צווישן זיי צוואנציק ישיבה־בחורים וואָס זיינען געווען אורחים צום סדר.

ארום דערזעלבער צייט, איז אויך פּאָרגעקומען אין זשיטאָמיר א גרויסער פּאָגראָם.

אין האָשט, איז דער פסח אוֹן דער נאָך־פּסח אריבער רוהיק. סקאָן זיין אינם זכות פּון זשיטאָמירער מצות. אוֹן אפשר גאָר אינם זכות פּון אונזערע אָפּגעבריטע קינדערשע הענטעלאך פּון די הייס־געבאקענע מצות וואָס מיר האָבן אראָפּגעכאפּט פּון יהושעס לאנגער לאָפּעטע אוֹן שנעל געפּאקט אין די קוישן.

סקאָן זיין אז טאקע אין דעם זכות. וועי וויסט?...

די ספירה־צייט צווישן נאָך־פּסח אוֹן שבועות איז אביסל אן אָפּקומעניש, מזאָל ניט זינדיקן מיט די רייד. מדארף זיך נאָר דערמאָנען אז סאיז דאָ אזא טייך, אזא האריך, אונטער דער נאָז אוֹן באָדן טאָר מען זיך ניט!

פלעגן מיר טאקע ארויסקוקן אויף צוויי זאכן: אויף שבועות אוֹן אויף א ידיעה אז א חזיר איז שוין דערטרינקען געוואָרן אין האריך. וויל כאָטש סאיז שוין נאָך ספירה, האָט יעדער איינער מורא זיך באָדן, כל זמן דאָס וואסער האָט עפּעס ניט צוגענומען...

זומער־צייט אינם קליינעם שטעטל איז א מין יום־טוב צייט. סבליט, סגרינט, סוואקסט. די הוצאות זיינען קלענער. מדארף ניט קיין האָלץ צום באהייצן, די קינדער רייסן ניט קיין שיך וויל מקאָן ארומגיין באָרוועס. ביז שניט־צייט איז אפילו די פּרנסה בעסער. א קצור, סאיז גרינגער אויפן הארצן. אוֹן וויל סאיז געווען אביסל לייכטער אוֹן פּרייהער, פלעגט זיך שטענדיק דאכטן אז דער זומער איז אנטלאָפן. אָט איז שבועות אוֹן אָט איז שוין ראש חודש אָב. „אין אָב, פלעגט

די באבע זאָגן, ווערן די ליפן בלאָוו". סהייסט, סבלאָזט שוין מיט אָסיען, מיט ווינטער...

אלול. א חודש ווָאס בריינגט אין זיינע פאלעס אומעט און שרעק. אלץ הויבט אָן ווערן געל. גרינע בלעטער ווערן געל, פאלן אויסגעטריקענטע און לויפן מיטן ווינט. איין בלעטל זוכט א באהעלטניש הינטערן צוויטן.

אלול. פרומע ווייבער מעסטן קברים און קריגן געלע העמד פון מאכן געלע וואקס־לעכט...

אין בית המדרש ווערט געדיכטער. מדאוונט ערנסטער. די לופט שמעקט מיט תשובה.

א שניידער שרייט צום יינגל:

— „ניט געיאָגט! נָיי ווי סדארף צו זיין!"

א גאנץ יאָר פלעגט ער טענזן גאָר אנדערש:

— „בודע דאָברע" (סוועט גוט זיין) האָט ער געזאָגט צום ערל.

— „שי הוסטאָ" (ניי געדיכט) האָט ער באפוילן צום יינגל און גלייך איבערגעחזרט און איבערגעטייטש פונקט קאפויר:

— „טשואיש"? דו הערסט ווָאס מרעדט צו דיר? שיי הוסטא, ניי שיטערלאך!...

קלייטניקעס און סוחרים דרייען זיך ארום פאר זייערע געשעפטן אזויווי נעכטיקע. ניט וויכטיק, יאָ פרנסה ניט פרנסה, אלול איז אויך דער יידישער גאס!

איז טאָמער נאָך וווייניק זייער אייגענע מרה־שחורה, קומט איציקל געראגעל דער שניידער און פארגרעסערט די מורא. ער צוגעפנט די ברייטע צוויי טירן פונם גאניקל און לאָזט הערן דעם גאנצן מארק ווי ער חזרט זיך איין דעם נגון פון דער יום־כפור עבודה. דאָס איז געווען זיינס א חזקה, אונטערהאלטן דעם חזן ביי דער עבודה.

„וכך היה מונה: אחת ואחת, אחת זשתיים"...

„אחת ושלש", האלטן אים אונטער זיינע טשעלאדניקעס, צווישן זיי א סימאָ־נאָווער שייגעץ ווָאס ארבעט שוין דאָ עטלעכע יאָר, רעדט יידיש ווי א האָשטער און קאָן שוין אפילו דעם נגון פון דער עבודה.

שווערע און מוטנע זיינען די טעג אינם חודש אלול. מלייגט זיך שלאָפן מיט א שווער הארץ. מווארפט זיך פון איין זייט אויף דער אנדערער. און שלאָפט מען שוין אין, קומט אברהם־מרדכי דער שמש, טוט א זעץ מיט א שטעקן אין טיר און שרייט אריין:

— „שטייט אויף צו סליחות"!...

אברהם־מרדכי דער שמש האָט אויך געקערט צו די כלי־קודש. אָבער מען קאָן ניט זאָגן אז מהאָט אים שטארק ליב געהאט, כמיין האָשטער קינדער אוֹן דערוואקסענע בחורים. פארוואָס? דערפאר וואָס ער האָט אונז געהאלטן אין אין ארויסטרייבן פונם בית־המדרש, פאר זיין אויסלעשן די לאָמפן אוֹן די לעכט גלייך נאָך מעריב, כדי מיר זאָלן ניט קאָנען שפילן אין „ציגן־וואָלף", אין קנעפלאך, אָדער, חנוכה, אין אן „21"...

קיין „צפחת בדבש", א פייג אין האָניק, זיינען האָשטער חברה ניט געווען אין דעם פאל. זיי האָבן זיך זייער שטעטל געקאָנט גאנץ שיין באשטיין. אברהם־מרדכי דער שמש, איז געווויס זיין חיבוט־הקבר אָפגעקומען נאָך אין האָשט. בחיים, ביים לעבן.

אָט למשל, פירט מען דעם חתן אונטער דער חופה. סאיז אָנגענומען, אז דער שמש זאָל אים אָנכאפן פאר ביידע קלאפן אוֹן אויסרופן:

— „ברוך הבא, ברשות..."

ניין. ענדיקן קאָן דער שמש ניט. די חבראליט וואָס שטייען ארום דער חופה, לאָזן אים ניט. זיי טאָען, דאכט זיך, גאָרנישט, זיי שטייען בלויז ארום־אוֹן־ארום אוֹן פאָנפן אונטער דער נאָז:

— „א, א, א..."

דאכט זיך גאָרנישט? אָבער דאָס פלעגט ארויסנעמען דעם שמש פון די כלים, אוֹן אים אָפנעמען דאָס לשון. אָט אזוי פלעגט מען אונטער־א־א׳קן ביים אויסרופן א בן־זכר, שבת מברכין ביי אָנזאָגן דעם מולד, פורים בשעתן ליינען די מגילה אוֹן חנכה ביים בענטשן חנכה־לעכטל.

סלייגט זיך אויפן געדאנק, אז ווען אברהם־מרדכי האָט געהאקט אין טיר אוֹן געווען צו סליחות איז, חוץ דער מצוה, האָט ער „אויסגעקלאפט" בשעת מעשה אן אלטן חוב, טאקע פאר דעמדאָזיקן א־א׳קן...

פון די ימים נוראים האָט זיך אָפגעשטעלט אין זכרון דער תשליך. האָשט האָט געהאט אסך ערטער וואו צו גיין צו תשליך. הלואי וואָלטן מיר געהאט אזויפיל קוואלן פון פרנסה.

דאָס ערשטע אָרט איז פארשטייט זיך געווען דער גרויסער טייך, דער הארין. בעת אונזערע טאטעס האָבן געהאלטן אין איין אויסטרייסלן די עבֿרות אין וואסער אריין, פלעגן מיר קינדער מאכן א פייער אוֹן וואַרפן אין אים קאשטענעס וואָס פלעגן „שיסן". גאָר אמאָליקע יאָרן, פלעגן די בחורים אָנצינדן קליינע

לעכטלאך אָנקלאפן זיי אויף העלצלאך און אָפלאָזן מיטן שטראָם... צוריק פונם הארין, נאָך תשליך, איז מען געגאנגן א היים מיט א גרינגער הארץ, און לייכטערע קעשעניעס. עפעס האָט מען פון זיך אראָפגעווארפן! מיר קינדער האָבן טאקע ממש געפילט גרינגער. די קעשעניעס זיינען אלע געווען אויסגעלייזדיקט פון די קאשטענעס. פון די געגנבעטע קאשטענעס ביים פריץ אין הויף...

דעם וועמען סאיז ווייט געווען צו גיין צום הארין, איז געבליבן שטיין ביי דער ריטשקע. וועד סהאָט ניט קיין כח געהאט אראָפצוגיין דעם בארג ביז דער ריטשקע, איז געגאנגן מיטן שליאך צו דער וואסער־מעל אָדער ווי מפלעגט דאָס רופן ביי אונז, דער „מארעמאָן". דאָ האָט מען געקאָנט טרעפן נאָר עלטערע ווייבער. אָט שטייען זיי אויסגעשטעלט:

די אלטע צינע, מיין באָבע רייזיע, לאה די קאוואליכע, שפאטשיכע די הייבערן, שיינציע מאָטעלעס, אסתר חנהס און נאָך אנדערע.

שיינציען און אסתר חנהס, האָט מען געהופן אין האָשט, „די גאבעטעס". דארף מען מאכן עפעס א נדבה, איז שיינציע די ערשטע זיך צו דערוויסן. זי פארגעסט איר עלטער, אירע שוואכע פיס. זי גייט פון קלייט צו קלייט, פון שטוב צו שטוב און קלייבט צונויף א קאָפיקע נאָך א קאָפיקע.

טאָמער דארף מען מאכן א „גרעסערע קאָפיקע" לאָזן זיך ארויס איבערן שטעטל ביידע „גאבעטעס". אסך דארפן זיי ניט רעדן. באלד ווי זיי שטעלן נאָר א פוס אויפן שוועל, טראָגט מען זיי שוין די נדבה אנטקעגן. פשוט דערפאר וואָס מקאָן ניט פארליידן זייער קרעכצן און אוי'קן...

שטייען זיי דאָ ביידע חברטעס באזאמען, ביים טייכל, זאָגן תפילת תשליך און טרייסלען זייערע ברייטע געפאלדעוועטע קליידער.

שיינציע שאָקלט אזוי האסטיק, אז זי פילט אפילו ניט ווי סאיז ביי איר ארויס־געפאלן פונם אינטערשאָק א פאָר שטיקלאך פאָמעראנצן־שאָלעכץ...

צו דערמינטערן עמיצן וואָס האָט געחלשט, האָט מען זיך באנוצט אין האָשט מיט דריי מיטלען: ערשטנס, מיט א גוואלד, צווייטנס, מיט חלשות־טראָפן, און דריטנס, מיט שיינציע דער גאבעטעס פאָמעראנצן־שאָלעכץ. אזויווי פאזשארניקעס דארפן זיין ביי א שריפה מיטן פעסל, אזוי האָט שיינציע געדארפט זיין ביי יעדער פארחלשטן מיט איר רפואה:

— „נא גיב א שמעק די שאָלעכץ"...

סוכות. א פרייליכער און א זיסער יום־טוב. נאָך די שווערע עשרת ימי תשובה, נאָך יום־כּפור, איז אזוי מחיהדיק דער יום־טוב סוכות.

שוין גלייך אויפצימאַרגנס נאָך יום־קדוש, פלעגן זיך ארויסלאָזן קליין און גרויס צונויפנעמען סכך פאר דער סוכה. יעדער איינער איז געווען א בעל־מלאכה. אראָפגעווארפן די קאָפאָטע, פארקאטשעט די ארבל און געגומען זיך אויפשטעלן א סוכה. די בעלי־בתים וואָס האָבן אויפגעבויטע, שטענדיקע סוכות, זיינען פארנומען מיט אויפשטעלן דעם „פליגל". אזוי איז עס געגאנגן יאָר אין, יאָר אויס. אלע יאָר פון סניי, נעמען זיך יידן אויפשטעלן די „סוכת דוד הנופלת".

אזוי איז עס אויך געווען אין האָשט!

צי דאָס איז געווען א מנהג אין אנדערע שטעטלאך אויך, אָדער בלויז אין אונזערע קאנטן, איך מיין דאָס אָפשטעלן „אָנקוקעכצן" דוקא אים חול־המועד סוכות, דאָס ווייס איך ניט.

דאָס קומען פון יונגעלייט קיין האָשט אָנקוקן" א מיידל, און דאָס פאָרן פון האָשטער יונגעלייט אין די אנדערע שטעטלאך „אָנצוקוקן" די דאָרטיקע מיידלאך, האָט געשאפן ביי אונז א ניי נאָמען... די „חול־המועדניקעס". אפילו די גויים פלעגן שוין וויסן וועגן דעם און די קליינע שקצים פלעגן באגלייטן יעדער פערד־און־וואָגן וואָס האָט געפירט אָט דידאָזיקע בחורימלאך און זייערע באגלייטער, מיט א באזונדער מזמורל:

„זשיד חאלעמיי
פאָייכאוו פאָ שטשאָוויי
סיוו נא דרוק
דרוק זלאמאווס" — — —
— — — — — —

(ייד חאלעמיי
איז געפאָרן נאָך שטאָוויי
זיך געזעצט אויפן דרענגל
דאָס דרענגל האָט געקראכט — — —)
— — — — — —

וואָס פאר א שייכות חול המועד (חאלעמיי) האָט מיט שטאָווי, דאָס ווייס נאָר א שקאצישע קאָפּ. אונזער שמחה האָט דאָס ניט געשטערט.

מסתמא איז האָשטער שמחת־תורה ניט אנדערש ווי אין אנדערע יידישע ערטער. האָשטער געדענקען אלערליי מנהגים וואָס פלעגן זיך איבער־חזרן אלע יאָרן אין דעם יום טוב. קודם איז מען געגאנגן צום רב אויף קידוש; נאָכדעם צי די גבאים, שפּעטער איין פריינט צום אנדערן און לסוף ווי נאָר א טיר איז אָפן, און ווי נאָר א בינטל יידן טאנצן.

און ביי וועלכן יידן איז ניט אָפן די טיר אים שמחת־תורה?

אזן איז דען דאָ איין ווינקל וואו יידן זאָלן ניט טאנצן?

פון אלע „שכורניקעס" און טענצער שטייט אמערסטן אין זכרון מאָטעלע גרינבערג אָדער, אויף האָשטער לשון: מאָטעלע שוכערס (ישׁשכרס). א ייד א מוכר־תבואהניקל. סהייסט, ניט קיין גרויסער סוחר און טאקע אפשר א קבצן אין זיבן פאלעס. געפירט זיין מסחר האָט ער בלויז אויף גמילות חסדים, אָבער פרום און אָרענטלעך נישט צו באשרייבן.

מאָטעלע האָט געהאט פיר טעכטער. דאכטזיך, נאָר איינע האָט ער אויסגעגעבן. באגראָבן א זון א בן־יחיד און שפּעטער דאָס ווייב. אָבער אז סאיז געקומען שמחת־תורה, האָט אָט דער צעבראָכענער טאטע און גדיכטער קבצן, פארגעסן אלע זיינע צרות. האָט פארדרייט די היטל זיינע מיטן דאשעק אויף הינטן, פארהויבן די פאָלעס הינטער זיך און זיך צולאָזט מיט זיין רקודל מיט זיין „דייטשל"

— „אונד כ׳וועלע דיך אנפייפן, אנפייפן, אנפייפן"...

ער איז שוין הייזעריק ווי די וואנט, קוים וואָס ער זשיפּעט שוין, נאָר סגייט אים ניט אָן. פארקערט, זיין התלהבות וואקסט. איז ער טאקע ארויף אויפן טיש, ארונטערגעוואָרפן פון זיך די קאפּאָטע, צוגעקנקט מיט די פינגער און צוגעטופּעט מיט זיינע קורצע פיסלאך און נאָכאמאָל:

— „אונד כ׳וועלע דיך אנפייפן, אנפייפן, אנפייפן..."

אָבער...

אָבער דער סוף איז געווען גאָר אנדערש.

נישטאָ מער האָשט.

נישטאָ מער מאָטעלע.

ניטאָ מער קיין שמחת־תורה.

נישטאָ מער קיין „דייטשל", קיין טענצל.

פארוואקסן איז דער וועג צום בית המדרש, צום רב. פאריתומט איז אונזער באליבט שטעטל. פאריתומט זיינען מיר אלע.

מקאָן ניט פארגעסן. פון הארצן ארויסרייסן...

א שריפה! סע ברענט! אונזער שטעטעלע גייט אויף אין פלאמען!... אונזער האַשט פארגייט!

אַט דער גוואלד־געשרייַ. קערט אונז אום א „היים". אינם ליכט פון די פלאקערן און פלאמען פון אַט דער לעצטער גרויסער שריפה זעט מען בלויז: חורבות און קברים. קברים און חורבות.

יתגדל ויתקדש...

דריטער טייל

האשט און האשטער

(די פאמיליע מאזער)

פון

ראובן פינק

PART III

HOSHT AND ITS PEOPLE

(The Mazer Family)

by

REUBEN FINK

אינהאלט:

זייט

1. האָשט און האָשטער 205
2. האָשטער משפחות 213
3. אמעריקע 218
4. ניויאָרק 223
5. די מאזערס 230
6. א נייע עפאכע 239
7. אנגעשטעלטע 245
8. צדקה 251
9. אברהמס יידישקייט 261
10. דער סוף 264

גלאָסאר 270

1. האָשט און האָשטער

האָשט איז א קליין שטעטל אין וואָלינער גובערניע, אוקראינע. צוגעוואוינט צו זאָגן „איז", באדארפט זאָגן „איז געווען". האָשט איז שוין איצט ניט קיין שטאָ. סאיז בספק צי אויפן פּלאץ געפינט זיך נאָך בכלל א שטעטל, וויל סאיז חרוב ומוחרב געוואָרן. און אויב אזא פּלאץ זאָל אפילו האָבן געווען פּארבליבן, איז דער נאָמען „האָשט", דער יידישער נאָמען, געוויס אָפּגעמעקט געוואָרן. דאָרט איז ניט פּארבליבן קיין איין אינציקער יידישער נפש... איז אז מרעדט איצט פּינם אָרט „האָשט" מיינט מען האָשט פון בעפאָרן ווּיסטן און פּינצטערן חורבן *) — אָט דאָס ליב חנוודיק שטעטעלע וואָס איז אזוי הארציק באשריבן געוואָרן אין די פּריִ־הערדיקע צוויי טיילן פונם בוך.

האָשט, לאָמיר געדענקען, איז געווען א פּיצינק שטעטעלע, די גרויס ווי א גענין. שטעלט זיך אקארשט פאָר אז אין די בעסטע צייטן אין דער גאנצער כרך, וואָס האָט געהייסן האָשט, באשטאנען פון א פאָר הונדערט משפּחות. אין מיינע צייטן, לאָמיר זאָגן ארום 1900, זיינען פאָרט געווען ניט מער ווי 150—200 פאמיליעס.

האָשט איז געווען ארומגערינגלט מיט באקאנטע יידישע שטעט און שטעטלאך, דערפער און דערפלאך. די אלע מקומות זיינען געווען עפּעס אזויווי אָנגעוואָרפן איינעם אויפן אנדערן. אָט זיינען זיי, לויטן א"ב:

אלעקסאנדריע, אלט־קאנסטאנטין, אנאפאליע, אנטאניווקע, אסטרע (אסטראג — די אויעזד שטאָט אונטער די רוסן), באבין, בערעזנע, דובנא, האָרבעקאָוו, וואליינסק, ווּיטקאָוו, זאוויזעוו, זדאלבונאוו, זשיטאָמיר (די גובערניע שטאָט פון וואָליין), טאלטשין, טאָמאכאָוו, טארנעטיעוו, טוטשין, טעסאָוו, מייקאָוו, מיזשירעטש, סימאָנאָוו, סלאוואוטע, סעלעשטש, קאסטאפאל, קורעזוואן, קליין־סעלעשטש, קראסני־

*) לויט לעצטע ידיעות וואָס זיינען אָנגעקומען צו אונזערע לאנדסלייט אין ישראל, געפינען זיך אין האָשט היינט־צו־טאָג פאָלגענדע נפשות: אברהם בארג; יצחק גאלאר; אברהם פינגערהוט; חיים פורגעל; שכנא שקלאווער.

סעליע, ראָוונע (די אויעזד שטאָט אונטער די פּאָליאקן), ראקיטנע, שעפּיטאווקע, און אנדערע וואוינערטער וואָס קומען איצט ניט צום זכרון.

צווישן די אויבענדערמאָנטע שטעט און שטעטלאך זיינען דאָ אזעלכע וואָס האָבן זיך געשאפן א שם בישראל: זשיטאָמיר האָט געהאט א נאָמען אויף דער גאנצער יידישער וועלט. דאָרט האָבן זיך, בעפאָר דער רעוואָלוציע, געדרוקט די הייליקע יידישע ספרים. „נדפס בזיטאָמיר" האָבן זיך דער תנ"ך מיט אלע פירושים, שסן, משניותן, מדרשים, שלחן ערוך, סידורים און מחזורים. אונזער גרויסער משורר חיים נחמן ביאליק איז, געבאָרן געוואָרן אין א שטעטל — ראדי — לעם זשיטאָמיר און ער האָט יענעם געגנט אסך באזונגן. די זשיטאָמירער ראבינער־שול איז געווען דער צענטער פון דער השכלה באוועגונג. די אינספּעקטאָרן פון דער שול זיינען געווען יעקב אייכנבוים, דער בארימטער העברעאישער דיכטער, און חיים זעליק סלאָנימסקי, גרינדער פון הצפירה און פּאָפולאריזאטאָר פון מאטעמאטיק אין וויסנ־שאפט. די שול האָט ארויסגעגעבן א סך יידישע געלערנטע וואָס האָבן זיך געשאפן גרויסע נעמען — שרייבער, דיכטער, וויסנשאפטמענער, און יידישע טוער אויף אלערליי געביטן. מיר האָשטער יינגלאך, האָבן געשאפן א לידל באזירט אויף די ראשי־תיבות פונם אָרט „בזיטאָמיר" (אינם אָנווייז נדפס בזיטאָמיר).

— — — —„בערעלע
זינגט,
יידעלע
טאנצט,
אייער,
מאיר,
יאקל
דרייער" — — — —

ביזן היינטיקן טאָג קאָן איך אָט דעם לצנישן גראם ניט פארגעסן.

אין זוויהיל איז געבאָרן געוואָרן מרדכי זאב פייערבערג, דער בארימטער מחבר פון „לאָן" — ער וואָס האָט איבערגעלאָזט א וועלט־נאָמען, כאָטש ער איז געשטאָרבן א יונגערמאן פון 25. פייערבערגס נאָמען האָט ביאליק פאראייביקט צווישן די מתמידים און לערנער אין זיין שיר „המתמיד". פון זוויהיל שטאמט אויך י. י. וואהל, דער העברעאישער שרייבער און פייערבערגס לערער. דאָרט איז אויך געבאָרן געוואָרן דער באקאנטער העברעאישער און יידישער שריפטשטעלער

ש. צ. זעצער, פייערבערגס ביאָגראף און דער מומחה און פאָפולאריזאטאָר פונם זוהר.

אלט־קאָנסטאנטין האָט אונז געגעבן דעם באקאנטן, הומאָריסטישן שרייבער און זשורנאליסט א. לאנדאו (א וואָלינער) און אברהם גאָלדפאדן, דער פאָטער פונם יידישן טעאטער. ראָוונע האָט זיך קונה־שם געווען אויף דער גארער יידישער וועלט מיט איר ברויזענדיקער השכלה טעטיקייט, און מיט אירע גרויסע יידישע סוחרים. פון ראָוונע שטאמען אסך יידישע און העברעאישע שרייבער און זשורנאליסטן. אין אסטרע־אסטראג — געפינט זיך דער קבר פונם מהרשא (מורנו הרב שמואל אליעזר בן יהודה הלוי אידעלש). פון דובנא שטאמט דער וועלט־בארימטער דרשן, דער דובנער מגיד (ר׳ יעקב קראנץ). אפילו אזא טל־ומטרדיק שטעטל ווי שעפיטאוו־קע איז אויך פאראייביקט געווארן אין א ליד, אין אסיפ דימאָווס א פיעסע געשפילט פונעם בארימטן יידישן אקטיאָר און טעאטער־דירעקטאָר, מאָריס שוואַרץ. אָט אזוי קאָן מען אָנגיין און אָנגעבן נאָך מער נעמען פון שטעט און שטעטלאך וואָס זיינען בארימט אויף דער יידישער וועלט.

האָשט, ווי קליין דאָס איז, האלט פון זיך אן עולם־ומלואו. שווער צו גלויבן נאָך א שטעטל וואָס זאָל אזוי זיין באליבט ביי אירע מענטשן. ווי די ליטעראַטור קינדער האלטן האָשטער פון זייער מאמען... האָשט. וואו זיי זאָלן ניט זיין פארגעסן זיי ניט אין זייער געבורט־שטעטעלע. אָט וואָס א „פרעמדער", ניט קיין האָשטער (חיים ליבערמאן, דער בארימטער זשורנאליסט און שרייבער) זאָגט מכח דעם ענין:

„אז איר דערטאפט א האָשטער לאנדסמאן, איז ניטאָ קיין לאנדסמאן אין דער וועלט וואָס איז אזוי גערן צו דערציילן וועגן זיין שטאָט אָדער שטעטל ווי האָשטער וועגן האָשט, אָדער זיין אזוי פארליבט אין זיין שטאָט אָדער שטעטל ווי א האָשטער איז אין האָשט" („פאָרווערטס", מאי 5, 1952).

ניט נאָר געבאָרענע האָשטער, נור אפילו פרעמדע וואָס האָבן חתונה געהאט קיין האָשט, אזעלכע האָבן זיך מיט דער צייט פארליבט אינם שטעטל און האָבן זיך שוין געהאלטן פאר האָשטער. אָט, למשל, איז געווען יוחנן לעווין, ע״ה, וואָס האָט חתונה געהאט מיט משה רויזמאנס א טאָכטער. לעווין איז געווען א באקאנטער ציוניסט, א בארימטער רעדנער, א ראטמאן אין ראָוונער שטאט־רעגירונג, און אייגער פון די פאָפולארסטע מענטשן אין גאנץ אוקראינע. ער איז געווען פארליבט אינם שטעטל. ער האָט זיך בארימט מיט „זיין" האָשט, האָט געהאלטן אז נאָך אזא פראָגרעסיוו און אינטעליגענט שטעטל ווי האָשט איז ניטאָ — אוז האָט עס אזוי בפירוש אָפגעדרוקט אין א ניואַרקער יידישן זשורנאל.

פּאראן, בין איך זיכער, קלייטן אין יעדער יידיש שטעטל. אָבער האָשטער ווערן איך שוועריק ביי זייער באָרד־און־פּאות אז אזעלכע קלייטן ווי „ביי אונז" זיינען אין ערגעץ ניטאָ. עפּעס האָבן די האָשטער קלייטן, וואָס שטייען אין סאמע מיטן שטעטל, א באזונדערן חן וואָס קיין אנדערע קראָמען האָבן ניט. אז האָשטער דערמאָנען „די קלייטן" איז עס מיט אזא נאסטאלגיע— כמעט א סאָרט פּאָעזיע— וואָס האָט צו זיך קיין גלייכן ניט. הינטערן שטאָט פליסט דער טייך הארין. איז עס טאקע א שיינער און א הימל־בלויער טייך. אָבער האָשטער האלטן, מעגט איר גלויבן, אז נאָך אזא פליסיקער טייך ווי דער הארין איז ניטאָ. בפירוש ווילן זיי אפשר דערמיט ניט ארויסקומען, סהייסט מיט אָפּענע דבורים, אָבער ביי זיך אין הארצן טראכטן און גלויבן די האָשטער אז דער דניעפּער, דער סעין, דער ראין, דער טהעמז און דער האדסאָן קאָנען זיך מיט „אונזער" הארין ניט פארגלייכן. מדערציילט זיך אָן נסים ונפלאות פון דעם מאיעסטעטישן הארין. צוליבן הארין זיינען אלע האָשטער אויסגעצייכענטע שווימערס. ביי א האָשטער, למשל, איז עס גאָר קיין שום טרחה ניט אריבערצוטראָגן אויף זיך צוויי שווערע נפשות איבערן ברייטסטן שפּאן פונם טייך. יעדער גוטער האָשטער שווימער קאָן זיך אָפּשניידן די פוס־נעגל בעת שווימענדיק איבערן הארין, אָדער קאָן גאָר אריבערשווימען דעם גאנצן טייך מיט איין האנט צוגעבונדן. אזעלכע קונצן האָבן טאקע באויזן ישראל משה־בערס, דער מלמד, נחום מאָטיעס, אלטער מאזער און אנדערע האָשטער בעלי־בתים. אפילו דאָס קליין ריטשקעלע אין שטעטל וואָס ווערט ניט זעלטן גאָר אינגאנצן אויסגעטריקנט — און אויס טייכל! — האָט אויך א גרויסן שם אין שטעטל, עפּעס אזוי ווי קיין שום אנדער אָרט קאָן ניט באוויזן אזא ריטשקעלע.

האָבן מיר א בארג ניט ווייט פונם טייך הארין, איז ער דער שענסטער און באקאלעכסטער וואָס זיין גלייכן איז ניטאָ. אין האָשט איז דאָ א מארעמאָן, וואו מען מאָלט ווייץ און אנדערע תבואות, איז ער ניט צום פארגלייכן — עפּעס א קליניקייט דער מארעמאן! האָבן מיר אין שטעטל איין אינציקן מויער, דאָרט וואו מענדל דער רופא האָט געוואוינט, האָט זיך דאָס שטעטל געגרויסט מיט אָט דער צווישטאָקיקער הויז אזויווי, למשל, ניואָרק בארימט זיך מיט דער עמפּייר סטייט בילדינג, וואָס איז א ליאדע 100 גאָרן העכער פונם האָשטער מויער. דער האָשטער „הויף", וואו די הינט האָבן אונז ניט דערלאָזט אפילו אהין אריינצושמעקן, איז שענער פון אלע אנדערע „הויפן". אפילו די פּראָסטע גויים, די מוזשיקעס אונזערע, זיינען בעסער פון אלע אנדערע. אונזערע וואסער־טרעגער זיינען באשריבן געוואָרן. אפילו אונזערע היצעליעס — הינט־כאפער — זיינען פון אן אנדער סאָרט.

אפילו מיט די „האָשטער בלאָטעס", וואָס האָבן א שם ארום און ארום, האָבן זיך האָשטער ניט געשעמט, נאָר בארימט.

פון אונזערע האָשטער כלי־קודש איז דאָך שוין אָפגעארעט. אונזערע חזנים האָבן געהאט די שענצטע און זיסטע שטימעס, וואָס האָבן דערגרייכט גלייך צום רבונו־של־עולם. אונזערע מלמדים קאָנען באשטיין זייער שטעטל מיט די בעסטע אפילו פון ראָוונע, קיעוו, אָדער אנדערע גרויסע שטעט — רבי קונים, רבי אהרן, חיים מענדל. וועט קען זיך מיט זיי פארגלייכן? אָט, למשל, נעמט אונזער רב, ר׳ יוסף למדן זצ״ל. מיט אים האָט האָשט זייער שטאָלצירט, און מיט רעכט. איז געווען א גרויסער רב, א בארימטער העברעער, איינער פון די ערשטע ציוניסטן, איבערהויפט צווישן רבנים, און סתם א גרויסער מענטש. דער אנאפאליער רב האָט מען אים געפרופן, דערפאר וואָס ער האָט געשטאמט פון אנאפאליע, א שטעטל ניט וויים פון האָשט. אין דער פעריאָדע ארום וועלכער איך שרייב דאָ, לאָמיר זאָגן 1895—1905, איז ר׳ יוסף למדן געווען צווישן די ערשטע און געציילטע פראָגרעסיוע, היינטיקע, ציוניסטישע רבנים, ניט נאָר פאר אזא שטעטל ווי האָשט נאָר אפילו פאר די גרעסטע שטעט אין מזרח אייראָפּא. האָט ער נאָך אין יענע יאָרן — ארום 1903 — געהאט אָפּגעדרוקט א סעריע וויכטיקע ארטיקלן אינם „המליץ" וואָס ער האָט אָנגעפרופן: עת כניסה, וועגן אינצוזאמלען דאָס יידישע פאָלק אונטער דגל ציון. איז דאָך שוין, דאכט זיך, געגוג כבוד פאר האָשט און פאר איר זייער באליבטן רב. קענט איר אָבער ניט די האָשטער. סאיז דערגאנגן אזוי וויים אז גאנץ האָשט האָט געהאלטן, און איז געווען גרייט צו באווייזן, אז ר׳ יוסף למדן האָט געהאט דעם אויסערגעווייניאכן כבוד צו זיין א דעלעגאט צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באזל אינם יאָר 1897. איך אליין געדיינק ווי איך האָב עס געלייענט אין די גאזעטן. ניטאָ קיין האָשטער וואָס האָט אין דעם געהאט דעם מינדסטן ספק. ניט לאנג צוריק ווען סאיז מיר אויסגעקומען צו מאכן א שטרייגע אונטערזוכונג און שטודיאום פונם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס — טאקע צוליב דעם מאטעריאל פארן איצטיקן בוך — האָב איך, צו מיין גרויסן באדויער און נאָך גרעסערער אנטוישונג, אויסגעפינען, אז ר׳ יוסף למדן, אונזער בארימטער רב, וואָס האָט מיט שטאָלץ געקאָנט דינען אין די גרעסטע שטעט אין לאנד, איז ניט געווען קיין דעלעגאט צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באזל — ניט צום ערשטן און ניט צו קיין אנדער ציוניסטישן קאָנגרעס. אלא, פון וואנען האָט זיך אזא קלאנג אזוי בריית פארשפּרייט און האָט זיך אזוי שטארק אָנגעקלעפּט און זיך איינגעוואָרצלט אין דער געשיכטע? אין די ציוניסטישע ארכיוון האָב איך אויסגעפינען אז ר׳

יוסף למדן איז, אינם אָר 1902, געפֿאָרן צו א קרייז־פֿארזאמלונג פון רוסישע ציוניסטן אין מינסק, און א יאָר שפּעטער, אין 1903, האָט ער אָנטייל גענומען אין דער מזרחי אסיפה אין לידה. האָשטער האָבן, ווייזט אויס, זייער שטאָלצירט — און פֿארוואָס טאקע ניט? — מיט דעם וואָס זייער רב, זייער באַליבטער ר׳ יוסף למדן, איז געווען ביי די צווייַ וויכטיקע ציוניסטישע פֿארזאמלונגען. האָט מען שוין צוגעלייגט (אזוי מוז מען שליסן) דעם גרעסערן כבוד אז ער איז געפֿאָרן אלס אָפּיציעלער דעלעגאט ניט צו קיין אנדערן ווי צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באזל, אינם יאָר 1897. באזל — מינסק — לידה — 1897 — 1902 — 1903, וואָס איז די נפקא־מינא? געפֿאָרן איז ער, ביי ציוניסטישע אסיפות איז ער געווען, אונזער רב איז ער, טו, צו וואָס מאכן א צימעס פון אזעלכע „קלייניקייטן״? לאָמיר שוין דאָ דערציילן אז ר׳ יוסף למדן איז שפּעטער געוואָרן רב אין פֿאָפּילאָן, ניט ווייט פון קאָוונע. איז נאָכדעם געקומען קיין אמעריקע, אינם יאָר 1922, איז זעקס יאָר געווען רב אין יאָנגסטאון, אָהייאָ. וועג זיין פרוי איז דאָרט דערהרגעט געוואָרן פון אן אויטאָמאָביל, האָט ער אין אמעריקע מער ניט געוואָלט פארבלייבן, און איז עולה געווען קיין ישראל וואו ער איז געשטאָרבן אינם יאָר 1929.

איך שרייב דאָ איבערהויפּט פון האָשט וואָס מיט 50—60 יאָר צוריק. איך בין אוועקגעפֿאָרן פון האָשט קיין אמעריקע א 14־יעריק יינגל. אָבער צי מיט אסך יאָרן צוריק צי ערשט אין די לעצטע צענדליק אָדער מער יאָרן — יעדער שטיקל מעשה פון אונזער ליב שטעטל איז טייער ביי אונזערע האָשטער. קומען זיך אונזערע לאנדסלייט צוזאמען דאָ אין ניויאָרק, ריידן זיין מיט הארציקן ענטוזיאזם וועגן אלץ און אלעמען אין האָשט. דאָס איז אויך אמת מכח אונזערע לאנדסלייט אין באָסטאָן, פילאדעלפיע און אין אנדערע אמעריקאנער שטעט. מסתמא איז עס אויך אזוי אין תל־אביב, חיפה און אומעטום. אזוי ווי ביי אנדערע לאנדסלייט־סאָסייעטיס, קומען ניט קיין גרויסע צאָל מעמבערס צו די געוווינטלאכע מיטינגן. אָבער א קליינע צאָל פארפעלט קיינמאָל ניט צו קומען: דער פרעזידענט וואָלף לערנער, דער וויס־פרעזידענט מאָריס פינקלשטיין (משקע אהרונס), קאסירער לואי וויקטאָר, דער פינאנץ־סעקרעטאר הענרי דובין, אוירווינג שקלאוער דער סעקרעטאר, חנה דובין, רייזל העלער, אלטער העלער (ביז ניט לאנג צוריק) און, אמאָל מאָריס, אוירווינג און דאָרא העלער, און נאָך עטלעכע. זיצן זיך אָט דער מנין האָשטער, כאפן אָפּ די געווינליכע „ביזנעס״ פון דער סאָסייעטי, באשליסן וועמען און וואוהין צו שיקן געלט, רעדן וויידער וועגן דער אלטער און נייער סעמעטערי. דאָס נעמט ניט זייער לאנג. ערשט נאָכן מיטינג זעצט מען זיך אויעק און מרעדט פון האָשט —

נאסטאלגיש, הארציק, מיט ליבע, מיט ביינקענעניש. מהאלט זיך אין אויסטוישן זכרונות פונם שטעטל וואָס איז שוין מער ניטאָ און וואנען כמעט אלע זיינען אָפּגעפּאָרן מיט 30, 40 און 50 יאָר צוריק (אחוץ שקלאווער וואָס איז אהער געקומען אין 1949). אמאָל וועט איך קום און „מיש זיך אריין" מיט א וואָרט, טו איך עס בלויז צו באמערקן מיין גרויס באוואונדערונג פאר זייער שטאנדהאפטיקייט, טרייהייט, עקשנותדיקע ליבע און הארציקייט פאר אונזער שטעטל. סאיז פשוט צו שטוינען פון די אינצלהייטן וואָס אלע געדיינקן ווי דאָס וואָלט ערשט נעכטן פאסירט. אלטער העלער, וואָס איז שוין צוויי דורות אין אמעריקע, קאָן אָפּזיצן שטונדענווייז און האלטן אין דערציילן הונדערטער און הונדערטער פאסירונגן פון האָשט, מיט נעמען, דאטן און פרטים. זיינע זכרונות שעפּן זיך ניט אויס — שוין יאָרן און יאָרן, און ער האָט נאָך אלץ „נייע". ער האָט אָפּגעדרוקט אויף יידיש א 20 אָדער מער סקיצעס וואו ער באשרייבט האָשטער טיפּן פונם מלמד ביזן וואסערטרעגער. ער רופט טאקע די סעריע „האָשטיפּן". א צאָל פון אָט די „האָשטיפּן" זיינען איבער־זעצט געוואָרן אין עברית און זיינען אָפּגעדרוקט געוואָרן אין ישראל.

אין תל־אביב וואוינט א. יאראן (אברהם קריטשמאר), שוין 25 יאָר פון האָשט. ער האָט אָנגעשריבן חלק שני פון דעם איצטיקן בוך. ביים צוגרייטן דעם בוך האָב איך אים געבעטן צו קריגן ערגעץ א מאפּע פונם שטעטל. האָט זיך אונזער אברהם ניט געפּוילט און האָט , פון זכרון, אָפּגעצייכענט א מאפּע (וואָס דרוקט זיך טאקע אין בוך) וואו ער גיט אָן יעדער איינציק הויז אין האָשט מיט אלע דירות און אלע איינוואוינער. פון די עטלאכע געסלאָך איז דאָך שוין אָפּגערעט. אָט די אלע פרטים צו געדיינקען און אויסמאָלן מיט אלע פישטשעווקעס — נאָך אזויפיל יאָרן — האָט געקאָסט נאָר א האָשטער, אזעלכער וואָס מוז תמיד האלטן פון „אם אשכחך האָשט...". יאראן איז אָבער ניט דער איינציקער דאָרט וואָס קאָן ניט פארגעסן זיין געבורט־שטעטל. אָט, למשל, האָבן אונזערע לאנדסלייט אין ישראל צוגעגרייט א סעריע ארטיקלן וועגן האָשט. די סעריע פארדינט צו ווערן א בוך פאר זיך אליין.

צבי גאליצקי גיט איבער זיינע זכרונות פון שילוחים, ציוניסטן, טעאטער, ספּעקטאקלען, חדרים, בתי־ספר, רבי קוניק, „באהעלפערס", אנדערע מלמדים, עברית־בעברית, עולים קיין ישראל, האָשטער מידות, העלדישקייט און זעלבסט־שוץ, און א העראָישער האָשטער פאל וואָס האָט דערגרייכט אזש אינם פּוילישן „סיים".

אברהם קראנצבערג גיט א געניע שילדערונג פון האָשט, פון האָשטער מלמדים

.און דערציהונג ר׳ מאיר, ר׳ יענקל פריינק, ר׳ אהרון סאנדלזאן, „תרבות״ און די רעגירונגס־שולע.

פסח פינקלשטיין נאסטאלגירט וועגן האָשט בכלל, וועגן דעם מארק, די קלייטן, די שול, בית־המדרש, נאטור, מארעמאן, הארין, ריטשקע, דער פאמעשטשיק, באקאנטע מלמדים, ציוניזם, עברית, עולים, ערד־ארבעט און די ערשטע חלוצים.

נחום לערנער (אָפּגעדרוקט אין „ילקוט וואָלין״) באשרייבט דאָס שטעטל, די פּריצים פון „הויף״, משפחות, הייזער, יארידן, ר׳ יוסף למדן, דער דעלעגאט צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, משפחה העלער, שרייבער פון האָשט, אלטער מאזער, אליהו־שלמה קאָרינמאן, חיים מענדל גערמאן, פון קיעווער אוניווערסיטעט, ביבליאָטעק, בית־הספר, חלוצים, פּאָגראָמען, חיים ווייסמאן און די ציוניסטישע באוועגונג.

חנינא תדיר (אָפּטער) דערמאנט זיך אין די פעלדער, דעם הארין, האָשטער מענטשן, שולן, ארבעטער, מארק, קלייטן, די גוים, די פארשידענע ציוניסטישע באוועגונגן, האָשטער „אנדערשקייט״, נדבות.

חיים ראבינאָוויטש (בן הרב) גיט איבער זיין השתפכות־הנפש פונם ליידן פונם שטעטל, תורה, צדקה, ציוניזם, קולטור. יידן זיצן אויף א פרעמדן וואָגן.

מלכה ווייסמאן־אייזנער שרייבט וועגן איר גרויסן טאטן, חיים, זיין ליכטיקע פּערזענלאכקייט, זיין מסירת־נפש פארן כלל, פאר פליטים, פארן בית־הספר „תרבות״, די גמילות־חסידים־קאסע, די בעסטע אין גאנץ וואָלין, זיין ציוניזם. קרן היסוד. חיימס ליבע פאר ארץ־ישראל וואוהין ער האָט אליין ניט דערלעבט צו קומען.

שושנה צירלוק (שטיל) רעדט פון האָשט ווי אין גאנצע משפחה. אין פארליבט אין אלץ וואָס איז האָשטיש. רבנים. תרבות. ארץ־ישראל. ליבשאפט איינער פארן אנדערן.

רבקה טשערעמאָשנער (בת אליהו שטיל) גיט איבער אירע זכרונות, אין סטראפן, וועגן אלערליי מענטשן, פאסירונגן און פאזן פון האָשטער לעבן... פון קנאקן יאדערן ביזן אמעריקאנער פּילאנטראָפּ אברהם מאזער. שמשים, רבנים, שולן און וואָס דען ניט.

רסיה קראנצבערג שרייבט וועגן „תרבות״, חיים ווייסמאן, עברית־בעברית, די לערער און לערערינס. 120 קינדער. די 9 קינדער וואָס זיינען איבערגעבליבן.

2. האָשטער משפחות

האָשט האָט מיט רעכט שטאָלצירט מיט אלע אירע משפחות און יחידים — אַרעמע און רייכע, שוסטער און קרעמער, בעלי־מלאכהס און סוחרים, פּראָסטע און געלערנטע, כלי־קודש און סתם יידן... מיט זיי אלעמען האָט אונזער שטעטל שטאָלצירט. צוליב אסך סיבות איז עס ניט מעגלאך זיך אָפּצושטעלן לאנג אויף יעדן איינעם... הגם זיי האָבן עס אלע, יאָ, יעדער איינער, געוויס פארדינט. אזעלכע מינים מענטשן זיינען אונזערע האָשטער! מיר וועלן זיך אָבער מוזן באנוגענען מיט אָנווארפן בלויז עטלאכע ווערטער וועגן די וואָס סגעדיינקט זיך אָדער וואָס מיר האָבן געקאָנט עפּעס אויסגעפינען. און אָט זיינען זיי, לויטן א"ב:

בני אהרון. זיינען געווען פארצוויגט מיט דער פינקעלשטיין פאמיל"ע. אהרון איז א סך יאָרן געווען דער סטאראסטע אין שטעטל.

שלמה גאַרבער און זיין וויב חיינדל. פון דער העלפער משפחה. געווען דער רייכסטער אין האָשט מיט דער גרעסטער נדבה. גאַרבער, וויסמאן און אוטשעניק פלעגן אויפנעמען אברהם מאזערן קיין האָשט.

חיים מענדל גערמאן. געווען דער „העכסטער" מאָדערנער לערער אין שטעטל. זיין טאטע איזיק, וואָס האָט געהאט א קלייטל, זיין זיידע ראובן דער מלמד און זיין פעטער ישראל קליינמאן, א בארימטער בוכהאלטער־איבערזעהער.

די גריל משפחה. זייער זון, ניסל, האָט דאָ אין אמעריקע געשפּילט א גרויסע ראָלע אין דער האָשטער סאָסייעטי.

די משפחה דובין. דער פאָטער דניאל איז באלד נאָך די מאזערס אָפּגעפאָרן קיין אמעריקע. זיינע קינדער, לערער, סוחרים און ארבעטער, זיינען שפּעטער אויך געקומען קיין אמעריקע, זיך געגומען צו געשעפט און סטאָלערייי.

דוד פישלס (שקלאווער), געווען א פאדראטשיק. זיין ברודער, יצחק פיטאט, איז אויך געקומען קיין אמעריקע ניט לאנג נאָך די מאזערס.

הערש העלפער. דער וויכטיקסטער מיטגליד פון דער בארימטער העלפער משפחה. האָט זיך באזעצט אין ראָווגע. דאָרט געשפּילט א גרויסע ראָלע. האָט אָפּגעדרוקט א בוך „ילקוט צבי", און אויך א רוסיש ווערק איבער די יידן אין דרום־מעריב רוסלאנד.

חיים וויסמאן. געווען דער בארימטסטער כלל־טוער אין האָשט און האָט זיך אָפּגעגעבן מיט אלע קולטור און אנדערע טעטיקייטן אין שטעטל.

אהרון סאנדלסאן. דער בארימטער מלמד וואָס איז אָפּט באשריבן געווארן.

די זאפראנס. יאָסל, **דער לאנד־באזיצער, און** וואָלף **פונם מארעמאן.**

די זעמעלס, ברוך דודס. **באקאנטע סוחרים מיט ברייטע הערצער.**

חזנים: יאָסל מארעמס, אלטער מאזער, יוסף רעזניק **און** מרדכי דער חזן.

טאמבע (ישראל פעלדנקרייז). **פריהער א סוחר נאָכדעם א מלמד. זיין נאָמען „טאמבע", איז אריין אין דער אָשטער וואקאבולאר (שפראך). דאָס וואָרט „טאמבע" האָט ביי אונז אין שטעטל באצייכנט א מענטשן א קארגן.**

אליהו טשערנעס. **האָט געהאלטן א טרונק־הויז.**

יאָסל לייבעכעס, **האָט געהאט דאָס גרעסטע עפל־און־פיש געשעפט אין האָשט. זיין זון איז געווען א בארימטער רב.**

יצחק אהרונס (סמאָלע) **פון די** בני אהרון. **געווען א גרויסער תלמיד חכם. די** סמאָלעס **זיינען געווען זייער פארמעגלעכע. צוויי מילן, אן אוליניצע און מוכר־תבואניקעס.**

לאָזאָראָוו. **דער אייגציקער ליטוואק אין האָשט. האָט געהאט א קלייט און צוויי זייער שיינע טעכטער. ביידע געוואָרן שפעטער לערערינס פאר עברית אין** ראָווגע.

ר׳ יוסף למדן. **דער בארימטער רב** וואָס מיר קענען שוין אזוי גוט.

די מאזער **פאמיליע.** נאטירלאך.

בני מאָטיע — די העלערס. **די רייכסטע, בארימטסטע און אייגפלוסרייכסטע פאמיליע אין גאנץ האָשט. האָבן זיך, און אפשר מיט רעכט, געהאלטן כאר די יחסנים, פאר די פני, פון שטעטל.**

בני מאָטעס, **די** רויזמאנס. יואליק דער **סטאראסטא,** ישראל **און** אליהו **די סוחרים** און משה, **דער אדוואָקאט אין** ראָווגע.

מלמדים. **דער קארעצער** (אברהם ווייסמאן), **אשר** (וואָלף לערנערס **טאטע**) **און די אלע אנדערע** וואָס ווערן **אנדערשוואו דערמאָנט אינם בוך.**

ניסל שכרס. **דער גלעזער** וואָס **פלעגט אָנפירן א שטענדיקע** מלחמה **מיט זיין קאָנקורענט** משה איצעס.

די פינקעלשטיינס. ר׳ אהרון (**פון די** בני אהרון) **איז געווען א ברודער פון** חנינה פינקעלשטיין. **פון אָט די צוויי פאמיליעס איז באשטאנען, קאָן מען זאָגן, האלב האָשט. מיין טאטע איז געווען** משה חנינהס.

די פלאָנס. **זיינען געווען טעטיק אין אסך מסחרים. זיינען אויך געווען קצבים און לערער. איינער,** יומטוב פלאָן, **איז געקומען קיין אמעריקע בעפאָרן** יאָר 1900 **און פלעגט זיך דרוקן אינם ניויאָרקער העברעאישן זשורנאל „הדרור".**

די משפחה קאָן. **איז אויך געווען זייער פארצווייגט. פארבונדן מיט די** פינקלשטיינס. ניסל קאָן, **א פאדראטשיק, איז געווען צווישן די גבירים אין האָשט.**

אליהו שלמה קארינמאן. **דער אפעטייקער. איז געווען א מין אינסטיטוציע אין האָשט. זיינע זין, אייגער אן אינדזשעניר, דער צווייטער א דירעקטאָר פון א שולע, די דריטע — א טאָכטער — א פּראָווינזארשע. אלע געפינען זיך אין ארגענטינע.**

קצבים. מאָטל **בעל־טאקסע**, גדליה, ניסל, שמואל־וואָלף **און** מאיר־הערש.

שוחטים: רעזניק, זלמן, הערשל **און** יאָסל.

בני שכר (שוועך) **אויך פארבונדן מיט די** פינקלשטיינס. **אלע מוכר־תבואהניקעס.**

שמואל־וואָלף **דער וואסער־טרעגער, זיין ווייב חיסיע און טאָכטער באבל, זיינען געווען ספעציעל אינטערעסאנטע טיפן.**

די שפאקס. **דער אלטער** אברהם שפאק **איז געווען צווישן די ערשטע דעה־זאָגער און עצה־געבער. די זין זיינען געווען קאוואליעס און סטאָליערס, אתוץ דעם יונגסטן,** בן־ציון וואָס **געפינט זיך אין באָסטאָן. די** שפאקס **האָבן זיך אייגעשטעלט דאָס לעבן צו באשיצן דאָס שטעטל קעגן די קאצאפעס, ווען זיי פלעגן זיך אָנשכורן און מאכן א „פּאָגראָמל".**

די שקלאוורס. משה איצעס, **געווען א גלעזער און אויך זיין זון** שלמקה. גרשון משה איצעס **א זון איז אָפּגעפאָרן קיין אמעריקע.** שלמקה **איז געווען א קהלשער מענטש, דער גבאי אין בית־המדרש. זיין זון** אוירווינג, **איז דער סעקרעטאר פון דער האָשטער סאָסייעטי אין ניויאָרק.**

סאיז **ניט קיין גוזמא צו דערקלערן אז כמעט אלע האָשטער משפחות זיינען אזוי פארבונדן און פארייניקט אז גאנץ האָשט באשטייט פון אײן גרויסער פאמיליע, ניט נור אין ליבשאפט נאָר ממש.**

אָט פון די און אנדערע משפחות און יחידים איז באשטאנען האָשט. און צוליב אָט די מענטשן האָט זיך האָשט געשאפן דעם שם־טוב וואָס סהאָט געקראָגן. די קינדער און אייגעקלאך זייערע זיינען צושפרייט אויף דער גאנצער וועלט. איר וועט צווישן זיי געפונען דאָקטוירים, אדוואָקאטן, אינדשענירן, מאטעמאטיקער, וויסנ־שאפט־מענטשן אויף אלע געביטן (אריינרעכנדיק אטאָמיקס), פּראָפעסאָרן אין קאָלעדזשעס און אין אוניווערזיטעטן, שפראכן־פּאָרשער, פּאָעטן, שרייבער, זשור־נאליסטן, כלל־טוער, רעגירונגס־מענטשן, סוחרים, פינאנציערן און באנקירן — וואָס נאָר איר ווילט — און אײן זייער וויכטיקע מיליאנערסקע משפחה. אָט וואָס אונזער פּיצינק שטעטל האָט ארויסגעגעבן איבער דער גאָרער וועלט.

האָשט איז געווען דאָס אייגציקע השכלה שטעטל אינם גאנצן געגנט; האָט

ניט געהאלטן פון קיין „גוטע יידן". דאָס איז געווען אן אויסערגעווייניאלאכער יוצא־מן־הכלל אין יענע יאָרן איבערהויפט פאר אזא קליין שטעטל. איך געדיינק אז נאָך אפילו אין מיינע יאָרן, לאָמיר זאָגן צווישן 1898 און 1903, האָבן מיר געהערט העברעאיש (הגם ניט דעם היינטיקן עברית) צווישן זיך. מהאָט געלערנט דקדוק און געשריבן שירים. ביאליק און טשערניכאָווסקי זיינען ביי אונז געווען די באליבסטע פאָעטן, כאָטש זיי זיינען נאָך דעמאָלט ניט געווען אזוי באַרימט. מיר האָבן אינגעשטימט מיט מנחם־מענדלן — עטליכע יאָר עלטער פון די אנדערע יינגלאָך — אין זיינע נביאות אז די צוויי משוררים וועלן ווערן די גרעסטע. מיר האָבן אפילו דעמאָלט ארויסגעגעבן א מאָנאט־זשורנאל, „די רעדע" (א געשריבענע, און ניט מער ווי 20 קאָפּיעס) וואו מיר האָבן דאָרט געשריבן לידער, פעליטאָנען, סקיצן, נייעס און אנדערע „זשורנאליסטישע" ארטיקלן. פינף קאָפּיקעס א בלאט און צוויי קאָפּיקעס בלויז פאר איבערלייענען. איך געדיינק עס אקוראט, צוליב דעם וואָס איך האָב „די רעדע" רעדאקטירט. צווישן אנדערע זכרונות געדיינקט זיך א מעשה מיט אונזער רבין, ר' מרדכי דער חזן. דאָס איז געווען א מענטש א זעלטענער, אן אמתר צדיק, אן איש־קדוש, מיט א געדולד און א הארץ אָן א גרעניץ. זיינען מיר א געוויסע צייט, געווען „פארברענט" אין שפילן „טשעקערס", דאמקעס. ווי נור א מינוט האָבן מיר זיך גענומען צום שפיל. אָבער יואָס טוט מען שבת? האָבן מיר צוגעגרייט „ציגן", (אָפּגעשניטן פונם ביזעם), אויסגעמאָלט מיט קרייט אויף א ברעטל די 64 קוואדראטן און געקומען צו ר' מרדכן ביי אים פרעגן די שאלה צי מעגן מיר שפילן דאמקעס אויך שבת. איצט אז אלץ איז ציגעגרייט, און ניט מיר דארפן מאָלן אָדער שניידן. דער רבי האָט אונז אָנגעקוקט מיט סימפאטי און רחמנות, האָט ניט געהאט דאָס הארץ אונז אָפּצוזאָגן אָבער אויך ניט די כוחות אונז בפירוש צו דערלויבן, און האָט בשום־אופן אונז ניט געוואָלט אנטוישן — הכזב זיין. האָט אָט דער קלוגער און הארציקער רבי אזוי געזאָגט צו אונז: „נו, וואָס זאָל איך אייך זאָגן, קינדערלאָך מיינע, קיין מצוה איז עס ניט"... וואו תורה, דאָרט איז חכמה!

האָשט איז געווען אן ארעם שטעטל אָבער רייך אין תורה. האָשט האָט פארמאָגט מער קולטורעלע אינסטיטוציעס ווי אנדערע אסך גרעסערע שטעט. אָט די קולטור־קלובן האָבן זיך געשאפן א נאָמען ארום און ארום.

ניט אומזיסט זיינען האָשטער אזוי פארליבט אין זייער שטעטל. האָשט האָט עס פארדינט.

אָבער ניט קוקענדיק אויף אלץ וואָס איז דאָ פריהער אָנגעווייזן געווארן איז

דער נאָמען האָשט אויף דער וועלט ניט באוואוסט געווארן. מיר האָבן טאקע געהאט מער ווי מיר זיינען געווען, סטאטישטיש, בארעכטיקט, גרויסע און וויכטיקע מענטשן, אָבער קיין וועלט נאָמען האָבן זיי פאר האָשט ניט געשאפן... אלע אחוץ איין האָשטער. צוליב אָט דעם איינציקן האָשטער איז דער נאָמען פון אונזער שטעטל אויסגעקלונגן און בארימט געווארן איבער דער גאנצער יידישער וועלט. דער נאָמען איז מאזער וואָס איז באקאנט אין יעדן יידישןווינקל אין אמעריקע, אין אייראָפּע און אין ישראל — בכל תפוצות ישראל. אין אמעריקע איז דער נאָמען מאזער אויך באקאנט אין דער ניט־יידישער וועלט. אברהם מאזער, קאָן מען זאָגן האָט, „אוועק־געשטעלט האָשט אויף דער מאפע".

סאיז וויכטיק דאָ קלאָר צו מאכן אז אָפּגעבנדיק אזוי פיל פון דעם טייל פונעם בוך צו די מאזערס האָבן מיר אין זינען אז די משפחה איז די פּאָרשטייערן, די פארטרעטערין פון אלע האָשטער משפחות וואָס מיר האָבן אויסגערעכנט אָדער אפילו אויסגעלאָזן. די מאזערס, האָבן פארשאפט א טייל — א גרויסן טייל — פונם כבוד וואָס האָשט האָט געקראָגן. די מאזערס זיינען רעפרעזענטאנטן, פאר־טרעטער פון אלע האָשטער וואָס פארדינען דאָ באשריבן צו ווערן. סאיז אָבער אומעגלאָך זיך אויף לאנג אָפּצושטעלן אויף יעדער האָשטער משפחה און יחיד, מיט וועמען האָשט האָט א רעכט צו שטאָלצירן. קאָנצענטרירן מיר זיך דערפאר אצינדערט אויף דער אייניציקער משפחה, די מאזערס. דער כבוד פון די מאזערס איז דער כבוד פון אלע האָשטער. די שבחים פאר די מאזערס זיינען, דאָ מער דאָ וויניציקער, די שבחים פאר אלע האָשטער. אָט אין דעם גייסט, אין דעם זין זאָן געפיל, געבן מיר דאָס אלץ איבער.

דער נאָמען מאזער איז איינגעקניפּט מיטן נאָמען האָשט. אזוי האָט אברהם מאזער תמיד געהאלטן און אזוי גלויבט יעדער אייניציקער האָשטער. א האָשטער האלט עס פאר א גרויסן יחוס וואָס ער איז א לאנדסמאן פון דער מאזער פאמיליע. די ערשטע ווערטער וואָס א האָשטער וועט אייך זאָגן — צי ער איז דאָס אין אמעריקע, צי אין ישראל, צי אין אן אנדער מדינה — איז אז ער איז אברהם מאזערס א לאנדסמאן. מאזערס־נאָמען איז ביי די האָשטער פאראייביקט געווארן דורך אינסטי־טוציעס אין האָשט, אין אמעריקע און אין ישראל. מיר ווייסן שוין אז האָשטער האלטן זייער שטארק פון אלע זייערע לאנדסלייט. קאָן מען זיך שוין גרינג פאָרשטעלן אויף וואָס פאר א הויכער מדרגה דער נאָמען מאזער ווערט געשטעלט פון יעדן אייניציקן האָשטער לאנדסמאן. דער פאקט איז, און דער אמת איז קלאָר, אז אברהם מאזער און די גאנצע משפחה זיינע האָבן דעם נאָמען, דעם כבוד, ריכטיק פארדינט.

און אזויווי האָשטער האלטן פון דער מאזער משפחה אזוי האָט אברהם מאזער ליב געהאט זיין קליין געבורטס־שטעטל. שרייבט דעריבער חיים ליבערמאן (פאָר־ווערטס, מאי 5, 1952): „אברהם מאזער... וועט אוועקווארפן אלע זיינע געשעפטן און וועט זיך זעצן מיט אייך און רעדן וועגן האָשט. אזויווי א פרומער ייד פארפעלט ניט טלית און תפילין א טאָג, אזוי לאָזט ער ניט אויס א טאָג אָן האָשט. און היינט אז די יידישע האָשט איז שוין, צום אָומגליק, מער ניטאָ אויף דער וועלט וויל דער דייטש האָט זי אומגעבראכט, איז אז ער (סהייסט, אברהם מאזער) געפינט האָשטער פליטים וואָס האָבן געזען דעם חורבן, זעצט ער זיך אוועק מיט זיי, זיי זאָלן אים דערציילן וועגן האָשט. זיי דערציילן און ער זיצט און ווייניט".

3. אמעריקע

וען די ערשטע מאזערס האָבן זיך באזעצט אין האָשט איז ניט באקענט. סאיז דאָ גרונט צו גלויבן אז די מאזערס זיינען געווען צווישן די ערשטע משפחות וואָס האָבן אויסגעקליבן האָשט פאר זייער וואוינשטעטל. אברהם מאזערס טאטע האָט געהייסן מנחם־מענדל. מענדל האָט מען אים געוויפן. ער איז געבאָרן געווארן אינם יאָר 1843. אברהמס מוטער, און מענדלס ערשטע ווייב, האָט געהייסן חנה. פיר זין האָבן זיי געהאט: אלטער, געבאָרן אינם יאָר 1861, אברהם און מאיר (א צווילינג) — אין 1876; און מלך — אין 1878. צו אברהמס בר־מצוה איז די מאמע געשטאָרבן. מענדל האָט, אין אריבער א יאָר ארום ווידער חתונה געהאט. די צווייטע ווייב איז געווען אן אלמנה מיט דריי קליינע קינדער. מענדל האָט זיך כל־ימיו פארנומען מיט האנדל — געווען אן סוחר. טראָץ זיין שלום־עליכמדיקן נאָמען — מנחם־מענדל — איז ער געווען א פראקטישער מענטש, א סאָלידער געשעפטסמאן און דער היפך פון שלום־עליכמס ווינט־מענטש.

אין 1880—1881 האָט זיך אָנגעפאנגן די מזרח־איראָפעאישע יידישע עמיגרא־ציע קיין אמעריקע. מערסטענס זיינען יידן אוועקגעפאָרן פון די גרעסטע שטעט. פון די שטעטלאך האָט מען ערשט אָנגעהויבן פאָרן מיט א צען יאָר שפעטער. ניט מהאָט געהאט די מיטלען, די כוחות, ניט מהאָט געוואוסט ווי אזוי צו מאכן אזא שרעקלאך ווייטע נסיעה. א חוץ דעם איז געווען, ינענ יאָרן, א שטיקל חרפה דאָרט וואו יעדער איינער האָט געקענט יעדן אנדערן, צו דערווייזן פאר דער וועלט אז מאיז אויסגעשפילט און אזוי פאראָרעמט אז ממוז זוכן פרנסה אויף יענער זייט וועלט. סהאָט זיך דערצו געפאָדערט גבורה, מוט, קוראזש, זיך אויפצוהייבן און אוועק־

צופאָרן קיין אמעריקע, וואָס איז, אין יענע יאָרן, געווען אזוי ווי פאָרן אויף יענער זייט סמבטיון.

ווי ווייט סאיז באקאנט זיינען די מאזערס געווען די ערשטע פאמיליע אווען־צופאָרן פון האָשט קיין אמעריקע. דאָס איז געווען אינם יאָר 1892. אָפּגעפאָרן איז דער פאָטער, מענדל, און ער האָט מיט זיך מיטגענומען אברהמן און דעם מזוניק, מלכן. געבליבן זיינען די פרוי מיט אירע דריי קינדערלאָך, דער עלטצטער זון, אלטער, און דער אנדערער העלפט פונם צווילינג, מאיר. די פרוי איז ניט מיטגעפאָרן. זי האָט ניט געוואָלט איבערלאָזן די דריי קליינע קינדער. אלטער איז פארבליבן אין האָשט דערפאר וואָס ער איז שוין געווען א באווייבטער מיט אייגענע קינדער. מאירן האָט מען ניט מיטגענומען צוליב דעם וואָס סהאָט ניט געקלעקט גענוג אויף הוצאות־הדרך. אָבער אין א יאָר ארום האָט דער טאטע אים געשיקט א שיפסקארט און מאיר איז אויך געקומען קיין אמעריקע. אלטער איז פארבליבן גאנצע עלף יאָר אין האָשט איידער ער האָט אָפּגעמאכט ביי זיך אויך אווענקצופאָרן פון האָשט. ער האָט עמיגרירט קיין אמעריקע, אָנפאנג יאָר 1903, צוזאמען מיט זיין צווייטער פרוי, טילי, און זיינע צווי טעכטער, ריסיע און מלכה. די דריטע, עלטצטע, טאָכטער, מירל, מיט איר מאן און קינדער, זיינען געקומען קיין אמעריקע שפּעטער, פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. די אלע דריי טעכטער, אלטערס, זיינען געווען קינדער פון דער ערשטער ווייב, פייגע, מיט וועמען אלטער האָט געלעבט א 9—10 יאָר. זי איז געשטאָרבן פון שווינדזוכט.

מענדל האָט זיך די גאנצע צייט געהאלטן אין איין בעטן ביי זיין ווייב אז זי זאָל זיך אָנשליסן אין דער פאמיליע אין אמעריקע און מיטבריינגן אירע קינדער. ער האָט געשיקט געלט און שיפסקארטן. אָבער זי איז געבליבן פארעקשנט. זי האָט נאָר געוואָלט פארבלייבן אין האָשט. זי האָט זיך געבעטן ביי מענדלען אז ער זאָל איר בעסער שיקן א גט, און אלע זיינע בריוו און ביטעס האָבן ניט געהאָלפן. איז עס טאקע אזוי געבליבן; ער האָט אָנגענומען איר פאָרשלאָג און איר געשיקט א גט קיין האָשט.

זאָל דאָ, בדרך־אגב, דערמאָנט ווערן אז באלד נאָך די מאזערס האָבן אנדערע האָשטער באשלאָסן אויך אווענקצופאָרן קיין אמעריקע. צווישן די יאָרן 1897 און 1900 זיינען אָט די האָשטער אָפּגעפאָרן קיין אמעריקע: דניאל דובין מיט זיין משפחה — קיין הארטפאָרד; חיים העלער און קאווקע טייטלבוים — קיין פילאדעל־פיע; די פלאָנס, וועמעס זון, יאנטל, איז געוואָרן א שרייבער אין דער ניויאָ־קער העברעאישער וואָכנבלאט „הדרור", יצחק שקלאווער (פיטאט), מיין טאטע, משה

פינקלשטיין — אלע קיין ניויאָרק; און שמואלעק דער בעל־עגלה — קיין באָפעלאָ. ערשט נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן די „גרויסע" עמיגראציע פון האָשט.

פּארפאָרן זיינען די מאזערס קיין הארטפאָרד, קאנעקטיקאט. דער פּאָטער, אזיווי אסך אנדערע ניי אריבערגעקומענע, האָט זיך געזומען צו האנדלען מיט דזשאָנק... אלטע, אָפּגענוצטע מעטאלענע זאכן, אייזענס, שטאָל, בלעך. ער האָט דאָ ווידער חתונה געהאט מיט אן אלמנה וואָס האָט געשטאמט פון וויען, און וואָס האָט געהאט אירע אייגענע צווויי יינגלאך. זיי האָבן געהאט א גוט לעבן. מענדל איז געשטאָרבן אין הארטפאָרד אינם יאָר 1909, און די פרוי זיינע האָט אים איבערגעלעבט מיט עטלאָך־און־דרייסיק יאָר.

דער יונגערער זון מלך (מאיק האָט ער זיך דאָ גערופן) האָט די ערשטע יאָרן אָנגעפילט מיט אן אייז־געשעפט אין מאנטשעסטער. שפעטער האָט ער זיך אריבער־געקליבן קיין ספרינגפיעלד, מאסאטשוסעטס, וואו ער האָט געהאט א דערפאָלגרייך פּאפיר־דזשאָבינג געשעפט. ער איז געווען א צוגעלאָזענער, מונטערער מענטש און א גוטער ביזנעס־מאן. מלך איז געשטאָרבן אינם יאָר 1942. ער האָט איבערגעלאָזט א ווייב, 4 זין און איין טאָכטער. מאיר, אברהמס אנדערער העלפט צווילינג, האָט זיך תמיד, אחוץ די ערשטע פּאָר יאָר און די לעצטע, געהאלטן צוזאמען מיט זיין ברודער. ער האָט תמיד געהאט א ברייטן שמייכל, איז ביי זיך געווען זייער פשוט, אן אויסגעצייכנטער סיילסמאן, פונם העכערן קלאס. ער איז געווען א סאָרט שמח־בחלקו. ער איז געשטאָרבן א פּאָר וואָכן נאָך מלכן. האָט איבערגעלאָזט א פרוי מיט זיבן טעכטער.

אין האָשט איז מענדל געווען א דורכשניטלאכער בעל־הבית. ער איז ניט געווען צווישן די גרויסע לומדים אָדער פני פון שטעטל אָבער א ייד וואָס האָט געהאט א מזרח שטאָט אין בית־המדרש און האָט געקאָנט אריינקוקן אין א ספר. מיטן עלטצטן זון, מיט אלטערן, האָט זיך דאָס שטעטל געצערטלט און שטאָלצירט. מהאָט אים געהאלטן פאר אן עלוי. ער איז געווען א ייד א צדיק, א ירא־שמים, א גרויסער למדן, א טיפער קענער פון לשון קודש און דערצו א מאָדערנער און א פראָגרעסיווער. ער איז אויך געווען זייער א גוטער און א ליבער מענטש... א וויכער, א זיידענער, א שטילער. אלטער האָט אָנגעהאלטן די שטעלע פון בוכהאלטער ביי וואָלף זאפראנען אינם מארעמאן. ער האָט אָבער דערצו געמוזט אונטערקנעלן. ער האָט געשמט מיט זיין מלמדות ניט נאָר אין האָשט נאָר אויך אין די ארומיקע שטעטלאך. ער האָט געדאוונט ביים עמוד אין בית־המדרש, כאָטש ער איז ניט געווען דער אָפּיציעלער חזן. זיין קול איז געווען ווייך, הארציק

און פול מיט מתיקות. וועלן ער האָט געחזנט האָט מען געקאָנט הערן א שטרוי פאַלן — אזא כבוד האָט מען געהאט פאר זיין תפילה. פון זיין דאוונען האָט אפילו דער פּראָסטערער עולם געקאָנט פארשטיין — אָדער כאָטש זיך אָנשטויסן — דעם פירוש המלות. קיין ליבערן און בעסערן אויסבעטער ביים רבונו של עולם האָט אונזער שטעטל ניט געקאָנט האָבן. אזא בעל־תפילה ווי אלטערן האָט באמת דער אויבערשטער ניט געקאָנט אָפּזאָגן. פאר אָט דער הייליקער קהלשער ארבעט, פאר זיין חזנות, האָט זיך ר׳ אלטער אָפּגעזאָגט צו קריגן באצאָלט.

וועלן ניט דער גרויסער און באליבטער נאָמען פונעם עלטערן ברודער, וואָלט אברהם, מענדלס צווייטער זון, בלי־ספק געווען דער וואָס וואָלט געשמט און באשיינט די מאזער משפחה. אברהם האָט אויף זיך געהאט זייער א גוט קעפל, א „גמרא קעפל". צו זיין בר־מצוה האָט ער שוין געקאָנט לערנען א בלאט גמרא און אלע האָבן געזאָגט אז סוועט פון אברהמן „עפעס" ארויסקומען. וועלן ער איז, צי 16 יאָר, אָפּגעפאָרן קיין אמעריקע, איז ער שוין געווען א בקי אין תלמוד, האָט געקענט אויסגעצייכנט לשון קודש מיט דקדוק און האָט, אזויווי זיין עלטערער ברודער, געשמט מיט זיין אלגעמיינעם וויסן. האָשטער האָבן געהאלטן, און די עלטערע האָבן עס תמיד געזאָגט, אז וועלן אברהם וואָלט פארבליבן אין שטעטל וואָלט ער געוויס געוואָרן א רב... א רב אלא ר׳ יוסף למדן. צו די אלע מעלות איז אברהם געווען זייער א צוגעלאָזענער מענטש, אזא וועמען אלע האָבן ליב געהאט, אזעלכער וואָס קאָן אויסקומען מיט אלעמען. אברהם האָט זייער ליב געהאט זיין עלטערן ברודער, אלטערן, האָט פאר אים געהאט דעם גרעסטן אָפּשיי און דעספעקט.

די איבעריקע צווי ברידער, מאיר און מלך, זיינען געווען ווי די אלע אנדערע בעל־הביתישע בחורים — געלערנט אין חדר, זיך געהאלטן מיט לייטן גלייך. צוליב דעם גרויסן גלאנץ פון די אנדערע צווי ברידער, אלטער און אברהם, האָבן זיי, מאיר און מלך, נאטירלאך זיך ניט געקאָנט ארויסווייזן מיט וואָסערע מעלות זיי האָבן געהאט.

עלטערע האָשטער און די וואָס זיינען געקומען קיין אמעריקע ניט האנג נאָך אברהמן, זיינען אלע איינשטימיק אז ער איז געווען זייער א קלוג יינגל, א בחור וועמען אלע האָבן ליב געהאט, און א ייד א חכם גדול דאָ אין די שפּעטערדיקע יאָרן. איך האָב זיך באקענט מיט אברהמן וועלן איך בין געקומען קיין אמעריקע א יינגל פון א יאָר 14. ער איז דעמאָלט געווען צווי מאָל מיין עלטער. ער איז תמיד געווען צוגעלאָזן צו מיר. שפּעטער זיינען מיר געוואָרן זייער נאָהענטע פריינט. איך

האָב געהאט, הייסט עס, דעם גרויסן כבוד און פארגניגן צו קענען אברהם מאזערן גאנצע 50 יאָר, ביזן יאָר 1953, ווען ער איז געשטאָרבן. בין איך דערפאר אומשטאנד צו באשטעטיקן דאָס וואָס אונזערע לאנדסלייט האָבן געהאלטן פון אברהמן — — א גוטער, קלוגער און פיינער ייד און מענטש. ער איז געווען א קולטורעלער אינדיווידּ, מיט טיף ליבעראלע און פראָגרעסיווע אָנשויאונגען און זיין גאנג דיינקן און לעבן. ער האָט דערצו אויף זיך געטראָגן א גוטן געשעפטס־קאָפּ. האָט זיך תמיד באנומען ווי א מענטש אן ארבעטער הגם ער איז געווען א גרויסער סוחר. מהאָט אים באלד דערקענט אלס א מענטש אן אינטעליגענט, א געלערנטער, אָבער אויך א פראקטישער. מהאָט נאטירלאך גלייך דערזען אז דאָס איז א ייד א בקי, אזעלכער וואָס פילט זיך היימיש אין די קליינע פינטעלאך.

קיין האָניק דאָ אין אמעריקע האָט ער די ערשטע יאָרן ניט געלעקט. דער פאָטער און די ברידער האָבן זיך זייער געמוטשעט צו „מאכן א לעבן". אברהם האָט אָבער פונעם ערשטן טאָג אָן געגלויבט אין די גרויסע מעגלאכקייטן וואָס דאָס נייע לאנד האָט און גיט צו אייגענע און צו אָנגעקומענע. אברהם איז ביי זיך געווען זיכער אז ניט תמיד וועט ער זיך אזוי מוטשען און אז ער וועט זיך מיט דער צייט „ארויפארבעטן". די ערשטע דריי יאָר, די וואָס ער האָט געוואוינט אין הארטפאָרד, האָט ער געטאָן אלערליי מלאכות. אזויווי אסך אנדערע „גרינע", האָט ער זיך גלייך געזוכט צו „פּעדלעריי". ער האָט געפּעדלט אין די גאסן פון הויז צו הויז, אמאָל מיט א זאק אויפן אקסל און אמאָל אויף זיין פּושקארט: פרוכט, אלערליי הויז־זאכן, וואָס סהאָט זיך נאָר געלאָזט. אויף וואָס א קונה איז געווען א בעלן איז אברהם געוואָרן דער פארקויפער. פון די אלע זאכן האָט ער קיין גרויסע גליקן ניט געמאכט. האָט ער, מן הצד, אויך אָנגעהאלטן א שטיקל „דזשאָבל" אין א דרוקעריי פון קאלענדארן. דאָ האָט ער געטאָן אלע „פראָסטע" ארבעטן — טראָגן, שלעפּן, אויסקערן, און אויך בינדן די קאלענדארן מיט דרעטלאך. ער פלעגט אויך די קאלענדארן פארקויפן צו זיינע אייגענע קאסטאָמערס. א שטיקל צייט האָט אברהם אויך געארבעט אין א גראָסערי־סטאָר וואו זיינער שכירות זיינען געווען גאנצע 5 סענט א שטונדע און וואו דער ארבעטס־טאָג האָט זיך געצויגן צווישן 12 און 15 שעה. אין פארבינדונג מיט זיין פּעדלעריי פלעגט אברהם אָפט קומען צו פאָרן קיין ניויאָרק כדי איינצוקויפן, איינצוהאנדלען די סחורות וואָס ער האָט זיך געוויטיקט צו פארקויפן. דער שפּעטערדיקער בארימטער אמעריקאנער פאפיר־סוחר האָט גלייך, פון די ערשטע יאָרן אָן, געקראָגן א ספּעציעלע פאר־בינדונג מיט פאפיר. ער פלעגט קומען קיין ניויאָרק איינצוקויפן פאפיר פאר

די קאלענדארן או אויך אנדערע פאפיר ארטיקלן אין וועלכע ער האָט זיך געניטיקט. ווייזט אויס אז סאיז שוין געווען אָנגעצייכנט אין הימל אז דער מזל פון אברהם מאזערן זאָל זיין איינג פארבונדן מיט פאפיר.

פאר א מענטשן מיט אזא מח, פאָרשטעלונגס־כח, און געשעפטס־שוואונג ווי אברהם מאזער איז הארטפאָרד, ווייזט אויס, ניט געווען גרויס געניג צו אנטוויקלען זיינע מיגלעכקייטן, אָדער פשוט זיך צולאָזן די הענט. דערצו איז ער אויך געווען געניגט זייער יידישלאך, און שטארק פאראינטרעסירט אינם סאָציאלן שטרום און שוים וואָס ניויאָרק האָט געהאט. אָט די ברויזערייי פונעם יידישן לעבן אין דער גרויסער שטאָט, די שטארקע ארבעטער און ליבעראלע באוועגונג אין ניויאָרק, האָט צו אים זייער אפעלירט. ער האָט זיך געפילט היימישער אין ניויאָרק ווי אין זיין וואוינשטאָט הארטפאָרד. ער איז געווען אזוי תמיד — א מענטש מיט באשטימטע, סאָציאלע און ליבעראל־עקאָנאָמישע איבערצייגונגן, אָנשויאונגן און אינטערעסן. ניויאָרק איז אים געווען ווי א גרויסער און שטארקער מאגנעט. סהאָט אים אהינצו תמיד געצויגן. וואָס מער ער איז דאָרטן געקומען אלץ מער האָט ער אהין געביינקט. וועז ער פלעגט קומען קיין ניויאָרק צוליב זיינע געשעפטן איז אים געווען שווער פון דאָרט צוריקצופאָרן קיין הארטפאָרד. אזוי ארום האָט אברהם ביי זיך אָפגעמאכט, און געלאָזט וויסן זיין טאטן און די ברידער, אז ער האָט באשלאָסן זיך אריבערקלייבן און זיך באזעצן אין ניויאָרק.

4. ניויאָרק

אברהם האָט זיך אריבערגעקליבן קיין ניויאָרק אינם יאָר 1895, דריי יאָר נאָך זיין אָנקומען קיין אמעריקע. ער האָט זיך דאָ געפילט אסך היימישער. האָט געוואוינט אין אן אויסשליסלאך יידישן געגנט. האָט געשלאָסן אסך באקאנטשאפט. האָט זיך אָנגעבינדן אין יידישע און אנדערע אָרגאניזאציעס און קלובס, מערסטע די מיט ליבעראל־סאָציאלע פראָגראמן. ער האָט זיך שטארק אינטערעסירט מיט יידישע און אלגעמיין ארבעטער פראָבלעמען. פון א אידאָליסטישן זין איז ער אויך געווען סימפאטיש געניגט צו דער סאָציאליסטישער באוועגונג. ער איז געוואָרן א שטענדיקער לייענער און אונטערשטיצער פונעם יידישן „פאָרווערטס". ער האָט אָפגעגעבן אזוי פיל צייט ווי ער האָט נאָר געקאָנט אָפשפאָרן צו באזוכן לעקטשורס, דעבאטעס און רעדעס איבער אלערליי טעמעס — יידישע, ליטעראריש, סאָציאל־עקאָנאָמישע. דאָס איז, אין יענע יאָרן, געווען א היפשער טייל פון דער

אברהם און ראָזא מאזער

דערציאונג פון די יידישע עמיגראנטן אין אמעריקע. אברהם מאזער איז געווען דן אדמתר אידעאליסט.

דעם 16טן פעברואר, 1896, האָט אברהם חתונה געהאט מיט ראָזע קאמינעצקין. ער איז מיט אָט דער יידישער מיידל געווען באקענט פונם ערשטן טאָג אָן וואָס ער איז געקומען קיין אמעריקע. ווי אזוי? ראָזע האָט געשטאמט פון ראכמאסטריווקע, א קליין שטעטל ניט ווייט פון קיעוו. וועז איר פאָטער איז געשטאָרבן איז זי, מיט צוויי יאָר פריהער פון אברהמן, אָפגעפאָרן קיין אמעריקע. זי איז געקומען קיין ניויאָרק צוזאמען מיט איר מוטער, און אירע צוויי שוועסטער, איידע (שפעטער — מרס סיגל) און רחל (שפעטער — מרס. גרענד). א דריטע שוועסטער איטע (שפעטער — מרס. יעטא טובעלסקי) איז פארבליבן אין ראכמאסטריווקע. אלע זיינען שוין איצט אויפן עולם האמת. וועז איטע איז, אין צוויי יאָר ארום, געפאָרן קיין אמעריקע זיך דאָ אנצושליסן מיט דער מאמען און די אנדערע צוויי שוועסטער, האָט זי גראדע אזוי געמאכט אז זי איז געפאָרן אויף דער זעלבער שיף מיט די מאָזערס. דאָרט האָט זיך איטע באקענט מיט אברהמן. אזויווי מענדל מיט זיינע צוויי האָבן געזאָלט פארבלייבן עטלעכע טעג אין ניויאָרק פארן אָפפאָרן קיין הארטפאָרד, האָט איטע פאָרגעלייגט אז די מאזערס זאָלן די פאָר טעג איינשטיין, זיין אורחים, ביי איר מאמען. אזויארום האָט זיך אברהם באקענט מיט איר שוועסטער ראָזען. וועז ער פלעגט די נעקסטע דריי יאָר קומען פון הארטפאָרד קיין ניויאָרק, פלעגט ער באזוכן די קאמינעצקיס. ער איז געוואָרן מער באפרייַנדעט מיט ראָזען ווי מיט די אנדערע דריי שוועסטער און מיט דער צייט זיינען אברהם און ראָזע געוואָרן חתן־כלה.

ראָזע האָט געשטאמט פון א שיינער יידישער משפחה. איר פאָטער איז געווען א שטיקל למדן און איז אויך ניט געווען פארפרעמט פון וועלטלאכע זאכן. ער האָט אין ראכמאסטריווקע געהאט א שטעלע אין א קאָנטאָר. ראָזע איז געווען זייער א שטילע, א צוריק־געצויגענע און האָט זיך געהאלטן זייער באשיידן אפילו

אין די יאָרן וועלן די משפחה איז שוין געווען צימלעך רייך. אברהמן, איר מאן, האָט זי פשוט פארגעטערט. זי האָט זיך געהאלטן פאר דער גליקלאכסטער פרוי אין דער וועלט. זי האָט זייער שטאָלצירט מיט אברהמן, וועמען זי האָט געהאלטן פאר א מאן מיט אלע מעלות. זי איז געווען קאָנסערוואטיוו און צוריקגעהאלטן. דערמיט האָט זי ניט זעלטן באיינפלוסט און געהאָלפן איר מאן, וואָס איז געשעפטלעך אמאָל געווען אימפולסיוו און אונטערנעמונגספעהיק. דער שטריך אברהמס האָט געשטאמט דערפון וואָס ער האָט שטארק געגלויבט אין די זייער גרויסע און ברייטע מיגלעכקייטן פונעם נייעם לאנד. ראָזע האָט אים צוריקגעהאלטן און ער האָט אָפט אויסגעפינען ווי גערעכט זיין וועג איז געווען. אויף איר שטילן אופן האָט ראָזע געהאט א גוטן או באלאנסירענדיקן איינפלוס אויף אברהמן. זי איז אים דערמיט זייער באשטאנען צו הילף. ביידע האָבן געהאלטן פון איין כלל אז בכדי צו האָבן דערפאָלג אין מסחר מוז מען באצאָלן די חובות צו דער מינוט. זיי זיינען געווען א גרויסע הילף און שטיצע — זי צו אים און ער צו איר. זי איז געווען א גוטע א געטרייע מאמע. די קינדער אירע און איר מאן, זיינען ביי איר געווען דאָס גאנצע לעבן. זיי זיינען ביי איר געווען, קאָן מען זאָגן, דער צווייק פון איר עקזיסטענץ. ליידער האָט זי ניט געהאט די זכיה צו דערלעבן צו זען דעם גרעסטן דערפאָלג וואָס איר מאן און אירע קינדער האָבן געהאט, הגם, בעת ראָזע איז אוועק פון דער וועלט, איז שוין די משפחה געווען „גוט־אָפ" און אויפן וועג צום גרויסן דערפאָלג. ווייזט אויס, אז סאיז ניט געווען באשערט אז ראָזע, די געטרייע פרוי און מאמע, זאָל דערלעבן צו שעפען דעם גרויסן נחת, צו זען, הערן און לייענען אומעטום די אלע שבחים און כבודים וואָס מהאָט איר פאמיליע איבעראל צוגעטיילט. זי איז געשטאָרבן דעם 25טן מאי, 1930, פונקט דעמאָלט וועו דער שטערן האָט אָנגעהויבן צו ווערן העלער און פרעכטיקער איבער איר פאמיליע. ביזן היינטיקן טאָג, 26 יאָר נאָך איר טויט, איז זי פארבליבן איינגעבאקן אינם הארצן פון אירע קינדער.

אציגדערט, צוריק צום יאָר 1896, וועו אברהם האָט חתונה געהאט. א באווייבטער האָט ער זיך געמוזט צו באפעסטיקן זיין מאטעריעלע און עקאָנאָמישע צוקונפט. זיי האָבן זיך אריינגעקליבן אין א קליינער דירה אויף דער איסט־סייד, אויף לאָדלאָוו סטריט. קיין ניויאָרק איז אר געקומען מיט 350 דאָלאר וואָס ער האָט אָפגעשפאָרט אין די דריי יאָר אין האַרטפאָרד. מיט דעם געלט האָט ער זיך איינגעקויפט אלערליי ארטיקלען צו פארקויפן, מערסטענס אזעלכע וואָס מבארקויפט אין גראָסערע סטאָרס. ער האָט געהאנדלט מיט פאפיר און פאפיר־זאכן, שו־

וואקס, סטאוו־פאליש, שטריק, קעראסין, לאמפן, ליכט, טוטה־פיקס, שוליייסעס, פינס, קלאז־פינס, און צענדליקער אנדערע זאכן — אלץ אחוץ עסן־און־טרינק־ווארג. אבער מערסטנס האט ער זיך אפגעגעבן מיט פארקויפן פאפירזאכן. ער האט פארקויפט שקארמוצן (אזעלכע 3־עקיקע בעגס). עפעס האט אברהם אינסטינק־טיוו געפילט אז זיין מזל ליגט אין פאפיר. די שקארמוצן, די בעגס אין וועלכע מפלעגט אינפאקן די גראסערי זאכן פאר די קאסטאמערס, פלעגן געמאכט ווערן אין דרויסן פון אנדערע. דאס איז געווען זייער א גרינגע מלאכה. מהאט גרויסע פאפירן צושניטן, לויט געווייסע פעטערנס, און זיי צוטיילט צווישן די ארבעטער, מערסטנס פרויען אין זייערע היימען. אז מהאט די צעשניטענע פאפירן צוזאמענגע־קלעפט זיינען ארויס... שקארמוצן, קלענערע, גרעסערע, לויטן פעטערן. אט די שקארמוצן און אלע אנדערע ארטיקלען, פלעגט אברהם צופירן אויף א פושקארט צו די גראסערי־סטארס.

זייענדיק פון נאטור א גוטער און וויכער מענטש האט אברהם ניט געקאנט ענטזאגן וועמען עמיצער האט ביי אים געבעטן א טובה. אפטמאל פלעגט ער עמיצן אנטלייען עטלאכע הונדערט דאלאר און דורכדעם יענעם מיגלעך צו מאכן צו עפענען א געשעפט. אזוי איז ער אומדירעקט אמאל געווארן א שטיקל שותף אין א נייעם מסחר... כאטש ער האט זייער זעלטן, מקאן זאגן קיינמאל ניט, עפעס געקראגן פון אזא שותפות. אבער ער איז געווען צופרידן וואס ער האט דערמיט געהאלפן אנדערע אין זייערע געשעפטן. צוליב דעם האט זיך פארשפרייט דער קלאנג אז ער האט געהאט עטלאכע מסחרים מיט אמאל. דער פאקט אי: אז ער האט זיך תמיד געהאלטן און איז געבליבן ביי די פאפיר ביזנעס אין וועלכע ער האט זייער געגלויבט אין וואס האט מיטגעבראכט זיין גרויסן דערפאלג.

ניוי־ארק איז געווען מזלדיק פאר אברהמן. זיינע פעדעלערייז און פארקויף־געשעפטן זיינען געוואקסן גלייך פון אנהויב אן. אין א פאר יאר ארום האט ער אויפגעגעבן די פושקארט, געקויפט א פערד־און־וואגן, און שפעטער עטלעכע פערד־און־וואגנס. זיינע געשעפטן האט ער שוין מער ניט אנגעפירט פון ביי־זיך אין דערהיים. ער האט זיינע סחורות געהאלטן אין א גרויסן קעלער אויף ארטשארד סטריט. ער האט זיך אריינגעצויגן אין א שענערער דירה אויף פארסייט סטריט און שפעטער אין נאך שענערע וואוינונגן. אין די גאר שפעטערדיקע יארן, ווען איך פלעג טרעפן אברהמן אין זיין רייכן אפיס, איז מיר געקומען אין זכרון יענע פושקארט און דאס פערד־און־וועגעלע פון די אמאליקע צייטן וואס ער פלעגט שלעפן אדער טרייבן פון הויז צו הויז, פון גראסערי צו גראסערי, אויף

די גאסן פון ניויאָרק. אברהם אליין האָט זיך מסתמא אויך אין דעם אריינגעטראכט. זיין באשיידנקייט און זיין פשטות זיינען געווען אזעלכע אז ער האָט ניט ארויסגעוויזן קיין אנדער באנעמונג אין זיין גרויסן אָפּיס ווי ביי זיין פּושקארט אָדער וואָגן. יענע פושקארט, יענער פערד־און־וואָגן זיינען געווען דער פונדאמענט פון דעם רייכן פאפיר געשעפט וואָס די מאזערס האָבן נאָכדעם געשאפן.

וועז די געשעפטן האָבן זיך פארגרעסערט האָט זיך אברהם געוויטיקט אין מער געלט, מער מזומן ווי ער האָט געקאָנט אָפּשפּאָרן, אויך מער מאן־קראפט. אינם יאָר 1900 האָט ער אריינגענומען א פּארטנער מיטן נאָמען רייז. די נייע פירמע האָט זיך געוּרופן „ריס ענד מייזער". זיי זיינען געווען „דזשאָבערס" פאר גראָסערים, אזוי ווי אברהם איז פריהער געווען. רייז איז געווען עלטער פון אברהמן, איז געווען א נאָהענטער פריינט זיינער און האָט אים אפילו גייסטלעך באאיינפלוסט, איבערהויפט אין זיינע סאָציאלע אָנשויאונגן. די געשעפטן זיינען זיך צוואוואקסן, זיי האָבן געעפנט צווי גרויסע סטאָרס און צווי קעלערס (אויף דער צענטער גאס) וואו זיי האָבן געהאלטן זייערע סחורות און פון וואנען מהאָט זיי צופירט צו די קאסטאָמערס. אין פינף יאָר ארום, אין 1905, איז זיך דאָס געשעפט אזוי צוואוואקסן, אז מהאָט זיך געוויטיקט אין נאָך מער געלט. האָט מען אריינגענומען נאָך א פּארטנער, מיטן נאָמען הערי פערטיג. פערטיג איז געווען א קאזין פונעם באקאנטן יידישן כלל־טוער מאלדווין מ. פערטיג, דער אמאָליקער לאָיער פון גאווערנאָר (און שפּעטערדיקער פרעזידענט) פרענקלין ד. רוזוועלט. פון „ריס ענד מייזער" איז געוואָרן „די האָדסאָן פייפער ענד וואודענווער קאָמפּאני".

אין דריי יאָר ארום, אין 1908, האָט זיך מר. רייז אָפּגעשפּאָלטן פון דער האדסאָן קאמפּאני און האָט זיך געשעפטלאָך אָנגעשלאָסן מיט א באקאנטן יידישן פּאפיר מאנופעקטשורער, מר. אייזעק גילמאן, וועמען די יידישע סוחרים פלעגן רופן „פעטער" גילמאן. אז רייז איז ארויסגעטראָטן האָט מען אים באדארפט אויסצאָלן זיין חלק אינם געשעפט. אָבער סאיז דאָרויף ניט געווען קיין מזומן געלט. האָט די קאָמפּאני אריינגענומען א נייעם שותף, איינעם מיטן נאָמען אייזיק אייזענבערג. זיינען, הייסט עס, ווידער געבליבן דריי שותפים. מאָער, פערטיג און אייזענבערג.

יאָ, זאָל דאָ אָנגעווייזן ווערן אז דער נאָמען האדסאָן וואָס די קאָמפּאני האָט אָנגענומען (און וואָס האָלט אָן, מיט קליינע ענדערונגן, ביזן היינטיקן טאָג) שטאמט ניט פּונם האדסאָן ריווער וואָס פליסט דורך דער שטאָט ניויאָרק. ניין, דער נאָמען האָט צו פארדאנקען האדסאָן סטריט, די גאס וואו דער אָפּיס פון דער קאָמפּאני

איז גראדע געווען בעת „די האדסאָן פייפער ענד וואודענווער קאמפאני" איז געשאפן געוואָרן פון דעם פריהערדיקן „ריס ענד מייזער" געשעפט.

אינם יאָר 1916, האָט מען פארקורצט דעם נאָמען אויף „האדסאָן בעג קאָמפאני" דערפאר וואָס זייער געשעפט איז איצט באשטאנען פון מאכן און דיסטריבוטן — פאנאנדערטיילן — בלויז פייפער בעגס. זיי זיינען דעמאָלט שוין געווען גרויסע „דושאָבערס" — האָלסיילערס — וואָס האָבן פארקויפט צו קלענערע סוחרים — ריטיילערס — און ערשט די האָבן פארקויפט די „האדסאָן" סחורות צו די גראָסעריס. פארקויפן דירעקט צו די גראָסעריס איז שוין געווען צו א קליינער מסחר פאר דער האדסאָן קאָמפאני. יעדער איינער פון די דריי פארטנערס (מייזער, פערטיג און אייזענבערג) האָט אין דער האדסאָן בעג קאָמפאני געהאט 30 פראָצענט, און 10 פראָצענט האָט איבערגענומען מאיר, אברהמס צווילינג־ברודער.

סאיז ניט זעלטן אז שותפים זאָלן ניט אלעמאָל אין גאנצן איינשטימען אין אלע געשעפטס פראָבלעמען וואָס קומען ארויף. אפילו צווישן מאן־און־וויב קומען אמאָל פאָר סכסוכים, שוין א פשיטא צווישן פארטנערס. אמאָל ווערן קלייניקטן אויפגעבלאָזן און סוועריט א רוגזה. די האדסאָן בעג קאָמפאני איז אין דעם ניט געווען אנדערש ווי אנדערע קאָמפאניס. אָט, למשל, איז דאָרט פאָרגעקומען אזא פאל:

אלטער, דער עלטערער ברודער, איז געקומען קיין אמעריקע אין 1903. וואָס פאר א זיידענער מענטש דאָס איז געווען וויסן מיר שוין. פון דער היים א בוכהאלטער און א גוטער בעל־חשבון האָט ער זיך זייער גיך אויסגעלערנט דעם אמעריקאנער סיסטעם פון בוכהאלטעריע. אויף אברהמס פארלאנג האָט אלטער צוגעשטימט צו ווערן דער בוקקיפער פון דער האָדסאָן קאמפאני אָבער בתנאי אז שבת וועט ער ניט ארבעטן. אויב סוועט זיך נויטיקן וועט ער קומען זונטאָג און דורכפירן דאָס וואָס ער וועט פארפעלן שבת. אלע זיינען געווען צופריידן. אָבער מיט דער צייט האָבן די פארטנערס זיך אָנגעהויבן באקלאָגן אויף אלטערן הלמאי דער פאטריארכעלער אלטער קומט ניט ארבעטן אום שבת. ווען אלטער האָט זיך דערפון דערוואוסט האָט ער תיכף־ומיד אויפגעגעבן זיין שטעלע און ניט געוואָלט צוריקקומען, וויפל מהאָט זיך ביי אים ניט געבעטן. ער האָט געעפנט א קליינע גראָסערקע, וואָס ער האָט, נאטירלאך, געהאלטן שבת געשלאָסן, און וואו קיינער האָט אים קיין דעה ניט געזאָגט. איך געדיינק זייער גענוי, וועז איך האָב איינמאָל געזען אָט דעם שיינעם, הדרת־פנימדיקן אריסטאָקראט, מיט דער זיידענער הויט, ווייכע אויגן, דר. הערצלס באָרד — וועז איך האָב אים געזען צוטראָגן

אן „אָרדער" צו א קאסטאָמער זיינעם... האָב איך זיך שיעור ניט צוואוויינט. אָבער ער, דער אמאָליקער ליבער רבי מיינער, האָט דעם „אָרדער" געטראָגן אזוי דזשענטלמאניש מיט אזא כבוד, אז איך האָב זיך דערמאָנט אינם נעמיראוועו... „אויב נישט נאָך העכער". ווי אזוי אברהם האָט געפילט איבערן גאנצן עפיזאָד קאָן מען זיך שוין פאָרשטעלן. קיין איבעריקע ליבע צווישן די שותפים האָט עס געוויס ניט פארשאפט.

די געשעפטן האָבן געהאלטן אין איין וואקסן. מהאָט זיך ענויטיקט אין מער פלאץ. פון האדסאָן סטריט, אין ניויאָרק, האָט זיך די קאמפאני איבערגעקליבן קיין וואשינגטאָן עוועניו, אין ברוקלין. אין 4 יאָר ארום איז שוין דאָס ניי פלאץ אויך געוואָרן צו קליין. אינם יאָר 1920 האָבן זיי זיך אריבערגעקליבן אין זייער אייגענער געביידע אויף סקאוזלז סטריט, אין ברוקלין. דאָס איז געווען א גרויסע 2-שטאָקיגע בילדינג, וואָס האָט פארנומען א גאנצן בלאָק. דאָרט האָט מען געהאלטן אלע פראָוויאנטן, אין וועלכע מהאָט זיך ענויטיקט. דאָרט זיינען געווען אלע מאשינען, דער אָפיס, און סאיז געווען פלאץ פאר אלע אָנגעשטעלטע.

אינם יאָר 1920 האָט די האדסאָן בעג קאמפאני ארגאניזירט א סובסידיערי קאמפאני (א געשעפט וואָס באלאנגט צו נאָך א געשעפט) וואָס מהאָט א נאָמען געגעבן די „עקוויטייבל בעג קאמפאני". די נייע קאמפאני האָט זיך אויך אָפגעגעבן מיט דזשאָבעריי פון בעגס. אָבער סאיז געווען א חלוק צווישן די צווויי בעג קאמפאניס. די האדסאָן האָט געהאנדלט בלויז מיט אזעלכע בעגס וואָס וועלן באנוצט פון גראָסעריס. די עקוויטייבל האָט פארקויפט בעגס פאר אלע אנדערע געשעפטן און מסחרים, אויך שוועלע בעגס און זעק פון גראָבן פאפיר... הכלל, בלויז אזעלכע וואָס די האדסאָן האָט ניט פארקויפט. אָנצופירן מיט דער נייער קאָמפאני האָבן זיי אריינגענומען א נייעם מענטשן, מאריס ראָזענפעלד. קיין פארטנער דירעקט אין דער האָדסאָן איז ראָזענפעלד ניט געווען. אָבער ער האָט געקראָגן 25 פראָצענט אין דער נייער, עקוויטייבל קאָמפאני. די איבעריקע 75 פראָצענט האָבן באלאנגט צו דער האדסאָן. ראָזענפעלד איז געווען יונגער פיז די אנדערע און מער אמעריקאניזירט, זייער א פעהיקער און אינטעליגענטער יונגערמאן מיט פראָגרעסיווע, ווייט-זעהעדיקע פלענער. ער איז געווען א סוחר פון אברהמס שניט און אזוי ווי מאזער אין אסך אנדערע דרכים. אלע האָבן פון אים געהאלטן. דורך זיין אָנפירן האָט זיך די עקוויטייבל ארויסגעוויזן זייער דערפאָלגרייך אוז איז זיך גאָר שנעל צוואוואקסן בריייטער און גרעסער ווי מהאָט זיך אפילו פאָר־געשטעלט. סהאָט געהאלטן אז די נייע קאָמפאני זאָל איבערשטייגן די אלטע, ביידע

קאַמפּאניס זיינען אַנגעפירט געוואָרן אין דער זעלבער בילדינג, אויף סקאולז סטריט.

מאכן בעגס פאר ביידע קאַמפּאניס האָט זיך געוויטיקט א ים מיט פּאפּיר. בכדי צו האָבן אייגן פּאפּיר האָט די האדסאָן, אין 1923, אָפּגעקויפט א קליינע פּאפּיר־מיל אין בעלאוז פאָלס, ווערמאָנט. (די מור ענד טאַמפּסאָן פּייפּער קאמפּאני). איצט האָבן זיי זיך געקאָנט צופירן די הענט — מאנופאקטורן זייער אייגן פּאפּיר אין וואָס זיי האָבן זיך געוויטיקט פאר ביידע בעג קאַמפּאניס. אלץ האָט זי אָפּגעגליקט. זיי זיינען געגאנגען אויף א גאָלדענעם וועג. זייער נאָמען איז באקאנט געוואָרן ניט בלויז אין ניויאָרק נאָר אויך אין די ארומיקע שטעט. זיי זיינען געווען אויפן וועג נתעשר צו ווערן. שוין דער פאקט אליין אז זיי האָבן געהאט מזומן געלט, און קרעדיט אין די באנקען, אָפּצוקויפן די פּאפּיר מיל, באווייזט קלאָר זייער שטארקע און איינגעפונדעוועטע פינאנציעלע לאגע. אלע האָבן געפילט, זיך איבערצייגט, אז אמעריקע איז א גוטע מדינה, „דאָס לאנד פון געלעגנהייט" פאר אימיגראַנטן און פאר אייגענע. אזוי האָט דאָך אברהם גהאלטן פונעם ערשטן טאָג אָן וואָס ער איז געקומען קיין אמעריקע.

5. די מאזערס

מיט דער פארבעסערונג פון זיין עקאָנאָמישער לאגע האָט זיך אברהם איבער־געצויגן אין רייכערע דירות. אין 1903 האָט די פאמיליע געוואוינט אינם שענערן געגנט אויף איסט־ענד עוועניו און 83־טע סטריט, ניויאָרק. פון דאנען האָבן זיי, אין 1905, געמוזט קיין ברוקלין, פריהער אין אן אייגענער היים אויף גלענמאר עוועניו (איסט־ניויאָרק קווארטל), שפּעטער ווידער אין אן אייגענער היים אויף לונדען עוועניו (פלעטבוש קווארטל). אינם יאָר 1918 האָבן די מאזערס זיך ווידער איינגע־קויפט זייער אייגן הויז אויף דער 21־טער גאס, אינם בענסאנהוירסט קווארטל. דאָ, אין דער שיינער און באקוועמער היים, האָט די פאמיליע געוואוינט אסך יאָרן און דאָ האָבן זיך אָנגעהויבן זייערע גרויסע צדקות. ביזן היינטיקן טאָג רעדט מען אין בעסנסאנהוירסט פון דער מאזער פאמיליע. אסך געדינקן זיי טאקע עד־היום מיטן נאָמען „די מאזערס פון בענסאנהוירסט".

דריי זין און צוויי טעכטער זיינען געבאָרן געוואָרן צו אברהם און ראָזע מאזער. יעקב — דזשעק איז געבאָרן געוואָרן אין 1898. האָט א רונדן, רויטן פנים, מיט א קאָפּ רויטע האָר. איז גערַאָטן מער אין דער מאמע זיינער. האָט געלערנט

ר׳ אברהם מאזער

אין חדר, רעדט און לייענט יידיש אביסל שוואכליך. בראָקט אריין אין זיין ענגליש דאָ א יידיש דאָ א לשון־קודשדיק וואָרט. האָט געענדיקט אלס מעקאניקל ענדזישניר אינם ברוקלין פאָליטעקניק אינסטיטוט. איז זייער אן ערנסטער, שטילער מענטש. איז געשעפטלאך געגייגט צו זיין קאָנסערוואטיוו אזויוי זיין מאמע אָבער ער איז ליבעראל אין סאָציאלע זאכן, ווי זיין טאטע. ביי אים איז א וואָרט א רענדל. ער טראכט א זאך גוט איבער ער גיט ארויס א מיינונג. ער איז, אלס אינדזשעניר, געגייגט צו זאכן מעכאנישע. ניט קוקענדיק אויף זיין ערנסטקייט

יעקב — דזשעק מאזער

טראָגט ער תמיד א דין שמייכעלע. זייך פּעטער, אלטער, האָט אויף דזשעקן געהאט זייער א גרויסן איינפלוס. ער קאָן ניט פארגעסן דאָס יאָר 1919, ווען ער און זיין ברודער דזשאָו האָבן אָנגעפירט א געשעפט צוזאמען מיט אלטערן. אָפטמאָל פלעגט דער אָנקל זיך אוועקזעצן מיט דזשעקן און מיט אים רעדן וועגן אלערליי זאכן; דורכדעם האָט ער געלערנט אלטערס פילאָזאָפיע. אלטער פלעגט מיטבריינגען אין א באָקסל א פראָסטן אָרעמען לאנטש, א סענדוויטש מיט א שטיקל פרוכט. ווען דזשעק האָט ביים אָנקל געפרעגט פאַרוואָס ער איז אזוי קארג ביי זיך, האָט אלטער אים דערקלערט אז אזוי לאנג ווי סזיינען דאָ מענטשן וואָס האָבן אפילו קיין ברויט ניט, קאָן ער זיך ניט דערלויבן צו עסן קעיק און בעסרע מאכלים. ער געדיינקט אויך אז אפילו יענע יאָרן, ווען אלטרע איז געווען כמעט אן אָרעמאן, פלעגט ער איבער זיינע כוחות געבן צדקה בסתר, אזוי אז מהאָט ניט געוואוסט ווער ספלעגט צושיקן די הילף. דאָס האָט שטארק געווירקט ניט נאָר אויף דזשעקן נאָר אויך אויף זיין טאטן, אלטערס ברודער, אברהם. דזשעק באלאנגט אין א שול — רעפאָרמירטע — וואו ער דאוונט גראדע אויף אונזער נוסח. זיין פרוי, וועמען ער האָט געהייראט אינם יאָר 1926, הייסט רוטה. זיי האָבן צוויי יינגלאָך.

דער צווייטער זון הייסט יוסף מרדכי — דזשאָו. ער איז געבאָרן געוואָרן אינם יאָר 1899. ער איז מער געראָטן אינם טאטן. איז א מענטש זייער א צוגעלאָזענער וואָס האָט זיך אייגעשאפט זייער א סך פריינט. ער האָט שטודירט אינם ברוקלין פאָליטעקניק אינסטיטוט אָבער בלויז א יאָר אָדער צוויי. ער האָט זיך גענומען צו מסחר איידער ער האָט פארענדיקט. צי צוליב זיין שטודיום צי צוליב זיין געשעפטס־פעהיקייט, דער פאקט איז אז ווען סקומט צו ציפערן איז דזשאָו זייער פלינק. די פארפלאָנטערסטע חשבונות מאכט ער אויפן קאָפּ. ער האָט אין 1928 חתונה געהאט מיט דער פריילין סיעל, די טאָכטער פון חוה, אברהמס צווייטע

יוסף מרדכי — דזשאָז מאזער

פרוי. מסתמא דעפאר איז דזשאז נאהענטער צום טאטן ווי די אנדערע קינדער. ער מישט זיך אויך מער מיט די האָשטער לאנדסלייט, און קומט אפילו אמאָל צו א מיטינג פון דער האָשטער סאָסייעטי. און וואָלט ער ניט געבאָרן געוואָרן אין ניויאָרק וואָלט מען געמיינט אז האָשט איז זיין געבורט-שטעטל. ער קען זיך מיט די מערסטע פון די יידישע און העברעאישע שרייבער, כלל-טוער און סתם באקאנטע יידישע פערזענלאכקייטן. מיט אסך פון זיי איז ער שטארק באפריינדעט. אלע קענען אים. זיין טיר איז תמיד אָפן פאר אן „אונזערן", פאר א קהלשן מענטשן. זיין בריית שמייכל גייט קיינמאָל ניט ארָאָפ פון זיינע ליפן. ער האָט אן אָפענע האנט, אזויווי דער טאטע זיינער. ער איז תמיד גרייט צו דיסקוטירן אלערלייי סאָציאלע פראָבלעמען, יידישקייט, רעליגיע, ציוניזם, יידיש צי עברית. אלערלייי פראבלעמען און וואָס נאָר איר ווילט — ווי פארנומען ער זאָל ניט זיין. ער האָט א לאָגישן מוח און ער וויסט וואָס ער רעדט. ער האָט א טבע זיך אונטערצושרייבן אויף זיינע ענגלישע בריוו, געשריבן צו נאָהענטע יידישע פריינט מיטן נאָמען „יוסף", אויף יידיש. פאראן מענטשן וואָס האלטן די בריוו זיינע אלס סאוועניירס. ער רעדט יידיש פליסיק, לייענט יידיש אביסל שווערלאך. באלאנגט צו א קאָנסערוואטיוון טעמפּל.

נאָכדעם קומט די טאָכטער חנה — אנא — געבוירן אינם יאָר 1903. זי איז כמעט א קאָפּיע פון דער מאמען. האלט זיך זייער באשיידן און איז אויך א גוטע און א צוגעלאָזענע. בלאָזט ניט פון זיך. זי האָט אין זיך א קאָנסערוואטיוון שטריך, ווי די מאמע אירע, וועמען זי האָט זייער ליב געהאט און פשוט פארגעטערט. זי האָט צוויי יאָר שטודירט אינם קאָלאָמביע אוניווערזיטעט. זעלטן ווי דאָס איז פאר אן אמעריקאנער-געבאָרן מיידל, רעדט אנא גוט יידיש און לייענט יידיש,

מרס. לאפין־מאזער

מר. סעם לאפין

הגם מיט שווערישקייט. צוליב איר טאטן נעמט זי אויך אן אינטערעס אין האָשט און אין האָשטער לאנדסלייט.

אינם יאָר 1927 האָט זי חתונה געהאט מיט מר. סעם א. לאפין. דער איידעם איז זינט דעמאָלט געשעפטלאך פארבונדן מיט די ברידער און איז אזויווי איינער פון די מאזערס. ער איז „אונזערער" א מענטש. רעדט יידיש ווי א וואסער. וואַרפט אריין לשון־קודישדיקע ווערטער. איז שטאָלץ דערמיט וואָס זיין טאטע איז געווען אן אַרטאָדאָקסישער יד, א כלי־קודש — א בעל־תפילה ביים עמוד, וואָס האָט זיך געפילט היימיש אין די קליינע פינטעלאך. אין געשעפטס־זאכן איז ער א מעסיקער און איז דערפאר א באלאנסירנדיקער איינפלוס אין דער משפחה. זיין מיינונג האלטן זיי פאר וואָגיק. זיין וואָרט איז זיין וועקסל. ער איז זייער א פינקטליכער. ער פירט דורך אקוראט וואָס ער נעמט זיך אונטער. ער האָט גראדואירט קאָלאָמביע אוניווערזיטעט אינם יאָר 1919. איז זייער פאראינטרעסירט אין יידיש־נאציאָנאלע באוועגונגן און פאסט זיך ריכטיק אריין אין דער פאמיליע. די לאפינס האָבן צוויי קינדער — מיידלאך. זיי זיינען מיטגלידער אין א קאָנסערוואטיוון טעמפל.

דער יונגסטער זון איז זאב־וואָלף — ביל — געבאָרן אינם יאָר 1905. האָט א

זאב־וואָלף — ביל מאזער

רויטלאכן פנים און איז דער אייגציקער ביי וועמען די האָר פון קאָפ זייגען אויסגעפאלן, אזויווי ביים טאטן. ער איז אביסל גערָאטן אינם פאָטער, אָבער האָט א גרעסערן און ברייטערן פנים מהאלט אים פאר זייער א גוטן או געניטן געשעפטסמאן מיט א געזונטן קאָפ אויף די פלייצעס. איז ב׳זנעס־מעסיק א קאָפּיע פונם טאטן. דעפאר וואָס ער איז דער אדמיניסטראָטאָר פון דער קאָמפאני, פארבונדן מיט אלעמען מיט וועמען זי פירט געשעפטן, וואָס האָט איבערזיכט איבערן פארקויף, איז זיין נאָמען באקאנט אין דער פאפיר געשעפטס־וועלט מער ווי די אנדערע. ער איז א שטילער, א צורקגעצויגענער מענטש. ער באזיצט א נאטירלאכע באשיידנקייט.

ער איז ניט קאָנסערוואטיוו. אזוי ווי דער טאטע זיינער האלט ער אז אין ביזנעס מוז מען אינפירן נייע זאכן און מעטאָדן און, ביז א געוויסער מאָס, מעג מען אויך אמאָל „נעמען א שאנס" אויב מען וויל וואקסן. ער האָט געענדיקט דעם ניויאָרק אוניווערזיטעט. נאָכדעם האָט ער שטודירט געזעץ אינם קאָלאָמביע אוניווערזיטעט — ער האָט געוואָלט ווערן א לאָיער. איידער ער האָט אָנגעפאנגן זיין געזעץ שטודיום האָט ער געבעטן ביים טאטן אים צו געבן א וויקישאן אויף א חודש, צו מאכן א רייזע קיין אייראָפּע. דער פאָטער האָט צוגעשטימט אָבער בתנאי אז ביל זאָל אויך פאָרן קיין פאלעסטינע. אזוי איז עס געבליבן. ארץ־ישראל איז אונזער זאב־וואָלפן זייער געפעלן. ערז אי אהין געפאָרן אויף עטלאכע טעג און איז פארבליבן אויף א גאנץ יאָר. זייענדיק פון נאטור א סטודענט איז ער גלייך אריין אין דער הרצליה גימנאזיאום אין תל־אביב וואו ער האָט דאָס יאָר שטודירט. ער האָט זיך אויסגעלערנט רעדן עברית, וואָס ער האָט קיינמאָל ניט פארגעסן. ער רעדט און לייענט עברית — יידיש אויך, הגם שוואכער. אינם יאָר 1937 האָט ער געהייראט. זיין פרוי הייסט העלען. זיי האָבן צוויי יונגלאך און איין מיידל. זיי באלאנגן אין א רעפאָרמירטן טעמפל.

מרס. מיני נייטענסאָן־מאזער

איר ליב און טייער. זי איז תמיד פארנומען מיט קהלשע זאכן, יידישע און אלגעמיינע, און האָט עס זייער ליב. זי האָט גראדואירט פון דעם אדעלפי קאָלעדזש.

אינם יאָר 1931, האָט זי חתונה געהאט מיט דר. לואיס נייטענסאָן. ער איז א בארימטער דאָקטאָר מיט א וויים־פארצווייגטער פראקטיס. איז פארבונדן מיט די בעלטע האָספיטעלער. גיט אָפּ א גרויסן טייל פון זיין מעדיצין־פראקטיק אומזיסט פאר אָרעמע־לייט, הגם ער איז זייער א הויך־באצאָלטער דאָקטאָר. ער העלפט זיין פרוי אין אירע טשאריטיס און קהלשע זאכן. די נייטענסאָנס האָבן איין יינגל און איין מיידל. זיי באלאנגן אויך צו א קאָנסערוואטיוון טעמפל.

די מוזינקע אין דער משפחה הייסט מינדל — מיני. זי איז געבאָרן אינם יאָר 1909. זי איז זייער א שיינע. זי קוקט אויס א סך יונגער ווי זי איז. איז א קאָפּיע פונם טאטן. זי האָט א שיין, ווייך, קולטורעל קול ווען זי רעדט. הגם אלע 5 קינדער זיינען היי־געבאָרענע שיינט די יונגסטע צו זיין די אמעריקאנסטע פון אלע. זי איז תמיד פארנומען מיט אלערליי יידישע זאכן און אינסטיטוציעס. זי האָט אן אויסערגעווויינלאכן זכרון און הגם זי איז די יונגסטע קאָן זי שעהנווייז דער־ציילן אלערליי מעשות פון די עלטערן, און פון דער גאנצער משפחה. יעדער מיטגליד פון דער פאמיליע איז ביי

ד״ר לואיס נייטענסאָן

אלע אייניקלאך, די יונגערע און עלטערע, ווערן דערצויגן אינם יידיש־נאציאָנאלן און רעליגיעזן גייסט. זיי גייען, אָדער זיינען געגאנגן, אין סאנדעי־סקול און אין יידישע חדרים. די עלטערן זייערע האָבן זיך באמיט און באזאָרגט אז די קינדער זאָלן זיין גוטע יידן, אז זיי זאָלן, חלילה, ניט פארשעמען דעם גרויסן נאָמען פון זייער בארימטן זיידען, אברהם.

און מען קאָן אויך ניט צופיל באטאָנען דעם פאקט אז אלע אברהמס קינדער גייען אין זיינע דרכים, אז זיי האָבן פון זייער טאטן געירשנט די גוטע מידות און מעלות וואָס זיי באזיצן. זיי זיינען שטאָלץ מיט זייער יידישקייט, געבן זיך אָפּ מיט צדקה, כלל־טעטיקייטן און יידיש־נאציאָנאלע באוועגונגן. האלטן זיך זייער באשיידן. זייער עשירות האָט זיי דעם קאָפּ ניט פארדרייט. זייער פאָטערס נאָמען איז ביי זיי אלע זייער טייער און זיי פירן זיך אזוי ווי ער וואָלט פון זיי געוואָלט.

ווען די קינדער זיינען אונטערגעוואקסן האָט אברהם זיך גענומען זאָרגן וועגן זייער תכלית. ער האָט זייער געגארט זיי אריינצונעמען מיט זיך אינם געשעפט. אָבער צוליב אסך סיבות איז דאָס ניט געווען מעגלאך. ער האָט דאריבער באשלאָסן צו עפענען פאר זיינע קינדער אן אייגן פאפיר געשעפט. אין 1926 האָט ער אָפּגעקויפט א קליינע פאפיר מיל אין לענדזדאון, פענסילווייניע. די מיל האָט געמאכט טישו־פייפער פאר אלערליי ארטיקלען און זאכן. פאר דעם צוועק האָבן זיי אָרגאניזירט „די מייזער פייפער מילס" טאקע אין לענדזדאון. די קאָמפאני האָט פארקויפט אלערליי טישוס און טישו זאכן. מיט דער נייער קאָמפאני האָבן זיך אָפּגעגעבן די ברידער דזשעק און דזשאָו, און אין 1927 אויך דער צוקונפטיקער איידעם, סעם לאפין. ביל איז נאָך דעמאָלט געווען אין קאָלעדזש און מיני צו יונג.

אין א שטיקל צייט ארום האָבן די דריי פארטנערס איינגעשטימט אז די האָסאָן קאָמפאני זאָל אריינגענומען אין זון פון יעדן פון זיי שותפים. פערטיג האָט אריינגענומען זיין עלטערן בחור, אייזענבערג זיין זון און אברהמס האָט געזאָלט זיין דער יונגסטער זון — ביל. דאָס איז געווען ניט מער ווי א שטעלע, — קיינער פון זיי האָט קיין חלק אין געשעפט ניט געקראָגן. דער מזל איז געפאלן אויף בילן דערפאר וואָס די אנדערע האָבן שוין געהאט זייער אייגן „מייזער פייפער מילס". וואָלט מען דאָך געקאָנט מיינען אז ביל האָט זיך אָנגעכאפט אין דער געלעגנהייט. ניין — פונקט קאפויר. ביל האָט בעסער געוואָלט ווערן א לאָיער, ענדיקן זיין שטודיאום. בקצור, דער טאטע און דער זון זיינען געפאלן אויף א פלאן, ווי ספירט זיך ביי יידן: בוררים, ארביטריישאן, זיך פארלאָזן אויף מענטשן! פארן ארביטרייטאָר האָבן זיי איינגעשטימט אויף פראָפעסאָר קארל לואוועלין, בילס פראָפעסאָר פון

געזעץ אין קאָלאָמביע אוניווערזיטעט. נאָכדעם ווי ער האָט אויסגעהערט די ארגומענטן פון ביידע צדדים האָט דער פּראָפעסאָר געפּסקנט אז דער 22־יעריקער ביל זאָל אויפגעבן זיין געזעץ־שטודיאום און אריינטרעטן אין דער האדסאָן קאָמפּאני. און אזוי איז עס געבליבן.

אָבער צי מיט די זין צי אָן די זין, סאיז געווען קלאָר אז דער שותפות וועט לאנג ניט אָנהאלטן. סזיינען געווען אסך סיבות, איבערהויפּט דאָס וואָס אברהם האָט געוואָלט האָבן אלע זיינע קינדער מיט זיך אין געשעפט. דער גרויסער קריזיס פונם יאָר 1929, האָט אויך מיטגעטראָגן צו דער צוטיילונג. דאָס האָט ענדליך פאסירט אינם יאָר 1930.

אָבער ווי אזוי צוטיילט מען זיך? די קאָמפּאני איז געווען גרויס, פארצווייגט און צושפּרייט. האָט אברהם אויסגעארבעט א פּלאן וואָס אלע האָבן צוגעגעבן איז געווען פול מיט יושר און מענטשלאכקייט.

דאָס געשעפט האָט, אין א ברייטן זין, געקאָנט איינגעטיילט ווערן אין דריי כּמעט גלייכע חלקים: 1) די געבידע, די 2־שטאָקיקע בילדינג וואו אלע געשעפטן זיינען אָנגעפירט געווארן; 2) די עקוויטייבל בעג קאָמפּאני, וואָס האָט זיך ארויסגעוויזן אפילו מער דערפאָלגרייך ווי די עלטער־קאָמפּאני, די האדסאָן, און 3) די האדסאָן בעג קאָמפּאני און די מיל אין בעלאוז פאָלס. האָט אברהם פאָרגעלייגט אז די אנדערע צווייי פּארטנערס קאָנען זיך אויסגלייכן צווישן זיך, וואָס זיי ווילן, וועלכן חלק זיי געפעלט. ער וועט נעמען פאר זיך דער דריטער טייל וואָס זיי וועלן איבערלאָזן. די פּראגע פון קליינע דיפערענצן און פון גרייט געלט האָט קיין גרויסע ראָלע ניט געשפּילט. נו, האָט זיך פערטיג געגומען די געבידע. אייזענבערג האָט פאר זיך אויסגעקליבן די עקוויטייבל קאָמפּאני, און האָט מיטגענומען ראָיענפעלדן. די האדסאָן און די מיל זיינען געבליבן ביי אברהמן.

און אזוי איז מען זיך צוגאנגען.

זייער א גרויסן אייגפלוס אויף אברהמן האָט געהאט זיין צווייטע פרוי, חוה, מיט וועמען ער האָט חתונה געהאט אינם יאָר 1931. זי איז געבאָרן געווארן אין יאסי, רומעניע, אינם יאָר 1880 — חוה בת צבי־הירש שווארץ. ווען זי האָט חתונה געהאט מיט אברהמן (נאָכדעם ווי איר ערשטער מאן איז געשטאָרבן), האָט זי געהייסן מרס. חוה דימאנטשטיין. זי האָט געהאט אירע אייגענע קינדער, פיר טעכטער און זון. איין טאָכטער אירע איז מיט 10 יאָר צוריק געשטאָרבן. איר יונגסטע טאָכטער, סיעל, האָט, אינם יאָר 1928, חתונה געהאט מיט דזשאָזע

מאזערן. סלייגט זיך אויפן שכל, אז אָט דער שידוך צווישן די קינדער האָט אפשר געפירט צו דער חתונה צווישן די עלטערן.

חוה איז זייער א ליבע, א באגאבטע פרוי און קומט פון גאָר א שיינער משפחה. איר טאטע איז געווען א גרינדער פון דער מנורה האום, א בויער פון דער בארימטער יאסער שול אויף ריווינגטאן סטריט. זי איז ביזן היינטיקן טאָג א גרויסע אשת צדקה. זי האָט זיך תמיד אינטערעסירט מיט אברהמס צדקה און אנדערע טעטיקייטן. זי איז זייער א סימפאטישע. דאָס גוטסקייט ליגט איר אויפן פנים. די האָשטער, למשל, האלטן חוהן ווי אן אייגענע לאנדספרוי. זיי האָבן איר נייגעריק און מיט ליבע אדאָפטירט. זי האָט אברהמן תמיד דערמוטיקט אין זיין שטיצע און הילף פאר האָשט און פאר האָשטער אומעטום. צוויי מאָל, אין די דרייסיקער יאָרן, איז זי מיט אים מיטגעפאָרן קיין האָשט, און האָט זיך איינגעבאקן אין די הערצער פון אלע האָשטער. זיי האָבן פאר איר גרויס דרך-ארץ און ליבע.

זי איז געווען ווי אן אייגענע מאמע צו אברהמס קינדער — הגם זיי זיינען שוין אלע געווען דערוואקסענע מענטשן ווען זייער טאטע האָט צום צווייטן מאָל חתונה געהאט. זיי אלע רעדן פון חוהן, מיטן גרעסטן רעספעקט, אָפשיי, ליבע און איבערגעגעבנהייט. זיי וויסן זייער גוט אז אין די 22 יאָר וואָס זי האָט מיט זייער טאטן געלעבט איז זי פאר אים געווען א גרויסע שטיצע, האָט זיך פאר אים תמיד געזאָרגט, האָט אים אסך מיטגעהאָלפן און איז געווען די אמתע אשת-חיל. די קינדער האָבן זיך זייער געפרייט וואָס זי האָט אזויפיל יאָרן פארזיסט זייער טאטנס לעבן און אים אריסגעהאָלפן ווען ער האָט זיך אין איר געוויטיקט, איבערהויפט די לעצטע צען יאָר פון זיין לעבן.

6. א נייע עפאָכע

איצט האָט אברהם מאזער אָנגעהויבן פרייער אָפצואָטעמען. ענדלאך האָט ער זיך אין געשעפט צוזאמענגעבונדן מיט די קינדער זיינע. סאיז אמת אז דאָס איז ניט געווען זייער קיין פריילאך יאָר. דאָס איז געווען פובקט אינם ברען פון דער גרויסער אמעריקאנער דעפרעסיע, פונם שרעקלאכן עקאָנאָמישן קריזיס וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס פריהערדיק יאָר. די געשעפטן זיינען צום אָנהויב, און די יאָרן 1930, 1931 און 1932, ניט געגאנגן זייער גוט. די פאפיר מיל אין בעלאוז פאָלס האָט זיך אפילו געשלאָסן אויף זעקס חדשים. אָבער אבוהם איז געווען צופרידן. ער האָט געהאט גלויבן אזוי ווי פון תמיד אָן. ער האָט געהאָפט

אז די צייטן וועלן ווערן בעסער. אָבער די הויפט שמחה זיינע איז געלעגן אין דעם ווָאס ער איז געווען געשעפטלאך צוזאמען מיט זיינע קינדער און אז מיט זיי וועט ער שוין, ווי סאיז, אויסהאמערן א תכלית און א צוקונפט.

יאָ, מיטן יאָר 1930 הויבט זיך אָן א נייַ און זייער וויכטיק קאפיטל פאר די מאזערס. באלד ווי ער האָט זיך צוטיילט מיט די שותפים האָט אברהם אָרגאניזירט א נייַע קאָמפאני, די איצטיקע „האדסאָן פאַלפ ענד פייפער קאָרפאָריישאן". ער האָט אריינגענומען אינם געשעפט אלע זיינע פינף קינדער און אויך זיין צווילינג־ברודער מאירן. אין צווּיי יאָר ארום האָט מאיר באשלאָסן זיך אין גאנצן צוריקצוציִען פון געשעפטן, צו „רעטיירן". האָט ער פארקויפט זיין חלק, 14%, צו אברהם, און האָט מיטן געלט ווָאס ער האָט געקראָגן געהאָפט אויסצולעבן זיינע יאָרן רוהיק. אָבער אין אנדערהאלבן יאָר ארום, בכדי צו העלפן זיינע קינדער, האָט ער געעפנט א פייפער דזשאָבערס געשעפט אין מודאָס, קאנעקטיקאָט.

די האדסאָן קאָמפאני האָט זיך גענומען צו פראָדוצירן אלערליי פאפיר ארטיקלען. זיי האָבן איצט געהאט צווּיי פייפער מילס, איינע אין בעלאָוו פאָלס און די צווייטע אין לענדזדאון. דער טאטע און די קינדער האָבן אריינגעלייגט זייער גאנצע ענערגיע אין דער נייער קאָמפאני. אין פינף יאָר ארום האָבן זיין אָפגע־קויפט נאָך א פייפער מיל, די קענעבעק פאלפ ענד פייפער קאָמפאני. אין אוגאָסטא, מעין. צען יאָר שפעטער, אינם יאָר 1945, האָבן זיי אויפגעבויט א שפּאָגל נייַע פייפער מיל, די גרעסטע פון אלע, אין מַאלַאטקא, פלאָרידא. ערשט פאראיאָרן (1955) האָט די האדסאָן איבערגענומען די העמאנד בעג ענד פייפער קאָמפאני ווָאס מאנופאקטורט גראָבע און שטארקע פאפירענע זעק אין צווּיי פלענטס, אין פיין־בלאָף, ארקענסאָ און אין וועלסבורג, וועסט־ווירדזשיניע.

די האדסאָן קאָרפאָריישאָן איז געווָארן דער הויפט פארקויף־צענטער פון אלע זייערע מילס. מאנופאקטורט און פארקויפט האָט מען אויפן גרעסטן מַאסשטאב, אין די צענדליקער מיליאָנען א יאָר: פייפער בעפקינס, פאפירענע האנטוכער, טישוס פאר אלערליי צוועקן, כל־מינים זעק פאר פארמערס, באָקסעס פאר אנדערע געשעפטן, פאפירענע קאָפּס צום טרינקען, פאפירענע טעלער, קאָנטיינערס פאר מילך און אנדערע טרינקווארגן, נאָזטיכלאך, איינוויקל פאפיר, גאָם פייפער און צענדליקער אנדערע ארטיקלן און זאכן ווָאס ווערן געמאכט פון פאפיר. די קאָמפאני און אירע פראָדוקטן זיינען געווָארן בארימט איבער גאנץ אמעריקע און קאנאדא. אין די סטאָרס, אין די געשעפטן איבער גאנץ אמעריקע, פארקויפן זיך די פאפיר און אנדערע פראָדוקטן פון דער האדסאָן קאָרפאָריישן. די גרעסטע

טשעין־ (סהייסט, קייט־) גראָסערי סטאָרס איבערן לאנד — אטלאנטיק ענד פאסיפיק, אמעריקאן, באהאק, קאָלאָניעל, סעיפוועי, פוירסט נעשאָנעל, פוד פּעיר, דזשייענט, גרענד־יוניאן און אלע אנדערע, פארקויפן האדסאָן ארטיקלן. פון די איינצעלנע, קלענערע, סטאָרס איז שוין אָפּגערעט. אין די דעפּאָרטמענט סטאָרס, פארם־סטאָרס, אין די שטעט און שטעטלאך אין אמעריקע פארקויפן זיך האדסאָן זאכן. מהערט דעם נאָמען, האדסאָן, אויף די גרעסטע אמעריקאנער ראדיאָס און טעלעוויזשאָן סטיישאָנס. אין געוויסע פּראָדוקטן, נעפּקינס און גאם־פייפער, למשל, איז האדסאָן די ערשטע איבער גאנץ אמעריקע. איין סאָרט פאפיר פּראָדוצירט נאָך איצט ניט די האדסאָן קאָרפּאָריישאָן. דאָס איז „ניוספּרינט", סהייסט פאפיר צו דרוקן צייטונגן. אָבער אינם פאפיר מארק רעט מען אז אין גיכן וועלן זיי מאנופאקטורן אזא פאפיר אויך. סהאלט ניט ווייט, אזוי שרייבן די „טרייד" פייפערס, אז די קאָמפּאני זאָל אָרגאניזירן א נייע אונטערנעמונג פאר „ניוספּרינט". סהערט זיך אויפן פאפיר־מארק אז אָט די אונטערנעמונג וועט אפשר באטרעפן אן ערך פון 25 מיליאָן דאָלאר.

דער ניויאָרקער אָפּיס פארנעמט צוויי פלאָרס אין דער שיינער געביידע אויף מעדיסאן עוועניו. (צוערשט זיינען זיי געווען אויף בליקער סטריט, שפּעטער אויף דער 42־טער גאס, נאָכדעם אויף פארק עוועניו). בעת די קאָמפּאני האָט אויסגעבויט איר מיל אין פאלאטקא, האָט זי פארדונגן איר מיל אין לענדזדאון. דאָס איז שוין געווען צו קליין פאר אזא גרויסע פירמע זיך צו פארנעמען. אינם יאָר 1946 האָט די קאָרפּאָריישאן ארויסגעלאָזן אקציעס, פרעפוירד סטאָק, אינם יאָר 1951 האָט זי אויך ארויסגעלאָזן קאמאָן סטאָק. ביים איצטיקן מאָמענט האָט די פאמיליע פארהאלטן פאר זיך ארום צוויי־דריטל פון אלע אקציעס. דער פּרייז פון דעם קאמאָן־סטאָק איז אין די לעצטע פינף יאָר פארדאָפּלט געוואָרן. די אָנגעשטעלטע האָבן גערן אויך געקויפט די אקציעס פון דער האדסאָן. דאָס ווערט פון דעם סטאָק וואָס די אנגעשטעלטע האָבן געקויפט באטרעפט איצט ארום דריי־פערטל מיליאָן דאָלאר.

סאיז א ווערטעלע אויסצורעדן אז די האדסאָן איז צווישן די דערפאָלגרייכסטע פאפיר קאָמפּאניס אין אמעריקע. דאָ, אינם רייכסטן לאנד אויף דער וועלט, דאָ, וואו מרעדט פון מיליאָנען אזוי ווי אמאָל פון גריוועניעס אין האָשט, דאָ, וואו מאיז צוגעוואוינט, איבערהויפט די רעגירונג, זיך צו וואַרפן מיט ביליאָנען, דאָ, וואו אלץ ווערט געפּירט אויפן „גרעסטן, קאָלאָסאלסטן, פענאָמענאלסטן" מאסשטאב און אופן, דאָ, וואו קאָנקורענץ אוז ביזנעס ווערט אָנגעפּירט צווישן ריזן אוז גיגאנטן —

ר׳ אברהם מאזער און זיינע דריי זין:
ביל, דזשעק און דזשאו

דאָ איז ניט אזוי גרינג זיך אַרויפצודראפן צום סאמע שפּיץ, איבערהויפּט נאָך פּאר א „פּרעמדן", פּאר א יידן. אָבער דאָס האָט פּאָרט דערווייזן אונזער האָשטער יונגל, מיט דער הילף פון זיינע פּעהיקע, אמעריקאנער־געבאָרענע, קינדער.

אינם יאָר 1932 האָט דער טאטע באשלאָסן אוועקצושיינקען כמעט די גאנצע קאָמפּאני צו די 5 קינדער זיינע. זאָלן זיי זיך, מיט אים אלס עצה־געבער, אָנגיין מיט די געשעפטן. פּאר זיך אליין האָט ער פּארהאלטן בלויז 10 פּראָצענט; די איבעריקע 90 פּראָצענט האָט ער פּארטיילט אויף 5 גלייכע חלקים — 18 פּראָצענט צו יעדן איינעם פון זיינע קינדער. דאָס געשעפט האָט זיך אָבער ניט געירט אָנעם טאטן, אי צוליב רעספּעקט טראדיציע און אויך פונעם פּראקטישן שטאנדפּונקט. דאָס האָט אויך אזוי אָנגעהאלטן אפילו נאָכן יאָר 1941, ווען אברהם האָט אפילו זיין

קליינעם חלק, די 10 פּראָצענט, אוועקגעשיינקט צו דער „אברהם מייזער פּעמילי פּאָנד קאָרפּאָריישן". אָט די קאָמפּאני איז געשאפן געוואָרן מיטן אויסשליסליכן צוועק (ווי ספּירט זיך צווישן די רייכסטע משפחות אין אמעריקע) צו צוטיילן צדקה פּאר דער פּאמיליע. יאָ, הגם אברהם האָט שוין גאָרניט פּארמאָגט אין דער האדסאָן, און אפילו נאָכדעם וועָן דער אומגליק האָט געטראָפן וועָן דער פּאראליז־אָנפאל האָט פּאסירט אין 1943, און וואָס איז פון יאָר צו יאָר ערגער געוואָרן, אפילו דעמאָלט האָבן זיך די קינדער יעדן טאָג באראָטן מיטן טאטן, און ער האָט ביזן לעצטן טאָג אָנגעהאלטן זיין אמט אלס פּרעזידענט פון דער קאָרפּאָריישאן. ער האָט זיך כמעט ביזן לעצטן טאָג פּאראינטערעסירט מיט דער קאָמפּאני, איבערהויפּט און מערסטנס מיט אלע אירע פּארצווייגטע און גרויסע צדקה טעטיקייטן. די פּראגע פון צדקה איז געווען די ערשטע ביי אברהמן.

אזויווי די קינדער זיינען געווען מיט הארץ און לעבן איבערגעגעבן זייער טאטן, צו וועמען זיי האָבן תמיד געהערט און זיך באנומען מיטן גרעסטן יראת־הכבוד, אזוי זיינען זיי אויך געטריי און צוגעבונדן איינער צום צווייטן. נאטירלאך זיינען זיי אלע איבערגעגעבן מיט אלע זייערע כוחות צו דער קאָמפּאני. יעדערער פון זיי טוט זיך זיין פליכט צו דער האדסאָן, ווי ער פּארשטייט עס און לויט זיינע פּעהיקייטן. יעדערער האָט זיך דאָרט זיין אייגענעם אָפּיס און זיין סעקרעטאר (חוץ דער שוואָגער, דר. נייטענסאָן, וואָס איז פּארנומען מיט זיין פּארבריטער מעדיצי־נישער פּראקטיס). יעדערער האָט זיך זיין אָפּיציעלן אמט אין דער „האדסאָן פּאלפּ ענד פּייפּער קאָרפּאָריישן". אלע פינף — די דריי ברידער און די צוויי אידעמס — פּאָרמירן דעם דירעקטאָרן־ראט. היינטיקס יאָר איז דזשעק דער טשערמאן פונם ראט, ביל איז דער פּרעזידענט פון דער קאָמפּאני, דזשאו דער טרעזשורער און לאפין דער סעקרעטאר. די קאָמפּאני האָט אויך זיבן וויס־פּרעזידענטן און אנדערע באאמטע.

יעדער איינער פון זיי האָט זיך זיינע אָנגעצייכענטע פליכטן מיט וועלכע ער גיט זיך אָפּ פּארן וואויל־און־בעסטן פון דער קאָרפּאָריישאן. ביי יעדן פון זיי איז די קאָמפּאני ליב און טייער. יעדערער פון זיי באנוצט זיך מיט אלע זיינע פּעהיקייטן צו פּארגרעסערן און פּארבעסערן די געשעפטן. אז זיי זיינען דארויף פּעהיק, האָבן דאָך באוויזן די רעזולטאטן פונם גרויסן וואוקס פון דער האדסאָן. ביי די מאזערס איז עס ניט סתם א קאָרפּאָריישאן ביי וועמען זיי ארבעטן אָדער וואו זיי זיינען באאמטע. דאָס איז דאָך זייער אייגן קינד, דאָס האָבן זיי דאָך, מיטן טאטן, געשאפן. דערפּאר נוצן זיי אויס, יעדערער פון זיי, אלץ וואָס זיי באזיצן,

צו האלטן די האדסאָן פאלפ ענד פייפער קאָרפאָריישאן אויפן גרויסן שטאב וואו זי געפינט זיך. זיי בראָטן זיך זייער אָפט איבער פראָבלעמען וואָס קומען פאָר יעדן טאָג. זיי ארבעטן אמאָל אליין, אמאָל אין צווייען, אמאָל אלע צוזאמען, אָבער תמיד און אלץ מיטן אינציקן צוועק צו מאכן די קאָמפּאני — זייער קאָנסומער — וואָס גרעסער און שטארקער.

סוואָלט פארנומען צופיל פּלאץ ריכטיק אָנצוגעבן די אלע פינאנציעלע און געשעפטסזייטן פון דער האדסאָן פאלפ ענד פייפער קאָרפאָריישאן. אָט די אלע פאזן זיינען אזוי פארצווייגט און ספעציאליזירט אז פארן דורכשניטלאכן מענטשן זיינען זיי צו טרוקן און אומאינטערעסאנט און בכלל בין איך בּיי זיך ניט זיכער צי איך בין בכוח אלעס ריכטיק ארויסצוגעבן. אָבער סאיז דאָ כדאי בלויז אָנצודייטן עטלאכע ציפערן און פארגלייכונגן.

די קאָרפאָריישאן האָט, אין רונדע ציפערן, פארקויפט אירע פּראָדוקטן

דורכן יאָר 1945 אויף 6,378,000 דאָלאר

דורכן יאָר 1950 אויף 22,783,000 דאָלאר

דורכן יאָר 1955 אויף 44,372,000 דאָלאר

די האדסאָן קאָרפאָריישאן האלט ניט פון ארויסגעבן אָפשאצונגן און ציפערן וואָס שפעטער וועט זיין, אָבער לויט די באריכטן אין די פאפיר־טרייד זשורנאלן קאָן מען דערווארטן אז היינטיקס יאָר, 1956, זאָל דער פארקויף שטייגן ביז 55 מיליאָן דאָלאר; אז אויפן יאָר 1957 גרייט מען זיך צו פארקויפן אן ערך פון 70 מיליאָן דאָלאר. די זעלבע טרייד זשורנאלן זאָגן נבּיאות אז אינם יאָר 1960 זאָל דער פארקויף פון דער קאָרפאָריישאן דערגרייכן די גאנצע 100 מיליאָן דאָלאר. דאָס וווייזט אז אין 10 יאָר, צווישן 1945 און 1955, האָט זיך דער פארקויף בּאַרכפּלט כמעט ניין מאָל און אז אין די 5 יאָר, צווישן 1955 און 1960 — קאָן מען דערווארטן אז דער פארקויף פון דער קאמפּאני זאָל מער ווי פארדאָפּלט ווערן.

לאָמיר, למשל, מאכן א פארגלייך מיט „גראָס אינקאם", דאָס מיינט דער איינקונפט, די הכנסה, דער רווח, בעפאָר דעם אָפּצאָל פון רעגירונגס־שטייער (טעקסעס):

אינם יאָר 1945 איז דער איינקונפט געווען 605,000 דאָלאר

אינם יאָר 1950 איז דער איינקונפט געווען 2,952,000 דאָלאר

אינם יאָר 1955 איז דער איינקונפט געווען 4,753,000 דאָלאר

פון די אויבערשטע ציפערן, נעמט זיך די רעגירונג אָפּ איר שטייער — טעקסעס — יעדן יאָר און ערך פון א העלפט אָדער מער.

אויף אזא גרויסע פירמע ווי די האדסאָן איז ניט זייער גרינג אָנצואווייזן דעם „ריינעם" — נעט — פארמעגן צוליב אלערליי טעמים. סוועגדט זיך ווי מקומט דארויף. אָבער מען קאָן זאָגן, אויסלאָזנדיק אלע פארפלאָנטערטע ציפערן און חשבונות, אז דער ריינער באזיץ אין פארמעגן פון דער קאָרפאָריישן איז מער פון 40 מיליאָן דאָלאר.

די קאָמפאני וועט היינטיקס יאָר פראָדוצירן מער ווי 200.000 טאָן פאפיר. דאָס באטרעפט אן ערך פון אריבער 400 מיליאָן אמעריקאנער פונט. דאָס האָלץ לאנד — וואודלענד — (פאפיר ווערט געמאכט פון האָלץ) — וואָס די קאמפאני פארמאָגט באשטייט פון 450 טויזנט אקערלאנד. אחוץ די 55—60 טויזנט אקער־ לאנד אויף וואָס די האדסאָן האָט ליסעס אויף 40 ביז 60 יאָר און אן ערך 100 טויזנט אקערלאנד אויף וועלכע זי האָט „סטאמפעדזש־רייטס", סהייסט דאָס רעכט אויסצוהאקן די בוימער און דאָס האָלץ פארנוצן אויף פאפיר־מאכן. די קאָמפאני באשעפטיקט ארום 3300 אָנגעשטעלטע; די גרעסטע צאָל פון זיי זיינען פאמיליען־ מענטשן.

סהאָט זיך קיינמאָל ניט געחלומט אברהם מאזערן וועז ער האָט פארלאָזן זיין קליין שטעטל האָשט אז ער וועט ווערן דער גרינדער און שאפער פון א קאָמפאני אין אמעריקע וואָס וועט האָבן מער הכנסה אין איין וואָך ווי גאנץ האָשט האָט דעמאָלט — סהייסט וועז ער איז אָפגעפאָרן — פארדינט אין פיר יאָר, און אזויפיל ווי גאנץ האָשט האָט פארדינט א גאנץ יאָר אין די רייכסטע, לעצטע יאָרן; אז ער וועט באשעפטיקן מער ווי 10 מאָל אזויפיל פאמיליעס ווי סהאָבן זיך געפינען אינם גאנצן שטעטל. אז זיין קאָמפאני וועט פארמאָגן אזויפיל לאנד (בא־ וואָקסן מיט בוימער) אז מוואָלט אין דעם געקאָנט אריינשטעלן 14,000 — יאָ, פערצן טויזנט — אזעלכע שטעטלאך ווי האָשט, און נאָך דערצו אריינווארפן גאנץ ראָווע.

און ווער האָט זיך עס דען יאָ געקאָנט פאָרשטעלן?

7. אָנגעשטעלטע

סאיז דאָ פריהער אָנגעווייזן געווארן אז די ארבעטער פון דער האדסאָן האָבן געקויפט אירע אקציעס אויף א באטרעף פון א דריי־פערטל מיליאָן דאָלאר. איז דאָס ניט קיין צופאל. איך האָב יאָרנלאנג געהאט גוטע געלעגנהייטן צו קענען און רעדן מיט די אנגעשטעלטע, און סאיז שווער צו געפונען ערגעצווואו אזעלכע

ארבעטער וואָס זאָלן זיין אזוי איבערגעגעבן און געטריי זייערע בעלי־הבתים. צווישן די 3300 אָנגעשטעלטע זיינען דאָ אזעלכע וואָס זיינען מיט דער קאָמפּאני פונעם ערשטן טאָג וואָס די האדסאָן האָט זיך געגרינדעט אָדער האָט איבערגענומען די פּארשידענע מילן. א היפש ביסל האָבן דאָ אָנגעפאנגן זייער ערשטן טאָג ארבעט אין קענען קיין אנדער בעל־הבית ניט. די מאזערס זיינען פון די „באָסעס" וואָס זאָגן ניט אָפּ מענטשן וואָס ארבעטן ביי זיי און, פארקערט, די וואָס ארבעטן ביי די מאזערס וועלן געוויס פון דאָרט ניט אוועקגיין, סיידן זיי מוזן. אָט די גאנצע ליבעראלע שטעלונג צו די ארבעטער שטאמט, לכתחילה, נאטירלאך פון אברהם מאזערן און פון זיין ליבעראלן, הומאניטערישן גייסט וואָס האלט דאָרט אָן ביזן היינטיקן טאָג. עפּעס פילן זיך דאָרט די אָנגעשטעלטע ווי שטיקלאך בעלי־הבתים, או זיי זאָגן „אונזער" קאמפּאני אָדער „מיין" קאמפּאני מיינען זיי עס טאקע, ממש. זיי האָבן גוט גרונט דערצו — אי גייסטיק אי פּראקטיש. די לעצטע יאָרן זיינען זיי באזיצער פון אקציעס אין דער קאָמפּאני און האָבן דערפאר נאטירלאך א שטיקל חלק אינם געשעפט, און דערמיט וואָס זיי זיינען געטריי דער קאָרפּאָריישאן, זיינען זיי אויך, אומדירעקט און ביז א געוויסער מאָס, אויך געטריי זיך אליין. ווידער מוזן מיר אין זינען האָבן דעם „רעטיירמענט פּלאן" וואָס די קאָמפּאני האָט איינגעפירט. לטובה די ארבעטער, אינם יאָר 1942. סאיז זעלטן צו געפונען אזא ליבעראלע איינפירונג אין א געשעפט פארן בענעפיט פון די אָנגעשטעלטע. אָט דער פּלאן שפּיגלט אָפּ דעם גרויסן זאָרג וואָס די קאָמפּאני האָט פאר אירע ארבעטער און פאר זייער צוקונפט. די ארבעטער צאָלן ניט אין קיין אין איינציקן סענט אינם פּלאן אריין. די קאָרפּאָריישאן צאָלט אריין אלץ. זי נעמט ארונטער יעדער יאָר 10 פּראָצענט — מעשר — פון אירע פּראָפיטן און לייגט עס אריין אינם פּלאן, וואָס רופט זיך דער „פּראָפיט־שערינג רעטיירימענט פּלאן". אן ארבעטער דארף זיין אָנגעשטעלט לכל הפּחות 10 חדשים ביי דער קאָמפּאני בכדי צו באלאנגען אוטאָמאטיש אינם פּלאן. דאָס געלט וועלט, יעדער יאָר, איינגעטיילט פּראָפּאָרציאָנאל צום קרעדיט פון יעדן אָנגעשטעלטן לויט אן אויסגעארבעטן, געלעכטן, מאטעמאטישן סיסטעם. יעדער ארבעטער האָט זיך זיין חלק אינם פּלאן, און ער וויסט אקוראט וויפיל דאָס איז. ער אָדער זי קריגט אפילו א ביכל וואו מקאָן ריכטיק פארשרייבן וואָס אים אָדער איר קומט. דאָס געלט וועלט אויסגעצאָלט צו די יעניגע וואָס ווערן אלט 65 יאָר (פרויען — 60 יאָר) אָדער צו די וואָס גייען אוועק פון דער קאָמפּאני. אויב זיי זיינען געווען באשעפטיקט 13 יאָר קריגן זיי די פולע סומע וואָס סקומט זיי לויט זייער פּראָפּאָרציע, אויב ווייניקער ווי 13 יאָר קריגן זיי 8

פּראָצענט פון וואָס סקומט זיי פּאר יעדן יאָר וואָס זיי האָבן געארבעט ביי דער קאָמפּאניי. וועלן איינער שטארבט, ווערט קראנק, אָדער אומפּעהיק צו ארבעטן, קריגט ער אָדער זיין פאמיליע זיין פולן חלק אינם פּלאן, צי ער האָט געארבעט 13 יאָר צי ווייניקער. אזוי איז עס אויך וועלן איינער פּארלאָזט די קאָמפּאניי, אפילו פּאר 13 יאָר ארבעט, צוליב גוטע און געראָטענע אורזאכן.

דאָס געלט אינם פּלאן ווערט אינוועסטירט אזוי, אז עס וואקסן און קלויבן זיך אָן די פּראָצענטן און די דיווידענדן. דער פּלאן ווערט רייכער פון יאָר צו יאָר. ער ווערט געהאלטן ווי א טראסט-פּאָנד, באזונדער אין א באנק. ביז איצט האָט זיך דאָרט אָנגעקליבן ארום זעקס מיליאָן דאָלאר. דער רעטיירמענט פּלאן זיי אחוץ וואָסערע אנדערע געווינלאכע בענעפיטס וואָס די ארבעטער קריגן.

איז עס דערפּאר קיין וואונדער ניט וואָס אלע אָנגעשטעלטע רעדן מיט גרעסטן ענטוזיאזם און רעספּעקט פון דער האדסאָן פּאלפּ ענד פּייפּער קאָרפּאָריישאָן. וועגן אברהם מאזערן איז דאָך שוין אָפּגערעט. אן אייגענעם טאטן דערמאנט מען ניט בעסער, הארציקער אָדער מיט מער געפיל, כבוד און אכטונג. זיין גוטסקייט, זיין וויכקייט, זיין איבערגעבנקייט און זיין חכמה איז פשוט לעגענדא־ריש צווישן אלע ארבעטער. ביי די עלטערע, נאטירלאך. זיי רעדן פון אים ווי פון א הייליקן. דערציילט, למשל, ראָז האָפמאן, וואָס איז אזוי שיין ווי געטריי, אז בעת איר טאטע איז, מיט יאָרן צוריק, קראנק געוואָרן און געלעגן אין האָספּיטאל, האָט אברהם איר „באפוילן" ארונטערצונעמען עטלאכע שעה פון דער ארבעט יעדן טאָג, צו באזוכן איר טאטן... עפּעס א קליניקייט, כבוד אב!

איוואָ קאָהען (איצט, מרס. קריגער) קאָן גאָרניט אויפהערן אויסצורעכענען אברהם מאזערס מעלות. אָבער זי וועט איר גאנץ לעבן ניט פארגעסן, זי און די גאנצע משפּחה אירע, וועלן איר „באָס" איז, א פּאראליזירטער, א קראנקער, א צובראָכענער „אריינגעפאלן" אויף איר חתונה, מיט א 5—6 יאָר צוריק. צו אזא כבוד האָט זיך דאָרט קיינער ניט געריכט. רעדט איר מיט אוירווינג סקלאווערן (דער לעצטער פּליט פון האָשט, וואָס איז געקומען אינם יאָר 1949), וואָלט איר געקאָנט מיינען אז די קאָמפּאני איז גאָר „זיינע", ניט די מאזערס. ער באריכט זיך, רעט מיט באגייסטערונג פונם וואוקס און דער צוקונפט פון האדסאָן. לויבט ביזן הימל אריין אלץ וואָס די קאָמפּאני פארקויפט, און גלויבט, אפשר מער ווי די מאזערס אליין, אז די קאָמפּאני וועט גאָר אין גיכן אלעמען איבערשטייגן. ער רעט מיט גרעסטן יראת־הכבוד פון די צייטן וועלן אברהם מאזער פלעגט קומען צו אים, כמעט יעדן טאָג, בעת ער איז שוין געווען קראנק, זיך נאָכצופרעגן וואָס

נשיא מדינת ישראל · הקריה

LE PRESIDENT DE L'ETAT D'ISRAEL · HAKIRYA

י"ט בניסן תשי"א

25.4.1951

אברהם מייזר היקר,

מאיר וויסגאל היה אחד מן המסובין לסדר בביתי השנה. לאחר קריאת ההגדה נשטפנו שנינו בזכרונות מימים עברו ונתגלגלה השיחה לימים הראשונים באמריקה עד ששאלתיו על אודותיך. מה מאד שמחתי לשמוע מפיו על המעשים הטובים שאתה ובני ביתך, ביחוד בנך יוסף, עושים למען מדינתנו.

שנים רבות, טובות וגם קשות, עברו על שנינו מאז ועד היום, ונזכרתי בבקורי בביתך בימי מאסף-התרומות הראשונות באמריקה ואני מתפלל ומודה על המאמצים שבימינו זכינו לראות את פריים.

אין כל טעם מיוחד שבגללו אני כותב אליך את השורות האלו, אלא זה בלבד שחשתי בצורך נפשי לשגר אליך, ידידי הותיק, מלים ספורות על מנת לאחל לך ולבני ביתך את מיטב אחולי הלבביים.

בברכה נאמנה,

חיים ויצמן.

א פאטאסטאט פון א בריוו פון פרעזידענט חיים וויצמאן צו אברהם (מאזער) מייזער

(איבערזעצט פון העברעאיש)

י״ט בניסן תשי״א

25 4.1951

טייערער אברהם מייזער,

מאיר ווייסגאל איז געווען איינער פון די מסובין ביים „סדר״ וואס איך האָב אַפּגעריכט דאָס יאָר ביי מיר אין שטוב. נאָכן אַפּזאָגן די הגדה, זיינען מיר ביידער אריין אין א טיפן שמועס וואָס האָט ארומגענומען בשותפותדיקע זכרונות פון א ווייטער פארגאנגענהייט. אזוי זיינען מיר דערגיין ביז די אמאָליקע צייטן אין אמעריקא, און דאָ, האָב איך מיר דערמאנט אין דיר. דעם גרוס וואָס כהאָב פון דיר אַפּגענומען האָט מיר באמת פארשאפן אסך פארגניגן: דאָס וואָס דו און דיין הויז־געזונט, בעזונדער דיין זון יוסף, טוען אלץ אויף פאר אונזער מדינה.

אסך יאָרן, גוטע און שלעכטע, זיינען אויף אונז ביידע אריבערגעלאָפן זינט יענע יאָרן. איך האָב זיך דערמאָנט אין מיין בעזוך ביי דיר אין הויז, אין די צייטן פון די ערשטע אליין־באשטייערונג־זאמלונגען אין אמעריקע. איך בין אין לויב־געזאנג לגבי די דערגרייכונגען מיט וועלכע מיר זיינען באגליקט געוואָרן. דאָס זיינען די רעזולטאטן פון אונזער שווערער ארבעט.

קיין שום ספעציעלע סיבות, האָבן מיר געצווינגען שרייבן צו דיר די עטלעכע שורות. בלויז א ריינער אינערליכער דראנג האָט מיר דיקטירט צו שיקן דיר, מיין אלטער ידיד, און דיין הויז־געזונט — מיינע הארציקסטע וואונטשן.

דיין איבערגעבענער,

אונטערשריפט: (—) חיים וויצמאן

סהערט זיך אין ישראל, ביי די לאנדסלייט און אויף דער גאנצער וועלט. אוירווינג קאָן עברית און יידיש. ער איז א. יאַראָנס שוואָגער וואָס געפינט זיך אין ישראל. איז אז די מאזערס ווילן עפעס וויסן פון ישראל, אז זיי דערהאלטן יידישע אָדער העברעאישע בריוו, רעדן זיי זיך אָפטמאָל דורך מיט אוירווינגן.

לעאָ שעווינס איז שוין 20 יאָר מיט דער קאָמפאני. דערציילט ער ווי אברהם פלעגט יעדן טאָג אריינקומען צו אים, איבערהויפט וועז די קאָמפאני איז געווען קלענער, סתם כאפן א שמועס, אויסגעפינען וואָס ער מאכט. וועז סאיז געווען א הייסער טאָג פלעגט אברהם פארמאכן דאָס געשעפט — „אהיים קינדערלאך, צו הייס צו ארבעטן". ער האָט איינמאָל פארבעטן אלע ארבעטער אלס זיינע געסט און פאר זיי באצאָלט צו א יונייטעד דזשואיש אפיל דינער.

קארל גרינבאום, וואָס איז שוין 35 יאָר מיט דער קאָמפאני, איז איצט ווייס־פרעזידענט, און האָט א שם אלס דער גביר צווישן די אָנגעשטעלטע. ער אליין איז אויך ניט איצט אבי־ווער. ער האָט א גרויסן נאָמען אין דער „טרייד". דערקלערט קארל אז אזא שארפן מח ווי אברהמס האָט ער אויף זיין לעבן ניט געזען. סהאָט אים, אברהמן, געווינלאך געזומען ניט לאנג אז ער זאָל קומען צום וויכטיקסטן באשלוס. אמאָל האָט ער ביי זיך אָפגעמאכט שנעל און אימפולסיוו. אָבער כמעט אלע מאָל איז זיין אָפמאך געווען ריכטיק; סהאָט זיך שטענדיק אויסגעלאָזט פונקט ווי ער האָט געפלאנעווען.

אלע אָנגעשטעלטע רעדן מיטן גרעסטן כבוד און ליבע פון די בני מאזער. זיי אלע דערמאָנען ווי פראָסט און דעמאָקראטיש די מאזערס און די איידעמס האלטן זיך, ווי גרינג סאיז פאר אלעמען צוצוקומען צו יעדן איינעם פון זיי. האָט אן ארבעטער עפעס א פראָבלעם, אפילו א ריין פריוואטען, וועט ער אָדער זי זיך בארָאטן מיט איינעם פון די „באָסעס". די טירן זיינען תמיד אָפן פאר די אָנגעשטעלטע. ביי דער האדסאָן זיינען אלע גלייך. אזא ירושה האָט דער טאטע איבערגעלאָזן, און אזוי פירן זיך זיינע קינדער. איך האָב ביי די ארבעטער, אפילו ווי אומדירעקט, געוואָלט אויסגעפונען, פון וועמען זיי האלטן מער, ווער סאיז ביי זיי מער באליבט — דזשעק, דזשאָו, ביל אָדער לאפין — אָבער סאיז מיר בשום אופן ניט געלונגן. סאיז עפעס אויסגעקומען אזויווי מזאָל פרעגן ביי א קינד וועמען סהאָט בעסער ליב — דעם טאטן אָדער דער מאמען. „וואָס הייסט, וועמען? איך האָב זיי ביידן ליב בעסער". אזוי איז ביי די וואָס ארבעטן ביי דער האדסאָן פאלפ ענד פייפער קאָרפאָריישאן.

8. צדקה

דאָס שענצטע קאפיטל אין דער געשיכטע פון אברהם מאזערן און זיין משפחה איז דאָס וואָס איז פארבונדן מיט זייער פארנעם פון טשאריטי, מיט זייערע גרויסע צדקות. דאָס הערלאכסטע דערפון איז וואָס אברהם האָט קיינמאָל דערפון ניט געוואָלט רעדן. די קינדער איצט פארשווייגן אויך דעם גאנצן ענין. „דאָס עפּעלע פאלט ניט ווייט פון בוימעלע". וויפל איך האָב ניט געטענהט מיט אברהמן און מיט די קינדער זיינע — סהאָט גאָרניט געהאָלפן. געבן — יאָ, רעדן דערפון — ניין. זיין צווישן די גרעסטע בעלי־צדקה אין דער יידישער אמעריקע, און ממלא שוין אויף דער גאנצער וועלט, דאָס יאָ; ארויסגעבן אינצעלהייטן, ציפערן, דאָס ניט. אברהם האָט געהאט עטלאכע תירוצים: „סאיז דען מיין געלט?" „איך גיב דען מיינס?" „וויפיל איך וועל אוועקגעבן, וועט מיר נאָך אלץ בלייבן מער ווי איך האָב געבראכט קיין אמעריקע". „נו וואָס מאכט מען אזא צימעס? איך האָב געלט, גיב איך, אנדערע געבן דאָס וואָס זיי האָבן. אפשר געבן די ארעמערע מער ווי איך". מיט די קינדער זיינע איז אויך דאָס אייגענע: „מיר האָבן געלט, גיבן מיר — ניטאָ פון וואָס צו מאכן א צימעס. מיר טון דאָס וואָס מיר קאָנען און האלטן פאר ריכטיק, סאיז צו אונזער וויידערווילן דערפון צו רעדן. לאָמיר בעסער שמועסן פון אנדערע זאכן". כן אמרו, אזוי האָבן געזאָגט דזשעק, דזשאָו, אנא און מיני, און אזוי אויך די אייידעמס. דער טאטע אין גן־עדן, האָט געוויס נחת פון זיינע קינדער. איך רעד מיט דזשאָון וועגן זיין טשאריטי געבן אין ער שווייגט. אָבער דעם נעקסטן פרימאָרגן לייגן איך אין דער „ניויאָרק טיימז" אז די פאמיליע האָט ערשט נעכטן געגעבן א ליאדע 300 טויזענט דאָלאר פאר דעם נייעם אייגשטיין קאָלעדזש פון דער ישיבה אוניווערזיטעט. דזשאָו האָט עס אפילו ניט דערמאָנט. צי, למשל, איך פרעג זיך נאָך ביי בילן וועגן די פארשידענע ישראל טעטיקייטן מיט וועלכע די משפחה איז פארבונדן און ער וויל ניט געבן קיין אינצעלהייטן. אין א וואָך ארום זע איך זיין בילד אין אלע יידישע און ענגלישע צייטונגן אז ביל איז אויסגעקליבן געוואָרן דער טשערמאן פון דער ניויאָרקער קאָמיטע פון דער ישראל באנד אָרגאניזאציע וואָס נעמט זיך אונטער צו שאפן 15 מיליאָן דאָלאר. מאָדנע, אָבער אינטערעסאנטע, מענטשן די מאזערס.

בלויז אויסצורעכענען די נעמען פון אלע אינסטיטוציעס און אָרגאניזאציעס וואָס זיינען געשטיצט געוואָרן פון די מאזערס וואָלט פארנומען א היפש ביסל פלאץ. איך האָב געוואָלט צוזאמענשטעלן א סאָרט סטאטיסטיק, לאָמיר זאָגן פון

דער נייער בנין פון איינשייטן קאַלעדזש פון דער ישיבה אוניווערזיטעט.

פון רעכט: **מרס. מיני נייטענסאַן — מאזער; מרס. עלעאַנאָר רוזוועלט.**

די לעצטע 5—10 יאָר. אומעגלאַך! אזוי פּאַרצוויגט און פּאַרשפּרייט זיינען זייערע טשאַריטיס. געגעבן האָבן די האַדסאָן קאָרפּאָריישאַן, די גאַנצע משפּחה און די איינצעלנע מיטגלידער פון דער פּאַמיליע. איך האָב דורך אַן אומדירעקטן קוואַל געכאַפּט א קוק אויף איין יאָר, און דאָס ניט גאָר אין גאַנצן און האָב באשלאָסן אז זייערע צדקות קאָנען נאָר אָנגענעמיכט ווערן אָבער ניט אין גאַנצן אויסגעראַכנט ווערן. זיי האָבן אויסגעטיילט געלט די יידישע און אויך די ניט־יידישע אנשטאַלטן — און מיט א ברייטער האַנט. דורך די מאַזערס זיינען געהאָלפן געוואָרן: קאָלעדזשעס אין אוניווערזיטעטן, קינדער אנשטאַלטן, דערציאונג אָרגאַניזאַציעס, סתם פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס, האָספּיטעלער און קור־ערטער, עלטער אָנשטאַלטן, יתומים פלעצער, ציוניסטישע און ישראל אָרגאַניזאַציעס, קולטורעלע, רעליגיעזע און סאָציאלע באַוועגונגן, עברית — באמעריקע — — — און וואָס און ווער דען ניט? זיי האָבן געשטיצט די ישיבות: רמבם, אוהל משה, חזן תורה, ליובאַווטשער און אנדערע; די אוניווערזיטעטן: ישיבה, בר־אילן און דער ישראל־העברעישער, בראַנדיין, ניויאָרק, אדלעלפי קאָלעדזש און דער יידישער טעאָלאָגישער סעמינאר; יונייטעד דזשואיש אפּיעל, פּעדערעציע פון יידישע פילאַנטראָפּיעס, פּאַראייניגטער הייאס און דזשואיש דעפענס אפּיעל; יידישער נאציאָנאל פּאָנד, הדסה, ישראל אינסטיטוציעס, טעכניאָן און וויצמן אינסטוט; הסתדרות עברית און בצרון; די האָספּיטעלער: מאימאנאדעס, בית דוד, דענווער און דזשואיש מעמאָריעל; דזשואיש אינפאָרמיישאָן ביורא און, נאטירלאך, די האַשטער סאָסייעטי; די אלגעמיינע אמעריקאנער אינסטיטוציעס: ניו־יאָרק האַרט אסאָסיאיישאן, רויטער קרייץ, מאסקאלאר דיסאַנטראָפּי אסאָסיאיישאן,

דזשעק מאזער אין א באזוך אין ישראל — אפריל, 1949.

רעכטס: **דזשעק מאזער**; לינקס: **הרב מאיר בר־אילן ז"ל**; אינמיטן: **חונע דער באוואוסטער. (א שטענדיקער בן־בית ביי די מאזערס).**

קענסער אסאסיאיישאן, יוניטעד סיריבראל פאלסי, נעשאנעל פאונדיישאן פאר אינפענטיל פאראליסיס אין די סעלווייישאן ארמיי — אט די אין אסך אנדערע. סאיז פשוט אימפעגלאך זיי אלע דא אויסצורעכענען. אלע קינדער און די איידעמס זיינען באאמטע אין פארשידענע אינסטיטוציעס דא און דארט: דער פרעזידענט, די וויס־פרעזידענטין, דער טרעזשורער, די רירעקטארין כמעט נישטא קיין אייכטיקע ארגאניזאציע וואו א מאזערס נאמען זאל דארט ניט זיין צווישן די טוער און באאמטע.

אלע געלדער, אי פאר דער קאמפאני, אי פאר דער משפחה, אי פאר די קינדער, ווערן געגעבן דורך דעם „אברהם מיזער פעמילי פאנד קארפארייישאן" וואס איז, ווי סאיז שוין אנגעווויזן געווארן, געגרינדעט געווארן אינם יאר 1941 אויסשליסלאך פאר צדקה צוועקן. אברהם האט אלע זיינע אקציעס אין דער האדסאן קאמפאני אוועקגעשיינקט אט דעם צדקה פאנד. די קאמפאני לייגט צו יעדן יאר 5 פראצענט פון די „גראס פראפיטס", אין די ברידער און שוועסטער לייגן צו יעדען יאר

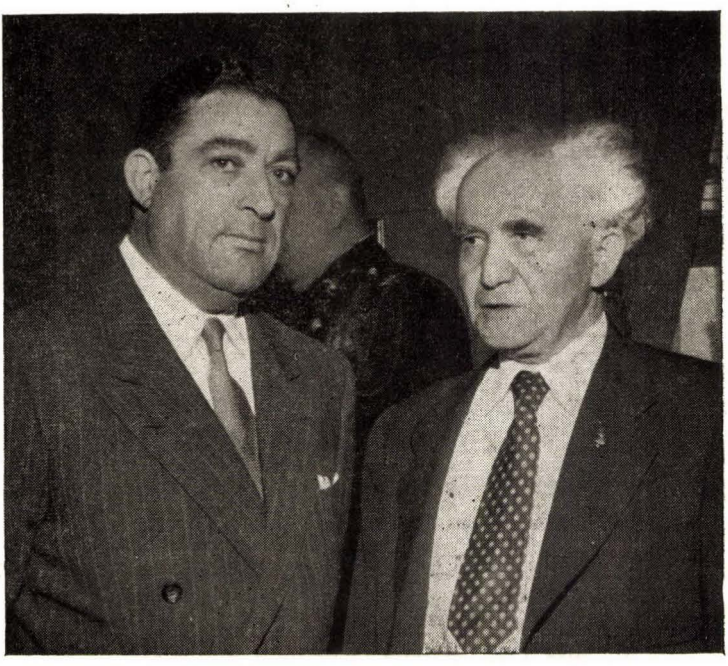
מר. משה שרת, ישראל אויסערן־מיניסטער, דערלאנגט ר׳ אברהם און מרס. חוה מאזער, א קבלה אויף א האלבן מיליאן דאלאר . . .

פון זייערע אייגענע אקציעס און געלדער. אצינדערט באטרעפן די אקציעס און די געלדער אינם פאַנד א קארגע פיר מיליאָן דאָלאר. די סומע וועלט גרעסער און קלענער לויט ווי סוועלט אויסגעצאָלט און לויט ווי סקומט אריין. אָבער יעדער אינציקע צדקה און ביישטייערונג קומט פון אָט דעם צדקה פאַנד, צי פאר דער האדסאָן קאָמפאני, צי פאר דער מאזער משפחה, צי פאר די אייַנצעלנע מיטגלידער פון דער פאמיליע.

אָנגעפאנגן געבן האָט אברהם נאָך אינם יאָר 1920, און די נדבות האָבן געהאלטן אין שטייגן פון יאָר צו יאָר: אין די 20־ער יאָרן האָבן זיין געגעבן אין די טויזענטער; אין די 30־ער אין די צענדליק־טויזענטער; אין די ערשטע 40־ער אין די 50—60 טויזענטער; אין די שפעטערדיקע 40־ער און אין די 50־ער אין די הונדערטער־טויזענטער. אינם יאָר 1949 האָט די משפחה געגעבן א האלבן מיליאָן דאָלאר פארן יונייטעד־דזשואיש אפיעל, און דאָס האָט געשאפן א גרויסער סענזאציע אין צדקה קרייזן איבער גאנץ אמעריקע, און אויך גרויסע סומען פאר אנדערע אינסטיטוציעס. אין די אנדערע יאָרן, צווישן 1945 און שפעטער, האָבן זיי געגעבן 200 טויזענט א פערטל מיליאָן, 300 טויזענט פארן יונייטעד דזשואיש אפיעל. וויפיל האָט זייער צדקה באטראָפן, אלץ צוזאמען, לאָמיר זאָגן, די לעצטע צען יאָר? וועט קאָן עס אָפשאצן אקוראטנע? די מאזערס אליין ווייסן עס אפשר ניט, און אויב זיי ווייסן, ווילן זיי ניט רעדן דערפון. אָבער איך האלט אז סוועט ניט זיין קיין טעות צו שאצן זייערע צדקות אין די לעצטע צען יאָר צווישן 5 און 8 מיליאָן דאָלאר; איין יאָר מער, אן אנדער יאָר ווייניקער.

איך האָב דאָס פארמעגן פון דער מאזער פאמיליע, פון די אייַנצעלנע מיטגלידער, געוויס ניט געציילט. סוועט אָבער ניט זיין קיין גוזמא צוצולייגן אז אלץ וואָס די מאזערס האָבן ביז איצט אוועקגעשיינקט, זינטן יאָר 1920, איז אפשר ניט ווייט פון דעם וואָס איז זיי פארבליבן.

ניט נאָר געבן די מאזערס אליין נור זיי גייען, ווי דער טאטע זייער פלעגט טון „בעטלען" ביי אנדערע פאר צדקה. אזוי־ארום האָבן זיי געשאפן אסך מיליאָנען פאר טשאריטי אינסטיטוציעס און אנדערע נויטיקע צוועקן. דער לעצטער „עמויר־דזשענסי" קאמפיין פאר דעם יונייטעד דזשואיש אפיעל איז אָנגעפירט געוואָרן פון דזשאו מייזערן. ווי פארנומען ער איז געווען האָט ער דאָך אפגעשפאָרט זייער אסך צייט פארן קאמפיין, און האָט געשאפן די געפלאנטע 25 מיליאָן דאָלאר. איצט האָט זיך דער יונגערער ברודער, ביל, אונטערגענומען צו שאפן 15 מיליאָן

פרעמיער און שוץ־מיניסטער דוד בן־גוריון; יוסף — דזשאו מאזער
(דאָס בילד איז געזומען געוואָרן בשעת מר. ב.ג. לעצטן באזוך אין אמעריקע)

דאָלאר בלויז אין ניויאָרק, פארן פארקויף פון ישראל באָנדס. מקאָן זיכער זיין אז ער וועט זיין צוועק דערגרייכן.

פאר האָשט האָבן די מאזערס, ביזן היינטיקן טאָג, א באזונדערן געפיל פון ליבע און געטריישאפט. איז שוין איינגעפירט מקדמונים (זינט די ערשטע 20־ער) אז דאָס וואָס אלע האָשטער צוזאמען שאפן דורך דער סאָסייעטי, פאר אלערליי צוועקן, געבן די מאזערס צוויי מאָל אזוי פיל. אלע האָשטער איין טויזענטער — די מאזערס צוויי טויזענטער. דאָס העלפט נאטירלאך אונזערע לאנדסלייט צו שאפן וואָס מער געלט ביי די מיטגלידער. סהאָט אויך פאסירט אז אברהם האָט געגעבן געלט וועז די האָשטער סאָסייעטי האָט אפילו גאָרניט געגעבן. וואָס האָט דען דער רייכער פעטער ניט געטאָן? איינמאָל ביים שאפן געלט פאר דער נייער סעמעטערי האָט אברהם אויסגערופן: „האָשטער, לאנדסלייט, פריינט! זייט זיך נוקם אין מיר! גיט וואָס מער! פארגעסט ניט אז איך וועל געבן צוויי מאָל אזוי פיל!" וועז וואָלף לערנער, דער פרעזידענט פון דער האָשטער סאָסייעטי, קומט

צו די מאזערס, פרעגט ער דאָרט אין אָפיס ביי קיינעם ניט און קומט גלייך אריין צו דזשאָון ווי אמאָל צו אברהמן. (וואָלף, ווייזט אויס, האלט ניט פון אזעלכע נארישקייטן ווי אפאינטמענטס, סעקרעטאר א.ד.ג.) ווי פארנומען מזאָל ניט זיין, נעמט מען אים באלד אויף. עפעס א קליניקייט: וואָלף איז געקומען ״יינמאָנען ״דאָס וואָס סקומט מיר״, סהייסט די דאָפּלטע סומע. אלץ וואָס מפרעגט ביי וואָלפן איז ״כמה? וויפל? האָו מאטש״, און מהייסט גלייך אָנשרייבן א טשעק. קיין חשבונות פרעגט מען ביי אים ניט. מפארלאָזט זיך שוין אויף אים אז וואָס ער זאָגט איז אמת און ריכטיק. און, ווידער, אז א האָשטער, בפרט נאָך דער פרעזידענט אליין, הייסט געבן, לאָזט מען אים ניט ארויס מיט ליידיקע הענט.

האָשט און האָשטער זיינען געווען זייער טייער און באליבט ביי אברהמן. ווי פארנומען ער איז געווען, פלעגט ער, וועז סהאָט זיך נאָר געלאָזט, קומען צו די מיטינגן פון דער האָשטער סאָסייעטי און אָנטייל נעמען אין די ״פאָרשלאָגן״ און אין די דיסקוסיעס. וועז ער האָט שוין ניט געקאָנט שטיין אויף די פיס, וועז ער איז פאראליזירט געוואָרן, איז ער (א יאָר איידער ער איז געשטאָרבן) געקומען צו א מיטינג און, ווי שוועך סאיז אים געווען, געזאָגט עטלאכע געציילטע ווערטער. אז האָשטער האָבן עס געהאלטן פאר אן אויסערגעווייניאכן כבוד באווייזט דער פאקט וואָס דאָס איז געווען דער גרעסטער מיטינג אין דער גאנצער געשיכטע פון דער האָשטער סאָסייעטי. אלע זיינען געקומען — קינד־און־קייט. מאיז געשטאנען קאָפּ אויף קאָפּ. ווייזט אויס אז די באליבטע לאנדסלייט זיינע האָבן אינסטינקטיוו געפילט אז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל וואָס זיי וועלן זיך זען מיט זייער בארימסטן מעמבער.

ניט נאָר איז אברהם געווען א מיטגליד פון דער האָשטער סאָסייעטי נאָר אלע 5 קינדער זיינען אויך מעמבערס. נאָכן טאטנס טויט איז דזשאו אויך איינמאָל געקומען צו א האָשטער מיטינג, און די לאנסדלייט זיינען ווידער געקומען — אויך כמעט אלע — צו באווייזן זייער ליבע און כבוד צו דזשאון וואָס האָט דאָרט פארטראטן די גאנצע פאמיליע.

אברהם מאזער האָט באזוכט זיין געבורטס־שטעטל האָשט פינף מאָל. דאָס ערשטע מאָל מיט ראָזען, זיין פרוי, אין 1921, צוויי מאָל אליין אין די צוואנציקער יאָרן, און נאָך צוויי מאָל אין די דרייסיקער, מיט זיין צווייטער פרוי, חוה. אלע מאָל האָט זיין קומען אָנגעמאכט א רושם אין שטעטל. סאיז געווען א שמחה אין האָשט. ער האָט דאָרט ״איבערגעלאָזט״ פאר אלץ און פאר אלעמען: פאר דער שול, פארן בית־המדרש, פאר דער מקוה, פארן הקדש, צו בויען א פארקן אויפן

ר׳ אברהם מאזער מיט זיינע אַשטער...

ערשטע שורה פון לינקס (זיצן): **ישראל דוד און באבל אוטשעניק; די רביצין שפרה; חוה מאזער; אברהם מאזער; הרב יהודה־לייב־צבי ראבינאָ־וויטש; — — —** ; (שטייגן): **משה פריינק;** הינטער אים פון לינקס: **משקע קריטשמאר;** פון רעכטס: **יענקל אוטשעניק; מאיר פינקעלשטיין; יואליק רויזמאן; יאָסל אוטשעניק.** צווייטע שורה פון לינקס: (אין פענצטער): **חיסל און בריינדל אוטשעניק; יוחנן ראבינאָוויטש** (אינם קאפעלאש); **חיים ווייסמאן; יהושע מירעמלשטיין;** (הינטער אים): **זיין ווייב ריסיע; הודל קריטשמאר; שלום ניסענהאָלץ; דער רבי ישראליק רויזמאן.** דריטע שורה פון לינקס: **רבי שלמה־בער ווערסטאט;** (הינטער אים): **אליהו שטיל; רבי אהרן סאנדעלזאָן;** (הינטער אים): **משה בארג** (הינטערן רב): **געציע מאטשניק — דער שמש** (מיט דער שוואַרצער באָרד)

הייליק־אָרט, און פאר אלץ וואָס מהאָט נאָר דערמאָנט. אזא אָפענע האנט האָט נאָך האָשט ניט געזען. און געגעבן האָט אברהם מיט בריטקייט, ענווות, און כבוד. וויפיל מהאָט ביי אים געבעטן, האָט ער עפּעס מוסיף געווען, געגעבן מער, „אפשר איז ניט גענוג, אפשר האָט מען א טעות אין חשבון, אפשר וועט מען דארפן מער". אָבער ניט נאָר פאר קהלשע זאכן האָט ער געגעבן נאָר אויך פאר יחידים — דעם קויפן אביסל סחורה, דעם אנדערן אויף געצייג, יענעם אויף נדן, אָדער גאָר פּשוט אויף ברויט אין שטוב. און געטאָן האָט ער עס בסתר, אז קיינער זאָל ניט וויסן, בכדי דער נזיטבאדערפיקער זאָל חלילה ניט פארשעמט ווערן. פון וואנען האָט אברהם, דער אמעריקאנער גביר, געוואוסט ווער סאיז דער נצרך? ווער סאיז דער אָרימאן? א יד א חכם ווי אברהם מאזער האָט שוין „אויסגעפינען" ווער און וואָס. און דורך א צופאל האָט ער זיך „גראדע" געטראָפן מיטן נצרך. פארשטייט זיך אז יענער איז שוין מיט לוידיקע הענט ניט אוועק. גלייך ביים ערשטן אָדער צווייטן באזוך האָט ער איבערגעלאָזט געלט צו גרינדן די גמילות־חסד קאסע וואו האָשטער האָבן געקאָנט מאכן א חלואה אָן פראָצענט. ער האָט ביי יעדן באזוך „צוגעלייגט" צו דער קאסע און אויך, דורך דער האָשטער סאָסייעטי, געהאלטן אין צושיקן נאָך געלט.

ביים אָנקומען קיין האָשט האָט מען ר׳ אברהמן אויפגענומען ווי א „גוטן יידן" און אויך ביים אוועקפאָרן. יידן און יידענעס, צופיס און אין וואָגענס, פלעגן זיך לאָזן אויפן וועג וואָס פירט קיין האָשט וועו מהאָט דערהערט אז „ער" קומט. מהאָט אים אריינגעפירט מיט גרויס פאראד אין שטעטל אריין. מען פלעגט אים אויך נאָכפאָרן, וועו ער האָט די שטאָט פארלאָזן, מיט ליבע און מיט כבוד. האָשט האָט זיך געפרייט, איז געווען גליקלאך און שטאָלץ — זייער שטאָלץ — מיט איר גרויסן זון.

אין ישראל געפינט זיך אן אינטעליגענטע און אן אקטיווע גרופּע האָשטער — א 70 משפחות. אזויווי אונזערע אין ניויאָרק אזוי האָבן זיי דאָרט, אין תל־אביב, זייער אָרגאניזאציע וואָס האָט דאָרט, אין 1950, געשאפן א קליינע ליי־קאסע פאר די ישראל האָשטער. אין 2 יאָר ארום האָבן זיי די קאסע א נאָמען געגעבן „די אברהם מאזער פרייי־ליי באנק". אברהם האָט ניט געזוכט און ניט געוואָלט דעם כבוד אָבער אז די ישראל לאנדסלייט האָבן זיך ביי אים געבעטן, האָב איך אים געראטן דאָס צו דערלויבן. די מאזער פאמיליע האָט זינט דעמאָלט איינגעפירט א שיינע מידה. יעדעס מאָל ווען דושאו מאזער קומט קיין ישראל, א פאָר מאָל א יאָר, צוליב דער פאפיר מיל וואָס זיי האָבן עטאבלירט אין חדרה,

לאָזט ער איבער א טויזענטער, טויזנט ישראל פונט, פאר דער באנק; דאָס טוט ער אינם נאָמען פון דער משפחה. דזשאָו מאכט עס אויפן שיינעם אופן ווי זיין טאטע וואָלט עס געטאָן. גלייך ווי ער קומט אָן קיין ישראל, באזוכט ער באלד אב. יאראנען, דעם סעקרעטאר פון דער באנק, שמועסט זיך דורך וואָס סהערט זיך מיט דער קאסע, און שטעקט אים באלד אָפּ דעם טויזענטער. דאָס איז דער ערשטער פונקט אויף דזשאוס אגענדא. אנדערע געשעפטן קאָנען ווארטן; די חדרה מיל ווערט ניט אנטלויפן. דזשאו איז אויך דער שטענדיקער האָנאָר־טשערמאן פון דעם קאָנטראָל קאָמיטעט פון דער ליי־באנק.

ווען יאראן איז פאראיאָרן (1955) געווען אין אמעריקע, אויף א באזוך, און האָט אויך געמאכט צוגרייטונגען פארן איצטיקן בוך, האָט ער זיך געטראָפן מיט די מאזערס, איבערהויפט מיט דזשאון, גאנץ אָפט. דערפון איז ארויסגעקומען א נייע האָשטער אינסטיטוציע אין ישראל — די ראוז מאזער הילף־פאָנד. דער צווועק פון דער נייער אָרגאניזאציע איז ארויסצוהעלפן מיט געלט די נויטבא־דערפיקע לאנדסלייט אין ישראל. איצט אז דזשאָו קומט קיין ישראל לייגט ער שוין צו נאָך א טויזענטער, ביי יעדן באזוך, פאר דעם פאָנד. אזעלכע מינים מענטשן זיינען די מאזערס! אינם טאטנס נאָמען גיט מען אין א קאסע אויף אויסצולייגן אָן פראָצענט, אין דער מאמעס נאָמען שיינקט מען געלט צו די נויטבאדערפיקע. די צוויי שוועסטער, אנא און מיני, זיינען שטענדיקע האָנאָר־טשערי־פרויען פון דעם ראָזע מאזער הילפס־פאָנד.

אין ישראל איז פון תמיד אָן געווען א מאנגל אין פאפיר, איבערהויפט אין דרוק־פאפיר. אָט דער דוחק האָט די ישראלים שטארק באזארגט. ווען דזשאָו איז געווען אין ישראל, אין 1949, האָט ער אָנגעהויבן נאָכפאָרשן די פראגע. האָט געריכט מיט רעגירונגס־מענטשן, מיט צייטונגס־לייט, און מיט אנדערע וואס האָבן זיך אינטערעסירט אין דער פראגע. ער האָט די גאנצע זאך צוויי יאָר צייט גוט שטודירט און אויסגעפאָרשט, אויסגעהערט פלענער, גערעט מיט אינדזשעניערן, מאכאניקער, עקספערטן און מיט וויכטיקע ציוויסטישע טויער. אינם יאָר 1951 האָט מען זיך געזומען צו דער פראקטישער ארבעט. דערפון איז ארויסגעקומען די אמעריקען־יזראעלי פייפער מילס, לימיטעט, אין חדרה, ישראל. די מאזער משפחה, מיט נאָך רייכע יידן, פון זיד אמעריקע, דרום־אמעריקע און איטאליע, האָבן אויפגעבויעט א פאפיר מיל אין חדרה, אין מיטן וועג צווישן תל־אביב און חיפה. מהאָט געבראכט ספעציאליסטן, אינדזשינערן פון אמעריקע און אויפ־געשטעלט א מיל ניט נאָר פאר דרוק־פאפיר נאָר פאר אלע אנדערע סאָרטן

פאפירן, לויט די לעצטע און מאָדערנסטע מעטאָדן. סוף 1953 האָט זיך די מיל געעפנט. סהאָט געזאָלט קאָסטן 3½ מיליאָן דאָלאר, אָבער ביז איצט איז שוין אריינגעלייגט געוואָרן (דורך אקציעס און הלוואות) קאַרגע 5 מיליאָן. די אקציעס אין דער ישראל מיל באלאנגן צו די פינף מאזערס, און האָט קיין שום שיכות ניט מיט דער האדסאָן קאָמפאני. הגם זיי האָבן אריינגעלייגט זייער געלט — אקציעס און הלוואות — איבערהויפט מיטן צוועק צו העלפן דעם פאפיר־דוחק אין ישראל, מער צוליב נאציאָנאליסטישע געפילן ווי ביזנעס אינטערעסן, האָט זיך אָבער די אינוועסטמענט ארויסגעוויזן זייער דערפאָלגרייך. די סטאָקס צאָלן שוין דיווידענדן, און מהויבט שוין אפילו אָן צוריקצאָלן די הלוואות. אין 1955 האָט די מיל פראָדוצירט 15,000 אמעריקאנער טאָן פאפיר, סהייסט 30 מיליאָן פונט, און די פראָדוקציע ווערט אלע מאָל גרעסער. די סאָרטן פאפירן וואָס די חדרה מיל פראָדוצירט איז צוויי־דריטל פון אועלכע פראָדוקטן וואָס גאנץ ישׂראל גיט ארויס. דער חדרה פראָיעקט האָט זיך ארויסגעוויזן אן אמתער גליק פאר דער יידישער מדינה.

9. אברהמס יידישקייט

וועגן אברהמס פרומקייט, יידיש־רעליגיעזן לעבן, האָבן זיך פארשפרייט אלערליי סברות. דערפאר איז עס נויטיק דאָ ארויסצוברייִנגען די פאקטן וועגן אָט דעם אספעקט פון אונזער לאנדסמאן.

די ערשטע יאָרן אין אמעריקע איז ער געווען אזוי ווי אלע אנדערע יידישע אימיגראנטן, יידישלאָך, אפילו יידיש־רעליגיעז געניגט, אָבער ניט אין גאנצן אָרטאָדאָקסיש. ער איז געווען א געטרייער, איבערגעגעבענער, נאציאָנאלער ייד — זיין רעליגיע האָט זיך אפשר מער ארויסגעוויזן אין זיין נאציאָנאלן באוואוסטזיין. ער איז געווען זייער פאראינטערעסירט אין די ברויזענדע סאָציאלע פראָבלעמען אינם יידיש־אמעריקאנישן לעבן. ער איז געווען שטרק פארנומען אין אויפבויען א ניי לעבן אין אמעריקע, אָבער ער פלעגט אָפשפּאָרן וויפיל צייט ער האָט נאָר געקאָנט צו באזוכן אלערליי מיטינגען און לעקטשורס איבער די פארשידענע ליבעראל־סאָציאלע פראגן פון יענע יאָרן, און אויך איבער די אלע ציוניסטישע באווענונגען. די איסט־סייד האָט דעמאָלט געשוימט און געברויזט מיט אלערליי קולטורעלע טעטיקייטן, און אברהם האָט זיך, ווי ווייט ער האָט געקאָנט, אין זיי באטייליקט. זיין יידישקייט איז געווען שטארק אייִנגעקניפט אין זיין ציוניזם,

נאציאָנאליזם און אינם אלגעמיינעם קולטור־קוק פון יענע יאָרן. ער איז געווען א יידישער אידעאליסט.

ווען דער עלטערער ברודער, אלטער, איז, אין 1903, געקומען קיין אמעריקע פלעגט ער זיך אָפט זען מיט אברהמן (ער איז דאָך אויך געווען אברהמס בוכ־האלטער). אלטער איז געווען זייער א פרומער און איבערגעבענער ייד. אברהם האָט פארן עלטערן ברודער געהאט דעם גרעסטן אָפשיי, ער האָט אלטערן אָפגעגעבן דעם גרעסטן כבוד. אלטער איז געווען זייער א קלוגער, א טיפער חכם, אָבער דער באשיידענסטער מענטש. ער האָט געזוכט צו ווירקן, אומדירעקט ווי ווייט מעגלאך, אויף אברהמן אז ער זאָל לעבן וואָס מער יידיש־רעליגיעז — נאציאָנאל־רעליגיעז. סהאָט געגומען יאָרן, אָבר אלטערס איינפלוס האָט זיך צוביסלאך באוויזן אויף אברהמן. ארום 1910—1912 האָט אברהם אָנגעהויבן קומען אין אלטערס שול אריין יעדן שמחת תורה — דאוונען, פארבריינגען, אפילו זיך „אָנשכורן" צוזאמען מיט די אנדערע יידן. און אָט אין דער סביבה האָט זיך אברהם אָנגעהויבן פילן היימישער. צוביסלאך פלעגט אברהם אויך קומען אין שול אריין די אנדערע ימים־טובים און אמאָל אויך סתם שבת. אין 1920 האָט ער זיך אריבערגעקליבן קיין בענסאנהוירסט, א ריין יידישער, און רעליגיעזער געגנד. דאָרט פלעגן כמעט אלע „באלאנגן" אין שולן. אלטער האָט די געלעגנהייט ניט דורכגעלאָזט און, מיט דער הילף פון נאָך א פריינט, א מר. סאוויצקי, איז אים לסוף געלונגען צו פועלן ביי אברהמן אז ער זאָל אויפהערן ארבעטן שבת און זיך אָפגעבן וואָס מער מיט יידיש־רעליגיעזע טעטיקייט, סהייסט, אז אין 1920—1921 האָט אברהם אָנגעהויבן צו לעבן שטארק — כמעט אָרטאָדאָקסיש — רעליגיעז. יש־אומרים, אז ער האָט אפילו געגעבן אלטערן א תקיעת־כף אז מער וועט ער שוין שבת ניט ארבעטן. ער האָט, ווי אלע ווייסן, דעם צוזאָג שטרענג אָפגעהיט. פון דעמאָלט אָן איז זיין רעליגיעז לעבן געוואקסן און שטארקער געוואָרן. ער האָט זיך אינטערעסירט מיט ישיבות אין ניויאָרק און אין ברוקלין. ער איז געוואָרן דער פרעזידענט פון דער אוהל־משה ישיבה אין בענסאנהוירסט. ער פלעגט לערנען א בלאט גמרא אין שול און האָט זיך אלץ מער רעליגיעז איינגעלעבט. ער האָט געגומען פלייסיק אייגצושטודירן די העברעאישע שפראך און פלעגט אָנפירן א קאָרעספאָנדענץ בעברית מיט אנדערע משכילים. איך האָב אים איינמאָל געהערט אָנפירן א דיסקוסיע מכח א קאָמפליצירטן פונקט פון דקדוק מיט זיין פריינט פראָפעסאָר טשערנאָוויץ (רב צעיר) — א סאָרט קוצו־של־יוד. אין די שפעטערדיקע יאָרן פלעגט ער זאָגן א שיעור, סהייסט לערנען א בלאט

גמרא. צוויי מאָל א וואָך... איינמאָל פאר די עלטערע און איינמאָל פאר די יונגערע. דאָס איז געווען און דר. לעאָ יאָנגס שול אויף דער 86-טער גאס, אין ניו־יאָרק. אחוץ דעם פלעגט ער 2 מאָל א וואָך, מאָנטאָג און דאָנערשטאָג, לערנען א טיפערע בלאט גמרא, מיט אלע פירושים, צוזאמען מיט אונזער לאנדסמאן, אלטער חיים העלער. אברהם האָט זייער ליב געהאט דעם זיסן האָשטער יידישן ניגון וואָס זיי פלעגן דורכפירן ביים לערנען. אזוי האָט עס אָנגעהאלטן ביז ער איז פאראליזירט געוואָרן אין 1943.

אין איין חדר ביי אים אין דער רייכער דירה אויף סענטראל פארק וועסט, האָט ער ספעציעל אייגעריכט א מין קליינעם בית־המדרש, מיט אן ארון קודש, א ספר־תורה, פאָליצעס מיט הייליקע ספרים און אלערליי העברעאישע און יידישע ביכער. ער איז תמיד געווען יידיש־נאציאָנאל געניגט, אָבער זינט ער איז געוואָרן דער רעליגיעזער יד איז זיין ציוניזם געוואָרן נאָך א גרעסערער טייל פון זיין לעבן. ער האָט זיך באטייליקט אין פארשידענע ציוניסטישע פארזאמלונגן און האָט נאטירלאך א סך בייגעשטייערט פאר דער באוועגונג. פון יאָר צו יאָר איז זיין לעבן געוואָרן וואָס מער איינגעפלאָסן מיטן נאציאָנאלן גאנג און, שפעטער, מיט ישראל. ער האָט דעם ציוניזם אויך איינגעפלאנצט אינם לעבן פון זיינע קינדער. זייער לעבן איז אויך געווען לאנג פארבונדן מיט דער ציוניסטישער באוועגונג און מיט ישראל. ער און זיינע קינדער האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין כמעט אלע נאציאָנאליסטישע גרופּעס — ציוניסטישע אָרגאניזאציע, הדסה, קרן־היסוד, נאציאנאל־פאָנד, פאראייניקטער ציוניסטישער אפּיעל, און אלע אנדערע. נאטירלאך איז שוין אזוי ארויסגעקומען אז דער גרעסטער טייל — ווייט דער שווערסטער חלק — פון זייער געבן, פון זייער צדקה, איז געגאנגן אָדער צו נאציאָנאל־יידישע אָדער צו רעליגיעז־יידישע אָרגאניזאציעס און באוועגונגן.

פרייטאָג־צו־נאכטס האָט מען ביי אברהמן אין דער היים געפילט דעם היימישן שבת אין דער לופטן, דער רו־גייסט האָט זיך דערפילט אין אלע ווינקלן. מהאָט גע־מאכט קידוש אזויווי אין האָשט און אפילו די חלה איז ספעציעל געבאקן געוואָרן. סאיז תמיד געווען אן אורח אָדער עטלאכע אורחים, א חוץ אייגער אָדער מער פון די קינדער. מערסטנס איז עס געווען דער זון יוסף מיט זיין פרוי, דערפאר וואָס זיי זיינען געווען דאָפלטע קרובים צו די עלטערן. אָט אזוי, האָט אברהם איינגע־פלאנצט דעם יידישן גייסט אין זיינע קינדער. דעם כבוד־אב־ואם וואָס מהאָט דאָרט תמיד געזען איז באמת געווען צום באוואונדערן. דערציילט די טאָכטער מיני וואָס זי האָט געהערט פון איר טאטן. מהאָט ביי אים געפרעגט צו גלויבט ער אין

עולם־הבא, האָט דאַרויף געענטפערט אברהם אז ער האלט אז דעם אמתן עולם־הבא האָט מען ווען די קינדער גייען אין די דרכים פון די עלטערן, ווען זיי פירן דורך די גוטע מעשים און מידות וואָס זייער טאטע־מאמע האָבן זיי געלערנט.

אברהמס יידישקייט איז געווען אי נאציאָנאל אי רעליגיעז. ער איז געווען אזוי וויי רעליגיעז ווי סהאָט אָפגעשפיגלט זיין ציוניזם און יידישן באוואוסט־זיין. שבת האָט ער גערוט ניט נאָר צוליב תורת־משה נאָר אויך דערפאר וואָס סאיז א יידישער רוטאָג. דאָס אייגענע מיט אלע יידישע ימים־טובים, מנהגים און דרכים. זיין ציוניזם איז געווען די נשמה פון זיין יידישקייט, זיין נאציאָנאליזם דער יסוד פון זיין אמונה. אזוי אויך, גלויב איך, האָבן די גרינדער פונם ציוניזם, די גרויסע העלדן און שאפער פון ישראל, באגריפן און באנומען זייער שטעל און גאנג אינם יידישן גלויבן. אזוי, גלויב איך, האָבן געהאלטן דר. חיים ווייצמאן, חיים נחמן ביאליק און שמריה לעווין און אזוי האלטן איצט בן־גוריון, בן־צבי און שרת.

אברהמס הויז איז געווען א בית־ועד לחכמים, א הויז וואו ספלעגן זיך טרעפן לומדים, תלמודיסטן, העברעאיסטן און אלערליי געלערנטע, „היינטיקע" און אָרטאָדאָקסישע. ניטאָ א וויכטיקער ייד וואָס האָט כאָטש איינמאָל ניט פארבראכט בייי אברהמן אין דער היים: ווייצמאן, ביאליק, סאָקאָלאָוו, שרת, רב צעיר, רבי בערלין, דר. וויז, דר. יאנג, רבי בעלקין, רבי רעוועל, דר. ראָזמארין און צענדליקער אנדערע.

אברהמס הויז איז געווען א שול, א מרכז לתורה, א פלאץ וואו מפלעגט אָנפירן פלפולים וועגן רעליגיעזע, יידישע און אלגעמיינע טעמעס.

10. דער סוף

דער סוף איז געקומען פאוואָליע, האָט זיך געצויגן גאנצע צען יאָר. אינם אָנפאנג פונם יאָר 1943 האָט אברהם געקראָגן א פאראליז־אָנפאל. צוערשט איז ביי אים פאראליזירט געוואָרן איין האנט. צוביסלאך איז די האנט געוואָרן ערגער און וואָס מער איינגעשרומפט. ער האָט זי שוין אין גאנצן ניט געקאָנט נוצן. פלעגט טראָגן א הענטשקע. ביים סוף יאָר 1947 איז דער גאנצער העלפט פון זיין קערפער פאראליזירט געוואָרן. ער האָט שוין ניט געקאָנט נוצן, ניט די הענט, ניט די פיס. ער האָט קוים, מיט די גרעסטע שוועריקייטן, געקאָנט רעדן. אזוי, איז זיין לאגע געוואָרן וואָס א יאָר ערגער. ער האָט זיך שוין אליין, אָן הילף, ניט געקאָנט רירן פון אָרט צו אָרט. א מענטש, א קראנקן־וועכטער, האָט מיט אים

געמוזט זיין 24 שעה א טאָג. ער איז געווָארן אין גאנצן אומבאהילפק. סאיז אים געווָארן אלץ שווערער צו רעדן. ער האָט אָנגעהויבן צו פארגעסן זאכן וואָס האָבן ערשט נעכטן פאסירט און אמאָל אויך ניט דערקענט אפילו באקאנטע מענטשן. סאיז טרויעריק געווען צוצוזען ווי אָט דער פעהיקער, קלוגער און פלינקער מענטש איז געווָארן אזוי אומבאהילפיק אזויווי א קינד. פריינט זיינע פלעגן קומען מיט אים צו פארברייגן, רעדן מיט אים, אים אויפמונטערן. זיינע נערוון זיינען געווָארן אזוי אָפגעשוואכט אז ער פלעגט זיך צוואוויינען ביי דער מינדסטער געלעגנ־ הייט. וואָס מהאָט ניט דערמאָנט האָט אים טיף גערירט — און ער האָט זיך צוואויינט! אָבער סאיז געווען קלאָר אז ער האָט ליב געהאט צו פארברייגען מיט אלטע פריינט און באקאנטע. יענע מאָמענטן זיינען ביי אים געווען דער גרעסטער נחת־רוח און האָבן, בין איך זיכער, פארלייגערט זיין לעבן.

ער פלעגט כמעט יעדן טאָג, חוץ שבתים און ימים־טובים, קומען (סהייסט געבראכט ווערן) אין אָפיס אויף עטלאכע שטונדן. ער האָט אָנגעהאלטן זיין באזונדערן אָפיס ווי פריהער. פלעגט זיך דאָרט טרעפן מיט „זיינע" מענטשן. א מיידל פלעגט אים בריינגן די גלאָז מילך צו דער שעה, און אויך אָפטמאָל א סטימולאנט. זיינע קינדער פלעגן אריינקומען מיט אים „רעדן ביזנעס", זיך ביי אים „אָנפרעגן", זיך מיט אים „בארָאטן". זיי האָבן אים געמאכט פילן אז קיין שום זאך האָט זיך ניט פארענדערט, אז ער איז ניט נאָר לויטן אָפיציעלן טיטל נאָר טאקע (ימש, דער פרעזידענט פון דער גרויסער קאָרפאָריישאן. מפלעגט אים בריינגן דעם מעגלאכן באריכט, וואָס ער פלעגט פאמעלאך, אָבער פלייסיק, דורכקוקן. דאָס קומען אין אָפיס אריין איז ביי אים געווען דער בעסטער מעדיצין און האָט זיין לעבן פאר־ לייגערט. אזוי האָט עס אָנגעהאלטן ביז סוף חודש פאברואר 1953. ער האָט אויפגע־ הערט זיך וויזן אין אָפיס. מהאָט געפילט אז סהאלט ביים סוף.

און אזוי איז עס געווען. פרייטאָג בייטאָג, דעם 28־טן מערץ, 1953, י"א ניסן, תשי"ג, פונקט פאר פסח, איז ר' אברהם מאזער נפטר געווָארן.

די שרעקלאכע נייעס האָט זיך שנעל פארשפרייט אויף דער גאנצער וועלט. אלע אמעריקאנער צייטונגן, די ענגלישע און, נאטירלאך, די יידישע, האָבן אברהמס פטירה אָפגעגעבן אסך פלאץ. די יידישע פרעסע אויף דער גאנצער וועלט, אריינרעכנענדיק ישראל, האָבן געלאָזט וויסן דעם גרויסן פארלוסט וואָס מיר האָבן געליטן. די בארימטע „ניויאָרק טיימז" האָט, די נעקסטע צוויי טעג, געדרוקט דריי שפאלטן — קאָלומס — פון טרויער־רעזאָלוציעס פון 48 אָרגאניזאציעס. סזיינען אָנגעקומען הונדערטער און הונדערטער בריוו, טעלעגראמעס אוּן קייבלס

פון גאנץ אמעריקע און פון אויסלאנד. אָט די טרויער־וועריטער זיינען אָנגעקומען, נאטירלאך, פון אלע גרויסע פּאפיר געשעפטן, פון די גרעסטע סוחרים אין אמעריקע, פון יוניאָנס, פון קאלעדזשעס און אוניווערזיטעטן, באנקען, יידישע און ניט־יידישע צדקה און פילאנטראָפישע אנשטאלטן, הויכע רעגירונגס באאמטע, ריכטער, געוועזענע מאכער, באן־קאָמפּאניס, קיבוצים, דערציאונגס, צדקה און אלערליי אנשטאלטן פון כּמעט יעדער סטייט אין אמעריקע און פון — אומעטום.

אינם אָפּיס — אין יענעם רייכן געשעפט — האָט מען א גאנץ יאָר, יעדן טאָג, 4 אזייגער, געדאוונט מנחה ומעריב, געזאָגט קדיש. דזשאו איז געווען דער חזן, ביים עמוד. דער מנין איז באשטאנען פון די האדסאָן אָנגעשטעלטע, סעם לאפין, אוירווינג שקלאוער, דזשאו מאאס, פרענק דעפראן, סעם רייך, מארי גראָס, אוירווינג קאפלאן, הערי האָפמאן, רובין אנאפאלין, מעקס מאלמאן, בוירני ענגל, דר. נייטענסאָן, וועז ער פלעגט אריינקומען, און עטלאכע אנדערע. די וואָס זיינען געווען שטענדיקע דאוונער ביים מנין האָבן יעדער איינער, סוף יאָר, געקראָגן פון דער קאָמפּאני א שיינעם זייגער לזכר דעם נפטר, אברהם מאזער.

צו שלושים האָבן א צאָל יידישע אָרגאניזאציעס אָפּגעהאלטן פאסיקע הזכרות. די האָשטער סאָסייעטי האָט פארופן די הזכרה אויף זונטאָג דעם 26־טן אפריל, 1953, אין האָטעל קעפיטאל. איך האלט עס פאר פּאסיק אָפּצוועגדיקן דאָס קאפיטל דערמיט וואָס איך וועל זיך דערלויבן דאָ צו געבן דעם תמצית פון דעם הספד וואָס איך האָב דעמאָלט געהאלטן איבערן גרויסן נפטר:

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען א זעלטענער צווישן מענטשן. זיין גלייכן איז ניט אָפט צו געפינען. דאָס האָט זיך געמערקט אין זיין רעדן, זיין באנעמען זיך און אין זיין גאנצן וועזן.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען א גרויסער ענין, א באשיידענער, אזוי ווי אלע אונזערע צדיקים. ער האָט געהאט גענוג גרונט צו זיין גרויס ביי זיך; דאָס וואָס ער האָט דערגרייכט האָבן זייער ווייניק מענטשן דערוויזן. ער איז דאָך געווען איינער אין א מיליאָן — און דאָך האָט ער זיך געהאלטן קליין. צייטונגס־מענטשן פלעגן אים אָפּשלאָגן די טירן, געוואָלט אים באשרייבן. אָבער ער האָט זיך ניט געלאָזט. די עטלאכע מאָל וואָס ער האָט יאָ נאָכגעגעבן זיינען געווען וועז איך האָב אים דערצו צוגערעט — „זאָל עס דינען פאר א ביישפּיל צו אנדערע, אז זיי זאָלן אויך געבן צדקה״. ער האָט זיך געהאלטן פראָסט, צוגלייך מיטן אָרעמסטן ארבעטער אין זיין פארשפּרייטן, אינדוסטריעלן געשעפט וואָס ער האָט געגרינדעט.

צום אנדענק פון ר׳ אברהם מאזער

א געדענק־טאָוול אינם מאימאָנידעס־האָספיטל (ניו־יאָרק)

פון לינקס: ד״ר לואיס און מרס. נייטענסאָן; דזשאו מאזער; דזשעק און מרס. רוטה מאזער

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען א ווארעמער און א גוטער ייד — פון יעדן שטאנדפונקט. געקומען פון האָשט, און זיין האָשטער יידישקייט קיינמאָל ניט פארגעסן — — ער האָט עס פארשענערט און אויסגעלייטערט. זיין צדקה איז באריימט בכל תפוצות ישראל. זיין נאציאָנאליזם איז געווען זיין גאנצע נשמה. זיין רעליגיאזיטעט און זיין ציוניזם זיינען געווען ענג פארקניפט, און אן אינטעגרא־לער טייל פון זיין לעבן.

אברהם מאזער, ע״ה, האָט געגעבן ניט נאָר געלט נאָר א טייל פון זיך. ער האָט זיך באטיילט אין כמעט אלע יידישע, רעליגיעזע, און נאציאָנאלע אינסטיטוציעס. האָט זיך תמיד אָפגעגעבן לטובת הכלל — טאָג און נאכט, כאָטש ער איז געווען א מענטש א פארנומענער.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען דער בעסטער און ליבסטער, און באוואוסטס־טער לאנדסמאן אונזערער. ער האָט ליב געהאט האָשט מיטן גאנצן לעבן, כאָטש ער איז פון דאָרט אָפגעפאָרן מיט אריבער 60 יאָר צוריק. ער איז אהין צוריקגעפאָרן פינף מאָל. מיר האָשטער ווייסן וואָס ער האָט אויפגעטאָן פאר אונזערע מענטשן אומעטום. ווען סאיז אנאָנסירט געוואָרן אין מעדיסאָן סקער גארדן, מיט 4 יאָר צוריק, זיין נדבה פון א האלבן מיליאָן דאָלאר פארן יונייטעד דזשואיש אפיעל, האָב איך אים באלד אָפגעקלינגן און זיינע ערשטע ווערטער זיינען געווען: „איך האָב זיך געפילט גליקלאָך איבערהויפט דערפאר וואָס א יונגל פון האָשט האָט געהאט בכח צו געבן אזא נדבה״. וועז חיים ליבערמאן האָט אָפגעדרוקט זיינע ניין ארטיקלן אינם היגן „פאָרווערטס״ וועגן אברהם מאזערן און האָשט האָט אברהם, ע״ה, געהאט פרייד און נחת ניט דערפון וואָס ליבערמאן האָט געשריבן וועגן אים (דאָס איז אים גאָרניט איינגעפאלן) נאָר און בלויז דערפאר וואָס סאיז אזוי פיל געשריבן געוואָרן וועגן האָשט און האָשטער.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען דער בעסטער טאטע און פאמיליען־מאן. ער האָט זיך מיט זיינע קינדער באנומען ווי א חבר, א פריינט און א וועג־ווייזער. דערפאר זיינען זיי טאקע אויסגעוואקסן אזעלכע גוטע, נאציאָנאליסטישע יידן.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען א ייד א תלמוד־חכם — א גרויסער תלמודיסט, אן אויסגעצייכנטער העברעאיסט; האָט זיך אָפגעגעבן צוויי מאָל א וואָך מיט לערנען א בלאט גמרא מיט עלטערע און יונגערע תלמידים. ער, דער גרויסער און פארנומענער געשעפטסמאן, האָט אויף אלץ צייט געהאט.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען דער שענצטער בעל־הבית און בעסטער מכניס־אורח. זיין הויז האָט דערמאָנט די בעסטע טראדיציעס פון האָשט, בלויז פארשענערט,

פאַרייכערט, און אמעריקאַניזירט. די שענצטע און באַקאַנסטע יידן זיינען געווען זיינע אורחים. זיי זיינען געקומען ניט מער פאר זיין גרויסער צדקה ווי צוליב זיין גרויסער קענטניס, אינטעלעקט, שכל און טיפער יידישקייט.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען וואָס מיר רופן אַן „איי גוד אמעריקען", א גרויסער פּאטריאָט פון זיין אדאָפּטירט לאנד. ער האָט געגלויבט באמונה שלמה אין דער גרויסקייט פון אמעריקע, אין אירע פרייַע אינסטיטוציעס און אין אירע אומבאגרענצטע מיגלעכקייטן. אָט דאָס גלויבן זיינס האָט אסך מיטגעטראָגן צו זיין פינאנציעלן וואוקס און דערפאָלג. ער איז געווען זייער א ליבעראלער מענטש, באליבט און געאכטעט ביי די ארבעטער. ער איז געווען א מענטש אַן פאַראורטיילן.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען דער פיינסטער ביישפיל פון דער אַריישיאַ אלדזשער לעגענדע — אן אָרעם יונגל פון א קליין שטעטל וואָס איז דאָ געוואָרן א גרויסער גביר. ניט זעלטן מאכט זיך אז אויף מענטשן וואָס זיינען נתעשר געוואָרן זאָגט מען אז זיי האָבן עס ניט פארדינט. אָבער אויף אונזער גרויסן נפטר האָבן אלע, אלע איינגעשטימט אז ער האָט זיינע עשירות פארדינט אויפן שענצטן אופן. ער האָט זיינע נייע רייכע מלבושים געטראָגן ווי ער וואָלט אין זיי געבאָרן געוואָרן. ער האָט דערמיט פארשיינט דעם נאָמען פון אנדערע.

אברהם מאזער, ע״ה, איז געווען אן איבערגעגעבענער פריינט. מיר האָשטער ווייסן עס זייער גוט. ער איז געווען צווישן מיינע ליבסטע און טייערסטע פריינט וועמען סאיז זייער שווער צו פארגעסן. איך האָב גוט געקענט זיינע גרויסע מעלות און פיינע מידות. ער איז ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן געווען טיף פאראינטרעסירט אין תורה, יידישקייט, ציוניזם, ישראל, און שלום, אין האָשטער לאנדסלייט און באקאנטע אויף וועמען ער האָט זיך שטענדיק נאָכגעפרעגט. פאר מיר איז זיין אָפּשייד פון דער וועלט אזא פארלוסט וואָס איך וועל מיין גאנץ לעבן ניט פארגעסן.

אויף אברהם מאזערן, ע״ה, קאָן מען באמת זאָגן אז צדיק ואיש גדול בישראל איז אוועקגעגאנגן פון דער וועלט. „חבל על דאבדין ולא משתכחין".

גלאָסאר

אין דעם טייל פונם בוך געפינען זיך יידישע ווערטער וואָס האָבן אָנגענומען אן אנדער טייטש אין אמעריקע, אמעריקאניזמען און ענגלישע ווערטער וואָס ווערן דאָ באנוצט צווישן יידן. אָט די ווערטער האָבן זיך דאָ אריינגעפאסט דערפאר וואָס מערסטנס קומט די געשיכטע פאָר אין אן אמעריקאנער סביבה און האָט צו טון מיט אמעריקאנער געשעפטן און פאסירונגן. די דעפעניציע, טייטש, פון די ווערטער איז לויט ווי זיי ווערן באנוצט אינם בוך: —

אינווסטמענט — געלט־אײנלאגע צוליב אייגקונפט

אינשורענס — פארזיכערונג, סאקוראציע

אינפענטייל פערעלים — קינדער־פאראליז

איסט — מזרח

איסט־סיד — א יידישער געגנד (אמאל) אין ניויאָרק

אלס — ווי, אזויווי.

אפאינטמענט — באשטימונג

אפיעל — אויפרוף

אָפיס — א קאנטאר

ארביטרריישאן — פאָרלייגן פאר בוררים

אָרדער — א באשטעלונג

אריפארבעטן זיך — שטייגן.

באדערן — אָפגעבן זיך, טומלען זיך

באַקס—באָקסעס — קאסטן, קאסטנס

באָס — בעל־הבית

באָרד אוו דירעקטאָרס — דירעקטאָרן־ראט

בוקקיפער — בוכהאלטער

ביזנעס — געשעפט

בילדינג — געביידע

בלאָק — הייזער־קוואַרטל מיט 4 זייטן ארום־און־ארום

בעג — בייטל, זאק

בענעפיט — נוץ

בעפאָר — פאַר, פריהער

גאס־פייפער — קלעפּ־פאפיר

„גוט־אפּ" — רייכלעך

גראָסערי — שפייז־קראָם

„גרינע" — ניי־אָנגעקומענע

דזשאָב — פּלאַץ, שטעלע

דזשאָבער — א גרויסער סוחר וואָס פארקויפט צו קלענערע

דזשאנק — אלטע, אָפּגענוצטע זאכן, איבערהויפּט אייזן,

מעש, קופער א.ד.ג.

דזשואיש — יידיש

דיוידענדן — פּראָצענטן אויף אקציעס

דינער — מאָלצייט (מערסטענס מיטאָג)

דיסעביליטי — אומפעהיקייט

דעפּארטמענט — אָפּטיילונג

דעפּארטמענט־סטאָר — א קראָם וואו מפארקויפט פארשידענע זאכן

האָלסייל — אורט, גרויס־האנדל

וויקיישאן — וואקאציע, אָפרו־צייט

וויס־פרעזידענט — וויצן־פּרעזידענט

וועסט — מערב

וועסט־סייד — מערב־זייט טייל (אין ניויאָרק)

טאולס — האנטעכער

טאילעט — בית־הכסא

טוטהפיקס — שטעכלאך צו רייניקן די ציין

טישו־פייפער — זייער דין, כמעט זיידנס, פאפיר

טעקסעס — רעגירונג אָפּצאָלונגן

טרייד — האנדל, געשעפט

טרעזשערער — באאמטער וואָס האלט דאָס געלט

טשאריטי — צדקה

טשעקערס — דאָמקעס

טשערמאן — פאָרזיצענדער

יוניאָנס — ארבעטער אָרגאניזאציעס

יונייטעד — פאראייניקט

לאָיער — אדוואָקאט

לאָנטש — צוביס, קליינע מאלצייט

ליעס — פארדינגען

לעקטשור — רעדע, פאָרלייזונג

מאכן א לעבן — באשעפטיגן זיך, פארדינען, דורכקומען

מאַסקאָלאר דיסטראפי — א געפערלאכע מוסקלן קראנקהייט

מענופעקטשור — פאבריצירן

מופן—געמופט — ארויסקלייבן זיך, זיך אריבערקלייבן

מיטינג — פארזאמלונג

מעמבער — מיטגליד

מעקעניקל — מעכאניש

מר.—מרס. — הער, פרוי

נעפקין — סערוועטקע

נעקסט — וואָס פאָלגט נאָך, נאָכדעם

סאבסידיערי — א געשעפט וואָס איז א טייל פון אן אנדער געשעפט

סאנדיי סקול — א זונטאָג-שול פאר יידישע קינדער

סאָסייעטי — געזעלשאפט

סאקסעס (סוקסעס) — דערפאָלג

סואוועניר — לזכרון, אָנדענקס-צייכן

סטאוו-פאָליש — אויוועז פוץ, אויוועז פאָליר

סטאָר — קראָם

סטייט — שטאאט

סטיישאן — סטאנציע

סטריט — גאס

סיילס—סיילזמאן — פארקויף, פארקויפער

סעלוויישען ארמיי — א קריסטלאכע טשאריטי אָרגאניזאציע

סעמעטערי — בית-עולם

סערעבראל פאלזי — א מוח קראנקהייט

סקול — שולע

עוועניו — א ברייטע גאס

ענד — אוך

פאָליש — פויק, פאָליר

פאלפ — רויע מאסע צו מאכן פאפיר

פאָס — „מאכן א צימעס"

פארטנער — שותף

פארמער — ערד־ארבעטער

פוטקארט — שטופ־וועגעלע

פיוואָריט — ליבלינג

פייסט — קליי, פאפ

פייפער — פאפיר

פינס — שפילקעס

פיעסע — טעאטער־שטיק

פלאָר — שטאָק, גארן

פלענט — א פאבריק

פעדלן, פעדלער — ארומטראָגן אָדער ארומפירן סחורה

פעטערן — מוסטער

פריפוירד סטאָק — אקציעס וואָסערע פראָצענטן קומען צוערשט

קאונטער — א טיש אין א קראָם

קאָלעדזש — הויכע גימנאזיאום, אן אָבטיילונג פון אן אוניווערזיטעט

קאמאָן סטאָק — אקציעס וואָסערע פראָצענטן קומען נאָכן „פריפוירד"

קאָמפאני — געזעלשאפט, געשעפט

קאמפיין — קאָמפאניע, אָנפיר

קאָנטיינער — עפעס אין וואָס אריינצולייגן

קאסטאָמער — קונד

קאָפ — טאס, בעכער, קאָפע

קארטאָן — זייער דיק פאפיר

קאָרנער — ראָג

קאָרפאריישאן — א קאָמפאני וואָס האָט אקציעס־שותפים

קלאָז — קליידער, מלבושים

קעיק — קוכן

קענסער — ראק

קעראָסין — גאז, פּעטראָלעאום

ריטייל — קליין־פארקויף

ריוועך — טייך

רעטירמענט — צוריקציען זיך פון ארבעט, איבערהויפּט ביי אלט ווערן

רענט — דירה־געלט

רעפּינג — איינוויקלען

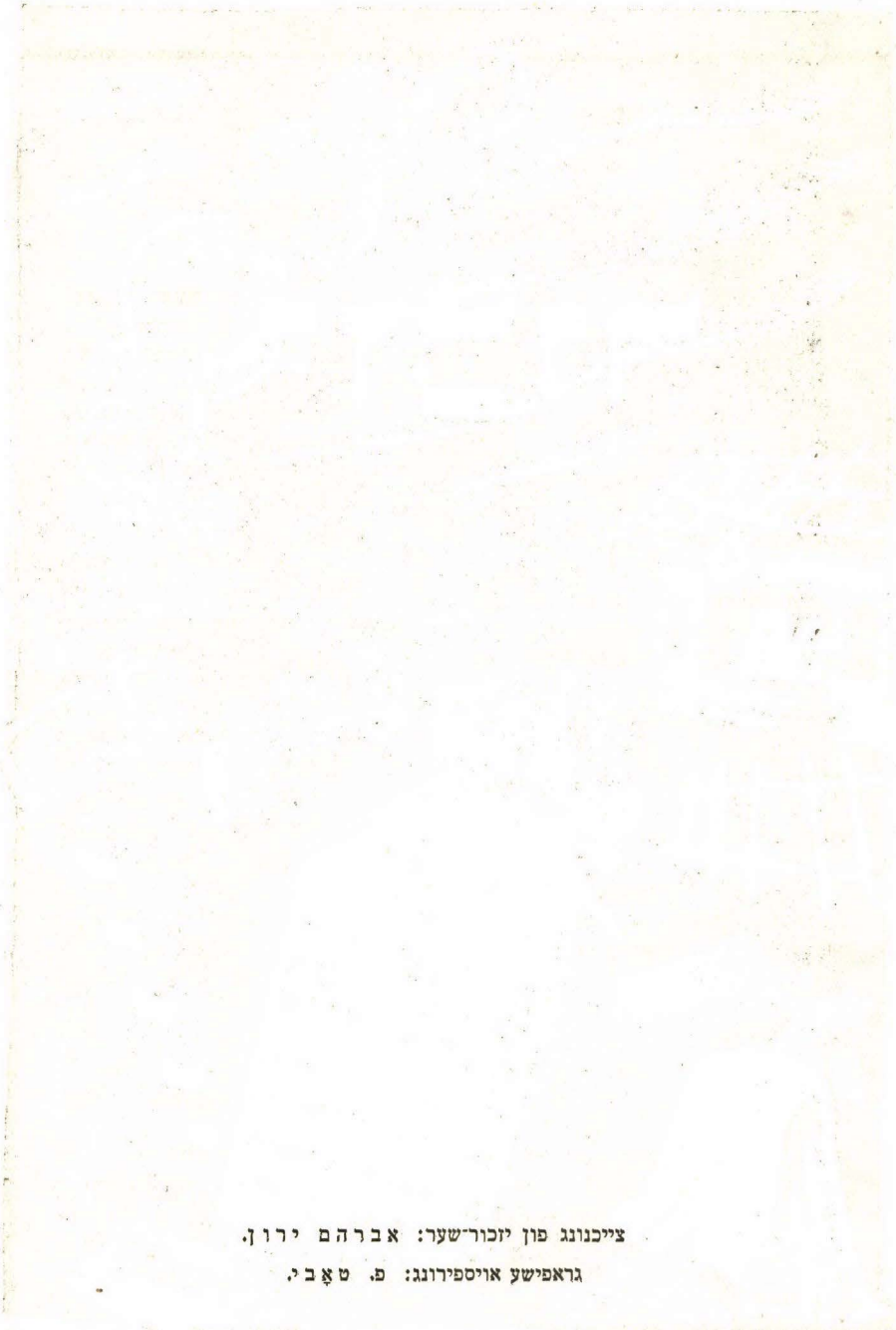
שאנס — גליק, פּרוביר, ריזיקע

שאָפּ (שטעפּער) — קראָם, קלייט

שז־לייסעס — שיך בענדלאך

שערס — חלקים

זכור
דאָ
לריגט
האָשט
1015
הייליקע נפשות
אומגעקומענע
אין 3 שחיטות
4 טאג אין סיון תש"ב
14 טאג אין תשרי תש"ג
21 טאג אין חשון תש"ג
ת.נ.צ.ב.ה.

צייכנונג פון יזכור־שער: אברהם ירון.

גראפישע אויספירונג: פ. טאָבי.

מורנו ורבנו הרב הגאון ראבינאוויטש צבי־יהודה־לייב,

זיין וויב שפרה, זייערע זין: יוחנן, יוסעלע

אוטשעניק ישראל דוד, זיין וויב באבל, זייערע קינדער: יאָסל, חיסל

אוטשעניק בריינדל, אירע צוויי קינדער

אוטשעניק רחל, אירס א קינד

אוטשעניק משה, זיין וויב שרה

אזערסקע סאסל, איר טאָכטער חאסיע

איגער איציק, זיין וויב רייזל, זייערע צוויי קינדער

איגער חייקע, איר טאָכטער פּעסיע

אלייסקער אהרן, זיין וויב

אלייסקער יהושע, זיין וויב יהודית

אלייסקער יוסף (יאָסל), זיין וויב, זיינע א שוועסטער

אפטער פּיניע, זיין וויב בריינדל

אקערמאן בערל, זיין וויב טויבע

באדחן פייוול (א שניידער), זיין וויב, זייערע דריי קינדער

באס זינע, זיין וויב, א זון

בארג מנשה, זיין וויב, מלכה־פרומע, זייערע קינדער: פריידל, משהקע, יאָסל, לייבוש, מיקע

בוך מאָטל, זיין וויב פּייגע שוועץ, זייערע קינדער: בנימין, דוד

בוך זלאטע; בוך חנה בוכבינדער זינע

ביידאן יצחק, זיין וויב חנה, זייערע קינדער: סיאָמע, אברהם, יצחקס טאטע, מאמע, א שוועסטער און דער שוועסטערס א קינד

ביידל פייגע, אירע טעכטער: גיטל, פּערל

בידערס יעקב, זיין וויב, זייערע פּיר קינדער

בידערס מוניע, זיין וויב חייקע, זייערע צוויי קינדער

בינענבוים קאָפּל (פון קוראזוואן), זיין מוטער בלעכמאן יצחק, זיין וויב חייקע צערליוק, זייערע קינדער: חוה, בת־שבע, אברהם

בעבטשוק אהרן, זיין וויב רוחציע, זייערע טעכטער: לאה, מלכה

בעדני מאיר־הירש, זיין וויב חנה סטארעץ, זייערע קינדער: חיה, זלאטע

בערליאנט מאריאסיע, אירע קינדער: טויבע, יאָסל, ניוניע

בערליאנט צביה, אירע קינדער: בערל, נאָך א זון

בערליאנט משה־קע, זיין וויב, זייער קינד

בערעז ישראל, זיין וויב רבקה מירמעלשטיין, זייערס א טאָכטער

בערנשטיין־קליינדאָרף רייזל (פון מאטייע־קע), אירע צוויי קינדער: יעקב, יאָנטל (יום־טוב)

בערעק יאָסל, זיין וויב, זייערע קינדער: יוחנן, יאָשקע, העניע, נאָך א טאָכטער

גאָכשטיין שמעון, זיין וויב דבורה ראָזענבערג, זייער קינד

גאלאד יעקב, זיין וויב מיכליע קליימאן, זייער זון ראובן

גאלאד נפתלי, זיין וויב גונציע צירליוק, זייערע קינדער: ריקל, חייקע

גאָלד יואל (א קארעצער), זיין וויב, זייערע צוויי קינדער

גאָלדבערג (א פריילן)

גאָלדפארב משה, זיין וויב חיה, זייער זון דוד

גאָלדפעלד פּעסיע, אירע קינדער: רייזל, נאָך א זון

גאָלדשטיין חיה, איר טאָכטער ברכה

גאָלדשטיין פרץ, זיין וויב חנה־רחל קאצענ, זייערע קינדער: טשערנע, בתיה

גאליצקי שרה דבורה, אירע טעכטער: רבקה, ציפּע

גאליצקי וואָלף (וואָלקע), זיין וויב פּייגע, זייערע קינדער: שאָניע, גיטל

גאָלפערסאָן יחזקאל, זיין וויב גיטל, א מוטער גארבער שלמה

גארץ אהרן־לייב, זיין וויב עטל

גארץ יונה, זיין ווייב פראדל, זייערע טעכטער:
מארל, דואסיא
גוז יעקב, זיין ווייב מייטע בוך, זייערע
קינדער: בנימין, דוד
גוטניק בערל
גוראלניק פרידל, זיין ווייב לאה
גיטערמאן בעריש, זיין ווייב רחל
גיטערמאן אברהם, זיין ווייב זעלדע, זייערע
צוויי קינדער
גייכמאן חאסיע
גילמאן יאסל, זיין ווייב יענטע זילבערבערג,
זייערע קינדער: עקיבא, א טאכטער,
א זון
גילמאן ישראל, זיין ווייב פעסיע זיבמאן,
זייערע קינדער: מאיר, מלכה, אליעזר
גילפיקס אברהם, זיין ווייב נחמה. זייערע
קינדער: משה, נאך צוויי טעכטער
געלמאן בנימין, זיין ווייב חאסיע שפאק,
זייער טאכטער רחל
געלמאן יעקב, זיין ווייב חייקע גארץ, זייערע
קינדער: יצחק, שיינדל
געלמאן מאטל, זיין ווייב לאה שקלאווער,
זייערע קינדער: שיינדל, איזיע (יצחק)
געפענבוים מלך, זיין ווייב שרה וויסבערג,
זייערע קינדער: מענדל, ליבע, בצלאל,
חאסיע
געראגעל שינע, אירע קינדער יאסעלע, משהקע
געראגעל פסח, זיין ווייב פייגל קאצעוו, זייערע
קינדער: יעקב, א טאכטער
געראגעל בנימין, זיין ווייב
געראגעל טעמע, איר מאן יעקב
געראגעל בריינדל (יצחק דעם שניידערס ווייב)
געראגעל יהודית
געראמאן אסתר
געראמאן חיים־מענדל, זיין ווייב
גריל אהרן, זיין ווייב בת־שבע
גריל אייזיק, זיין ווייב, זייער קינד
גריל איסר, זיין ווייב יאכע, זייערע קינדער:
בערל, שיווע, דוד
גריל בן־ציון (בענטשיק), זיין ווייב גיטל,
זייערע טעכטער: נחמה, מירל
גרינבערג מאטל, זיינע טעכטער: בלומע,
חאצל (חסיה), נעסיע
גרינבערג רחל, איר מאן חיים, זייער טאכ־
טער ענע
דאראפמאן דבורה, איר טאכטער שרה, נאך א
טאכטער
דודעלזאק זלאטע, אירע טעכטער: גאלדע,
חינע
דראטווע ועלוול, זיין ווייב בתיה־ברכה, זייע־
רע טעכטער: חיהקע, איטע, הודל, דינקע
האבבליט פיניע, זיין ווייב פוירע גאלדפעדער,
זייערע טעכטער: עלקע, שרה
האניקמאן (שאמע), זיין ווייב אסתר
האניקמאן מענדל, זיין ווייב חיהקע, א טאכ־
טער מארל, נאך א זון
הול חיה, איר טאכטער רבקה
הול אברהם, זיין ווייב
הול מענדל, זיין ווייב ברכה
הול מאיר־הערש, זיין ווייב חיניע, זייערע
טעכטער: העניע, פייגל
הול מאטעס (מתתיהו), זיין ווייב שיינדל,
זייער טאכטער טעסיע
הורביץ בערל (באר), זיין ווייב רייזל,
זייערע צוויי קינדער
העלער יאסל (יאסל סטעפאנאווקער), זיין
ווייב מוניע, זייערע טעכטער פרידה,
טויבע
העלער שיינדל
וואלאדארסקי יאשא, זיין ווייב פרומע זאוואד־
ניק, זייער קינד
וואלדמאן ירחמיאל, זיין ווייב שרה, זייער
זון יהושע
וואלדמאן עזריאל, זיין ווייב פייגע, א זון יעקב
וואלדמאן פנחס, זיין ווייב בלומע, זייערע
קינדער: רחל, יוכבד, יונה
וואסערמאן מרדכי, זיין ווייב שרהקע, זייערע
קינדער: פערל, דוד, לייב
וויסבערג הערשל, זיין ווייב דבורה, זייערע
קינדער: שיווע, משה־בער
וויסבערג רייזל (פון האַרבאקאַוו)
וויסמאן חיים

וועבער שלמה, זיין וויב, זייער טאָכטער
וועדסטאט שלמה־בער
וועדסטאט בן־ציון (בעניע), זיין וויב, זייער דריי קינדער
זאגאטאוטשיק, שלמה (קיינער געדענקט ניט זיין פאמיליע־נאָמען. מהאָט אים גערופן שטעגדיק „דער זאגאטאוטשטשיק", וויי ער איז געווען פון פאך א שטעפער. זיך באזעצט אין האָשט ארום, 1921), זיין וויב, זייערע צוויי קינדער
זאוואדניק יאָסל, זיין וויב דינקע קאצעוו
זאוואדניק איטע־רחל
זאוואדניק בערל
זאוואדניק יחזקאל
זאוואדניק ישעיה
זאוואדניק לייב
זאלצהענדלער אליק, זיין וויב בריינדל, זייערע קינדער: לאה, יעקב
זאלצהענדלער חיים־יהודה (בוזיע), זיין וויב מלכה, זייער טאָכטער מרים
זאלצהענדלער יענטע
זאלצהענדלער ברכה
זאלצמאן זלמן, זיין וויב רבקה סמיק, זייער זון ניסל
זאלצמאן ? ?, זיין וויב, א קינד, זיינע צוויי שוועסטער
זאלצפארב אשר נחום (דער קישקאר), ליובע — א טאָכטער, נאָך א זון, א מוטער
זאפראן חיים
זאפארן מלכה (מאלע)
זיבמאן משה, זיין וויב לאה
זיבמאן אברהם, זיין וויב זיסל שטערענשיס, זייערע קינדער: חיים, רייזל
זילבערבערג דוד, זיין וויב עטל, זייערע קינדער: חונע־הערש, מאלע
זינגער ד"ר, זיין וויב זלאטע, זייער טאָכטער פערל
זעוו געציע, זיין וויב אסתר שנאפער, זייער טאָכטער טייבל
זעמעל משהקע (א מיוישיריטשער), זיין וויב גיטל פורגעל, זייערע קינדער: ישעיה, נאָך א טאָכטער
זעמעל רבקה, איר טאָכטער באבל, באבלס א קינד
זעקצער נחמה (די שוחטקע), אירע קינדער: ישראליק (דער שוחט), יוכבד (יאכע), זעקצער חנה, איר מאן אשר, זייער א זון
זשאלקאווסקי געניענדל, אירע קינדער טייבל, אברהם
טאבאטשניק מאיר (דער רבי מאיר), זיין וויב דבורה
טאבאטשניק יוסף (יאָסל), זיין וויב עטי, מילינסקי, זייערע צוויי קינדער
טאבאקערקא אייזיק, זיין וויב עטל פלאן, זייער א זון
טייבער באבל, איר זון משה־אהרן
טייבער חיים
טייבער בערל
טיכשער דוד (פון טשודניצע), זיין וויב רוחציע (רחל)
טיכשער רבקה, איר מאן, זייערע צוויי קינדער
טרייבערמאן משה, זיין וויב לאה־קע פינקעל־שטיין, זייער א טאָכטער
יאגאדע יצחק, זיין וויב דבורה, זייער זון לייבוש
יאגאדא מענדל, זיינע זין ישעיה, יעקב
יאגאדע בנימין, זיין וויב
יוקעלעס יצחק, זיין וויב, א טאָכטער גיטל
יוקעלעס גדליה, זיין וויב ברכה דודעלזאק, זייער קינד
יושטיין זינע, זיין וויב פערל פלאן, זייער זון כ"ץ איטע
כ"ץ סאסיע, אירע טעכטער: טויבע, פייגע
כ"ץ ביילע, איר מאן יחזקאל, זייער זון
כ"ץ מעניע, איר מאן
כ"ץ מרדכי, זיינע קינדער: רוחציע (רחל), שרה, ביילע, זלמן, חאסיע
כ"ץ יעקב, זיין וויב מאניא, זייערע קינדער: רחל, זעלדע, נאָך א זון
כ"ץ אהרן, זיין וויב רחל גוראלניק, זייערע קינדער: סלאוע, נאָך א זון

כ״ץ יאָנטל (יום־טוב), זיין ווייב, זייער טאָכ־
טער
כ״ץ פּיפּע, זיין ווייב יענטע קאטשקע, זייערע
קינדער: יאָסל, צפורה (פּערע)
כ״ץ שלמהקע, זיין ווייב, זייער טאָכטער
צפורה
כ״ץ חנוך און אברהם־הערש (משהקע כ״ץ
קינדער, משהקע מארעמס)
למדן דאָניא, איר טאָכטער ביילע
למדן פרויקע (אפרים), זיין ווייב חאסיע
מאליס דוד, זיין ווייב בתיה, זייערע קינדער:
בת־שבע, אפרים, יום־טוב, ראסקע
מאליס שרה
מאליס רחל
מוטשניק געציע, זיין ווייב הודל, זייערע
קינדער: מלכה, הינדע, מאָטל, משה
מוטשניק זינע, זיין ווייב איטע גאליצקי,
זייערע קינדער: חינקע, דוד, ליבע, נח
מוסמאן בערל, זיין ווייב מלכה גאָלדשטיין,
זייער זון אברהם
מיליונטשיק זיסיע, זיין ווייב, זייערע צוויי
קינדער
מיליונטשיק יעקב, זיין ווייב, זייער קינד
מילינסקי זייוול, זיין ווייב דינה, זייערע
קינדער: לאה, מרדכי, ליובא, לאסיא
מירמעלשטיין ברייגדל
מירמעלשטיין אהרן, זיין ווייב אנושקא, זייע־
רע צוויי קינדער
מירמעלשטיין יהושע, זיין ווייב ריסיע, א
טאָכטער
מירמעלשטיין רייזל, איר מאן חיים, זייער זון
מירמעלשטיין שרה
מירמעלשטיין יצחק, זיין ווייב אסתר, זייער
טאָכטער העניע
מירמעלשטיין לייבוש, זיין ווייב רבקה, זייע־
רע קינדער: פּעסיע, חיה־יענטע, חנה,
משהקע, פייגעלע
מירמעלשטיין יאָנטל (יום־טוב), זיין ווייב
מירמעלשטיין מיכל, זיין ווייב אסתר שפאק,
זייערע קינדער: יעקב, חיה־שרה, ציביע,
גאָלדע
מירמעלשטיין דוד, זיין ווייב זיסל, זייער זון
משה
נאָוואק חיים, זיין ווייב רבקה שקלאווער,
זייערע צוויי קינדער
ניסנהאָלץ מאיר, זיין ווייב
ניסנהאָלץ שלום (שוליע), זיין ווייב, זייערע
צוויי קינדער
ניסנהאָלץ שלמה, זיין ווייב, זייער א קינד
סופר חיים, זיין ווייב דינקע קאצעוו, זייערע
פּיר טעכטער
סעגאל בלומע
סעגאל ראָזא, אירע קינדער דאנקע, נאָך
א זון
סמאָלא גדליה, זיין ווייב חומע (נחמה)
גאָלדפּעדער, זייער זון קוניע (אלקנה)
סמאָלא חיים, זיין ווייב שרעלקע (שרה־עלקע)
כ״ץ, זייערע קינדער: יצחק, ברוך, יוסף
סמאָלא משהקע, זיין ווייב חיה, זייער זון
אדיק (אהרן)
סמאָלא פסח, זיין ווייב אלטע גארץ, זייערע
קינדער: ישעיה, יצחק
סמאָלא יאָסקע (יוסף), זיין ווייב לאהקע
זילבערבערג
סמאָלא אברהם, זיין ווייב חיהקע סודאָביט־
שער, זייער טאָכטער ברכה
סמיק יענקל (יעקב), זיין ווייב אסתר, זייערע
קינדער: דבורה, ניסל, משה
עפּשטיין גרשון
עפּשטיין אייזיק
פּאָטאש הערשקע, זיין ווייב טויבע
פּאָטאש מעמע
פּאָטאש דאָניא
פּורגעל (די מוטער), אירע טעכטער: חנה,
פּערל
פּידל יצחק, זיין ווייב אסתר־רייזל ווערסטאָכ,
זייערע קינדער: יאָסעלע, נאָך צוויי קינ־
דער
פּיוטן רייזל
פּיוטן יענקל (יעקב), זיין ווייב גאָלדע באס,
זייערע קינדער: חיה, נאָך א זון

פיוען לייבל, זיין ווייב מארל באס, זייערע צוויי קינדער
פיוען שלמה, זיין ווייב, זייערע צוויי קינדער
פינגערהוט לייבל, זיין ווייב שיינציע
פינגערהוט פרידל, זיין ווייב חיהקע
פינגערהוט יצחק (בן לייבל), זיין ווייב גנעסיע, זייער זון אברהם
פינגערהוט מאַטל (בן לייבל), זיין ווייב איטע זעמעל
פינגערהוט יצחק, זיין ווייב חיהקע, זייער טאַכטער רבקה, איר קינד: חנה
פיקעלשטיין חיהקע (חיהקע ברוכס), אירע טעכטער ביילע, מלכה
פינקעלשטיין יודל (יהודה), זיין ווייב חיהקע רויזמאן
פינקעלשטיין ליבע, איר מאן, זייער קינד
פינקעלשטיין יאַסל (יאַסל מאירס), זיין ווייב, זייערע קינדער: אירע, אדיע, ציליא
פינקעלשטיין ישעיה (שייקע מאירס), זיין ווייב רחל (הוציע), זייערע קינדער: צילא, ברוך
פינקעלשטיין פסח (פייסיע מאירס), זיין ווייב, זייער קינד
פינקעלשטיין קייפע (עקיבא? יעקב?)
פינקעלשטיין משה, זיין ווייב הינדע טאַבאטשניק, זייערע צוויי קינדער
פיקסמאן בערל, זיין ווייב, זייערע צוויי קינדער
פלאַן גדליה, זיין ווייב
פלאַן אהרן, זיין ווייב בתיה, זייערע קינדער: מאַטל, נאָך א טאַכטער
פלאַן משה, זיין ווייב
פלאַן פריידע
פלאַן מאיר, זיין ווייב בת־שבע
פלאַן פייגע (מארקעליכע)
פלאַן נחום, זיין ווייב, זייער טאַכטער
פלאַן שלמהקע, זיין ווייב, זייער א זון
פלאַן שלום, זיין ווייב פרומע, זייערע קינדער: שרה, ברכה, יעקב
פלאַן רייזל, איר מאן, א קינד
פעלדענקרייז חיים, זיין ווייב סאַסל באס פעלדענקרייז לייזער (אליעזר), זיין ווייב רבקה יוקעלעס, זייער טאַכטער פּעסיע, נאָך א טאַכטער
פרידמאן משה (משה מלכהס)
פרייניק משה (משה הינעכס), זיין ווייב ליבע
פרייניק יענקל (יעקב), זיין ווייב חנה, זייערע צוויי קינדער
פרידמן שלמה, זיין ווייב שרה־ביילע
פּערעלצוויג חיה (חיהקע די פאַטאַגראפּטשיצע)
פרעס יאַסל (יוסף), זיין ווייב שרהקע, זייערע זין: מענדל, דוד
פּרעס־לעדערמאן סאַסל
צערליוק מלכה, איר טאַכטער ביילע
צענטער עזריאל, זיין ווייב דינצע, זייערע צוויי קינדער
קאטשקע בענציע (בן־ציון), זיין ווייב חנה דודעלזאק, זייערע קינדער: אשר, גאַלדע, אליק
קאטשקע ישראל, זיין ווייב, זייער זון שמואל
קאטשקע קאַפּל, זיין ווייב העניע, זייערע קינדער: זלמן, יונה, זכריה
קאַכמאן חינקע, איר מאן חיים, זיין זון קאמענשיין איטע
קאמענשיין חאסיע
קאפלאן מאיר, זיין ווייב שיווע קאמענשיין, זייער טאַכטער העניע
קאצעוו מאיר, זיין ווייב רחל שקלאווער, זייערע קינדער: רייזל, בתיה
קאצעוו פנחס, זיין ווייב רחל, זייערע טעכטער: רייזל, גיטעלע
קארפ יואליק, זייגע טעכטער: גאַלדע, חוה
קארפ ישראל
קארפ ארקע (אהרן), זיין ווייב, זייערע צוויי קינדער
קארפ יונה, זיין ווייב, זייערע קינדער: בערל, נאָך א טאַכטער
קאשטאן סרול־עליע (ישראל־אליהו), זיין ווייב לאהקע, זייערע קינדער: משה, נאָך דריי קינדער
קאשטאן פייגע

קופערשטיין קאַפל, זיין ווייב, זייער זון קילעמאכער חנה־טויבע, איר זון יענקעלע (יעקב)
קלייַנדערף דוד (פון מאטייעווקע)
קעניגסמאן זייוול (פון זשאוורעוו), זיין ווייב, זייערע קינדער: ראָזא, מאיר
קריטשמאר הינדע, איר טאָכטער לאה
קריטשמאר יהודה, זיינע קינדער: יצחק, ראָזא
קריטשמאר משהקע, זיין ווייב הודל ניסענהאָלץ, זייערע קינדער: דינקע, לאהקע
קראנצבערג מנשה, זיין ווייב שרה, זייער זון שמואל
קשעפיצקי בן־ציון, זיין ווייב פערל, זייערע קינדער: רחל, נאָך א זון
ראבער צאליע (בצלאל), זיין ווייב באסיע, זייערע קינדער: יענקל (יעקב), לאה, ציביע
ראָזענבליט חיסיע
ראָזענבערג שיי־לייב (ישעיה־לייב), זיין ווייב גאָלדע
ראָנין דוד, זיין ווייב, זייער א זון און א טאָכטער
ראס אברהם, זיין ווייב לאהקע זילבערבערג, זייערע קינדער: נעכע, נאָך א טאָכטער
רויזמאן אליהו, זיין ווייב גאָלדע, זייערע קינדער: ציביע, שאיע (ישעיהו), אשר יואל
רויזמאן יואליק, זיין ווייב פייגע־לאה
רויזמאן אברהם, זיין ווייב מאניע
רויזמאן מאטיס (מתתיהו), זיין ווייב, זייערע צוויי קינדער
רויזמאן פריידע
רויזמאן ישראל (מאטיסעס), זיין ווייב מלכה, זייערע טעכטער: גיטל, גאָלדע
רויזמאן ישראל (משה־בערס)
רויזמאן הערשקע (צבי), זיין ווייב שפרה
רויזמאן יאָסקע (יוסף), זיין ווייב חיה, זייערע קינדער: יעקב, נאָך א זון
רויזמאן בארטשיק (אהרן), זיין ווייב גאָלדע, זייער א טאָכטער
רויטענבערג מלכה (די שוחטקע), אירע טעכטער: שרה, ברכה
רויטענבערג שמואל, זיין ווייב, זייערע דריי קינדער
רעזניק שייקע (ישעיהו), זיין ווייב
רעשטיק חיים, זיין ווייב חסיה געראמאן, זייערע צוויי קינדער
שאפירא חיים, א לערער אין „תרבות" שולע, זיין ווייב, זייער א זון
שוארץ מענדל, זיין ווייב רבקה
שוועץ וואָלף, זיין ווייב פייגע, זייערע קינדער: גרשון, רייזל, סימע, אברהם
שוועץ סוניע (יאניכע)
שוועץ זיסל, אירע טעכטער: ריווע (רבקה), ברכה
שוועץ לאה, איר מאן פרידל
שוועץ סוכער (יששכר), זיין ווייב דאָניע פינקעלשטיין, זייערע קינדער: שרה, צינע
שוועץ לייב
שוועץ־קראנצבערג מינדל
שוועץ קיווע (עקיבא), זיין ווייב גאָלדע, זייערע קינדער: בת־שבע, שיינדל, משה־בער
שוועץ ישראל, זיין ווייב ברכה, זייערע קינדער: אשר, חיים
שטערן ביילע
שטערן מוניע
שטערבערג שלמה, זיין ווייב רחל שוועץ, זייערע קינדער: פעסיע, חנינא
שטערנשיס עלקע (עלקע ויטקאָווער)
שנאפער יאָסל (יוסף), זיין ווייב רחל־לאה
שנאפער לייבטשיק, זיין ווייב רבקה טאבאטשניק, זייערע קינדער: אשר, נאָך א טאָכטער
שניידערמאן רייזיע, אירע טעכטער: בוזיע, מלכה, באבציע
שפאק מאיר, זיין ווייב זיסל
שפאק בענציע (בן־ציון), זיין ווייב לאה מירמעלשטיין, זייערע קינדער: חנינא, גיטעלע, דבורה

שפאק משה, זיין וויב דאניע פרעס, זייער א זון
שפארבער חנה־הינדע, איר טאַכטער חומקע (נחמה)
שקלאווער מינצע, אירע קינדער: בלומע, בתיה
שקלאווער פייגע
שקלאווער שכנא, זיין וויב לאהקע אלייסקער, זייערע קינדער: העניע, גיטל, זיאמע
שקלאווער בנימין, זיין וויב חיה־רחל. זייערע קינדער: חיים, גיטל
שקלאווער שלמה, זיין וויב לאה, זייערע זין: הערשל, רפאל
שקלאווער שמואל, זיין וויב מאכליע, זייער זון משה
ניט קיין האַשטער תושבים וואָס זיינען געהרגעט געוואָרן אין האַשט לויט זיי זיינען פאַרצייכנט געוואָרן אין פרע׳ס רשימה:
אנזשע.
זשעניע.
חייט (פון דאַרף בוכארעוו), זיינער א זון און א טאַכטער
לאנג (א שניידער), זיין וויב, זייערע קינדער: מאַטל, מנשה, נאָך דריי טעכטער
נחמיה (ישראל דוד אוטשעניקס שוואָגער, א קאַסטאַפאליער), זיין וויב

קדושים פון האַשטער ארומיקע דערפער

זשאוויאוו

מילינסקי ראובן
מילינסקי חיהקע, איר מאן יענקל (יעקב), זייערע צוויי קינדער
מילינסקי גאַלדע, איר מאן משה, זייערע צוויי קינדער
מילינסקי מרדכי, זיין וויב, זייערע צוויי קינדער
מילינסקי זלאטע, איר מאן משה, זייערע צוויי קינדער
מילינסקי דאבע, איר מאן מיכל

טאמאכאוו

ליס וואַלציע, זיין וויב פייגע
ליס יענקל (יעקב)
ליס חיים, זיין וויב חאנציע (חנה)

טעמאוו

דארפמאן רייזל בת זעליג
דארפמאן הערשל (צבי), זיין וויב ליבע, זייער אן אייניקל: חיהקע
דארפמאן רייזל בת גדליה
דארפמאן נחמהקע
דארפמאן אשר
דארפמאן משה
דארפמאן שפרינצייע
דארפמאן שמואל
דארפמאן דינקע, איר מאן בוזיע, זייערע צוויי טעכטער
דאקפמאן זלאטע, אירע קינדער: לייבל, באבל
דארפמאן זליג, זיין וויב סאַסל, זייערע קינדער: פינייע, הרצל
דארפמאן פייגע, איר מאן לייזער (אליעזר), זייער טאַכטער: צביה
ראַטשטיין זיסל, אירע קינדער: דבורה, יאָסל, פייגע, סאַניא
שיינים הערשל (צבי), זיין וויב רבקה
דארפמאן, זייער א טאַכטער

מאשטשאניצע

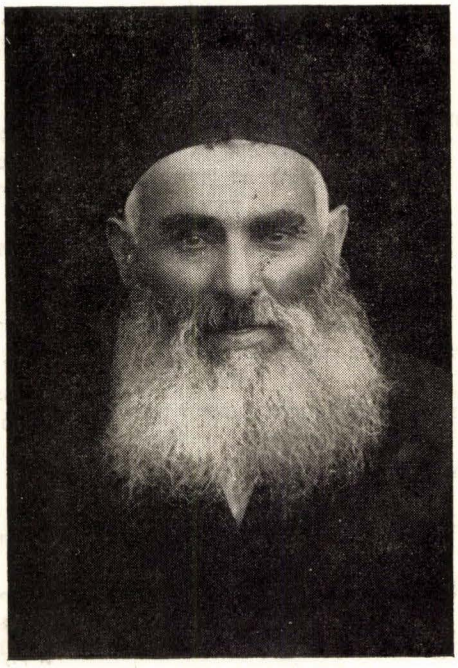
מילינסקי דינה, איר מאן בעניע
מילינסקי זעליג, זיין וויב חנה
שניידער מאַטל, זיין וויב רחל מילינסקי, זייערע צוויי קינדער

מילאַטין

זינגפיין דוואסיא
זינגפיין זעליג, זיין וויב עטל, זייערע דריי טעכטער
זינגפיין הערשל, זיין וויב ביילע קאמענשיין
זאוואדניק הענוך־הערש, זיין וויב דבורה
זינגפיין, זייערע צוויי קינדער
זינגפיין טוניא, איר מאן, זייערע קינדער
זינגפיין שרה׳קע

ראזא זאלצהענדלער־רויזמאן

ר׳ ישראל רויזמאן ז״ל

זיינע תלמידים, האבן אים אייביק געהופן: דער רבי יש־ראליק. פאר אנדערע איז ער געווען — סרוליק משה־בערס. פאר אונז — זיינע קינדער, האבן ביידע נעמען געבראכט אסך כבוד און שטאלץ.

לאנגע יארן האט מיין פאטער ע״ה אנגעפירט מיט זיינעם א „חדר״, אינער פון די בעסטע חדרים אין האשט. ביי מיין פאטער האבן קיין דרדקי־קינ־דער ניט געלערנט און ניט יע־דער תלמיד האט ער מסכים געווען אנצונעמען. דער תלמיד האט געמוזט זיין א וועלער.

נאך דער ערשטער וועלט מלחמה, האט ער אויפגעגעבן דעם „חדר״. דעם עול פון פרנסה האבן שוין געטראגן בלויז מיר — די קינדער. פון צייט צו צייט פלעגט ער זיך אריינכאפן אין זיינער־אונזער באקאליינער קלייט, אבער דאס איז געווען בלויז לפנים. זיין גאנצע צייט האט ער אפגעגעבן צום לערנען תורה. די מערסטע צייט פונם טאג, איז ער געזעסן אין בית־המדרש און האט געלערנט פאר זיך אליין און פארנאכט צווישן מנחה־מעריב פלעגט ער לערנען א בלאט משניות מיט די חברה־ש״ס.

זיבן מאל האט מיין פאטער איבערגעלערנט גאנץ ש״ס! נאכדעם ווי ער האט געמאכט דעם זיבטן סיום, האט ער צונויפגערופן צו זיך אין שטוב אריין דאס גאנצע שטעטל אויף א סעודה.

מיט קהלישע געשעפטן האט ער זיך קיין סך ניט אפגעגעבן מחמת ער איז געווען פערנומען מיט זיין לערנען. אן אויסנאם דערפון, איז געווען זיין טעטיקייט

פאר ארץ־ישראל. לאנגע יאָרן איז ער געווען איינער פון די פאָרזיצער פון „קרן־היסוד" פאָנד. ער האָט אויסגענוצט זיין השפעה און דעם אָפשיי וואָס האָשטער בעלי־בתים האָבן אים צוגעטיילט. א דאנק דעם פלעגן שטייגן אלע יאָר די הכנסות פונם „קרן־היסוד" ווען נאָר ער פלעגט אַנפירן מיט דער זאמלונג.

איך, האָב פארלאָרן א טייערן פאָטער. מיר אלע, האָבן פארלאָרן א ייד א גדול בתורה, וואָס האָט דערמיט אסך כבוד דעם שטעטל צוגעגעבן.

וי על האי שפרא דבלי בעפרא.

מלכה אייזנער־וויסמאן

חיים ווייסמאן ז"ל

דער עלטערער דור אין האָשט האָט געוווסט מיין פאָטער —חיים דעם שוחטס. דער יונגע־רער דור האָט אים נעקענט און געוווסט — חיים ווייסמאן. שרייבן וועגן האָשט און ניט דערמאָנען פון דעם מענטש, איז כמעט אוממעגלעך. האָשט און מיין פאָטער קהלישע־טעטקייט זיינען זייער ענג געבונדן איינם מיטן אנדערן. אז מרעדט וועגן האָשט, האָשטער בתי־תפילה, שולעס, אנשטאלטן און אנדערע צרכי־צבור מוז מען זיך, מערסטנס, אָנשלאָגן אין דעם נאָמען — חיים ווייסמאן. ווי פון זיך וועלט ארויסגעהערט אזא מין אסאָציאציע. פון זיך אליין, שווימט ארויס די קעגן־זייטיגע שייכות צווישן דעם מקום און דעם מענטש.

כוויס, דער פאקט וואָס איך, א טאָכטער, בין די שרייבערין פון די זכרון־שורות, דער פאקט איז מחייב צו בעשיידענקייט. כהאָב אָבער אויך אין זינען אז

דערמיט בין איך מקיים צווי מצוות. די ערשטע — כבוד־אב. די צווייטע — חסד של אמת. איך בין כמעט ווי זיכער, אז איך טו דאָ א שליחות ניט בלויז אין מיין נאָמען, אלס טאָכטער, נאָר אויך אין נאָמען פון צענדליקער וואָס זיינען געקומען אין מגע־ומתן מיט מיין פאָטער. אזוי איז דאָס בעשערט. אז אויף אזא אופן, זאָל ער באגלייט ווערן אין זיין לעצטער וועג...

מיין פאָטערס קינדער־יאָרן זיינען געווען זייער קלאָגעדיקע. ער איז קוים א יאָר אלט געווען ווען זיין פאָטער איז אים געשטאָרבן. ער האָט זיך דערצויגן אין זייער שווערע באדינגונגען און האָט אין זיך אריינגעזאפט אסך צער און ליידן. און דוקא, אויפן גרונט פון דידאָזיקע יסורים, האָט אין שפעטערדיקע יאָרן אויסגעשפראָצט ביי אים א שמחה צום לעבן און אומבאגרעניצטע ליבע צו מענטשן. מיין פאָטערס מסירות־נפש פארן פרט און פארן כלל, האָט ניט קיין גרענעץ. אזוי בלייבט ער שטענדיק. סיי אין מלחמה צייטן סיי אין שלום צייטן.

איך דערמאָן זיך אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. פארשידענע באנדעס האָבן געבושעוועט אין אונזער געגנט און אויך אין האָשט. בכדי אָפשוואכן זייער דראנג צום רויבן און גזלנען, פלעגט מיין פאָטער און מיט אים חומע (נחמה) סמאלע־גאָלדפעדער, זיך ארומדרייען איבערן שטעטל לענג־אויס דעם שאָסיי און צוטיילן צווישן דידאָזיקע סאָלדאטן פאפיראָסן, וואָס ער און נאָך אנדערע יידן האָבן געשטאָפט מיט די הענט.

וועז מהאָט אוינמאָל געהאלטן, אז די פוילישע סאָלדאטן, זאָלן אונטערצינדן און פארברענען אונזער שטעטעלע, געלונגט מיין פאָטער וועלן אויפגענומען ביים שטאָט־קאָמאנדאנט און מבטל מאכן די גזירה. טרעפט זיך אָפט און עמיצער שטארבט דוקא אין א טאָג וועז סקומען פאָר מיליטערישע אָפּעראציעס, צווישן צווי מחנות, שרעקן אים ניט אָפּ קיין קוילן און שאראפנעלן. ער איז מצליח צונויפקלייבן עטלעכע יידן און צוזאמען מיט זיי ברייגען דעם נפטר, אינם זעלבן טאָג, צו קבר ישראל.

1920. האָשט איז פארפלייצט מיט בעזשענצעס וואָס לויפן פון דער סאָוועטי־שער זייט צו אונזערער, סהייסט צו דער פוילישער. די אָנגעלאָפענע, זיי זיינען הונגעריקע, באָרוועסע און נאקעטע. מיין פאָטער שטעלט זיך אין שפיץ פון דער הילפס־אקציע כדי צו שאפן פאר זיי ברויט און א צייטווייליקן דאך איבערן קאָפּ.

זיינע לעצטע שוואנציק יאָר, זיינען איין לאנגע קייט פון קהלישער ארבעט. ער איז לאנגע יאָרן, אייגער פון די גבאים אין בית־המדרש. זיין נאָמען איז ענג פארבונדן מיט דער גמילות־חסדים־קאסע אין האָשט, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך ר׳ אברהם מאזער ז״ל. נאָך מער, איז ער געקניפט מיט דער עברית שולע „תרבות״. דאָרט וואו סאיז אמאָל געשטאנען דער אלטער הקדש, האָט מען אויס־ געבויט שפעטער א שיינעם בנין פאר א שולע. יעדע פרייע מינוט, און כמעט יעדן זונטאָג (ווייל זונטאָג זיינען די קלייטן געווען געשלאָסן) פלעגט מיין פאָטער גיין כמעט אליין, פון שטוב צו שטוב, פון טיר צו טיר און צונויפקלייבן א גראָשן צו א גראָשן, כדי שאפן א בוי־פאָנד פאר אויפצושטעלן אָט דעם מקום־תורה. ווי גליקליך איז ער געווען, אז ער האָט דערלעבט הערן א לעבעדיקע עברית שפראך אין יעדער קליין געסעלע פון אונזער קליין שטעטעלע.

די ליבע צו ארץ־ישראל איז ביי אים א טיפע און הארציקע. ער איז טעטיק אין די קאָמיטעטן פון די נאציאָנאלע פאָנדן ווי: קרן־קיימת־לישראל און קרן־ היסוד. נוצט אויס זיין השפעה און צווינגט יעדן, וואָס מער צו געבן לטובת בנין הארץ.

ער וויזט יעדן, אז דער וועג איז נאָר קיין ארץ־ישראל. קודם שיקט ער אוועק אהין זיינע צווייי קינדער, און ער אליין גרייט־זיך־צו ליקווידירן זיינע מסחרים און אויך עולה זיין.

דער גורל האָט אָבער געוואָלט אנדערש.

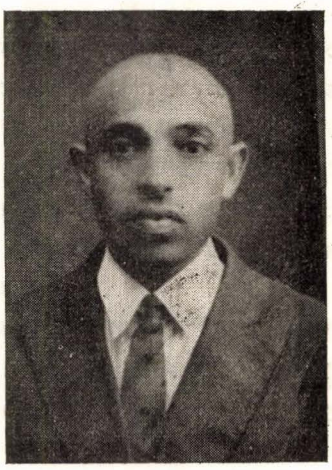
סקומט די שרעקלאכע צווייטע וועלט מלחמה און פארשניידט מיין פאָטערס שיינע חלומות.

אינמיטן פון זיין לעבנס־וועג, ווערט ער אכזריותדיק אויסגעריסן. אינאיינעם מיט הונדערטער טויזענטער קדושים, געפינט ער זיין אייביקע רו אין דער פרעמדער, בלוט־אָנגעזאפטער ערד. ניט זוכה געווען בעוויליגן די ערד פון די אבות. דאָס, וואָס עס איז געווען זיין גאנץ לעבנס־שטרעבונג.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

בתיה בן־ברוך (וויסמאן)

פרץ גאָלדשטיין ז״ל

פרץ גאָלדשטיין ז״ל, דער באשרייבער פון חורבן האָשט, איז געבוירן געוואָרן אין קארעץ. ער האָט חתונה געהאט מיט ר׳ ברוך קאצ־ עווס א טאָכטער — חנה־רחל און האָט זיך באזעצט אין האָשט. זיין שווער האָט אים אריינגענומען פאר א שתוף אין זיין באקא־ לייענער קלייט (א שפייז־געוועלב). דאָס גע־ שעפט האָט ער מיט זיין שוואָגער מאיר, ברוכס א זון, געפירט מיט גרויס הצלחה, ביז די מלחמה האָט אויסגעבראָכן.

פרץ, א נידריקער שווארצער יונגערמאן, האָט פארמאָגט אסך שארפזיניקייט און הו־ מאָר. א געניטער סוחר און א גוטער יוד. זיך שטענדיק פארנומען מיט כלל־ טועכץ און אסך צייט אָפגעגעבן פאר ציוניסטישער ארבעט. געווען אן אקטיווער מיטארבעטער אינם עלטערן־קאָמיטעט פון דער „תרבות״ שולע אין האָשט, און א מיטגליד אינם קרן־קיימת קאָמיטעט. בכלל האָט זיך פרץ אינגעגעבן זייער גיך אַן גרינג אינגלעבן אין האָשט און מיט האָשטער יידן. מהאָט זיך אפילו באצויגן צו אים מיט כבוד און רעספעקט. ער האָט זיך געהאלטן פשוט, פריינדלעך ווי א יוד פון א גאנץ יאָר. ער האָט אין זיין לעבן, אסך ידידי־בריוולאך געשריבן.

פרץ איז קיינמאָל ניט געווען קיין שרייבער. סקאָן זיין ער האָט פארמאָגט אזעלכע פעיקייטן, אָבער אין האָשט האָט דאכט זיך קיינער דערפון ניט געוואוסט. דער ציל פון שרייבן א מין טאָג־בוך וועגן די רציחות, שחיטות און אנדערע מיתה־ משונות, ווי נעמען קליינע קינדערלאָך, זיי ווארפן אַין גרוב אריין און זיי לעבעדי־ קערהייט פארשיטן — דאָס איז ניט געווען קיין דראנג צו שריפטשטעלעריי. פרץ האָט זיך מתכוון־געווען איבערלאָזן נאָך זיך, אזא שריפטלאכע עדות וואָס זאָל דער וועלט דערציילן דעם שרעקלאכן אמת. צוויי ספקות האָבן אונז די גאנצע צייט ניט געגעבן קיין מנוחה: צי וויסט די וועלט, אָט דעם ביטערן אמת, וואָס מטוט מיט די יידן אונטער דייטשישער אָקופאציע. צווייטענס — צי וועט נאָך דער מלחמה

בלייבן אן עדות, וואָס וועט זיין ביכולת דערציילן דעם אמת. צו אזעלכע השערות קאָן מען דערגיין: אָדער פון גרויס נאיוויטעט, אָדער אין מינוטן פון גרויסן יאוש.

די זכרונות זיינען ניט געשריבן כראָנאָלאָגיש אָדער סיסטעמאטיש. געווען טעג, ווען מהאָט ניט געקאָנט ארויסקריכן פון אונזער באהעלטענישׂ, פון דער „נאָרע". דאָרטן, ווידער, איז אוממיגלעך געווען צו שרייבן. אלץ וואָס פרץ האָט אָנגעשריבן, איז אריינגעלייגט געוואָרן אין א פלאש און פארגרובן געוואָרן לעם קאפארס הויז. א חלק פון די העפטן זיינען פארנעצט געוואָרן און דער שריפט פארווישט.

ביי די קאפארס האָבן מיר זיך אויסבאהאלטן זעקס מאָנאטן. זיי וואָלטן אונז זיכער געווען דאָרט געלאָזט בלייבן ביזן לעצטן טאָג. אָבער סהאָבן אָנגעהויבן בושעווען אוקראיניש נאציאָנאליסטישע באנדעס, אזוי גערופענע „באנדעראָווצעס". זיי האָבן אָנגעהויבן מאסנווייז אויסהרגענען פאָליאקן און אויך א שוידערליכן אופן. יעדן אינדערפרי פלעגן די קאפארס אונז דערציילן פון אנדערע מאָרד־פאלן: איין משפחה האָט מען דערשטיקט, די צווייטע אויפגעהאָנגען. איין פרוי האָט מען פריער אויפגעשניטן די בריסט, די נאָז, די אויערן, און דערנאָך דערשטיקט. קינדער האָבן זיי איך אויך דעמזעלבן בארבארישן אופן דערהרגעט. פאָליאקן האָבן מאסנווייז אָנגעהויבן אנטלויפן אין די גרעסערע שטעט. סאיז דערגאנגען דערצו אז אין דאָרף זיינען געבליבן בלויז געציילטע פוילישע מענער, און צווישן זיי אויך די פאמיליע קאפאר. יעדע נאכט האָט מען אן אנדער פוילישע שטוב פארברענט.

מיר האָבן אלע באשלאָסן אז מיר מוזן פארלאָזן די קאפארס הויז. סהאָט קיין זיך נישט אז זיי זאָלן צוליב אונז אומקומען. סוף־כל־סוף וועט מען אויך זייער שטוב אונטערצינדן און מיר וועלן אלע צוזאמען פארברענט ווערן. מיר האָבן אריינגערופן די קאפארס און זיי דערקלערט, אז מיר ווילן נישט, אז זיי זאָלן פאלן א קרבן צוליב אונז. זיי מוזן אוועק פון דאָרף.

— „און וואָס וועט זיין מיט אייך? מיר האָבן זיך מיט אייך אזויפיל געמאַטערט, און איצט?" — האָבן זיי געפרעגט.

— „מיר מוזן זוכן אן אנדער אָרט", האָבן מיר געענטפערט.

סאיז באשלאָסן געוואָרן, אז מיך (בתיהן) פירט מען איבער קיין האָשט צו דעם אוקראינער פויער, אָכרים סיראָטשוק, קאפארס „קום". (מיין מאמע האָט זיך ביי אָכרימען אויסבאהאלטן. דער הער קאפאר האָט איר דאָרט איינגעאָרדנט). מוועט מיך אויפזעצן אויף א פור צוזאמען מיט דער פרוי קאפאר, איר טאָכטער

גאבריניע און איר שוועסטער. מוועט מיר איבערטאָן גוייש און בייטאָג איבערפירן קיין האָשט. די מענער (פרץ, בערל און מאָטל) וועלן מוזן איבערגיין ביינאכט צו־פוס קיין האָשט. זיי קאָן מען בעסער אין דער געגנט. און זיי זיינען אויך שטארק ענלאך צו יידן און סוועט פאר זיי זיין שווערער צו פארשטעלן זיך.

אזוי איז טאקע געווען. איך בין בשלום אריבערגעפאָרן צו אָכרימען. דאָרטן האָב איך געטראָפן נישט נאָר דער מאמען, נאָר אויך ביילע רויזמאן (אליה רויזמאנס טאָכטער). מיר זיינען געזעסן אין א באהעלטענישׂ. סאיז געווען איבערגעמויערט א וועלט אין ווינקל פון צימער. דאָס אָרט איז געווען זייער שמאָל און קליין. סזיינען דאָרט געווען געמאכט נארעס פון ברעטער און אויף זיי זיינען מיר געשלאָפן. אויפשטעלן האָט מען זיך נישט געקאָנט. די היגיענישע באדינגונגען זיינען געווען שרעקלאכע. די ערשטע נאכט זיינען מיר קיינער נישט געשלאָפן. איך בין נאָך נישט געווען געוואוינט צו דער נייער „דירה", און חוץ דעם האָט איינער דער צווייטע דערציילט אירע איבערלעבענישן. (מיט דער מאמע האָב איך זיך געהאט צעשיידט צוריק מיט פיר חדשים).

אין איין שיינעם זומער־פרימאָרגן, וועז אָכרים איז מיט זיין פאמיליע אוועקגעפאָרן אין פעלד, און מיר זיינען געבליבן זיצן אויפן בוידעם, כדי צו זען אביסל שיין, האָט ביילע פלוצלונג דערזען דורך דער שפארונע, אז אין „קלוניע" (שייער) דרייט זיך עמעצער ארום. (די קלוניע איז געווען אנטקעגן און מיר פלעגן אנמערקן אלץ דורך די שפארעס). מיר האָבן זיך אָנגעהויבן גוט צוצוקוקן, מיר האָבן דערקענט אז דער „עמעצער" איז פרץ. מיר האָבן זיך שטארק דערשראָקן. אינמיטן העלן טאָג דרייט זיך ביי אָכרימען א ייד בעת סזיצן דאָ באהאלטן ביי אים זעקס יידן (בתיה ווייסמאן, ליבע ווייסמאן, ביילע רויזמאן, דער אפטיקער, חינקע קאָרינמאַן זיין פרוי און זייערע קינדער). פרץ איז איבערגעלעגן דעם טאָג אין דער „קלויניע" און וועז אָכרים איז צוריקגעקומען אהיים פארנאכט, האָט זיך אריסגעווויזן, אז פרץ איז געגאנגען גלייך צו די דייטשן. ער האָט זיי געבעטן זיי זאָלן אים דערשיסן. האָבן זיי געענטפערט, אז סאיז דאָ א באפעל נישט צו דערשיסן מער קיין יידן. מוועט זיי בלויז נעמען אויף ארבעט. סוועט זיך אין האָשט אָרגאניזירן א לאגער פון יידן און ער, פרץ, וועט ארבעטן גלייך מיט אלעמען. אזוי האָבן אים די דייטשן געזאָגט.

פרץ איז געווען דער ערשטער ייד וואָס איז צוריק געקומען אין שטעטל, האָבן אים די דייטשן דערווייל אָפגעשיקט צו א גוי נעכטיקן. זיי האָבן געוואָלט,

אז די פארבליבענע יידן, וואָס באהאלטן זיך אויס, זאָלן זיך דערווייל פון דעם נייעם באפעל דערוויסן און זאָלן קומען אין לאגער. אזויארום האָבן די דייטשן געוואָלט צוזאמענבריינגען דאָס לעצטע ביסעלע יידן און זיי נאָכדעם דערשיסן. אלעמען איז קלאָר געווען די כוונה פון די ביטערע רוצחים. די יידן האָבן אָבער דאָס טאקע גוט פארשטאנען און קיינער האָט זיך נישט געלאָזט אָפנארן. פרץ האָט אויך פארשטאנען, אז דאָס איז בלויז א בייזע המצאה צו קאָנען אומבריינגען דאָס רעשטל פארבליבענע יידן. פרץ האָט ניט געוואָלט העלפן די מערדער אין זייער טייפלישן פלאן. ער האָט פארגעלייגט אָכרימען אז ער זאָל אים צונעמען צו זיך. אָכרים איז מסכים געווען, אָבער זיין פרוי — אויף קיין פאל נישט. זי האָט געסטראשעט אז אויב אָכרים וועט אריינגעמען פרצן, וועט זי אוועק אינגאנצן פון שטוב, אָדער זי וועט אונז אלעמען ארויסשיקן (צי זי וואָלט טאקע דאָס געטאָן צי ניט, דאָס קאָן מען ניט וויסן).

פרץ איז געווען געצוואונגען צו גיין אין לאגער. צוביסלאך האָבן זיך צוזאמענגעקליבן נאָך פופצען יידן פון האָשט און פון ארומיקע שטעטלעך (פון האָשט זיינען געווען מאָטל געלמאן און מנשה בארגס דריי זין). זיי האָבן אלע געארבעט, און מפלעגט זיי אויך ארויסלאָזן אין שטאָט. עסן פלעגן זיי באקומען ביי די גויים.

אזוי זיינען אריבער צוויי מאָנאט. יעדן טאָג פלעגט זיי אָכרים טרעפן און אונז דערציילן וועגן זיי.

איינמאָל אינדערפרי איז אָכרים אריינגעקומען צו אונז אין דער קאנורע. מיר האָבן גלייך דערקענט אויף זיין פנים, אז עפעס איז געשען. ער האָט אונז דערציילט, אז טאקע דעם פרימאָרגן האָט מען אלע יידן פונם לאגער דערשאָסן. מהאָט זיי ארויסגעפירט הינטער די בערג ביי דער קרייד, וואו עס פליסט אדורך דער טייך האָרין. דאָרטן האָט מען זיי דערשאָסן און דאָרט האָט מען זיי אלע אין איין ברודער־קבר פארשאָטן.

געווען איז דאָס דעם 14־טן טאָג אין תמוז, תש״ג — 17־טן יולי 1943 יאָר.

בתיה בן־ברוך—ווייסמאן

בערל גוטניק ז״ל

בערל גוטניק איז ניט קיין האשטער. ער איז געבוירן געוואָרן אין קארעץ. וועז די סאָוועטן האָבן אָנגעהאלטן די מאכט אין האָשט, איז בערל געווען א לערער אין דער יידישער פאלקס שולע. אזויארום אז די מלחמה האָט אים פארכאפט ביי אונז אין שטעטל.

בערל איז אייגער פון די פיר וואָס האָבן זיך באהאלטן ביי דער משפחה קאפאר. מאָטל געלמאן איז זיינס א פעטער. (זיין מוטערס א ברודער). זיין גאנץ רעדן און טרוימען איז געווען: זיך דערלאנגן צו זיינע עלטערן שמעון און חנה, און זיין ברודער יצחק וואָס געפינען זיך אין ישראל. און טראָץ דעם הייליקן טרוים, האָט בערל ניט געקאָנט איינזיצן אינם באהעלטעניש. ער האָט געוואָלט באשיצן זיין לעבן, מיט געווער אין האנט!

בערל איז ארויס פונם באהעלטעניש און זיך אָנגעשלאָסן אין א גרופע סאָוועטישע פארטיזאנער וואָס האָבן זיך באוויזן, פון צייט צו צייט, אינם דאָרף באָרשטשיבקא וואָס געפינט זיך אויפן וועג פון האָשט קיין אסטרע. (נאָהענטער צו אסטרע).

וויאזוי איז בערל אומגעקומען? געווי וויסט קיינער ניט. איין השערה איז דאָ, אז מהאָט אים איבערגעשיקט אין פארטיזאנען־שטאב וואָס האָט זיך געפינען אין דער געגנט פון גרויס־סעלעשטש. פאר א יידן, איז עס געווען א לעבנס געפאר איבערגיין אזא וויטע שטרעקע. איבערהויפט, פאר א מאן וואָס איז שטענדיק געווען פארדאכטיקט אלס פארטיזאנער. איז די מיינונג, אז אויפן וועג האָט מען אים געהרגט.

א צווייטע השערה זאגט, אז היות ווי אין אייניקע סאוועטישע פארטיזאנען־גרופעס האָט געהערשט ניט ווייניק אנטיסעמיטיזם, איז עס מיגלעך אז אויך בערל איז איינער פון דידאזיקע יידן וואָס איז דורך די פארטיזאנער אליין אומגע־בראכט געוואָרן...

דאָס זיינען השערות. דער ביטערער אמת איז דער פאקט וואָס בערל איז אומגעקומען...

זאָל זיין הייליקער נאָמען, זיין פארבונדן מיט די מיליאָנען קדושים וואָס האָבן זיך מוסר־נפש געווען אלס יידן פארן יידישן פאָלק.

בתיה בן־ברוך־וויסמאן.

אהרן (אדיק) סמאָלאַ ז״ל

מיין קאזין אדיק איז געלונגען זיך אויסצובאהאלטן אין דער צייט וועו די דייטשן זיינען געווען אין האָשט. וועו די סאָוועטן זיינען אין יאָר 1944 גע־קומען קיין האָשט, האָבן נאָך א לאנגע צייט ביי אונז אוו אין דער ארומיקער געגנט, געבושעוועט די באנדעראוו־צעס. די נ.ק.וו.ד. האָט קעגן די באנדי־טן געפירט א שטארקע אויסראָטונגס־אקציע. אדיק, איז געווען געגוג פאר־ביטערט. זיינע עלטערן: משה׳קע און חיה האָט מען געהרגט אין אסטרע באגלייך מיט אונזער פעטער גדליה סמאָלא, גדליהס ווייב נחמה (חומע) סמאָלא־גאָלדפעדער און מיין פאָטער חיים וויסמאן — זכרונם לברכה. דער ברודער־קבר פון די פינף געפינט זיך אין אסטרע. (אויף דער נייער שטאָט). סאיז ניט קיין וואונדער אז דער ווילן פון נעמען נקמה פארן פארגאָסענעם יידישן בלוט בכלל און פאר זיין משפחה בפרט, איז געווען ביי אדיקן גוואלדיק גרויס. די באנדעראָוועס האָבן געהאט דעם

גרעסטן חלק אין די שחיטות און רציחות וואס זיינען פאָרגעקומען אויף יידן אין אוקראינע. עס האָט אים גארניט אפגעשראקן. ער האט זיך פרייוויליק באטייליקט און מיטגעהאָלפן די נ.ק.וו.ד. לייט אין זייערע קאמפן מיט דידאָזיקע רוצחים.

אין אייגעם פון אָט די קאמפן איז אדיק העלדיש געפאלן. מיט דער ביקס אין האנט און מיטן פנים צום פייער און צום שׂונא.

סך הכל איז ער אלט געווען אכצן יאָר !...

כבוד און לויב זיין אָנדענק !

באמערקונג:

אריבער דרייהונדערט נעמען וואָס פּרץ גאָלדשטיין ז״ל האָט פארשריבן, זיינען געווען דער יסוד פאר דעם צוזאמענשטעלן די ליסטע פון אונזערע קדושים. דערצו דארף מען צוגעבן די עטלעכע תשובות מיט נעמען, וואָס מיר האָבן באקומען פון אונזערע לאנדסלייט אין ישראל.

די ליסטע איז דורכגעקוקט געוואָרן דורך פּסח קראנצבערג מיט זיין משפחה, וואָס זיינען איינע פון די שארית הפליטה, דורך אברהם קראנצבערג (חיפה) און אברהם יאראָן. אלץ איז געטאָן געוואָרן די ליסטע זאָל זיין פאָלקאָם. אָבער קיינער פון אונז איז דערמיט ניט זיכער. אָן שום ספק אז א נאָמען און אפילו אסך מער זיינען אויסגעלאָזט געוואָרן. בייחוד זיינען מסתם געטראָפן געוואָרן די אָנגעלאָפענע יידן, אין צייט פון דער מלחמה. זאָל דאָס קיינעם פון אונז ניט געפעלן, בעטן מיר מוחל צו זיין.

די ליסטע איז צוזאמענגעשטעלט לויט דעם פאמיליע-נאָמען און נאָכן אלף-בית. צוערשט, קומט דער נאָמען פונעם פאָטער אָדער מוטער. שפעטער די נעמען פון די קינדער לויט זייער עלטער.

דרוק-טעותן

זייט	שורה	סדארף זיין
7	2	יעדער אייגער
15	8	פופציק נפשות
16	20	האָט מען נאָך געקאנט
16	32	געהילץ
27	28	אינזשיניער
58	31	אקאפל פרישע לופט
75	12	וי זיי רופן דאָס
95	21	פרוי וויסמאן איז
97	2	פון די קעלטן
103	1	דערפון
116	26	באוויזן צו באשרייבן
120	25	געוואונטשענער עלעמענט
121	10	און זיי אויסהרגענען
130	25	אין יענע יארן
133—199		אין קאָפּ פון יעדער זייט:
		א לעבן איז אונטערגעגאנגן
133	18	אייגער א סטאליער
135	9	א טאפּ טאָן אין וואָגן
136	17, 19	שלעפּ איר פאר
138	15	צו בארימען זיך
141	22	סדערמאנען זיך
148	9	אן עראפלאן
154	14	גלוזבאנד (א מיזשיריטשער)
157	1	דער פּראָטאָקאָלן־בוך
159	4	און דאָ זיצן יידן...
162	15	וי מהאָט אים גערופן
163	8	האָט אויסגעבראָכן
163	21	פעלדענקרייז
164	10	מיט כעסנעם
165	4	אינטעלעגענטע פרוי
166	14	איז געגרינדעט געוואָרן

זייט	שורה	סדארף זיין
166	21	האָבן געפסלט
169	6	מיטן לערער ראָטעגבערגס
171	6	איז געווען : (אנשטאט — ;)
171	11	זיך געמוזט צומאכן
175	11	אויסשניידן זאָל עס
175	19	יעדע אייגע פון זיי
175	22	וויסגעקאלעבטער וואגט
176	26	חונע מיטן פויק
178	21	קאנסערוואטאריאום
183	20	ניט קיין חילוק וועגן וואָס
184	4	אָט זאגט מען
196	14	די חברה־לייט
198	6	וואָס האָבן אויפגעבויעט
205	14	זיינען דארט געווען
210	20	ריידן זיי מיט
217	2	סטאטיסטיש
223	1	קאלענדארן און אויך
223	14	מאגנעט
225	27	עקאנאמישע צוקונפט
230	21	אייגענער היים אויף לינדען
231	2	מעקאניקל ענדזשיניר
232	18	ווען אלטער איז
233	2	געווען נאָהענטער
235	6	זייער א גוטן און
235	23	געבן א וויקיישאן
235	25	ער איז אהין געפאָרן
236	26	מיט די בעסטע האָספיטעלער
249	7	זיינען מיר בוידע
251	17	האָט געזאָגט דזשעק, דזשאָו, ביל
252	1, 2,	איינשטיין; עלינאר
253	20	היאם און דזשואיש דעפּענס

גע דרוקט אויף פאפיר

פון די

מפעלי ניר אמריקאיים ישראליים בע"מ חדרה

Printed on Paper

of the

AMERICAN ISRAELI PAPER MILLS LTD. HADERA